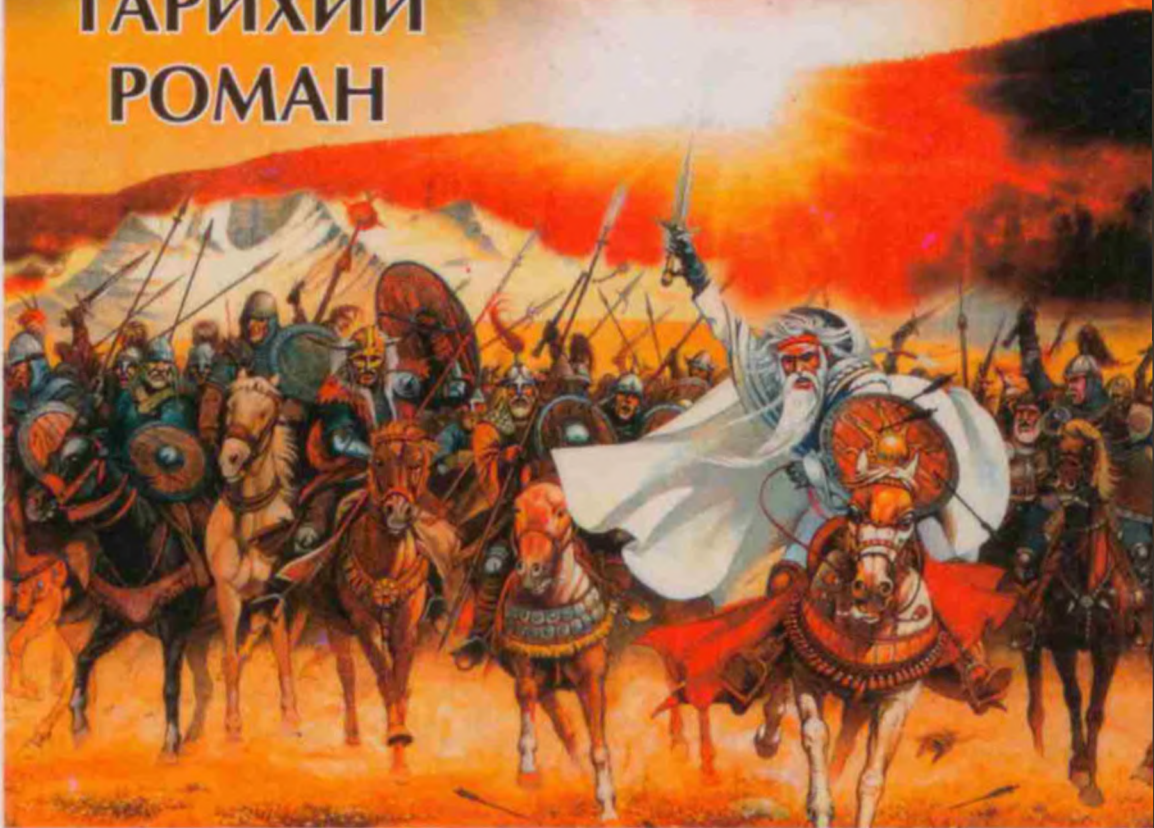

САРИҚ АЖДАР ХАМЛАСИ

МАННОП ЭГАМБЕРДИЕВ

Уз 2
Э 17

ТАРИХИЙ
РОМАН

1

ТАХДИД

**Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart**

Ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

Uzbekiston Respublikasi
Oliy Majlisining Qonunchilik
Palatasi (TAPKHA)
MAHIBBOLAR

МАННОП ЭГАМБЕРДИЕВ

**ТАРИХИЙ
РОМАН**

ТАХДИД

УДК: 821.512.133(09)

КБК: 84(5Ў)7

Э-18

Эгамбердиев, Манноп

Сарик аждар ҳамласи : *(тарихий роман)* I китоб. М.Эгамбердиев. китоб (рус тилидан таржима). –Т.: DIZAYN-PRESS, 2012. 288 б.

УДК: 821.512.133(09)

КБК: 84(5Ў)7

Романда акс эттирилган тарихий воқеалар бундан қарийб икки минг икки юз йил аввал рўй берган. Буюк ипак йўлини тўлиқ назорати остига олишни мақсад қилган Хитой императори Лю Чэ (у тарихга У-ди – "жанговар император" номи билан кирган) милoddан аввалги 138 йили ўз айғоқчиси Чжан Цзянни узоқ Фарбда жойлашган Довон (ҳозирги Фарғона водийсидаги қадимги давлат)га юборади...

Романдаги воқеалар қадимги Хитой ва Довон давлатларининг тарихий шахслари – ҳукмдорлар, мутафаккирлар ҳамда оддий халқ вакиллари образлари, уларнинг ички кечинмаси, сийрати ва сурати, турфа тақдирлари орқали маҳорат билан очиб берилган. Муалиф ўша даврга хос фольклор материалларидан ҳам самарали фойдаланган. Китобхон роман саҳифалари орқали қадимги Довон давлатида икки минг йил олдин яшаган ота-боболаримизнинг эътиқоди, урф-одатлари, Ватан озодлиги йўлидаги фидокорона кураш тафсилотларидан воқиф бўлади. Таъбир жоиз бўлса, ёзувчи Манноп Эгамбердиев зукко ўқувчиларни мозий сари қизиқарли ва ғаройиб саёҳатга бошлайди.

Роман илк бор 1984 йили Москванинг "Воениздат" нашриётида рус тилида chop этилган. Романнинг ўзбек тилидаги наشري 1988 йилда нашр қилинган. Эндиликда романнинг иккинчи тўлдирилган наشري китобхонлар эътиборига ҳавола этилмоқда.

Наширга тайёрловчи: **Набижон Ҳошимов** – *Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, адиб.*

Тақризчи: **М.М.Исҳоқов** – *Тарих фанлари доктори, ТДШИ Марказий Осиё халқлари тарихи ва тарихий географияси тадқиқотлари илмий марказининг бошлиғи.*

ISBN 978-9943-20-077-7

© "DIZAYN-PRESS" МЧЖ нашриёти, 2013 йил

"САРИҚ АЖДАР ҲАМЛАСИ" ТАРИХИЙ РОМАНИ ҲАҚИДА

Романда акс эттирилган тарихий воқеалар бундан қарийб икки минг икки юз йил аввал рўй берган. Милоддан аввалги 140 йилда Хитой империяси тахтига Хан сулоласининг олтинчи ҳукмдори Лю Чэ ўтиради. Унинг даврида Хан давлати равнақ топди. Тарихга У-ди (жанговар император) номи билан кирган Лю Чэ 53 йиллик ҳукмдорлик даврида узлуксиз урушлар олиб борди, қўшни ва узоқ минтақалардаги ўлкаларни ўз давлатига қўшиб олиш билан машғул бўлди. Унинг асосий стратегик режаси ўша даврда шаклланган Буюк ипак йўлини тўлиқ назоратга олиш эди. У-ди милоддан аввалги 138 йили Буюк ипак йўлида жойлашган давлатлар ҳақида маълумот тўплаш учун ўз айғоқчиси Чжан Цзянни узоқ Фарбдаги Довон (ҳозирги Фарғона водийси ҳудудидаги қадимги давлат)га юборди. Чжан Цзян нафақат талантли дипломат, балки истеъдодли ўлкашунос ҳам бўлиб чиқади. Унинг ёзма қайдлари туфайли қатор мамлакатлар, жумладан, Довон давлати тўғрисидаги ноёб маълумотлар бизгача етиб келган. Машҳур хитой тарихчиси Сима Цян "Ши Цзи" ("Тарихий қайдномалар китоби") асарида Цзян кундаликларига таяниб қуйидаги маълумотни ёзиб қолдирган: "Довон Хитойдан ўн минг ли масофада жойлашган бўлиб, унинг халқи ўтроқ ҳаёт кечириб, шоли ва арпа етиштиради. Улар узумчилик билан шуғулланиб, вино ҳам ишлаб чиқарадилар. У ерда ажойиб "қон терловчи", келиб чиқиши "осмон отлари"га тақалувчи тулпорлар бор. Мамлакатда етмишдан зиёд баланд деворлар билан ўралган шаҳарлар бўлиб, аҳолининг сони бир неча юз минг кишини ташкил этади. Довонликлар найза ва камонлар билан жанг қиладилар. Улар от устида чопиб кетаётиб ҳам камондан отиша олади".

У-ди ўз умрбоқийлигига ва Довон арғумоқлари қўшилган олтин фойтунда осмонга кўтарилишига астойдил ишонган. Шунинг учун ҳам, қандай қилиб бўлмасин, Довон ва унинг самовий тулпорларини қўлга киритишга интилган император ушбу ўлкага қарши ҳарбий юришни режалаштиради.

Мазкур юришдан у икки асосий мақсадни кўзлаган: биринчидан, У-ди тузган босқинчилик режаларининг амалга ошиши учун учқур отлар сув ва ҳаводек зарур эди. Хитойликларнинг отлари эса калтаоёқ, пастбўйли бўлиб, чопқирликда Довон арғумоқларига бас келолмасди.

Иккинчидан, Довон давлати Хуанхе дарёси соҳилларидан Урта ер денгизигача бўлган қарийб ўн минг километрга чўзилган Буюк ипак йўлида стратегик аҳамиятга эга салтанат эди.

У-ди милоддан аввалги 104 йилда Довонга саркарда Ли Гуан-ли бошчилигида кўшин юборади. Бу юриш император ҳокимияти учун муваффақиятсиз яқунланади. Шундан кейин муҳораба учун ниҳоятда пухта тайёргарлик кўришга киришилади. Хан давлатининг энг иқтидорли ҳарбий саркардалари мағлубият сабоқларидан келиб чиқиб, янги уруш режасини ишлаб чиқади. Ҳатто, Довон пойтахти Эршини сувсиз қолдириб, шаҳарни таслим этиш чора-тадбири ҳам тузилади. Милоддан аввалги 102 йилда олтмиш минг кишилик Хитой кўшини яна саркарда Ли Гуан-ли бошчилигида Довонга юришга отланади. Аждодларимизнинг юрт озодлиги учун фидокорона кураши натижасида Хан аскарлари иккинчи сафар ҳам қуруқ қўл билан қайтади.

Мазкур воқеалар "Сариқ аждар ҳамласи" романида қадимги Хитой ва Довон давлатларининг тарихий шахслари – ҳукмдорлар, мутафаккирлар ҳамда оддий халқ вакиллари образлари, уларнинг ички кечинмаси, сийрати ва сурати, турфа тақдирлари орқали маҳорат билан очиб берилган. Муаллиф ўша даврга хос фольклор материалларидан ҳам ўринли ва самарали фойдаланган.

Айтиш керакки, босқинчилик урушлари, энг аввало, Хитой халқи елкасига оғир юк бўлиб тушади. Мазкур тарихий ҳақиқат жанг майдонига мажбуран ҳайдаб келтирилган, аммо урушга тиш-тирноғи билан қарши оддий хитойликлар қисмати, уларнинг тинчлик-тотувлик ҳақидаги қарашлари ва бошқа таъсирчан эпизодларда кўрсатилган.

Романинг номланиши. Хитой ҳукмдорларининг босқинчилик сиёсатини ёқловчи мафкура пойдевори қадимги Чин салтанатида қўйилган. Бу мафкура Хан империяси даврида тўла шаклланган. Мустабидлик ғоясига кўра, Осмонтагининг, яъни бутун ер юзининг маркази Чжунго – Ўрта давлатдир. Унинг ҳукмдори Осмонўғли бутун олам подшоҳи ҳисобланади. Ушбу мафкурага биноан, бошқа эл-элатларнинг Осмонўғлига бўйсунмаслиги мудҳиш жиноят деб қаралади, ҳукмдорга итоат қилмаганлар шафқатсиз жазога мустаҳиқ.

Чин халқи анъанавий равишда тўрт унсур – олов, ҳаво, сув ва тупроққа сифиниб келган. Хан империясида эса сариқ тупроқ асосий илоҳга айлантирилади. Тарихчи Сима Цяннинг ёзишича, милоддан аввалги 113 йилда У-ди илк бор сариқ либосларга бурканиб, сариқ

тупроқ илоҳига сариқ бузоқларни қурбонлик қилади. Ўша вақтлар Сариқ аждар Хан империясининг ҳомийси деб эълон қилинади. Давлат байроғига ҳам ушбу афсонавий махлуқ тасвири туширилади. Шундан кейин Осмонўғлининг барча ҳарбий юришлари "Сариқ аждар" акс этган байроқлар остида кечади. Миллоддан аввалги 104 йилда Довонга биринчи юриш арафасида У-ди янги Тай чу (Буюк ибтидо) эраси бошланганини эълон қилади. Ўша пайтдан янги тақвим ҳам амалга киритилади (У-ди жорий этган тақвим Хитойда XX асргача қўлланилган)¹.

Демак, Хан давлатини улуғлаш, унинг бошқа халқлардан устунлиги ғоясига асосланган янги давр Довон уруши арафасида бошланган. Ушбу даврнинг рамзий белгиси – "Сариқ аждар" эса барча элларни таҳлика ва қўрқувга солиб турмоғи кўзда тутилган эди.

Романининг ёзилиши. Асар илк бор 1984 йили Москвадаги "Воениздат" нашриётида "Тень желтого дракона" номи билан рус тилида чоп этилди. Бу ҳодиса Ўзбекистон адабий давраларида анча-мунча шов-шувларга сабаб бўлди. Аксарият зиёлилар бир ўзбек илк романини рус тилида, Москвада чоп эттирганини ғурур ва ҳавас билан қабул қилганлар. Улар орасида атоқли шоир Муҳаммад Юсуф ҳам бор эди. Унинг мутахассислиги – рус тили ва адабиёти ўқитувчиси бўлганлиги сабабли, у романни бемалол ўқиб чиқди ва унинг юртининг (Довон давлатининг пойтахти Эрши шаҳрининг харобалари Андижон вилоятининг Марҳамат туманида жойлашган) донғини оламга тарқатгани учун дадамга самимий миннатдорчилигини билдирди. Лекин ҳамма ҳам романга бундай баҳо бермади. Адиб сифатида тилга тушмаган, бирор қисса, жилла қурса, ҳикоя ёзмаган иқтисодчи бирданига тарихий романга қўл уриши, устига-устак, асарни рус тилида ёзиб, Москвада чоп эттириши айрим қаламкашларни тасаввурига сиғмаслиги табиий эди. Баъзи маломатгўйлар "роман катта пул бериб ёздирилган" деган мазмундаги бўҳтонларни тарқатишдан ҳам тоймади. Тухмат гапларни Ўзбекистондаги ўша вақтдаги ижтимоий-сиёсий вазият ҳам тасдиқлаётгандек эди гўё. Китоб дунё юзини кўрган 1984 йили Марказқўмнинг Шароф Рашидов фаолиятини қораловчи XVI пленуми бўлиб ўтган, мамлакат

¹Ўша даврга оид атамалар аввалги маъносини йўқотган бўлса-да, ҳозиргача қўлланилиб келмоқда. Оммавий ахборот воситаларида Хитой ҳақида сўз борганда, "Поднебесная" – Осмонтаги истилоҳи ишлатилади. Хитойлар эса ўз давлатини ҳозиргача Чжунго – Ўрта давлат деб атайди.

"рашидовчилик"ка қарши кураш олови ичида ёнарди. Рашидов даврида раҳбар лавозимларида ишлаганлар, хусусан унинг қариндош-уруғлари ёппасига қораланаётган эдилар. Бундай шароитда Шароф Рашидовнинг укаси Асил Рашидов (менинг қайнатам)га куда бўлган отамнинг обрўйига путур етказиш "замон талабига тўлиқ жавоб берарди".

Отам эса бемаъни гап-сўзларга эътибор бермай, мийиғида кулганича, "Демак, яхши роман ёзибман-да. Акс ҳолда, шубҳаланмасдилар. Ахир, мевали дарахтга тош отилади-ку!" деб кўярдилар, холос. Ўша пайтда отамнинг кўтаринки кайфиятини унчамунча майда гап бузолмасди. Рус тилидаги салмоқли роман 100 минг нусхада чоп этилиб, собиқ Иттифоқ бўйлаб тарқатилган, турли шаҳару қишлоқлардаги ўқувчилардан асар ҳақида мактублар ёғилиб келаётганди. Роман туфайли дадам Москвадаги атоқли хитойшунос олимлар ва сиёсатчилар билан танишди, уларнинг самимий мақтов ва табрикларига сазовор бўлди. Жамоатчилик ижобий қабул қилгач, "Тень желтого дракона" романи ҳарбий-тарихий мавзуга бағишланган бир неча асарлар қаторида собиқ Иттифоқ Мудофаа вазирининг дипломи билан тақдирланди. Дипломни 1985 йил февралда Мудофаа вазирлиги номидан Совет армияси ва флоти Бош сиёсий бошқармасининг бошлиғи, генерал-полковник Д.А.Волкоғонов топширган эди. Ўша мажлисда мен ҳам иштирок этганман. Волкоғоновнинг маърузасидан кейин биринчи бўлиб отамга сўз берилгани, у киши ҳарбий журналистлар, ёзувчилар ва сиёсий-мафкуравий соҳа вакилларига тўла залда ниҳоятда кўтаринки руҳда чиқиш қилганлари кечагидек эсимда.

Очиғи, роман дастлаб ўзбек тилида ёзилаётганда, бундай муваффақиятни ҳаёлимизга ҳам келтира олмас эдик. Отам гуманитар фанлар, хусусан тарих, фалсафа, адабиётшунослик, диншунослик ва албатта иқтисодиёт соҳаларида чуқур билимга эга эдилар. Шу билан бирга, халқаро сиёсат ва сиёсат тарихи энг қизиққан соҳалари эди. Собиқ Совет Иттифоқи ва Хитой муносабатларини синчковлик билан таҳлил-тадқиқ этиб, ўтган асрнинг 70-йилларидаги зиддиятларни ҳам узлуксиз кузатиб борардилар. Катта авлод китобхонлар Узоқ Шарқдаги Даманский ороли учун бўлган жанглари яхши эслашади. Ўша кунлари отам кўпдан ўрганиб юрган мавзулари — қадимги Довон давлати тарихи ва боболаримизнинг босқинчиларга қарши матонатли кураши қиссасини рўёбга чиқариш пайти келганини англаб етганлар. Аввал ушбу мавзуда илмий монография, кейинчалик публицистик асар ёзмоқчи бўлганлар.

Пировардида, мавзунинг тарихий ва илмий салмоғидан келиб чиқиб, қолаверса, кўпчилик китобхонлар оммаси баҳраманд бўлмоғи учун тарихий роман ёзишга қарор қилганлар.

Тарихий роман битиш, узоқ ўтмишдаги воқеаларни қайта жонлантиришда муаллифнинг ёзувчилик маҳоратидан ҳам кўра олимлик қувваи ҳофизаси, тарихий манбалар билан ишлаш, уларни таҳлил қила олиш қобилияти муҳим роль ўйнайди. Ёдимда, китоб ёзилаётган пайтлари уйимизнинг иккита катта хонаси мавзуга оид адабиётларга тўлиб кетган эди. Дадам хитой тилини билмасалар-да, романда ишлатилган бир неча юз хитойча сўзлар маъносини ифодаловчи луғат тузиб олгандилар. Асардаги хитой қаҳрамонларининг исм-шарифини эса ўша даврга мансуб тарихий ҳужжатлардан олганлар. Муҳим аҳамиятга эга бўлган масалаларни хитойшунос олимлардан аниқлаштириб олганлар. Отам кейинчалик айтишича, ромanni яратиш учун иқтисод бўйича докторлик диссертациясини тайёрлашдан камида ўн баравар кўпроқ меҳнат сарфлаганлар.

Яна бир муҳим гап. Романда қадимий шаҳарлар, дарёлар ва жой номлари, хусусан Хитойдаги саройлар, амалдорлар, уларнинг лавозимларига доир қимматли маълумотлар келтирилган. Албатта, тарихий атамалар ўқувчини ўша давр муҳитига олиб киришга хизмат қилади. Айтиш керакки, асарнинг дастлабки нашрида хитойча сўз ва истилоҳларнинг маъноси улар биринчи бор учраган саҳифадагина изоҳланган эди. Айрим китобхонлар ўз мактубларида бу маълум қийинчиликлар туғдирганини қайд этганлар. Шунинг ҳисобга олиб, эътиборингизга ҳавола этилаётган янги нашрдаги романда учрайдиган айрим тарихий жойлар, шахслар ва атамаларнинг луғати берилган.

...Романнинг дастлабки варианты 1980 йилда ўзбек тилида ёзиб тугатилди. Муаллифнинг қатъий талабидан кейин Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ромanni нашрга тавсия этганига қарамай, бирорта нашриёт Совет иттифоқи ва Хитой алоқаларига "тегиб кетадиган" қалтис мавзудаги асарни чоп этишга журъат этмади. Ўшанда дадам охириги имкониятдан фойдаланишга қарор қилдилар. Роман кўлёмаси, унга ёзилган тақризлар ва Ёзувчилар уюшмасининг қарорини олиб, Шароф Рашидов қабулига кирдилар. Шароф Рашидов илгари вилоят миқёсидаги фирқа ташкилотларида ишлаган, кейинчалик сиёсий иқтисод кафедрасининг мудури бўлган фан докторининг тарихий роман ёзганидан ғоят таажжубга тушади. Ўзи ҳам ёзувчи бўлгани сабабли, "Қани, нима ёзиб келибдилар, янги қудамиз" деган фикрда романга оид материаллар билан бир-бошдан

таниша бошлайди. Шароф Рашидович асарга жуда қизиқиб кетади, 15 дақиқага мўлжалланган суҳбат икки соатдан кўпроққа чўзилади. Дадам раҳбарнинг вақти-вақти билан "Яхши", "Жуда яхши" деган хитобларини эшитиб, ҳатто романнинг айрим бетларини ўқиб кўраётганини мамнуният билан кузатиб турадилар. Шароф Рашидов кўлэзма билан танишиб чиққач, асарга юксак баҳо берди ва учрашувда ҳозир бўлиб ўтирган Марказқўмнинг мафкуравий ишлар бўйича котиби Оқил Салимовга кўлэзмани албатта чоп эттириш кераклигини айтади.

Кунлар ўтади, лекин О.Салимовдан садо чиқавермайди. Дадамнинг кўнғироқларига ҳам турли баҳоналар билан жавоб бермайди. Ахийри, отам Оқил Салимовнинг кабинетига "бостириб" боради. Ортиқча сир сақлаш бефойда эканини англаган Оқил Умурзоқович Рашидовнинг хонасига сўзсиз ишора қилади. Отам роман Ўзбекистонда чоп этилмастлигига батамом амин бўладилар. Алқисса, мустамлакачилик шароитида ҳатто Шароф Рашидов ҳам масъулиятни ўз зиммасига ололмаган эди.

Ўша кунлари отамнинг ичларига чироқ ёқса ёришмасди. Ахир, романи ёзишга озмунча вақт, меҳнат сарфландими?! Отам дардлашиб, кўнгил чигилини андак ёзиш мақсадида ёзувчи Михаил Шевердиннинг уйига борадилар (роман ёзиш жараёнида М.Шевердин билан кўп бора суҳбатлашиб, у билан қалин бўлиб қолган эдилар). Михаил Иванович Марказқўмдаги учрашув тафсилотларини кунт билан эшитгач, шундай дейди: "Романи ёзиш жараёнида жуда катта ҳажмдаги, асосан русча материалларни ўрганиб чиқдингиз. Асарингиздаги эпизодларни шунчалик таъсирчан сўзлаб берасизки, эшитган одам муаллиф бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган шекилли, деб ўйлайди. Сизда ёзувчилик тасаввури, тахайюли кучли. Бу эса ниҳоятда муҳим! Сизга маслаҳатим, романи рус тилида ёзинг. Оламшумул мавзунини кўтаргансиз. Москва романингизни албатта босали!".

Иш бошлашдан олдин дадам анча иккиландилар. Тўғри, номзодлик, докторлик диссертацияларини рус тилида ёзганлар, бундан ташқари, шу тилда бир талай мақолалар чоп этганлар, маърузалар қилганлар. Лекин Толстой ва Достоевский забонида роман ёзиш улкан маҳорат, дақиқ меҳнатни талаб этар эди. Отам барибир романи рус тилида ёзишга киришадилар. Кўз — кўрқоқ, кўл — ботир, дейишганича бор. Аввал-бошда иш анча суст кетади, лекин бир ойлардан кейин кўллари келишиб, тиллари равонлашиб кетди. Иш юришиб кетганидан кўнгли

ёришган отам хурсандчиликдан Афлотуннинг бир гапини бот-бот қайтарарди. Талабалик кезлари форс тили дарслигида донишмандларнинг ҳикматли фикрлари орасида шундай нақлни ўқиган эканлар. Афлотундан: "Сизни ҳамма доно дейди. Ўзи, қай даражада доносиз?" – деб сўрашганида, мутафаккир: "Баъзан бўлмай қолган ишнинг оқибатидан хурсанд бўлиш даражасида дономан" деб жавоб берган экан... Дадам рус тилида роман ёзишга мажбур бўлганидан хурсанд эди. Айтиш керакки, бу ишни аъло даражада уддалай ҳам олди.

Роман чоп этилгандан кейин ҳам отам тарихий манбалар устида ишлашни давом эттирди. Натижада, романда акс этган тарихий воқеалар янги тафсилотлар билан бойиди. Мана энди азиз китобхон, қўлингизда романнинг ўзбек тилидаги иккинчи, тўлдирилган нашри! Китоб илк бор эълон қилингандан бери чорак асрдан зиёдроқ вақт ўтди. Бу даврда Ер юзидаги геосиёсий муҳит кескин ўзгариб кетди. Ўтган асрнинг 70-йилларида ўзининг бир миллиардлик аҳолисини қандай қилиб тўйдириш ҳақида бош қотирган Хитой бугун иқтисодий кўрсаткичлари бўйича жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари орасида етакчи ўринларни эгаллашга муваффақ бўлди. У ривожланаётган мамлакатларга ёрдам қўлини чўзиб, ҳатто баъзи ривожланган мамлакатлар иқтисодиётига сезиларли сармоя киритиш даражасида оёққа турди. Шўро империяси таназзулга учради ва унинг ҳудудида мустамлакачиликдан эзилган халқлар ўз мустақил давлатларини тузди. Ўзбекистон халқи ҳам суверен давлатга асос солди, ўз ўтмиши ҳақида эмин-эркин ёзиш имконига эга бўлди. Мамлакатимизда тарихий хотирани тиклаш, ўзликни таниш йўлида улкан саъй-ҳаракатлар амалга оширилди. Бу жиҳатдан, "Сариқ ажлар ҳамласи" тарихий романи бугунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган. Китобхон роман саҳифалари орқали қадимги Довон давлатида икки минг йил олдин яшаган ота-боболаримизнинг эътиқоди, урф-одатлари, Ватан озодлиги йўлидаги фидокорона кураш тафсилотларидан воқиф бўлади. Таъбир жоиз бўлса, ёзувчи Манноп Эгамбердиев зукко ўқувчиларни мозий сари қизиқарли ва ғаройиб саёҳатга бошлайди.

Роман чоп этилгач, дадам кейинги фаолиятларини тўла-тўқис ёзувчиликка бағишладилар, ёшликдан кўнгилга туккан адабий режаларини бирма-бир амалга оширишга киришдилар. Шўро замонида ҳукмрон мафкура таъсирида аруз вазни ҳукмдорларнинг, яъни эксплуататорларнинг санъати деб баҳоланди, ўтмишда беназир

дурдоналар яратилган бу вазнга ўгай кўз билан қаралди. Падари бузрукворим Балиқчидан Тошкентга ўқишга келган пайтларидаёқ арузда ижод қилишни дилларига туккан эканлар. Катта ҳаётий ва ижодий тажриба орттиргач, аруз шеъриятини сақлаб қолиш мақсадида замонавий ўзбек тилида ғазал, мухаммас, қасида каби жанрларда асарлар яратдилар. Шу тариқа, "Ғазал сеҳри", "Аруз жилолари", "Ўзбек бўлиб туғилдим" шеърӣ тўпламлари ғазалсевар муштарӣлар эътиборига ҳавола этилди.

...2000 йилнинг бошларида Ўзбекистон Фанлар академияси раҳбарияти билан Ёзувчилар уюшмасига Наврўз байрамини нишонлашга бордик (камина ўша пайтда Фанлар академиясининг Бош илмий котиби лавозимига сайланган эди). Ўша куни тасодифан Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов билан бир дастурхон атрофига ўтириб қолдик. Сухбат чоғи севимли шоиримиз падари бузрукворим ҳақида шундай ажойиб сўзларни айтган эди: "Энди Абдуманноб ака атом бомбасининг янги турини яратибди, дейишса ҳам ҳайрон бўлмайдиган бўлдик. Негаки, тарихий роман (яна рус тилида!) ёзиш учун маълум ҳиссиётга эга бўлиш керак. Аруз вазнида шеър ёзиш учун эса мутлақо бошқача ҳиссиётга эга бўлиш керак. Яна, у киши иқтисод фанлари доктори эканини инобатга олсак, бир одамнинг ижоди шунчалик серқирра бўлиши ҳар қандай инсонни ҳайратда қолдирмай қўймайди".

Шухрат Эгамбердиев,
Ўзбекистон Фанлар Академияси қошидаги
Астрономия институтининг директори

БИРИНЧИ ҚИСМ

ҲАЙБАТЛИ МАҲЛУҚ ТИШЛАРИНИ ҚАЙРАЙДИ

Биринчи боб

ҚОНГА БЕЛАНГАН ЙЎЛ

*"Ғам чекар халқим, оғудир ошим,
Қондир юрагим, кўзимда ёшим"*

Цюй Юань. "Ғам ва ғазаб достони"дан.
Миллоддан аввалги IV— III асрлар.

Ғира-шира булут қоплаган намчил кўк сари кўтарила бошлаган тўлин ой тўқ-қизил, шафақ тусда кўринарди. Унинг сатҳидаги доғлар эса қотиб қолган қон лахталарини эслатарди. Кўр ойдин нурлари хира ёритиб турган кичикроқ тепа ёнбағрида ниманингдир қораси ногоҳ кўзга чалиниб қолди. Эмаклагансимон силжиётган бу жонзотнинг одамми, ҳайвонми эканини илғаб бўлмасди. Дам пастак

буталар ичига шўнғиб, дам улкан харсанглар паналаб тими́рскиланаётган жонзот гоҳ нимагадир интиқдай, гоҳ кимнингдир таъқибидан ҳадиксираётгандай таққа тўхтаб қоларди.

Ёлғизоёқ сўқмоқда ўтин орқалаб кетаётган чол хавотирланиб қадамини секинлатди. Бояги жонзот рўй-рост кўрингач, у одам эканлиги маълум бўлди. Бу одамнинг кимлиги, тоғ-тошда қай мақсадда юргани, нимадан, кимдан хавотирланаётгани чолни қизиқтирмасди: ҳа энди, улоқиб юрган бирор дарбадардир-да...

Номаълум одамнинг ҳам чол билан иши йўқ эди. У қариянинг ўзига эътибор ҳам бермай ёки пайқамай нари кетаётганини бир оз кузатиб тургач, ўша-ўша писган кўйи чоққина ўтлоқ оралаб кейинги тепалик сари йўналди.

Осмон аста-секин очилиб борарди. Номаълум дарбадар туйқус тўда одамларни кўриб қолди. Қорамтир, илонизи дарё ёнидаги ўша одамлар ой ёруғида нима биландир машғул эдилар. Пастдан ўқтин-ўқтин сўкиниш, ўшқирриқлар қулоққа чалинарди.

"Йўл қураётган бўлсалар керак, — деган фикр кечди тунги йўловчининг хаёлидан. — Ҳа, тўппа-тўғри, йўл қуришяпти!" У бундан бир неча йил илгари, чамаси, бурноғи йили хўжайинининг меҳмонхонасидаги иккита амалдор ўртасида бўлиб ўтган суҳбатни эслади. Осмонўғли Наньюэ томонга йўл қурмоқчи дейишганди улар. Эҳтимол, бу ўша йўлдир. Сўкиниб, ўшқираётганлар назоратчилар бўлиши керак. Улар ҳолдан тойган одамларни ҳатто тунда ҳам тезроқ ишлашга мажбур қилиб, қамчилаяптилар.

Наньюэ мамлакати дарёнинг этагида, жудаям олисда жойлашган дейишади. У ерларда одамлар фил миниб юришаркан. Ўша мамлакатни Чин Ши хуанди давридагидек яна Осмонтагига қўшиб олиш учун қурилаяпти бу йўл! Ҳозирги Осмонўғли, ўша амалдорларнинг айтишича, Чин Ши хуандидан ҳам каттароқ иш қилмоқчимиз! Наньюэга катта йўл қуриш кераклиги Чин Ши хуандининг хаёлига ҳам келмаган экан.

Номаълум йўловчи назоратчиларга дуч келиб қолмаслик учун бу ердан четлаб ўтишга қарор қилди. У энг баланд тепаликка кўтарилиб, атрофга қаради: ишлаётган одамлар тизмасининг охири кўринмасди, демак бу тизмани четлаб ўтиш мушкул. Бирдан-бир чора — орқага қайтиш. Аммо, мана, неча кундирки, уйқусизлик ва йўл азобидан ҳолсизланган дайди йўловчи майса устига чўзилди-ю, шу заҳоти бор шубҳа-қўрқувни унутиб, қаттиқ уйқуга кетди.

Ой бўзариб, осмон тиниқлашиб борарди. Номаълум йўловчи ҳамон

Сариқ аждар ҳамласи

донг қотиб ухларди. Ногоҳ у кимдир оёғига учи ўткир ниманидир ниқтаганини уйқу аралаш сизди. Бу дарбадарга найза ёки қиличнинг учидек туюлди. Демак, қувиб етишди, топиб олишди! Унинг бутун вужудини даҳшат қоплади. Энди ҳаммаси тамом! Қўрқувдан номаълум йўловчининг аъзойи бадани музлаб кетди. Ўзини ҳимоя қилиш у ёқда турсин, ҳатто бармоқларини қимирлатишга ҳам ҳоли етмайдигандек эди наздида. У базўр кўзини очолди, холос.

Бундай қараса, тепасида жулдур кийимли букчайган бир чол турибди. Қариянинг қисик кўзлари юзидаги ажинлар орасидан нурсиз мўлтирарди. Кўлида учи қирғийнинг тумшуғисимон қайрилган ўткир калта ўроқ. Аммо чол самимий жилмаярди. Бундан қочоқ хиёл тетикланди. У аста ўрнидан туриб жилмайишга уринди. Чол қочоққа ўз тўдасидан адашиб қолган қароқчи эмасмикин, дегандек синовчан тикилди. Йўқ, қароқчига ўхшамайди! Юз-қўллари тирналиб, шилиниб кетибди-ку! Жун бўз кўйлак-иштонли, ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги йигитча-ку! Сираям қароқчи эмас-да!

— Анча кун ухламаганмисан дейман? — сўради чол тағин синовчан қараб.

— Ҳа. Йўғ-е, кеча ҳам бир оз ухлагандим.

— Лекин кеча ҳозиргидай қотиб ухламаган бўлсанг керак?

— Тўғри, бугун қаттиқ ухлаб қолибман.

— Оқшом изғиб юрган сенмидинг?

— Йўқ. Қоронғи тушгандаёқ ухлашга ётгандим.

— Ёлғон гапиряпсан! — деди қария мулойим оҳангда. — Майли, ухла, ухлайвер. Аммо бу ердаги шэнбинлар¹нинг кўлига тушиб қола кўрма. Қаёққа кетяпсан ўзи?

— Ҳув анави оқ тоғ ёнидаги қишлоққа кетяпман.

— Байшангами?

— Ҳа, Байшанга.

— Кимникига бормоқчисан?

— Тоғамникига.

— Тоғаннинг исми нима? — сергакланиб қош чимирди чол.

— Тан Чэ.

— Яна ёлғон гапирдинг. Бизнинг қишлоқда бундай одам йўқ!

— Нима, сиз ҳам ўша қишлоқданмисиз? Тоғамнинг оти ёдимдан кўтарилибди. Қачонлардир онам айтгандилар, ҳозир эсимга келмаяпти.

¹Шэнбин — аскар.

– Онанг ҳаётми?

– Ҳаёт, аммо онамни анча йиллардан бери кўрганим йўқ.

– Кимдан қочиб юрибсан? – дея дангал сўради қария.

– Ҳеч кимдан қочаётганим йўқ. Шунчаки йўлдан адашиб қолдим.

– Майли, буёғи ўзингнинг ишинг. Дарёнинг нариги томонига ўтмоқчисан шекилли, а? Назоратчиларнинг кўзига ҳам чалингинг йўқ-да, а? Буни ҳам тўғри топтимми?

– Ҳа, тўғри. Нариги қирғоққа ўтиб олсам чакки бўлмасди.

– Яхши, сенга ёрдам бераман. – Чол бир оз ўйланиб тургач, қўшиб қўйди: – Ҳозир юр мен билан, ўтин теришиб юборасан.

Йигитча индамай чолнинг ортидан эргашди. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Дарёнинг этагига юришдан фойда йўқ: йўл қурувчиларнинг бир учи деярли Наньюэ ерларигача бориб етган бўлса керак. Демак, у ёқда дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олиш амримаҳол. Дарёнинг юқориси эса тик баланд тоғ. Ёлғиз одамнинг тоққа тирмашиши хатарли. Орқага эса йўл йўқ, – бу яна қулликка тушиш дегани... Қайтадан эркисизликка тушишдан ўлим афзалроқ! Қулликдан қутулиш бахти инсонга умрида бир марта насиб этади, ўшанда ҳам барчага эмас. Бу чол ким бўлдийкин? Мени назоратчиларга тпширмасмикин? У гарчи ҳамма икир-чикирларни суриштириб ўтирмаган бўлса ҳам турган гап, менинг кимлигимни фаҳмлади. Бир йўли қолди холос, у ҳам бўлса, қарияга ишониш. Лекин эҳтиёт бўлишни ҳам унутмаслик керак.

– Отинг нима? – дея сўради чол қочоқнинг дилидан нелар кечаётганини сезгандай.

– Ань-ин, – жавоб қайтарди йигитча бир оз тутилиброқ.

– Қани, манави ўроқни ол-да, хув қуриган пояларни ўриб, боғла. Мен илдиз тераман.

Икковлон ишга тушиб кетишди. Ань-ин биринчи боғни тайёрлаб бўлиши биланоқ қария ишни тўхтатди:

– Эҳ, каллам қурсин! Сен бугун туз тотмагансан-ку ахир. Қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор, деб шуни айтадилар-да.

Улар қуриган хашаклар устига чордона қуришди. Чол бўз халтачадан бир сиқим қайнатиб қуритилган гуруч олди.

– Мана, ол, е, ўғлим.

Ань-ин овқатни кўрганидан кейингина икки кундан бери туз тотимаганини эслади. Тақдир уни ҳеч қачон эркалатмаган, шу боис йигитча оч-наҳор юраверишга кўникиб кетганди.

– Йўл қурувчилар тунайдиған жойдаги учта ертўлада менинг

Сариқ аждар ҳамласи

ҳамқишлоқларим яшашади, — гап бошлади қария, Ань-ин гуручни еб бўлганини кўргач. — Улар эрта тонгдан то қоронғи тушгунча ишлашади. Мен уларга сув қайнатиб бераман. Кимда туршак, кимда олма қоқи бўлса, қайнаган сувга солиб, қизартириб ичади. Баъзан сабзавотлардан шўрва пиширамиз. Бу камдан-кам бўлади, икки-уч кунда бир марта. Сен ҳам қурилишда ишлайверасан. Сени одамларга жияним деб таништираман. Мени узоқ қишлоқдан кўргани келибди, дейман.

— Нима, у ерда ҳам менга ўхшаган йўқсиллар борми?

— Осмонтагида бошпанасиз дайдилар қачон бўлмаган дейсан? Бундайлар ҳамма жойда тўлиб-тошиб ётибди.

— Мен ҳам дайдилар билан бирга ишлайманми?

— Ёдингда бўлсин: қочоқ тоғу тошларда танҳо-ёлғиз юргандан кўра, одамларга аралашиб юргани хавфсизроқ.

Ань-ин ўйланиб қолди. Чол гапида давом этди:

— Ҳа, дайдилар билан бирга ишлайсан, лекин тунашинг бизнинг ертўлада бўлади. Йўл қурилиши тугагандан кейин Байшанга қайтамиз. Кичкинагина кулбам билан шапалоқдек ерим бор. Икковимизнинг тирикчилигимизга етади. Вафот этсам, мени кўмарсан! Менинг ҳеч кимим йўқ. Ўғлим Сюнну¹ларга қарши урушда ҳалок бўлган. Кампирим эса, ўтган йили омонатини топширди... Ана шунақа гаплар, ўғлим.

Чол ўпкаси тўлиб, пиқиллаб йиғлади-да, кўзларини кир кўйлагининг йиртиқ енги билан артди. Шундан сўнг Ань-ин бир қарорга келиб, қарияга бошда шубҳа билан қараганидан уялди. Ҳа, у энди нима қилиш кераклигини билади: ҳозир чол билан бирга боради-да, уникида яшаб юраверади.

Бир оз ўтиб, Ань-ин билан чол ертўлалар ёнига етиб боришди-да, елкаларидаги ўтин боғларини ерга ташлашди.

Ҳали тонг отмасданоқ одамлар бирин-кетин дарё бўйидаги йўл қуриляётган пастликка туша бошладилар. Чол Ань-инни уйғотди:

— Улар билан бирга бор. Овқат тарқатиляётганида анқайма!

Ань-инга сават беришди. У тупроқ ва шағал таший бошлади. Куёш анча юқори кўтарилганда ишчилар белкурак ва замбилларни четга улоқтириб, назоратчиларнинг пўписа-ўшқиршига ҳам қарамай бир тўмонга қараб ёпирилдилар. Ань-ин ҳам ўша тўмонга тикилди. Унинг кўзи одамлар сургаб келяётган икки ғилдиракли пастаккина аравачага тушди. Аравача мўлжалланган жойга олиб борилишига ҳам имкон

¹Сюнну — "ёвуз қўллар". Ўша даврда Хитойда хунлар шундай аталган.

Маннон ЭГАМБЕРДИЕВ

бермай оломон уни бир зумда қуршаб олди. Баджаҳл назоратчи одамларни итариб-суриб, хиралик қилганларини камчилаб, аравагани тўхтатди. Сўнг у араваганинг шотисига чиқиб, оёқларини керган кўйи биринчи хум қопқоғини очди-да, тинкаси қуриган одамларга ўшқира-ўшқира кичкина мис косада қайнатиб қуритилган гуручни тарқата бошлади.

Ань-ин араваганинг яқинига боришга журъат этолмади.

Чунки бундай тифиз оломон ичига суқилиб кира олишига кўзи етмасди. У тепалик томон бир оз кўтарилди-да, тупугини юта-юта кўз олдидаги сур-сурни кузата бошлади. Кучлироқлар тўдани ёриб ичкари кирар, қўлидаги синиқ-мертик ёғоч товоқни ёки майишиқ мис косани аравача томон чўзарди. Идиши йўқлар ё бош кийимини, ё ҳовучини назоратчи томон узатарди. Баъзи бировлар олган гуручни ерга тўкиб юбормаслик учун уни кўкрагига босиб олишар, бошқалари эса қўлларини кўтарганча тўда ичидан чиқиб кетишга уринардилар. Аммо ўзга эпчилроқ қўллар бу "қимматли ўлжа"ни илиб кетарди. Баджаҳл назоратчи фойдаси бўлмаса ҳам ҳар ҳолда бир қалар тартиб ўрнатиш мақсадида гоҳ-гоҳ тусмоллаб туриб дуч келган одамнинг гарданига қамчи туширарди. Баъзи бировларнинг аранг қўлга киритган гуручи тўполонда ерга тўкилиб кетарди. Аравачага яқинлашолмаганлар оёқ остидаги гуручларни битталаб териб олгач, шу ернинг ўзида, ҳатто чангини пуфлаб ҳам ўтирмай, ютоқиб оғизларига солишарди.

Ань-ин ўз кўзига ишонмасди. Унинг хўжайинида мингга яқин қул бор эди. Уларнинг ҳаммаси бир жойда, бир далада ишлаган пайтлар ҳам бўлган. Уларга ҳам бир жойдан пиширилган гуруч ёки тариқ тарқатилган. Улар орасида ҳам овқат талашиб жанжаллар, муштлашувлар бўлган. Аммо Ань-ин бундай ғала-ғовур, ур-йиқитни биринчи бор кўриши эди.

Ниҳоят назоратчи кўриб қўйинглар, гуруч тамом бўлди, дегандек иккала хумни ҳам тўнтариб, тагига қўли билан уриб кўрсатди-да, ерга сакраб тушди. Шу заҳоти аравагани сургаб кетдилар. Овқат тегмай қолганлар қақроқ лабларини ялаб, гуручларни еб тугатаётган "бахтиёрлар"га суқланиб қараганча ер депсиниб туришарди. Қалтабақай бир йигит пайт пойлаб туриб, чордона қуриб гуруч еяётган одамлардан бирининг устига ташланди-да, унинг қўлидаги идишини тортиб олиб, йўл-йўлақай гуручни каппалаб оғзига тикқанича ура қочди. Коса эгаси юлғични қува кетди ва Ань-инга яқин жойда унга етиб олиб, елкасига мушт туширди. Қалтабақай косани кўкрагига

Сарик аждар ҳамласи

босган кўйи ерга йиқилди. Коса эгаси уни бир неча марта тепди, сўнг косани тортиб олиш учун юлғич устига ўзини ташлади. Юзгубан ерда ётган пакана тепки ва муштларга чап бериш ниятида илондек биланглаб гуручнинг охириги чимдимларини оғзига тикар ва чайнамай ютарди. Сўнг у ўрнидан турди-да, бўшаган мис косани эгаси томон иргитиб юбориб, уст-бошини ҳам қоқмасдан нари кетди...

Ань-ин ҳеч ким на сўз билан ва на лоақал кўз қараш билан юлғичнинг бу қилиғини қораламаганини кўриб ҳайрон қолди. Дарҳақиқат, Ань-индан бошқа ҳеч ким бу юлғичликка ҳатто аҳамият ҳам бермади. Одамлар бундай зўравонликларга аллақачонлар кўникиб кетишган, ўрни келиб қолса, уларнинг деярли ҳар бири худди шундай қилиши мумкин эди.

Назоратчи қамчи ўйнатиб, дўқ-пўписа билан одамларни ишга ҳайдай бошлади.

Очликдан баттар силласи қуриётган Ань-ин савати ёнига борди-да, нима ахтараётганини ўзи ҳам билмаган алфозда беихтиёр атрофга аланглаб қарагач, тупроқни тўкиб келиш учун зилдек саватни инқиллаб-синқиллаб пастга судради. Пастда чол чўнқайиб ўтирган эди. У ачинган оҳангда сўради:

– Нима, овқат тегмадими сен бечорага?

– Ҳа, етмади.

– Ма, манавини ея қол. Йўл-йўлакай, тез егин. Ҳеч ким кўрмасин. Йўқса, юлқиб кетишади, – чол Ань-инга моғорлаган нон узатди-да, ўзи шоша-пиша нари кетди.

Кечки емиш тарқатиш пайти Ань-ин ҳарқалай амаллаб арзимас улушини олишга муваффақ бўлди...

Тунда йигит қариянинг ҳамқишлоқлари ертўласида ухлади. Байшанликлар чор-атрофдаги қишлоқларнинг одамлари қатори сават, замбил, қоп, белкураклар билан бирга озиқ-овқатни ҳам ўз уйларидан олиб келишар эди. Бу ерда бошқалардан ажратилган ҳолда ишлайдиган дайдилар билан қулларгагина овқат тарқатиларди. Чол нима учун Ань-инга иш пайти дайдилар билан бирга ишлайсан, кечқурун бизнинг ертўлада тунайсан, деганининг сабабини йигит эндигина тушуна бошлади. Пича қисилишга тўғри келса-да, тунаш учун жой бериб туриш ҳеч кимга малол келмади. Аммо чол бунинг устига тагин ҳамқишлоқларидан топилдиқ жиянига емиш беришни ҳам илтимос қилолмайди-да ахир.

Кунлар ўтиб бораверди. Ань-ин шароитда анча кўникиб қолди. Ой

№ _____
2020/5-75

шом еб, тунлар зим-зиё қоронғу ўтадиган бўлиб қолди. Устига-устак, ёмғир мавсуми ҳам бошланганди. Ҳатто, тунда ишлаш ҳам вақтинча тўхтатилди. Иш тўхтатилган дастлабки тунда ҳамма қотиб ухлади. Эртаси куни эса, қош қорайгач, чол ертўла ўртасига жинчиरोқ ёқиб қўйди, байшанликларнинг бари чироқ атрофида давра қуришди. Кимдир ташқаридаги ўчоқдан чала келтирди, бошқа биров чопонининг астари орасидан нўхатдек наша сўтиб олди, кимдир ингичка қамиш найчани авайлабгина енгига суртиб тозаллади. Даврадагилар навбат билан чучмал тутундан торта бошладилар. Одамлар сал бўлса ҳам дунё ташвишларидан фориг бўлишни хоҳлардилар. Кўкнори хаёллик бошланди: арслон кучлими ёки филми? Аждар бир йўла учта хўкизни ёки иккита кўтосни ютиб юбора оладими-йўқми? Кўп ўтмай, бундай олди-қочди гаплар меъдага тегди. Орага дилхун сукунат чўкди. Кимдир сукунатни бузди:

— Менинг ҳаҷирим шу лаънати йўл қурилишида ҳаром ўлса керак. Уни суяги билан териси қолгандагина қайтариб беришади. — Урта ёшли бу киши гап орасида наша тутунини паға-паға пуркаб, найчани ёнидагига узатди.

— Кеча хотиним келувди. Қишлоқ оқсоқоли солиқчиларни тўппа-тўғри менинг кулбамга бошлаб келганини айтди. Томорқамдаги етилган карамларни биттаям қолдирмай йиғиштириб кетишибди. Ўзи йўқнинг кўзи йўқ-да. Бу йўл қурилиши бор-будимизни шилиб оладиган бўлди: озиқ-овқат ҳам, кийим-кечак ҳам, куч-қувват ҳам соб бўлади...— деди қалтироқ овозда бошқа киши.

— Бу йил шолимни ўриб ололмасман-ов. Хотиним бетоб, болалар ҳали жуда ёш. Уйимга лоақал бир кун бориб келишимга ҳам рухсат беришмаяпти, — чуқур хўрсинди ёшроқ байшанлик.

— Агар Осмонўғли назоратчи, солиқчи, оқсоқолларнинг кирдикорларини билса, нақ ҳаммасининг терисини шилиб оларди, — гап қўшди ертўланинг қоронғи бурчагидан кимдир.

Одамлар ўша томонга ўгирилишди.

— Унда Осмонўғлининг ҳузурига бориб золимларни чақа қолсанг бўлармиди.

Ертўлада енгил заҳарханда кўтарилди.

— Борардиму мажол қаёқда бунга?

— Унда, вайсамай ўтиравер! Ёки ухла. Бугун ишламаганимизни эртага бурнимиздан булоқ-булоқ қилиб чиқариб олишса керак ҳойнаҳой.

— Бусиз ҳам бўларимиз бўлган-ку ахир! Зиғирча нафас ростлаб кўрчи. Елкам ҳануз қамчи зарбидан мўматалоқ. Ҳар ҳолда, менимча,

Сариқ аждар ҳамласи

Осмонўгли биз фақирларнинг ҳолидан хабардор бўлса ёмон бўлмасди!

– Осмонўгли қандай хабардор бўлсин бизнинг аҳволимиздан? Ахир у ҳеч қачон оддий нунфу¹ кулбасида бўлмаган-ку!

– Осмонўгли ҳам асли қишлоқдан чиққан-ку! – туйқус гап қўшди ертўла эшиги ёнидаги жойидан Ань-ин.

Ҳамма ҳайрон бўлиб унга ўғирилди. Жулдурвоқи бу келгинди Осмонўглининг туғилган жойи билан яшаган ерини қаёқдан биларкин? Байшанликлар у ёқда турсин, ҳатто бу атрофдаги қишлоқ оқсоқолларию катта назоратчилардан бирортаси у зотни лоақал узоқдан бўлса ҳам кўрган эмас.

Кимнингдир ҳайрон бўлгани тилига кўчди:

– Ҳой йигитча! Осмонўгли тўғрисида нималар деб ёлғон-яшиқларни валдираяпсан?! Ақлинг жойидами ўзи?

– Мен ўқиган шойи ўрамларда ёзилган бу маълумот.

Одамлар Ань-иннинг устидан кула бошлашди:

– Оббо, саводхон-ей! Ҳеч жаҳонда уйсиз-жойсиз дайди ҳам ўқий оларканми?!

– Ёшлигимда менга ўқиш-ёзишни ўргатишган, – уялинқираб изоҳ берди Ань-ин.

– Ёза оласанамми ҳали?

– Қўлга тушдинг-ку, мақтанчоқ! – Истеҳзо қилди ҳачиридан ажраб қолиш хавотиридаги деҳқон. Нашанинг кайфи уни анчагина дадиллаштирганди.

– Ёза оламан, агар... – ишончсизроқ жавоб қайтарди Ань-ин. У иккиланар, сабаби: хат ёза олишини исботлаши учун ертўлада шойи ҳам, патқалам ҳам, лок ҳам йўқ эди.

– Қани, унда ҳозироқ ёзиб кўрсат! – талаб қилди кимдир калакаомуз.

Ань-ин эсанкираб қолиб, чироққа яқинлашди-да, кўрсаткич бармоғи билан кафтига аллақандай ёзув белгиларини чизаётгандек бўлди. Ҳеч ким ҳеч нарса англай олмади. Ань-иннинг хаёлига қандайдир фикр келди шекилли, у ўрнидан ирғиб туриб, ташқарига отилди. Йигитнинг ортидан ғала-ғовур ва кулги кўтарилди. Кўп ўтмай Ань-ин қўлида бир чангал лой билан ертўлага қайтиб кирди. Лойни жинчироқ ёруғи тушиб турган ерга ташлади-да, уни қўли билан ийлаб, устини кафтида силлиқлади. Одамлар жимгина, аммо ишонқирамай йигитнинг ҳаракатини кузатиб туришарди. Ань-ин силлиқланган лой устига кўрсаткич бармоғи билан пастки қисми

¹Нунфу – локқон.

айри, тепа томони бирлашиб кетган иероглифни чизди-да, тушунтирди:

– Бу жэнь – одам.

У яна бир неча белгиларни чизиб кўрсатди ва улар нималарни ифодалашини тушунтирди. Одамларнинг талаби, сўровига кўра лойни бир неча бор янгитдан ийлаб, силлиқлади, аввал чизган ва янги-янги бошқа белгиларни ёзиб кўрсатди, қайта-қайта изоҳлаб берди. Бу саводсиз деҳқонларга ақлбовар қилмас даражада мўъжиза бўлиб кўрингани учун улар бошларини энгаштирган кўйи қимтиниб, Ань-иннинг ҳаракатларини кузатиб ўтиришарди. Бир неча дақиқа ичидаёқ ертўла аҳлининг кўз олдида ушоққина бугдойранг ўспирин сирли ва эътиборли кимсага айланди.

– Осмонўғли ҳақида ҳамма билганларингни гапириб бер, Ань-ин, – гурур билан деди чол. Бошқалар ҳозиргина билдирган ишончсизликлари ва калакаомуз кулгиларидан уялиб, жим ўтирардилар.

– Мен ўқиган шойи ўрамларини хўжайиним Чанъандан олиб келган, – паст овозда гапира бошлади Ань-ин. Кўкқис пайдо бўлган эътибор ва ҳурматдан у ҳам ўзини ноқулай сезаётганди. – У ерда, Осмонўғлининг саройида шойига бир ёш олим ёзаркан, олим Кун-цзи¹га астойдил сиғинаркан, ўша муборак зотнинг қабрини ҳатто Осмонўғли ҳам тез-тез зиёрат қилиб тураркан. Ёш олимнинг ёзуви бор шойи ўрамларни ҳеч кимга бермас эканлар. Саройдаги бошқа ҳаттотлар битиклардан нусха кўчирар эканлар. Саройга қимматли совғалар – хуанцзинь², ну-бэй³ келтириб, Осмонўғлининг оёғини тавоф қилган юқори мартабали зотларга ана шу кўчирма нусхалардан гоҳ-гоҳ берилар экан. У ҳам ҳаммага эмас! Хўжайинининг қизи айтишича, ҳатто унинг отаси ҳам шойи ўрамларни базўр қўлга киритган экан. Мени ўзи овқатланадиган хонага тез-тез чақиртириб турадиган хўжайин ҳар сафар эҳтиёткорона ва ҳурмат билан шойи ўрамларини ёяр, четидан тавоф қилгач, уларни аста менга узатарди. Менга ёзувларни овоз чиқариб ўқишни буюрар, ўзи эса бўза хўплаб-хўплаб турарди. Хўжайиннинг буйруғи билан айрим ўрамларни бир неча мартадан қайта ўқиб берганман. Сўнг гоҳида хўжайин менинг ҳам овқатланишимга ижозат берарди.

¹Кун-цзи – Конфуций.

²Хуанцзинь – сариқ темир (олтин).

³Ну-бэй – қул.

Сариқ аждар ҳамласи

— Ана холос, хўжайининг билан бирга овқатланармидинг ҳали?!

— Йўғ-ей, бирга эмас, ўша хўжайиним бор хонада овқатланардим...

— Унда, нега бу ерларда тентираб юрибсан? — кулумсираб сўради одамлар ғовуридан уйғониб кетган бир ёш йигит.

— Киннаси кириб қолмасин деб хўжайини бунга ҳам овқатидан бериб тургандир-да, — дея ҳазиллашди ён ертўладан эндигина кириб келган кимдир.

— Ҳа, мен қул эдим. Энди-чи... энди эркин... дайди... — гапни охирига етказмай тўхтаб қолди Ань-ин.

— Ҳикоянгни давом эттир, ўғлим. Ҳаммамиз жон қулоғимиз билан эшитяпмиз, — далда берди чол йигитга.

— Ўша шойи ўрамларда ҳозирги Осмонўғлининг отаси, бобоси, бобокалони ҳақида жуда кўп нарсалар ёзилган. Ҳозирги Осмонўғлининг исми Лю Чэ экан, аммо у зотнинг исмини аташ мумкин эмас, бу — гуноҳи азим. Шойи ўрамларда ёзилган гаплар ҳақида сизларга айтиб бераётганим учун мен у зотнинг номини тилга олишга мажбур бўлдим. Ҳозирги Осмонўғлининг бешинчи бўғим бобокалонининг оти Лю Бан экан, у зот вафотидан сўнг Гао-ди, яъни "Улуғ ҳукмдор" лақабини олган экан. Бу зот ҳам қишлоқда туғилган.

Ертўладагилар бир-бирларига навбат бермай гапира кетдилар:

— Эшитдингларми? Осмонўғли аслида қишлоқдан чиққан экан!

— Демак, у зот деҳқонларнинг қисматини яхши тушунади!

— Осмонўғлига биз бу ерда қандай азоб чекаётганимизни етказилса бас!

— Қани, бир тинчланиб олинглар-чи! — овозини кўтариб ҳаяжонланиб кетганларни жеркиди чол. — Гарчи отаси қишлоқ оқсоқоли бўлса ҳам Осмонўғли оддий деҳқон оиласида туғилган бўлиши мумкин эмас. Демокчиманки, Осмоннинг ўзи инсон қиёфасида ерга тушган ва ундан бизнинг Осмон Ўғиллари тарқашган. Мана шундай!

— Мен... Мен айтишга ботинолмаётган эдим, бу ҳақда ҳам шойи ўрамларда битилган, — деди ийманиброқ Ань-ин. — Гао-дининг онаси бир куни катта қўл қирғоғидаги ёнбағирликда ётиб дам олаётганда, кўзи уйқуга кетибди. Тушида руҳ билан учрашибди. Шу пайт даҳшатли момақалди роқ бўлиб, кўзни кўр қиладиган чақмоқ ҳаммаёқни ёритиб юборибди. Сўнг бирдан қуюқ қоронғилик чўкибди.

Тай-гун¹ хотиним қаёқда қолиб кетди экан, деб уни истаб кўл томон бориб, хотинининг ёнида териси танга-танга аждар ётганини кўрибди. Шу куни аёл иккиқат бўлибди, сўнг эса Гао-ди туғилибди.

— Айтмабмидим, Осмон Ўғиллари руҳдан пайдо бўлади, деб! Қани, жим, охиригача эшитайлик! — Осмонўғли тўғрисида шунча кўп нарсалар биладиган бундай ажойиб ўспиринни топиб, ертўлага олиб келганидан чол ўзида йўқ хурсанд эди,

— Гао-ди улғайгач, — давом этди Ань-ин. — қишлоқ оқсоқоли бўлган. Унинг бурун катаклари катта-катта, узун мўйловли, серсоқол башараси аждар тумшуғини эслатаркан. Уни Чин Ши хуанди мақбараси қурилишида ишлатиш учун вилоят қишлоқларидан тўплаб юборилаётган нунфуларга бошлиқ қилиб тайинлашган. Йўл-йўлакай нунфуларнинг кўпчилиги қочиб кетишган.

— Эҳтимол шолисини ўриб улгурмаган нунфуларни ҳам жўнатган бўлсалар керак-да!

— Қайдам. Шойи ўрамларда бу тўғрида ҳеч нарса ёзилмаган. Ёзувларда кўрсатилишича, Лю Бан билан унинг ҳамқишлоқлари ўша атрофдаги тоғларда яширинишибди. Уларга ўзлари каби бошқа қочоқлар ҳам қўшилибди. Кўп ўтмай Лю Бан кўзғолончилар бошлиғи сифатида танилган. Кейин... Кейинроқ у тахтга ўтирган. Ундан Хань сулоласи бошланган. Ёзувлардан мана шуларни англай олдим холос. Яна бошқа нарсалар тўғрисида ҳам ёзилган, лекин уларнинг кўпи ёдимдан кўтарилибди.

Одамлар ҳаяжонланиб кетишди. Ҳар ким нимадир дейишга ошиқарди.

— Илгари ҳам оғир келганда ишдан қочган эканлар-ку!

— Модомики, бундай ишларни Осмон Ўғиллари ҳам қилган эканлар, амалдорлардан қочиш, жонингни сақлаб қолиш гуноҳ эмас, бундай қилиш — Осмон иродаси экан-ку!

— Агар назоратчи бирортамизни савалай бошласа, ҳаммамиз унга қарши чиқишимиз керак.

— Барчамиз биргалашиб бош назоратчи олдига борайликда, ҳосилларимизни йиғиштириб келиш учун навбатма-навбат уч-тўрт кунга жавоб беришини талаб қилайлик.

— Эртадан қолдирмаймиз буни.

— Шошилманглар! Бошқа, лоақал қўшни ертўладагилар билан келишиб олишимиз керак.

¹Тай-гун — олий габақали зотларнинг оталари номи айтилмасдан шу тақлид улуғланган.

Сариқ аждар ҳамласи

— Агар биз ўзимизни ҳимоя қилсак, Осмонўғли газабланмайди! Эҳтимол, анави ғаддор назоратчиларнинг адабини бериб қўйса ҳам ажаб эмас!

Жинчиरोқнинг мойи тугаб, аллақачон ўчганди. Аммо ширин хаёллар ҳеч кимга уйқу бермасди. Одамлар фикран бу ердан анча олисда эдилар: қай бирлари пишиб етилган шоли ёки тарифини йиғиштирар, бошқалари йўл қурилишига ҳайдаб келтирилган хачир ёки эшагини уйларига олиб кетаётган бўлар, яна бировлари нимдош кийим-кечагини солиқчилар қўлидан тортиб оларди. Кимдир овоз чиқариб, агар назоратчи мени яна қамчиласа, нақ калласига чағир тош билан тушираман... — деб ҳам қўйди.

Анча вақтдан кейингина ертўладагилар аста-секин тинчланиб, уйқута кета бошладилар. Аммо кўп ўтмай, занг овози эшитилди — назоратчилар юпқа мисларга таёқ билан уриб, одамларни уйғотаётган эдилар. Иш жойига жадалроқ етиб бориш зарур. Бутун байшанликлар Ань-инни ҳам бирга олиб кетдилар, чунки Ань-ин уларга ёқиб қолганди, гўё у ҳам байшанлик эди.

Чошгоҳда уйқусизлик ўз таъсирини кўрсата бошлади. Кимдир тез-тез қоқинарди, кимнингдир боши айланиб кета бошлади. Ҳар доим бўлганидек, назоратчилар ишда имиллаганларни турткилар, тепиб қулатар, қамчи билан саваларди. Байшанликлардан ҳеч ким, ҳатто оқшом ертўлада чиранганлар ҳам назоратчиларга қўл кўтариш у ёқда турсин, гап қайтаришга, сўз қотишга журъат этолмадилар. Ҳамма нарса илгаригидек, ҳар доимгидек давом этарди. Ҳолдан тойган одамлар букчайиб, худди ўз хачирлари ва ҳўкизларидек итоаткорона тупроқ, шағал таширдилар. "Ертўлада чираниш бошқа-ю, назоратчи билан юзма-юз келиш бошқа! — дейишарди одамлар ўзларига ўзлари. — Нунфунинг қисмати болаликдан то ўлгунча тинимсиз тер тўкиш!"

Кунлар имиллаб ўтарди. Осмонўғли аслида қишлоқдан экани, чидаб бўлмас раҳмсизликлар Осмонўғлининг буйруғи билан эмас, балки назоратчилар, солиқчилар ва қишлоқ оқсоқолларининг шафқатсизлиги туфайли содир бўлаётгани, агар Осмонўғли хабар топса, бу ноинсофларни жазосиз қолдирмаслиги ҳақидаги гаплар янги-янги қўшимчалар билан оғиздан-оғизга, ертўладан-ертўлага тарқаларди. Айримлар яқин орада Осмонўғли шахсан ўзи бу ерларга келади, йўл қурилишида эзилаётган мазлумлар кўзи олдида ҳамма назоратчиларни дорга осади, дердилар баралла. Баъзилар бундай гапларга ишонишар, бошқалар эса ишонишмасди. Лекин барча нимадир бўлишини, қандайдир ҳодиса юз беришини кутарди.

– Ёшлик – бебаҳо, аммо афсуски у такрорланмайди, – деди бир куни чол Ань-инга. – Ёшликда чарчоқ ҳам тез тарқайди, оч-яланғоч бўлсанг ҳам умид учқуни порлаб туради.

Ань-иннинг ҳам болалик кезлари забун кечганди. Лекин унинг юрагида ҳам ёрқин ҳислар сақланиб қолган, кимгадир юрагини очгиси келарди. Аммо кимга юрагини ёзсин? Ертўладаги деҳқонлар ўз ғам-ғуссаларидан бўлак ҳеч нарса билан ишлари йўққа ўхшайди.

Ань-ин бир ёш байшанлик билан анча қадрдон бўлиб қолди. Унинг ёши йигирма бешларга бориб қолган бўлса-да, ҳамон бўйдоқ эди. Бир неча кеча улар иккиси ертўла эшигига яқин жойда ёнма-ён тунашди. Нарироқда тортилаётган қаттиқ хуррак дастидан ухлай олмаётган бир оқшом Ань-ин ўз дўстидан пичирлаб сўради:

– Қачон уйланмоқчисан? Ота-онанг бўлса бор, ҳар ҳолда бошпананглар ҳам йўқ эмас.

– Маблағсиз уйланиб бўлмайди-ку! Кейин хотинни қандай боқаман? – чуқур хўрсинди йигит. Орага жимлик чўкди.

– Бирор яхши кўрганинг борми? – Ань-ин ўзига ҳам шундай савол берилишига баҳона изларди. Кимгадир ёрилмаса, юраги ишқ дардида тарс ёрилиб кетадигандек туюларди. Ниҳоят, айнан у кутган савол берилди:

– Ўзинг-чи, ўзинг бирор қизни ёқтирасанми?

– Ҳа, ёқтираман. Хоҳласанг, айтиб беришим мумкин.

– Айт.

– Аввал ўзим ҳақимда гапириб берай. Йўқса, муҳаббатим тарихи сенга тушунарли бўлмайди.

– Ҳа, хўп, гапиравер.

– Чамаси эндигина икки яшар бўлганимда юз берган машъум воқеадан сўнг ақлимни таниганман. Ўша ёшда бўлганимни кейинчалик ҳисоблаб аниқладим. Тунда онамнинг даҳшатли йиғисидан уйғониб кетдим. Онам мени бағрига маҳкам босиб ўпар, бошимни силар, юзимга термиларди, яна кучоқларди, йиғларди, ўпарди... Отам эса жим турарди, кейин у онамга жаҳл билан алланарса деб ўшқирди. Онам жим бўлиб қолди. Мен яна ухлаб қолибман. Эрталаб отам мени бозорга етаклаб кетди. Онам бизни кузатиб, мени яна ўпди, йиғлади, лекин энди у уввос тортмасдан, фақат пиқиллаб йиғларди, холос. Бозорда отам мени қолдириб қаёққадир ғойиб бўлди. Мен узоқ вақт одамлар оёғи остида ўралашиб юрдим, отамни тополмагач, бутун бозорни бошимга кўтариб қаттиқ йиғладим. Одамлар мени ўраб олдилар, кимдир менга жичча ширинлик берди. Кечки пайт қандайдир бир киши мени ўз уйига олиб кетди. Бизни

Сариқ аждар ҳамласи

остонада бир аёл қарши олди. У меҳрибонлик билан кулумсирарди. "Мана, сенга ўғил олиб келдим!" деди эркак. Қандай яхши ўғлон экан-а! — дея аёл мени олдида кўтариб юзларимдан ўпиб-ўпиб олди.

Мен уларникида яшай бошладим. Орадан бир неча йил ўтгач, анча катта бўлиб қолганимдан сўнг тушундим: отам мени йўқотиб қўйган эмас, атайлаб бозорда қолдириб кетган экан. Ўша кеча отамнинг онамга айтган сўзларини эсладим: "Ўлдириб юборгандан кўра бу яхши-ку!" Бу гап мен тўғримда айтилган экан. Яқинда билсам, ўша йилларда жон бошига олинадиган солиқни етти ёш ўрнига уч ёшдан бошлаб олиш ҳақида фармон чиқарилган экан. Ўшанда иккидан учга қадам кўяётган бўлсам керак. Энди билсам, отам бечоранинг мен учун ҳам солиқ тўлашга қурби етмаган. Чунки мен оилада тўртинчи фарзанд эдим-да. Шунинг учун отам мендан қутулишнинг ана шундай осон йўлини ўйлаб топган экан.

— Тўртинчи бўлиб туғилган болани Ань-цзи дейишади-ку, нега сени отинг Ань-ин?

— Наҳотки қулнинг отини тез-тез ўзгартириб туришларини билмасанг? Энди бошимга қандай кунлар тушганини эшит. Тўрт ёшга тўлганимда янги ота-онамнинг олдига уларнинг узоқ бир қариндоши кириб келди. У қўшни вилоятдан экан. Ўша қариндош менинг бошимга янги кулфат олиб келганди. Бу одам сўннуларга қарши урушга кетаётиб янги ота-онамга бир қари хўкизини қолдириб кетган экан. Қариндош ўша омонатини қайтариб беришни талаб қила бошлади. "Сян бошлиғига бориб айтаман: сизлар бировнинг боласини ўғирлаб олгансизлар. Бепуштлигингизни ҳамма билади" деб дағ-даға қилди. Шу зайл меҳрибонларимдан жудо бўлдим. Энди ўйлаб кўрсам, ўша қариндошнинг келиши янги ота-она учун фирт фойда бўлган. Улар мени бериб юбораётганларига ачинган бўлсаларда, асли анча енгил тортганлар ҳойнаҳой. Чунки арзимас омонатни қайтаришга ҳам қурблари етмаган эр-хотин мен туфайли жонбоши солиғи тўлашга қодир эмасдилар, албатта. Янги хўжайиним кўп ўтмаёқ қарзини узиш ниятида мени бир судхўрнинг қўлига топширди. Мен тўғримда қандайдир шойи ўрамчага алланарсаларни чизишди, шу пайтдан бошлаб мен ну¹га айландим. Судхўр мени тўппа-тўғри қул бозорига олиб бориб, қулфурушга сотди. Навбатдаги хўжайин мени икки гилдиракли аравада узоқ-узоқларга олиб кетди, кейинчалик Хуанхай — Сариқ денгиз қирғоғида яшовчи бой қулдорга пулади.

¹Ну — қул.

Ўша кулдордан қочдим-да, сарсон-саргардон, яшириниб юриб, уч ой деганда, мана сизларнинг ертўлангларга етиб келдим.

– Жудаям мўл йўл босибсан-ку! Осмонтагини бошдан-охир кездим дегин?

– Бошдан-охир эмас! Осмонтаги бепоён.

– Хўш, муҳаббат дардига қаерда чалиндинг?

– Ҳозир муҳаббатим тарихини ҳам сўзлаб бераман. Эшит!.. – Аньин чуқур хўрсиниб қўйгач, тез-тез шивирлаб гапира бошлади. – Охирги хўжайиним хонадонига борганимда беш ёшда бўлсам керак. Хўжайиннинг мендан сал ёшроқ қизчаси бор экан. Исми Ляо эди. Қиз зерикмаслиги учун мен у билан бирга ўйнаб юришим буюрилди. Ляонинг саводини чиқара бошлашганда мен ҳам у билан бирга савод чиқаришимга рухсат этишди. Мен қизга қараганда ёзув белгиларини тезроқ таний бошладим. Ляо билан мен бир-биримизга ўрганиб қолдик. Савод чиқаришдаги муваффақиятларим хўжайиннинг қулоғига ҳам бориб етди. У мени ўз хўжалигида ҳисоб-китоб юритиш ишига тайёрлашни буюрди. Ёшим ўн тўртга етганда мени кўп сонли куллар яшайдиган сарой билан хўжайиннинг уйи дарвозаси оралиғидаги кулбачага жойлаштирдилар. Менга гўё алоҳида бошпана берилгандек эди. Аммо энди Ляони жуда кам кўрадиган бўлиб қолдим. Турли бозорларга юбориладиган тайёр моллар, қоп-қоп туз ва бошқа нарсаларни ҳисоб-китоб қилиш, шунингдек қарздорларни рўйхатга олиш, янги рўйхат тузиш зарур бўлиб қолган чоғлардаги хўжайин мени ичкари ҳовлига чақиртирарди. Боя айтганимдек, Осмонўғлининг ота-боболари, турли ванлар¹нинг саргузаштлари, узоқ-узоқлардаги турли-туман халқлар ҳақида ёзилган шойи ўрамларини хўжайинга ўқиб бериб турардим. Ляо билан учрашиш янаям камайиб кетди. Шундагина қизга нақадар кучли боғланиб қолганимни сездим. Ичкари ҳовли дарвозасидан ташқарига чиқиш, лоқал бир лаҳза кулбачамга бош суқиш ёки учрашиб қолганимизда паст овоз билан бирор нима деб ўтиш учун Ляо турли-туман баҳоналар ўйлаб топарди. Хуллас, у ҳам менсиз туrolмаслиги маълум бўлиб қолди.

– Чиройлимиди ўша... Ляо?

– Чиройли бўлганда қандоқ! Кўзлари қисик, бадани нозиккина, бармоқлари ипакдай мулойим эди!

– Хўп, давом эт. Сўнг нима бўлди?

– Кейин хизматкор аёлларнинг гап-сўзларидан Ляо унаштириб

¹Ванлар – подшолар.

Сариқ аждар ҳамласи

қўйилганини билиб қолдим. Уни анча узоқ юртга эрга беришадиган бўлишибди. Ляони уйдан чиқармай қўйишди. Хўжайин бошқа ишлар билан бандлиги учун кейинги кунларда мени бирон марта бўлса ҳам ўз ҳузурига чақиртирмади. Тўйдан сал олдинроқ бир куни кечкурун тўшагим устига қўйиб кетилган тугунчага кўзим тушиб қолди. Очиб қарасам, тугунчада йигирматача цянь – майда танга ва иккита кичик шойи ўрамча бор экан. Ўрамчани бирига Ляо ўз қўли билан: "Тунда қоч. Эҳтиёт бўл, алвидо!" деб ёзганди. Шошиб қолдим. Эшик томонга алангладим-да, иккинчи ўрамчани очдим кўзларимга ишонмай қолдим. У мен тўғримдаги дань-шу¹ эди! Суюнганимдан турган жойимда қотиб қолдим. "Наҳотки, наҳотки!" – дердим шивирлаб. Ҳаяжондан қўлларим титрар, чақмоқ тошларни бир-бирига уролмасдим. Ниҳоят, амаллаб олов ёқдим-да, дань-шуни алангага тутдим. "Ань-ин, сен озодсан!" дерди бутун вужудим. Ичимга сиғмай, тошиб келаётган севинчимни аранг босиб, астагина ташқарига чиқдим. Эркин юриш ҳуқуқим борлиги менга жуда қўл келди. Хўжайин ерларининг охириги марзалари орқамда қолгандан сўнг кучим борича югуришга тушдим. Бошим оққан томонга йўл олдим, кундузлари хилватларда яшириниб, кечалари йўл босдим. Нотаниш сўқмоқлар, йўлсиз қир-адирлар оша-оша уч ойга яқин вақт ичида мана, сизларнинг қароргоҳларингга етиб келдим.

– Жудаям чиройли гапирар экансан, Ань-ин!

– Кўглаб амалдорларнинг сўзларини эшитганман, бунинг устига айтдим-ку, ҳуснихат шойи ўрамларни ўқиганман-да. Эҳтимол, шундан бўлса керак гапга чечанлигим. Хуллас, Ляо менга озодлигимни қайтариб берди. Мен энди гарчи уйсиз дайди бўлсам ҳам эркин хэйшоу²ман, мавриди билан менинг ҳам уйим бўлади! Аммо, афсуски уйимда ҳеч қачон Ляо бўлмайди! Эрталаблари юзларимни силаб уйқудан уйғотмайди. Унинг "тур, Ань-ин, нонушта тайёр" деган сўзларини ҳеч қачон эшитмайман... Ляони қачонлардир излаб топиш орзуим бор. Ўзига билдирмай, юзларига тўйиб-тўйиб термилиш, майин овозини эшитиш, жони жаҳонимни ўртагучи табассумларидан роҳатланиш-ку энди ҳеч қачон насиб этмаса керак. Кошкийди, уни узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам...

Ань-ин жим бўлиб қолди Унинг суҳбатдоши ҳам индамасди. Улар ертўладагиларнинг аллақачон хуррак отмай қўйишганини энди сезишди. Гўё ертўлада ҳеч ким йўқдек эди. Бир оздан сўнггина

¹Дань-шу – қуллик ҳақидаги ҳужжат.

²Хэйшоу – қорабош. Авом халқ шу ном билан ҳам аталган.

кимдир ёнбошига ағдарилгандай бўлди, кимдир чуқур хўрсинди. Кимнингдир пиқ-пиқ йиғлагани эшитилгандай бўлди.

— Фирт аҳмоқман-да! — койиди ўзини охирги кунларда суҳбатга мутлақо аралашмай қўйган деҳқон. — Боламни нега дарёга ташладим?! У ҳам ўша пайт икки ёшда эди. Оппа-осон йўли бор экан-ку! Вой хомкалла-ей! Мен ҳам Ань-иннинг отаси сингари ўғлимни бозорга ташлаб кетганимда, бирорта одам уни уйига олиб кетарди. Ҳозир у ҳам йигитча бўлиб қоларди. Қачонлардир мени топиб келармиди... Эҳтимол, менинг ўғлим ҳам Ань-ин сингари эсли-хушли йигит бўлармиди!

Туйқус бир неча одам бараварига ух тортиб юборди, кимдир унсиз, кимдир ҳиқиллаб йиғлай бошлади, кимдир ўз қўли билан ўз фарзандларини ҳалок қилгани учун ўзини сўка кетди. Жон бошига олинадиган солиқ ҳақидаги фармонни лаънатлай бошладилар. Лекин ҳеч ким Осмонўғли тўғрисида офиз очишга журъат этмасди. Одамлар солиқчилар билан қишлоқ оқсоқолларини қарғашарди, холос. Чунки солиқни керагидан ортиқ йиғадиганлар, кўп қисмини уриб қоладиганлар ўшалар-да! Фақирларнинг болалари нобуд бўлишига сабабчилар ўша солиқчилар билан қишлоқ оқсоқоллари!

Бу кеча байшанликлар Осмонўғлининг ота-боболари тўғрисида Ань-ин ҳикоясини эшитган тундагига қараганда ҳам қаттиқроқ хаяжонландилар, баттарроқ ғазабландилар. Лекин бари бир бу гал ҳам ертўла аҳли тонг қоронғусида чалинган занг овозини эшитибоқ ўриндан туриб, қурилаётган йўл томон йўналди. Одамлар одатдагидек қаддиларини итоаткорона букиб, шафқатсиз назоратчилар қамчиси остида инградилар.

Ой шом еган қоронғи тунлар ўтиб кетди. Йўл қурилишидаги офир меҳнат янада баттар тинкани қурита бошлади. Кейинги кунларда бу ерда юпун кийимли, сочлари тўзиган телба аёл пайдо бўлиб қолди. У қурувчилар орасида тентиб юрарди. Назоратчилар аёлни қамчи кўтариб, дўқ-пўписа билан нари ҳайдашар, аммо савалашни ўзларига эп кўришмасди. Аёл ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан тап тортмай, бу ерда юраверарди. Одамларнинг айтишларича, аёл тоғнинг нариги томонидаги аллақайси узоқ қишлоқдан келган экан. Унинг эри, бола-чақаси бўлган дейишади. Тўнғич фарзандини қарз бадалига қулликка берган эканлар. Иккинчи бола туғилганда эри чақалоқ учун солиқ тўлай олишга кўзи етмагани сабабли ундан қутилмоқчи бўлибди. Тунда бўри-мўри еб кетар, деб чақалоқни тоғдаги чакалакзорга ташлаб келибди. Эрталаб аёл қазноқ ёнидаги похол

Сариқ аждар ҳамласи

устида гўдагининг нимтасини кўриб қолибди. Йўрғакланган латтадан бу ўзининг чақалоғи эканини билибди. Кейин маълум бўлишича, шу оиланинг ити тунда дайдиб юриб "ўлжа"ни учратиб қолган ва ярмини ўша ерда еб, қолган нимтасини тишида кўтариб келган. Она шу зумдаёқ ақлдан озган. Эри алаמידан итни чопиб ташлаган-да, уйига ўт қўйгач, бир парчагина ерини ҳам ташлаб, қаёққадир дом-дараксиз бош олиб кетган.

Ань-ин бахтсиз аёлни юраги ачишиб кузатарди. Аёл узунчоқроқ тошни гўё боласидек бағрига босиб юрарди. У гоҳ-гоҳ эркакларга яқинроқ келарди-да:

– Дўмбоққинам, мана отанг! – дерди. У итни чопиб ташлайди, сен тирик қоласан. Йиғлама!.. – Шундан сўнг қаттиқ қаҳ-қаҳа отиб куларди. – Ҳа-ҳа-ҳа... Бу тош-ку!... Тош!.. – гўё шу дақиқа аёлнинг ақли ўз аслига қайтгандай бўларди. У тошни иргитиб юбориб, одамларга мурожаат қиларди: – Итни ҳайдаб юборинглар! Уринглар итни! Йўқса, у ҳаммаларингни ғажиб ташлайди!

Одамлар кўзларини ерга тикишар, тишларини ғижирлатишар, аммо чурқ этишмасди.

Чошгоҳда дарё билан йўл бурилган жойдаги баланд тепалик ёнбағрида қора тутун бурқсиб, қичқириқлар эшитилди. Яқинроқда ишлаётган одамлар ўша ёққа қараб югуришди. Оломонни назоратчиларнинг дўқ-пўписалари ҳам, сўқинишлари ҳам, қамчилари ҳам тўхтатолмади. Байшанликлар ҳам югурдилар, улар орасида Ань-ин ҳам бор эди. У учи қайтарилган мис косовларда ёниб тугаётган гулхан ичидан чала куйган бир одамни тортиб олаётганларни кўрди. Димоқларига урилган қўланса ҳид кўнгилларини айнитиб, ўқчитди.

– Бечоранинг бошқа нима иложи ҳам қолган эди?! – деди оломон орасидан кимдир баралла эшиттириб.

– Нима гап, нега бундай қилибди? – сўрашарди одамлар бир-бирларининг каллалари оша.

Узуқ-юлуқ, чала-чулпа гапларга қараганда, ўзига-ўзи ўт қўйган аёлнинг эри ҳам шу ерда, йўл қурилишида ишларкан. Уларникига қишлоқ оқсоқоли, солиқчи ва иккита ясовул бостириб киришибди. Солиқ бадалига уйдаги бор эски-тусқини мусодара қилишибди-да, ўша ердаёқ ўтириб ичкиликбозлик бошлашибди. Кайф устида аёлни зўрлашибди. Баногоҳ уйга ўт кетибди, ичкарида ухлаётган ёш бола ҳам жизғанақ бўлибди. Аёл дод солиб, эрининг олдига, йўл қурилишига югуриб келибди. Худди шу пайт аёлнинг эри бу ерда жон бераётган экан. У елкасига ортилган қопдаги тупроқни

Маннон ЭГАМБЕРДИЕВ

кўтаролмай, ҳолсизликдан мункиб йиқилганида боши тошга урилган, устидан қоп босиб тушган. Дунёда ҳеч қандай илинжи қолмаган аёл шох-шабба ғарами устига чиқиб туриб, ўт ёқиб юборган.

Ҳамманинг хаёлидан худди шундай ҳодиса йўл қурилишида ишлаётган ҳар бир одам оиласида юз бериши мумкин деган фикр кечарди. Кейинги кунларда анчагина одамлар ўзларини ўлдириш пайига тушиб қолгандилар, чунки шундагина барча жабру жафо ва ҳақоратлардан бир йўла қутулиш мумкин эди. Азоб-уқубат, таҳқирланиш ва йўқчилик дастидан одамларнинг жони ҳалқумига келганди.

– У аёлнинг уйига яна қанақа солиқ ундириш учун киришган экан? – қичқаришди оломон ичидан.

– Кечадан бошлаб янги солиқ солинибди! Йўл қуриш учун яна кўшимча маблағ керак эмиш!

– Мана шу йўл учунми?

– Эҳтимол шу йўл учундир!

– Ўзимиз бу ерда ишласаг-у, уйларимизда қолган бор-будимизни тортиб олишса, хотинларимизни зўрлашса!..

Янги солиқ ҳақидаги шум хабар дарҳол оғиздан-оғизга ўтиб, сабр косасини лиммо-лим тўлдирди.

– Бас, етар! Ўлар бўлсак, ўлиб бўлдик-ку!

Одамлар уммони ҳаракатга келди. Оломон пиёда, отлик жамланиб, капалаклари учган назоратчилар томон йўналди. Назоратчилар бошига тош, таёқ, харсанг палахсалари ёғдирила бошланди. Ҳазабдан кўзларига қон тўлган одамлар назоратчиларни қора қонга белаб, ер тишлатдилар, уларнинг ёғоч уйларини мажақлаб, ёқиб юбордилар.

– Ортиқ чидаёлмаймиз! – қичқаришарди ғалаёнчилар.

Аммо улар бундан сўнг нима қилишни билмас эдилар. Одамларнинг бир гуруҳи ертўлалар томон бурилди. Улар синиқ-мертик идиш-товоғу, эски-туски тўшакларини кўтариб, уй-уйларига отландилар. Қолганлар қурилаётган йўл ёқасида ғазабнок депсинардилар. Офтоб уфққа ёнбошлаб борарди. Шарқдан осмонни қоплаб келаётган булутлар қуюқлаша бошлади.

– Ана келишяпти! – қичқирди кимдир.

Дарёнинг юқори томони, тупроқ ва шағал билан кўтарилган йўлдан отлиқлар тўдаси елиб келарди. Улар қуролланган ҳарбийлар — шэнбинлар эди. Ҳалаёнчилар уларни кўрган заҳотлари атрофга тирқираб қоча бошладилар: ким тепаликка, ким чакалакзорга, ким ертўлага уриб кетди... Шэнбинларнинг қиличлари, найзалари,

камонлари ҳеч кимни аямасди.

Ань-ин билан чолни шэнбинлар нарироқда қувиб етдилар. Қочоқлик тажрибаси бор ёш Ань-ин ўзини чакалакзорга¹ урди. Ҳимоясиз қариянинг кўкрагига¹ отлиқ шэнбин йўл-йўлакай найза санчиб ўтди.

Шэнбинлар узоқлашгач, Ань-ин чакалакзордан чиқиб, чол устига эгилди.

— Бор, ўғлим, Осмонўғлига айт... У... у... анави ярамас... ярамас шэнбинларни жазосини бер... берсин!

Қария кўзларини юмди. У адолат борлигига ишониб, ҳаёт билан видолашаётганди. Бундан бир неча кун илгари йўл қурилишида "фисқ-фасод" авж олаётгани тўғрисидаги махфий хабардан сўнг, шахсан Осмонўғлининг қурувчилар ўртасидаги ҳар қандай фитнани аёвсиз бостириш ҳақида буйруқ берганидан қария мутлақо беҳабар эди, албатта. У ҳатто бундай бўлиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Ғалаёнчилар тумтарақай қочишар, шэнбинлар уларни қувиб етиб, ер тишлатар, қилич-найзадан ўтказишарди...

Гумбирлаётган қаттиқ момақалди роқ атрофга тирқираб қочаётган одамларни янада баттар даҳшатга соларди. Жала қуя бошлади. Иссиқ қон, жон беришдаги совуқ тер ёмғир билан аралашиб, жануб қабилалари ва халқларини бўйсундириш, уларнинг ерларини Осмонтагига қўшиб олиш мақсадида қурилаётган йўлнинг тупроқ-шағалига сингир, йўлни мустаҳкам шиббалаб, шэнбинлар бемалол юришига¹ мослаштираётганди¹, гўё.

Иккинчи боб

ЭЛЧИ САБОҚ ОЛАДИ

Осмонўғли саройи дарвоза қоровулларининг бошлиғи забардаст Чжан Цян ўттиз икки ёшга қадам қўйган кезларида ўз мажбуриятларини тиришқоқлик билан адо этгани туфайли хизмат пиллапояларида "лан" мартабасига кўтарилишга муяссар бўлган эди. Сарой амалдорларию аъёнлари унинг чиниққан ва топқир хизматчи эканлигини аллақачон илғаб, кўз остига олиб қўйишганди. Осмонтаги ҳукмдори аъёнларга ҳали-ҳануз номаълум бўлиб келаётган Фарбнинг олис-олис ўлкаларига элчиларга бошлиқ қилиб жўнатишга муносиб

¹Бу воқеа милоддан илгариги 122 йили Шу ўлкасида (ҳозирги Синчуань вилояти) кўтарилган қўзғалоннинг бошланишига туртки бўлган.

бир кишини топмоқни амр айлаганида танлов биринчилар қаторида Чжан Цяннинг чекига тушди. Осмонўғли у билан қисқа суҳбатдан сўнгра, муҳими эса, Чжан Цяннинг келбатини кўздан кечириб, ёвқур ва тиниқ нигоҳини эътиборга олди-да, аъёнларнинг фикрини маъқуллади. Шу тахлит, Чжан Цян бу пайтга келиб Чжунго – Ўрталик давлатнинг энг яқин шимолий қўшниси бўлмиш хунларнинг юртларидан нарида – ғарбдаги узоқ-узоқ ўлкаларда кўним топган кўчманчи юечжи халқига Осмонўғли элчиси лавозимига тайинланди.

Чиндан бирон кишининг ҳали оёғи етмаган олис Ғарбга эндигина тузилган элчилик ҳайъатини жўнатишдан аввал Чжан Цянни саройнинг муҳташам ички даргоҳларидан бирига сарой тарихчиси Сима Цян билан суҳбатга таклиф этишди. Сима Цян айна шу кунларда Осмонтаги мамлакати тарихини ёзишга киришган эди. Унинг китоби афсоналарга бурканган замонлардан бошлаб, ўз замондоши, Хан хонадонининг олтинчи Осмонўғли – Лю Чэ ҳукмронлигигача бўлган даврни қамраб олишни мўлжаллаган. Чжунгода қарор топган анъаналарга кўра Лю Чэ тарихга "жанговор император" маъносини англатувчи У-ди номи билан кирган.

– Буни қарангки, Сиз билан адаш эканмиз, – дея тарихчи элчини ўзига яқин тутиб қарши олди. Чжан Цян тарихчи нари борса ўзидан беш-олти ёш катта эканлигини кўнглидан ўтказди.

– Ҳа, айнан шундоқ! Гарчи Сизни фақат узоқдан кўришга, яқинроқдан эса ўзим хизмат қилаётган дарвозадан ўтганингизда бир лаҳзага кўриб қолишга тўғри келса-да, мен Сизни анчадан бери биламан, – деди қуруққина қилиб Чжан Цян.

– Хизмат қилаётирсизмас, хизмат қилгансиз, холос! – дея суҳбатдоши сўзларига тузатиш киритди Сима Цян жиддий жилмайиб. – Энди Сиз Осмонтаги ҳукмдорининг элчиси. Чжунго эса Улуғ Осмонтагининг бир қисми, холос, – дея фикрини сўнгигача баён қилмади тарихчи. Аммо Чжан Цян айтилмаган нарсани тушунди. – Биз Сиз билан, Цян, энди Осмонўғли даргоҳида ҳуқуқлари тенг хизматдошлармиз! – деди кўнгли тўлиб мамнун оҳангда Сима Цян.

– Илтифотли сўзларингиздан миннатдорман! – деди Чжан Цян ва қўшимча қилди: – Мен Улуғ Осмонтагининг номаълум ўлкаларига кетаяпман.

– Менга айтишди Сизнинг яхши ўқишингизнию ... ёзишингизни.
– Тўғри, оз-моз ўқиб тураман, аммо ёзганим ҳеч вақога арзимаيد.

Сариқ аждар ҳамласи

– Айнан Сизни элчиликка танлашгани ҳам тасодифий эмасканди!

Чжан Цян, башарти, фақат забардаст паҳлавон бўлганида, уни элчи этиб тайинлашнинг иложи бўлмаслигини тушунди. Шундай экан, йўлда ҳамма вақт ўз саводхонлигини такомиллаштириб бориши, энг аввало, у ёқларда кўрадиганлари, эшитадиганлари, ўқиб-ўрганиб, англаб етадиганларини ёзиб, тасвирлаб беришни ҳам удаламоғи керак бўлади.

– Менинг отам, – виқор билан, меҳмонга ўзи айтадиганларининг мазмун-моҳиятини илғаб олишга имкон берган ҳолда сўзида давом этди тарихчи, – осмон жисмларини ўрганиш борасида сарой мунажжими вазифасини адо айлай туриб, Чжунго тарихи бўйича кўпдан-кўп маълумотларни жамлаган эди.

– Болалик чоғларимда отангизни оломон орасида бир-икки марта кўрганман... У одамларни тинчлантирар эди, – дея ҳикоя қила бошлади Чжан Цян. – Аждарҳо юксак-юксакларга кўтарилиб, нимадандир дарғазаб бўлиб, қуёшни ямлаб юта бошлаганда одамлар типирчилаб қолишди. Теварак-атроф тобора зимистон қоронғи бўлиб бораверди. Ебтўймас аждарҳо эса қуёшни деярли ютиб юборганди. Одамларни даҳшат қамраб олган, ҳеч ким бостириб келаётган бу балодан қандай қутулиб қолишни билмасди. Ана шунда Сизнинг марҳум отангиз, илойим, унинг руҳи ер остидаги сариқ чашмаларда ором ва ҳаловат топгай, Сизнинг донишманд падарингиз одамларни тинчлантирди, уларга Цзи Гун – Арши аълодаги Осмон ҳукмдори аждарҳога қуёшни бутунлай ва тамоман ютиб юборишига имкон бермаслигини тушунтириб берди. Сизлар эса, қорабошлар, деган эди ул зот одамларга хиридоқ овозда, бонглар ва бўш жез идишларга қаттиқроқ уринглар деган эди. Аждарҳони кўрқитмоқ, қувиб юбормоқ керак, деганди. Мен ҳам ўшанда гаврон билан бўм-бўш жез идишни даранглатган эдим.

– Шундоқ, отам, гарчи нима учун аждарҳо аҳён-аҳёнда энг ёруғ осмон жисмини ямлаб ютишини билмаган бўлса-да, аждарҳо қуёшни ютиб юборолмаслигини яхши тушунгувчи эди. Аммо зангларни, бўм-бўш жез идишларни аждарҳони кўрқитиб қочириш учун эмас, балки одамларни тинчлантириш учун даранглатиб чалиш керак эди. Аждарҳо эса маълум вақт ўтгач ўзи кетар эди.

– Мен бу гапларингизни тушунмаяпман. – Осмонўғли саройи дарвоза қоровулларининг собиқ бошлиғи сарой мунажжими Сима Таннинг ўғли – тарихчи Сима Цяннинг нозик мушоҳадаси маъносини англай олмади.

– Демак, отангиз очкўз аждарҳо қуёшни тамоман ютиб юборолмаслигини билган. Унда, нега энди у одамларни аждарҳони кўрқитиб, ҳайдаб юборишга даъват этди экан?!

– Чунки айнан ана шу чора-тадбир бостириб келаётган балоқазони бартараф этади деб ҳисоблагани-ю шунга ишонгани туфайли одамлар ҳам нимадир қилмоғи керак-ку?!

Чжан Цян ўйлаб-ўйлаб ўйига етолмасдан қолди. Сима Цян ҳам мўлжалланган суҳбат мавзудан ҳаддан ташқари йироқлашиб кетишганини англади. У Чжунго тарихи бўйича отаси ва ўзи томонидан жамланган маълумотлар хусусидаги суҳбатга қайтди.

– Гарчи маълумотлар суякларга, шойи парчаларига ёзилган узуқ-юлуқ қадимий битиклар асосида йиғилган бўлса-да, китобни ёзиш давомида кўпдан-кўп нарсаларни аниқлаштириб олишга тўғри келади. Аммо айрим муҳим маълумотлар анча-мунча ойдинлашган.

– Яхши-да бу! – деди суҳбат ўзига тушунарли бўлган ўзанга қайтганидан мамнун бўлган Чжан Цян.

– Олис Ғарбга қараб йўлга чиқишингиздан аввал хунлар ва юечжилар ҳақидаги ана шу маълумотлардан айримлари билан Сизни таништиришга қарор қилдик, – дея виқор билан салмоқдор оҳангда давом этди сарой тарихчиси.

– Айнан ана шу маълумотлар керак-да менгаям! – хитоб қилди Чжан Цян.

– Бундан роппа-роса етмиш йил муқаддам хун қабиаларининг барчаси битта ягона давлатга бирлашди¹. Ана шу давлатни салтанат деб ҳам аташ мумкин. Уларнинг тарихида бундай воқеа ҳеч қачон учрамаган. Энди эса улар Хуанхай²нинг ўзидан бошлаб то бизга у қадар маълум бўлмаган Гоби саҳросининг олис ғарбига қадар Чжунгонинг бутун шимолий чегаралари бўйлаб талончилик қилиб юришибди. Чжунгодаги бошбошдоқликдан, Хан хонадони Чин империяси вайроналарида ўз ҳокимиятини ўрнатишга улгурмаган кезларда хунлар Хуанхе қайирмасидаги Ўрдосни қайтариб олган эди³. Улар Ўрдосни ота-боболари замини деб ҳисоблашади. Орадан беш йил ўтиб, хунлар Осмонгагига катта уч йиллик юриш уюштирди ва бизни ўзлари билан “тинчлик ва қариндошлик” тўғрисидаги камситувчи шартномани тузмоққа мажбур қилишди. Ишларимизга бурун суқа бошладилар. Кўзғолон кўтарган Ян улус князи исёнчи

¹Бу воқеа миллоддан аввалги 209 йилда рўй берган эди.

²Хуанхай – Сарик денгиз.

³Бу воқеа миллоддан аввалги 206 йилда содир бўлган эди.

Сариқ аждар ҳамласи

Лу Гуанни хунлар ўз тарафларига оғдириб олишди.

– Хунларнинг бунақанги хурмача қилиқлари ҳақида мен мишмишлардан билган эканман-ку, – дея тарихчига дакки берди Чжан Цян.

– Кейинги ўн йилликларда хунлар кун сайин ҳаддидан ошиб кетишяпти. Хужум устига хужумлар уюштиришяпти. Ҳатто, бизни иттифоқчилардан маҳрум қилмоқдалар.

– Демак, масала роса жиддий экан-да. Бизнинг Осмонўгли хунларга қарши жиддий чора-тадбирлар устида бош қотираётган экан, мен ҳам ўзимни ана шу ишга бағишлайман! – деди Чжан Цян сўзлаш маромида беихтиёр тарихчига тақлид қилган бўлиб.

– Сиз, маккор шаньюй Модэ ўз отасини ўлдириб, қай йўл билан ҳокимиятни эгаллаб олганини билмоғингиз лозим, албатта, – деди энди ҳокимона оҳангда тарихчи. Чжан Цян Сима Цян турли мавзулардаги дебоча суҳбатдан сўнгра янги элчини, ҳали устоз кўрмаган кечаги қоровулбошига сабоқ беришга киришганини тушунди.

– Гарчи мен бу ҳақда баъзи нарсаларни билсам-да, Сиз айтганларингизни тингламоқ, барибир, мароқлидир.

– Фарбий хунларнинг шаньюйи Тумана шармандали мағлубиятдан кейин ўзининг тўнғич ўғли Модэни юечжилар қўлига гаровга берди. Чамаси, бунда у Модэ тахт вориси бўлгани туфайли юечжилар буни хунларнинг узил-кесил итоаткорлиги аломати сифатида қабул қиладилар деган тўхтамдан келиб чиққан кўринади. Қулай бир пайтни пойлаб турган Тумана қўлдан кетган мустақилликни қайтариб олиш учун юечжиларга хужум қилди. Ўғли отаси унинг ҳаётини бунчалик хавф остига қўйишини кутмаган эди. Тумана эса, содиқлик онтини бузиб, юечжиларга хужум қилгани учун, башарти Модэни ўлдиришса, тақдир пешонасига ёзгани бўлади, мабодо Модэ қандайдир йўл билан қутулиб қолса, унда барча "Балли, азамат!" дейишади, дея ҳисоблаган эди. Чунки бундай иш тутиш хунларнинг кўп асрлик анъаналарига хос-да! Ҳаммага маълумки, дея фикр-мулоҳаза юритган эди шаньюй Тумана, бизким, хунлар чақалоқни қаҳратонда қорга чўмилтирамиз, ўлса – пешонадан, ўлмай қолса, албатта, вояга етганда баҳодир бўлади! Ўғил бола ўспирин бўлганда чопқинларга юборамиз, ўлса бошқасини парваришлаймиз. Агар ўғил бола ўлжа келтирса, унда азамат бўлади. Валиаҳд шаҳзода масаласида ҳам мен айнан шундай иш тутдим.

– Бунда катта маъно бор, албатта! – эшиттириб мулоҳаза юритди

Чжан Цян. — Мен ҳам ўзимга нисбатан айнан шундай иш тутмоқчиман. Менинг ҳаётим ҳам юечжилар ёки хунларнинг қўлида бўлади.

— Мен айтиб берганларимдан тўғри хулосалар чиқаряпсиз, адашим. Ахир Осмонўғли хунлар ерларидан нариги томондаги юечжиларга бир кўрқоқни юбормайди-ку!

Орага жимлик чўкди. Бир оздан кейин Чжан Цян бош ирғаб маъкуллади.

— Модэ айнан шундай азамат бўлиб чиқди, — ҳикоясини давом эттирди Сима Цян. — Тўполон чоғида у юечжилар хоқонининг илдам отларидан бирига миниб, тугаб бораётган жангда олишаётганлар оралаб, ўзини гоҳ юечжи, гоҳ хун қилиб кўрсатиб, отасининг қароргоҳига қараб елади. Тумана Модэнинг азаматлигига қойил қолади-да, туман, яъни ўн минг оилани бошқаришни унга ишониб топширади. Юечжилар қўлида гаровда бўлган кезларида ҳарбий ишда орттирган барча билимларидан фойдаланган Модэ ўз отлиқ кўшинига таълим беради. Аммо отасининг муносабатини ўзича тушунар эди. Отам мени гаровга бериб қўйди, дея ҳисоблаган эди у, чунки бошқа хотинидан туғилган иним — унинг суюклиси, мен эса — йўқ! Шунинг учун ҳам юечжилар мени дарҳол ўлдириб ташлашсин дея уларнинг устига ҳужум қилди! Ана шунда иним тожу тахт вориси бўлган бўлур эди! Бу билан у суюкли хотини — кичик ўғлининг онасига берган ваъдасини оппа-осон бажарган бўлур эди! Шундай бўлгач, менинг тақдирим, менинг ҳаётим лаънати ўғай онамнинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолган-да!

— Ҳа, роса қизиқ! Бу масалада барча халқлар, хунлар ҳам, ханлар ҳам бир-бирига монанд! Бу ерда, Осмонтагида ҳам шунақаси учраб туради! — ўз ҳайратини яширмади иш бошлаётган элчи. — Сиз Модэнинг фикрларини худди билгандек тўғридан-тўғри ўқияпсиз.

— Сизнинг бу хулосангиз олис Фарб мамлакатларига борганингизда роса асқотади! Зарур бўлиб қолса, ўз рақибингиз фикрини ўқишга ҳаракат қилиб кўришингиз керак.

— Сўз йўқ. Сиз ҳақсиз! Мен у ёқларга борганимда улардан фойдаланишга ҳаракат қиламан.

— Кейин нима бўлганини эшитинг. Чавандозларига Модэ ўзининг учиб бораётганда ҳуштак овозини чиқарадиган камони отилган тарафга қараб ўқ узишни ўргатади. Ана шу буйруқни бажармаслик қатл этиш билан жазоланган. Ўз отлиқ кўшинининг интизомини текшириб кўриш учун Модэ бир куни ўзининг энг яхши отига

Сарик аждар ҳамласи

қараб камонидан овоз чиқарадиган ўқ узади. Бир неча аскарлар, чамаси, бу Модэнинг ҳазили бўлса керак, дея аргумоққа ўқ отмайдилар. Ана шу гап уқмасларнинг боши узилади. Бир оз ўтгандан кейин Модэнинг хотини, ниҳоятда гўзал аёл хуштак чалувчи камон нишонига айланади. Аъёнларидан айримлари даҳшатдан ёйларини ерга қаратади. Дарҳол уларнинг ҳам боши кесилади.

— Мана буни шаньюй деса бўлади! Демак, Модэ гаройиб одам бўлган экан-да! — деди ҳайратланиб Чжан Цян.

— Бир куни ов маҳалида Модэ хуштак чалувчи найза-ўқни ўз отасининг отига йўналтиради. Бу гал биронта ҳам бўйин товловчи бўлмайди. Ҳайрон бўлиб қолган шаньюй Туманани бошқа бир аргумоққа миндиришади. Шу жойнинг ўзида Модэнинг хуштак чалувчи найзаси ва от минган овчи-аскарларнинг "мингта" оддий найзалари шаньюй Тумананинг ўзини типратиканга айлантириб ташлайди!

— Шундай денг! Ўғиллик итоаткорлигию садоқати қайда қолди? — таажжубланиб сўради Чжан Цян.

— Давлатни бошқариш ишида шунақаси ҳам учраб туради, — деди ўзини зўрға қўлга олиб Сима Цян. У бу масалада шахсий фикрини баён этишдан ўзини зўрға тийиб қолди. "Наҳотки, ҳокимиятни эгаллаб олишнинг падаркушликдан бошқа бир йўли бўлмаган бўлса?" демоқчи эди у. Аммо, афтидан, Фарбга қараб йўлга чиқаётган элчига фақат янада юқорироқ мавқени эгаллаб турган сарой аъёнларидан биронтаси билан келишиб олинган нарсаларнигина хабар қилиши зарурдек кўринди.

— Табиийки, у кейинчалик ўгай онасини ҳам, укасини ҳам саранжомлаган-да! — дея ўз таъбирини тўкиб солди Чжан Цян.

— Ва падаркуш, мустабид ҳукмдорга итоат этмоқни истамаган қабила улуғларини ҳам! — Энди эшиттириб кўшимча қилди Сима Цян.

— Равшанки, Модэ дарҳол хунларнинг шаньюйи бўлиб олади!

— Ўзини шаньюй деб эълон қилади!

— Ҳокимият ва аёлни биров билан баҳам кўриб бўлмайди, — эшитганларини ўзича шарҳлади Чжан Цян.

— Модэ эса фақат ҳокимиятни баҳам кўрмаган, хотинни эса — йўқ!

— Бу қандай бўлган?!

– Дунхулар¹ ғарбий хунлар орасидаги бошбошдоқлик ва ҳокимият учун курашдан фойдаланиб қолишга қарор қиладилар. Модэдан ажойиб отини ва энг чиройли, энг суюкли хотинини беришни талаб қиладилар. Боши қотган оқсоқоллар безбетларга рад жавобини беришни маслаҳат беришади. Аммо Модэ шундай дейди: "Биз ўзимизнинг яхши қўшнимиздан отимизни ҳам, хотинимизни ҳам қизғанмаймиз!"

– Демак, дунхуларни тинчлантириб, Модэ вақтдан ютган-да!

– Ҳа, мана энди менинг ҳикояларимсиз ҳам шаньюй Модэнинг сиёсати маъносини англаб ета оласиз. Кейин нималар бўлганини эшитинг. Муваффақиятдан дадиллашган дунхулар Қолган дарёсидан жануби-ғарбдаги сахронинг одам яшамайдиган элсиз қисмини талаб қиладилар. Дунхулар ва ғарбий хунларнинг чегара қоровуллари сахронинг чеккалари бўйлаб ҳар қайсиси ўз томонида турган эди. Оқсоқоллар ҳақиқатда ҳеч кимга қарашли бўлмаган ерни дунхуларга бериш-бермаслик масаласида иккиланиб қоладилар. Аъёнлар Модэ кўнглидаги гапни билолмай гаранг бўлиб қолганди.

– Бу нақадар нозик! Бу ёввойи Модэ қанақанги айёр экан! – деди ҳаяжонланиб кетган Чжан Цян.

– Шунини ёдда тутингки, элчи, Сиз энди ана шундай дашт илвирслари билан иш кўрасиз! Модэ кутилмаганда ер давлатнинг асосидир дейди. Қандай қилиб уни бериб бўларкан?! Ерни беришни маслаҳат кўрганларнинг барчаси бошидан жудо этилади. Дарҳол дунхуларга қарши уруш очади. Уларни аросатда қолдиради-да, битта қўймай қириб ташлайди. Дунхуларнинг бутун ерлари, чорваси, мол-мулки ғарбий хунларга ўтади. Хунлар йигирма тўртта уруғининг ҳаммаси ягона хунлар давлатига бирлаштирилади. Ана шу пайтдан бошлаб хун шаньюйлари "улуғ шаньюй" деб аталадиган бўлди. Суҳбатимиз бошида Сизга айтиб ўтганимдек, мана, етмиш йилдирки, ана шу бирлаштирилган хун давлати Осмонтагини чиқиштирмай келмоқда! Бунақанги мустаҳкам ва катта исқанжани биз илгари кўрмаганмиз. Олдинлари айрим чопқинлар ва нисбатан қисқа урушлар бўлиб турарди, холос.

– Маълум бўладики, Модэ, дарҳақиқат, хунларнинг моҳир давлат арбоби бўлган экан-да! – дея тан олди Чжан Цян. – Кўчманчилар орасидан унга ўхшаганлар тагин чиқиши мумкин.

– Аммо, қачон? Қаерда, ғарблик ёввойиларнинг қайси мамлакатада? – гўё ўзи учун мулоҳаза юритарди тарихчи. – Сиз

¹Дунхулар – шарқий кўчманчилар.

Сарик аждар ҳамласи

мамлакатига бораётган юечжилар ҳам хунлардан асло қолишмайди. Чунки улар авваллари хунлар устидан ғалаба қозониб келган-ку.

— Шундай, бу нарса менга роса қизиқ туюлади, — дея манфаат кўрадиганнамо қизиқиш билдирди хизматни бошлашга шайланаётган элчи.

— Юечжилар ва хунлар ўртасидаги фарқ унчалик катта эмас, — дея Осмондаги сарой тарихчиси ўз "сабоқнома"сининг иккинчи қисмига шошилмасдан кўчди. — Улар бир-бирининг тилини анчамунча яхши тушунадилар. Улар ҳам, булар ҳам "ўтов" деб аталувчи кигиз чайлаларда яшайдилар. Сут ичадилар, гўшт истеъмол қиладилар. Булар уларнинг асосий таоми. Сулини қайнатиб пиширадилар, кулга кўмиб нон — кўмоч тайёрлашади. Уларнинг аёллари отни яхши минади, ҳатто баъзи пайтларда, хунлар қуршовга тушиб қолганда ёки чекинаётган душманни таъқиб этиб бораётганда камондан ўқ узиб, жангга ҳам кирадилар. Хуллас, хунлар ва юечжилар қардош халқлардир. Аммо уларда фарқлар ҳам бор. Сизга маълумки, хунлар ўз юкларини кўшғилдиракда, асосан ҳўкизлар, камдан-кам ҳолларда отлар кўшилган араваларда ташишади, юечжилар эса бу ишларда икки ўрқачли туялардан фойдаланишади. Умуман, уларда туялардан кўп фойдаланилади. Туяларда бир жойдан иккинчисига кўчиб ўтадилар, баъзида ҳатто туяларнинг белига мустаҳкамлаб ўрнатилган туйнукли кажаваларда — хивич новдалардан тўқилган кичик истехкомчаларда туриб жанг ҳам қиладилар. Кажава уларни душман ўқларидан ҳимоя қилади, ўзларига эса торгина туйнукчалардан ўқ узишга имкон беради.

— Камина ўз юклари — озиқ-овқат, рўзғор буюмлари, хотинлари, бола-чақалари, қарияларни нега хунлар кўшғилдиракда, юечжилар нега туяда ташиши сабабини биламан. Ўн беш йил илгари қумли саҳрода бўлганман, ўша жойда қумга ботиб тиқилиб қолган кўшғилдиракларни кўргандим. Чамаси, шунинг учун ҳам юечжилар туяни афзал кўришади. Хунлар асосан даштларда йўл юргани боис у жойларда кўшғилдирак қулайроқ, юечжилар эса, афтидан, кўпроқ қумли саҳроларда яшаб келгандек, — деди Чжан.

— Тўғри мулоҳаза юритаяпсиз, биродари азиз, — дея мақтади уни Сима Цян. — Юечжилар бу ёқларга олис Ғарбдан, кўплаб саҳролар, кўчманчи қумлар, табиийки, даштларни кечиб кўчиб келган. Туя учун саҳро ҳам, дашт ҳам, шўрхоқлар ҳам бир хилда бемалол кечиб ўтса бўладиган жойлар ҳисобланади. Хунлар эса кўп асрлардан бери асосан даштларда яшаб келмоқда, Гоби саҳросини — муаззам қум

денгизини кейинроқ кечиб ўтишган. Уларда кўшғилдиракдан фойдаланиш бундан анча олдинроқ томир отган. Улар Гоби ёввойи туяларини хонакилаштиришга ҳаракат ҳам қилишмаган. Уларни бу ёқларга кўчиб келганида юечжилар тутиб қўлга ўргатган.

– Туя, айтишларича, бир ҳафта сув ичмасдан юраверар экан, – кўшимча қилди Чжан Цян.

– Юечжилар бизнинг ўлкаларимизда нисбатан яқинда, бундан юз йигирма-юз элик йил муқаддам пайдо бўлиб қолишди, – давом этди тарихчи. – Улар шимоли-ғарбдан Чжунго ерларига бостириб кирган эди. Бизлар билан асосан тинч-тотув яшадилар. Зотан, бизларнинг умумий душманимиз хунлар бўлган. Айтиб ўтганимдек, гарчи улар қардош халқлар бўлса-да, шундай бўлган. Ўз ҳарбий ислохотларининг асосий жиҳатларини Чин давлат арбоби Шан Ян юечжилардан олган.

– Кўпни кўрган кишиларнинг айтишларича, энг аввало бунинг шарофатидан Чин бошқа кўшни давлатларни ўз ҳукмига бўйсундирган, бепоён Чжунго ерларида ҳукмрон мавқега эга бўлиб олган экан, – деди Чжан Цян.

– Буни ҳам тўғри тушунибсиз, Чжан. Шундай экан, юечжилар кучли ва муносиб бир халқ. Аммо улар ўзига қардош халқ хунлардан хафа, аччиғи чиққан!

– Табиий! Ҳатто, оилада жанжал-тортишув бўлиб қолгудек бўлса, туғишган биродарлар ҳам бир-бирига ола қараш қила бошлайди.

– Осмонўғли Осмонтаги манфаатлари йўлида айнан шу ҳолатдан фойдаланмоқчи бўлиб турибди. Юечжиларни хунларга қарши урушга оғдириш керак! Чжунго ҳукмдорининг элчиси сифатида Сизнинг асосий вазифангиз ҳам айнан шудир!

– Тушундим! – тин олгандан сўнгра деди қатъият билан Чжан Цян.

Унча катта бўлмаган кўшни хонада бўлиб ўтган ҳашамдор тушлик пайтида Сима Цян Чжан Цянга ханлар ва хунлар муносабатларига оид турли қизиқ-қизиқ хангомаларни айтиб берди. Улар эрталабдан бери ўтирган хонасига қайтганидан сўнгра Осмонтаги сарой тарихчиси ва Осмонўғли элчиси суҳбатни давом эттирдилар.

– Мен энди Сизга қачон ва қаерда қардош хунлар билан юечжилар муносабатларига совуқчилик тушгани ҳақида қисқача айтиб бераман.

– Ҳа, бу роса қизиқ! Юечжилар олдига борганимда бу нарса менга жуда-жуда асқотади!

– Чин хонадони бутун Чжунгони бирлаштириб, хунлардан

Сариқ аждар ҳамласи

Ўрдосни тортиб олганда хунлар бир оз кучсизланиб қолди. Бундан фойдаланиб қолган юечжилар ғарбда ўз таъсир доирасини кенгайтириб, хунларни ўз итоатига киритиб олди. Модэ ҳам ана шу воқеалар оқибатида юечжилар кўлига гаровга тушиб қолган эди.

– Шунақами?!

– Юечжилар орасида беш йил яшаган Модэ, Сизга боя айтиб ўтганимдек, қочишга муяссар бўлади, отасини ўлдириб, тахтни эгаллаб олади. Барча хунларни бирлаштириб, энди улуғ шаньюй бўлиб олган Модэ тож кийганидан бир йил кейин юечжилар устидан муҳим ғалаба қозонади. Орадан ўн икки йил ўтгач, юечжилар хунлар билан қақшатқич уруш бошлаб юбордилар. Аммо кучлар тенг эканлиги маълум бўлиб қолди, бирон томон ғалаба қозонолмади. Яна ўн икки йил ўтгач, хунлар юечжиларга қарши қаттиқ уруш бошлашди.

– Қизиқ, нега томонлар айнан ўн икки йилдан кейин уруш бошлайди? – деб сўради ўз-ўзидан Чжан Цян ва дарҳол жавоб берди.

– Ҳа, ҳа, тушундим... топдим. Беш-олти яшар ўғил болалар тахминан ўн икки йилдан кейин жангчи аскарга айланади!

– Ҳа, Сизнинг маҳорату заковатингиз ҳар қандай таҳсинга лойиқ!

– Э-э, бу жуда оддий нарса-ку!

– Ҳа, ҳа, оддий! Аммо бу ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди-да!

– Мен ҳам ҳамма вақт ҳаммасига эришавермаслигимни биламан. Баъзан эса...

– Тўғри, агар томонлар катта талафотларга йўлиқмаса, урушлар янада қисқароқ вақт ўтганидан кейин ҳам бошланиб кетиши мумкин. Айнан беш йилдан сўнгра хунлар яна юечжиларга ҳужум қилиб, уларни бутунлай тор-мор этиб ташладилар. Орадан бир йил ўтиб Модэ ўлди, унинг ўғли шаньюй Лаошань ўз салтанатининг тўққизинчи йилида юечжиларга қарши уруш очди-да, улар устидан тўла ғалаба қозонди. Бу уруш ҳам айнан ўн икки йилдан кейин такрорланди. Ана шу қақшатқич урушдан кейин юечжилар ғарбга, олис-олисларга кўчиб кетдилар.

– Ҳа, юечжилар хунлардан қаттиқ хафа бўлибди! Зарба устига зарба, мағлубият кетидан мағлубият! Хунлар юечжиларни ўз яйловлари ва дарёларидан батамом ҳайдаб юборишди-да!

– Юечжиларни хунларга қарши уруш қилишга оғдириш учун битта ишонарли далил керак!

– Арзийдиган бир хўрак топиш керак эканда!

– Шундай, шундай!

Майнон ЭГАМБЕРДИЕВ

— Ҳали Сиз менга ана шу халқлар, қабилаларнинг номлари маъносини тушунтириб ўтмагандингиз.

— Айнан ҳозир шу мавзуга кўчмоқчи бўлиб турувдим, — табассум қилиб давом этди Сима Цян.

Чжан Цян тарихчи аллома ўзи таълим бераётган паҳлавон, собиқ қоровуллар бошлиғи элчи учун зарур бўлган сабоқларни ўзлаштиришидан мамнун эканлигини тушунган эди.

— Энди эса Осмонтаги ташқи чегараларини кўриқлаш бобида ўзимни кўрсатмоғим керак, — деган фикр унинг хаёлидан ярқ этиб ўтди.

Унинг сезилари қаноатланганлик табассуми лабларидан билиниб турарди. Аммо тарихчи буни сезмади. У ўз фикрлари билан банд бўлиб қолган, "шогирд"ига кўчманчи халқлар, уларнинг ҳукмдорлари унвонлари номлари маъносини қисқа ва аниқ тушунтириб бериш учун керакли сўзларни саралаб олаётган эди.

— "Хун" деган сўз, — бошлади тарихчи, — ана шу халқ тилида "буғу" деган маънони англатади. Аввалбошида тоғ-дашт, кейинчалик эса асосан дашт кўчманчилари қадим-қадим замонларда асосан буғу сутини истеъмол қилгани туфайли ўзларини "хунлар болалари", яъни буғуларнинг фарзандлари деб ҳисоблашган ва шундай аташган. Бу ном уларники эканлигини кўшнилари ҳам тан олади. Балки, бунинг акси ҳам бўлгандир, зотан, одатда қабилаларга, ҳатто бутун бошли халқларга уларнинг теварагидаги яқин-узоқ кўшнилари ном берганлиги ҳам учраб туради. Вақт ўтгани сайин аста-секин ҳамма жойдаю ҳамма ишда бўлгани каби ана шу кўчманчиларни қисқароқ қилиб шунчаки "хунлар" деб атай бошлаганлар.

— Чамаси, уларни отда буғудек тез юргани учун ҳам шундай деб аташган!

— Тўғри, элчи, тўғри! Аммо хунларнинг ҳаммаси ҳам ўзини буғудан тарқаган деб ҳисобламайди. Бу ҳақда Сиз ғарбда бўлган кезларингизда батафсилроқ билиб оласиз. Юечжилар хунларни бизга қараганда яхшироқ билишади. Қайтиб келганингиздан кейин бизга бу ҳақда ҳикоя қилиб берасиз, албатта.

— Тушундим, бу кўчманчиларни сочидан тирноғигача ўрганиш керак!

— "Шаньюй" сўзининг келиб чиқиши сал бошқачароқ. Кўчманчиларнинг ўзи "шань" сўзини, таъбир жоиз бўлса, оғизларини кенг очиб, нафас тўлдириб талаффуз этишади. Маълум бўладики, "шань" сўзи бизнинг "хань" деган сўзимизга ўхшаш, аммо дағалроқ эшитилади. Демак, "шань" ёки "хань" уларнинг уруғлари сардорини

Сариқ аждар ҳамласи

англатади. Бу сўз, чамаси, "хуна" — буғулар галаси сардорини англатувчи "эркак буғу" деган сўздан келиб чиққандир.

— Демак, "буғу болалари" деган халқ ўз сардорини бизнинг "хань" ва "шань" деган сўзларимизда талаффуз жиҳатидан яқин турадиган "хон" сўзи билан аташган экан-да!

— Ҳа, шундоқ. "Юй" деган сўз, — давом этди тарихчи, — бу, бизнингча, мамлакат эмас, ўлка эканлиги ҳаммага маълум. Демак, бизнинг тушунчамизча, аниқроғи, ана шу унвонга биз берадиган талқинга кўра, "шаньюй" мамлакат раҳбари эмас, балки ўлканинг сардори деган маънони англатади. Зеро, мамлакат ягонадир, бу Осмонтагидир! Турли қабилалар, уруғлар яшайдиган қолган барча ўлкалар эса "юй" ўлкадир. Шунинг учун ҳам "шаньюй" — "ўлка сардори", аммо унинг ҳукмдори дегани эмас! Бутун, ягона мамлакат, Осмонтагининг ҳукмдори биттаю битта Осмонўғлидир!

— Ҳар ҳолда ҳунларнинг ўзи "шаньюй" деган номга сал бошқачароқ, кўтаринкироқ маъно беради!

— Шубҳасиз! Барча ҳунлар бирлашганидан кейин биз ҳам Модэни Улуғ Шаньюй деб аташга мажбур бўлган эдик!

— Яъни улуғ хон, подшо деб аташгами?

— Ҳа, афсуски, шундоқ!

— Демак, "шаньюй" унвони, йўқ, сўзининг маъносию салмоғини "ўлка бошқарувчиси" даражасигача туширмақ керак.

— Сизнинг ақлингиз етарлича ўткир экан, элчи! Тасанно! Энди эса, "юечжи" номи ҳақида қисқача тўхталаман. Тахминимча, бу сўзни шундай изоҳлаш мумкин. Ана шу кўчманчилар, бу даргоҳда аввал айтиб ўтганимдек, туядан кўп фойдаланганлиги, ҳатто Гоби саҳроси ёввойи туяларини кўлга ўргата олганлиги туфайли кўшни қабилалар уларни "туячи" деб аташган.

— Ҳунлар ҳам, юечжиларнинг ўзлари ҳам "туя"ни бир хил аташини эшитганман.

— Мутлақо тўғри! Аммо бизнинг қулоғимизга "туя" сўзи "юя" бўлиб эшитилгани боис, алалоқибат, "юечжи" ҳосил бўлган, дея қабила номлари ҳақидаги маълумотларга яқун ясади Сима Цян.

— Мен кўчманчиларнинг сўзларини бошқаларга қараганда яхшироқ фарқлай биламан, — деди Чжан Цян. — Чунки сарой қоровуллик хизматига ўтишимдан олдин қул савдоси бозорларидаги асир тушган кўчманчиларни итоатсизлиги учун қамчи билан савалаганман.

— Қарангки, Чжан Цян, Сиз бу борада ҳам зиммангизга юкланган вазифаларни бажариш учун ниҳоятда мос элчи экансиз. Тағин бир

нарсани билиб кўйинг. Ўша ғарб томонларда, кўчманчилардан, улар аҳолиси сони ҳақида, бошқа нарсалар билан бир қаторда сўраб-суриштириб билиб олишингизга тўғри келади.

– Тушундим!

– Кўчманчилар сонини қандай ҳисоблаб чиқиш мумкин? Синалган бир усул бор. Одатда, жангчи аскарлар аҳолининг бешдан бир қисмини ташкил этади, ҳар қайси ўтов биттадан жангчи ажратиб беради. Уларда қанча одам борлигини шу тахлит ҳисоблаб чиқишингиз мумкин.

– Ҳа, шунақаси қулай, ҳисоб-китоб ҳам тўғри чиқади. Аммо жангчи аскарлар сонини қандай билиш мумкин?

– Бунинг учун элчилар ва уларнинг одамлари бор! Аммо бунда ягона усул мавжуд эмас. Ҳар хил йўллар билан маълумот йиғинг. Ўнбошилар, юзбошилар, мингбошилар ва туманлар — ўн минг кишилик кўшилмалар қанча эканлигини билиб олинг!

– Нима қилмоқ, қандай қилмоқ, қайси тарафдан ёндошмоқ кераклиги жойида маълум бўлади!

– Дуруст, элчи, дуруст! Тағин бир нарса. Кўчманчилар билан муносабатлар ва урушлар тарихи рисоладаги ҳаёт учун ё улар билан савдо-сотик қилиш ёки уруш олиб бориш зарурлигидан гувоҳлик беради! Савдо-сотик йўлга тушиб кетса, урушлар тўхтайдди, башарти, мол айирбошлаш тўхтаб қолгудек бўлса, турли баҳоналар билан уруш бошланиб кетади!

– Буни билмас эканман, — дея тан олди Чжан Цян.

– Бу нарса тарихни ҳар томднлама ўрганиш асносида аниқланган. Бу олимлар, тарихчилар ва давлат арбобларининг иши!

– Ҳа, элчилар, айниқса янги элчиларга бу нарса оғирлик қилади! — деди бир оз хижолатланган Чжан Цян.

– Шундай бўлса ҳамки, тарих тажрибаси ва ўз билимларидан келиб чиққан ҳолда, элчилар ҳар бир алоҳида вазиятда нима — савдо-сотикми ё уруш фойдали эканлигини беҳато аниқлашлари лозим. Шунинг баробарида, ишларни воқеалар Осмонтагини мақсади сари яқинлаштирувчи йўлдан авж оладиган бир тарзда юритиш керак бўлади!

Чжан Цян жимгина маъқуллаб бош ирғади.

Шу чоққача номаълум бўлиб келган олис Ғарбга, қаерда жойлашгани аниқ-расо маълум бўлмаган юежчилар юртига қараб йўлга чиқишдан олдин Осмонўелининг элчиси Чжан Цян тағин бир неча кун давомида "Ши Цзи" ("Тарихий қайдномалар китоби")

Сариқ аждар ҳамласи

— оддий қорабошлар¹ устидан ҳукмрон табақа томонидан "Тянься" дея улуғланган, сўзма-сўз таржима қилганда "Осмон тагидаги Ся² мамлакати" маъносини англатувчи, қисқача "Осмонтаги" деб аталувчи Чжунго — Ўрталик давлат илк қўлёзма тарихи муаллифи бўлмиш қадимги дунёнинг буюк тарихчиси Сима Цяндан сабоқлар олди.

Учинчи боб

ШАНЬЮЙ ЎРДАСИДА

Чжан Цян бошчилигидаги Осмонўғли элчилари Цзиньчэн³дан чиқиб, Чжунго Ўрталик давлат сарҳадларидан ўтиб, хунларнинг ерлари чеккалари бўйлаб ғарбга қараб йўл босмоқда эди.

Элчилар пойтахт Чанъандан⁴ йўлга чиққанида, таркибида қирқтача одам бўлиб, улар ихтиёридаги отлар, хачирлар, тойхарилар эса ҳаммаси бўлиб икки юз бошдан ошарди. Элчилар Цзиньчэн ва унинг ён атрофларидан хунларнинг қумликлари ва саҳроларида кезиб чиққан ёки ҳеч бўлмаганда, яқин атрофдаги йўлларни билладиган кишилардан тагин олтмиш-етмиштасини ўз сафларига қўшиб олмоғи керак эди. Ўз-ўзидан аъёнки, озиқ-овқат захирасини тўлғазиб олиш, олис йўл учун зарур бўлган анжомларни хачир ва тойхариларга яхшилаб юклаш ҳам керак эди.

Асосий йўлнинг сўл тарафи бўйлаб Нан Шан — Жанубий тоғ тизмаларининг унча баланд бўлмаган қоялари ястаниб ётарди. Ўнг тарафда эса Хуанхе қайирларидан бошланувчи Алашань саҳроси бир неча юз чақиримга чўзилиб кетган эди. Элчилар бу жойларни анча-мунча билладиган цзиньчэнликларнинг маслаҳатига кўра асосий йўлдан эмас, балки сочилувчан барханларни оралаб айланиб ўтиб, тўппа-тўғри қумликлардан йўл босар ва хунларнинг отлик қоровуллари қўлига тушиб қолмаслик учун теваракка олазarak кўз ташлаб бормоқда эди.

Цзиньчэндан бўлмиш кўпни кўрган йўл бошловчи сарбон отнинг эгарида яхшилаб жойлашиб ўтирганча, Чжан Цянга Алашань саҳроси минг йиллардан буён одамзот кечиб ўтолмаган Гобининг энг сувсиз бир бўлаги эканлиги ҳақида ҳикоя қилиб берди.

¹Қорабошлар — Чин оддий одамларининг кўплаб номларидан бири.

²Ся — Чиннинг энг қадимги номи.

³Цзиньчэн — ҳозирги Линьян. У даврда Жунту, яъни туб Хитойнинг ғарбий чегараси шу ерда бўлган.

⁴Чанъан — ҳозирги Шеньси вилоятининг пойтахти Сиань шаҳри ўрнида бундан қарийб 3100 йил аввал пайдо бўлган шаҳар.

– Бугун кумликдаги йўлимизнинг тўртинчи куни бўлишига қарамасдан, сўзида давом этди йўл бошловчи, – кўриб турганингиздек, узоқ масофани босиб ўтолмадик. Тошбақага ўхшаб имилляпмиз. Сувнинг эса атиги ярми қолди, холос. Мабодо, агар бари кўнгилдагидек бўлса, унда икки-уч кундан сўнг катта йўлнинг бир четида, жарлик катта қоя тагидан отилиб чиқувчи булоқдан кечаси идишларимизни сувга тўлдириб оламиз.

– Ўша ёқда хунларнинг чавандозлари бор-йўқлигини қандай билиб оламиз?

– Қоронғи тушган маҳалда икки-уч кишини пиёда жўнатамиз. Улар билиб келади. Сўнгра ўша жойга ўзимиз сувга борамиз. Йўлимизга эса тонг отгунча қайтиб келиш керак бўлади. Кейин эса сафаримизни одатдагидек давом эттираверамиз – кечаси йўл юрамиз, кундузи эса барханлар ортида яшириниб ётамиз.

– Шуниси, дуруст. Ўйлайманки, жазирамада йўл юриш тундагидан қийинроқ.

– Тўппа-тўғри. Ҳаттоки ҳозир, баҳорда ҳам. Бу ерларда ёзда нима бўлишини биласизми? Мабодо ана шу барханларга тухум ташласангиз, пишади-қолади! Хайриятки, бизлар довул чангалига тушиб қолмадик, кум остида дом-дараксиз қолиб кетардик!

– Шунинг учун ҳам Нан Шань тизмаларидан йироқлашмаяпмиз-да?!

– Бошқача бўлиши мумкин эмас! Ҳатто, хунларнинг кўплаб отлиқ қоровуллари ҳам кумлар остида кўмилиб кетган.

– Гоҳ унда, гоҳ бунда кўриниб турган, гўёки мудраб ётган этсиз, терисиз отлар, хачирлар, ҳатто туяларнинг оппоқ устухонлари, барчаси кум бўронларию довулларнинг қилмишидир!

– ...Жазирама гирдобли шамолларнинг ҳам! Гир-гир айланаётган қизиб кетган чанг аралаш кумлар аввалига йўловчилар, уларнинг отлари, хачирлари кўзларини кўр қилгандек бўлади, кейин эса хира қайноқ ҳаво билан бояқишларни бўғиб, оёқдан йиқитади, довул эса бечораларни узоқ йилларга кум тагига кўмиб юборали. Мабодо шундай бўлмаса, йўлда бут-бутун, бўлакларга ажратилмаган ҳолда учраётган устухонлар қаёқдан пайдо бўлсин?!

– Мана энди Алашанда нега ёзда бирон зоғ ҳам, жонзот ҳам кўринмаслиги сабабини тушуниб етдим!

– Хунлардан бошқа, албатта!¹

Чжан Цяннинг лабларида заиф табассум пайдо бўлди. Йўл бошловчи буни қоронғида кўрмади ҳам.

¹Бунда сўз ўйини бўлиб. "хунлар"га жуфттуёқлилар, чамбаршоҳлилар оиласига кирувчи тезчопар кийиклар, яъни бугуларга ва хунларга-одамларга ишора мавжуд.

Сариқ аждар ҳамласи

Асосий йўлнинг бир четида, жарлик баланд қоя тагидан отилиб чиққан булоқ яқинида хунларнинг отлик қоровуллари элчиларни гўё кутиб тургандек экан. Ханликларни ўраб олишди, булоқ бошига ҳайдаб келишди. Ҳамма тўйиб-тўйиб сув ичди – асир олганлар ҳам, асирга тушганлар ҳам.

Осмонўғли элчисини хитойчада амал-тақал гапирувчи хунлар отлик қоровуллари сардори қисқача сўроққа тутди.

– Нима учун қумда яшириниб юрибсизлар?

– Адашиб қолдик, шекилли.

– Қаёққа кетаяпсизлар?

– Фарбга.

– Хўш, кимнинг олдига?

– Биз баъзи қабилалар билан савдо-сотик алоқалари ўрнатиш мақсадида кетяпмиз.

– Сизларни бунақа ишларни бизлардан яхшироқ тушунадиган жойгача кузатиб кўямиз.

Алашань саҳросининг ғарбий чегараларини чеккалаб айланиб ўтиб, Гобининг дашт қисмида чўзилиб кетган Олтойнинг жанубий қоялари ёнбағирлари бўйлаб йўл босган отлик аскарлар элчиларни айнан шу унча баланд бўлмаган тоғ тизмаси томон олиб кетишди.

Ўн кундан сўнг, афтидан, серқатнов тупроқ дашт йўли ўтган бир жойда элчилар кўз ўнгида узоқда жойлашган ўтовлар шаҳарчаси намоён бўлди. Шаҳарчага яқинлашиб келган сари гумбазсимон кигиз уйчаларнинг кўриниши ҳам янада аниқ-тиниқ бўлиб бораверди. Шаҳарча марказида янада баланд, ўшандоқ думалоқ, аммо анча-мунча йирикроқ ўтовлар алоҳида ажралиб турар эди. Айрим баҳайбат ва баланд ўтовлар олдида одатдаги ўлчамлардаги қўшимча ўтовчалар тикланган эди. Элчилар марказга яқинлашганларида шаҳарчанинг ўрта қисми, кўринишидан, оддий кишиларга қарашли бўлган атрофдаги ўтовлар – уйлардан атиги ўн-ўн беш қадам наридалиги маълум бўлди. Ана шу марказнинг энг асосий фарқи ундаги ҳамма ўтовлар ва ўтовчалар ёрқин, оқ, кулранг, жигарранг, сарғимтир – турфа рангда, афтидан, махсус ишлов берилган кигиз бўлақларидан ясалган эди.

– Мана шаньюй ўрдаси!¹ – деди Чжан Цянга камгап отлиқлар сардори.

¹Ўрда – бу ерда ҳукмдор саройи, кўчманчилар давлати пойтахти маъносини англатади. Аввалбошда бу сўз кўчманчи қабилла қўналғаси, қишлоқ жойини англатган.

Ўтовлар олдига етиб келган кишиларни ёрқин ранг либос кийган амалдор бошчилигидаги найза ва камонлар билан қуролланган соқчилар қарши олди. Ханликларни ва уларнинг юкларини олдиндан ҳозирлаб қўйилган бир жойга олиб кетишди, элчиларини эса алоҳида ажратилган ўтовга жойлаштиришди. Элчи Чжан Цянга алоҳида кўркам ўтов ажратилган эди.

– Бугун дам олинглар! – деди хитойча оҳангда кутилмаган меҳмонларни қарши олган, ханликларнинг тилида анча-мунча равон сўзловчи ўрда амалдори.

Эрталаб хушмуомала амалдор Чжан Цян ва унинг ёрдамчисини ранг-баранг хитой шойилари билан безатилган ўз ўтовига нонуштага таклиф этди.

– Тань-фу – менинг ўнг қўлим, – элчи ўз ёрдамчисини ўрда амалдорига таништирди. – Унинг тўлиқ исми Таньхуннугань-фу. Ўзи асли хунлардан. Осмонўғли отбоқарининг ўғли бўлади. Чжунгода туғилган.

– У хунларнинг, ўз халқининг тилини биладими? – ўтов соҳиби, гарчанд элчига қараб гапирётган бўлса-да, назари билан саволни Тань-фуга қаратган эди.

– Ҳа, оз-моз! Яхши тушунаман, бироқ қийналиб гапираман, – деди бир оз хижолатланиб Тань-фу. Унинг хунча талаффузида сохталик сезилмади.

– Ўзингизга ёрдамчи танлашда сира адашмабсиз, – деди амалдор Чжан Цянга юзланиб.

– Тань-фу ханча гапирмайди, у булбулдек сайрайди, – деди элчи. – Сиз ҳам, жаноб, ханча яхши гапирар экансиз!

– Шундай бўлиши керак, элчи! Ён қўшнилар билан бошқача йўсинда муомала қилиш ҳам мумкинми?

Чжан Цян маъқуллаб бош ирғади. У ўрда амалдорининг хитой тилини билиши ҳақида ноўрин гапирганини тушуниб етди. Унга: "Сиз ҳам, Тань-фу ҳам, ханлар тилини зарурат юзасидан ўргангансиз", дейиш керак эди аслида. У эса, ҳали ажнобиёлар билан музокара олиб бориш тажрибасига эга бўлмаган элчи, бир кўчманчидан панд-насихат эшитиб ўтирибди-я.

Ўтов соҳиби шаньюй ҳузурига борадиган фурсат келганига ишора қилди.

Амалдор Чжан Цян ва Тань-фуни бир-бирига туташтирилган иккита кигиз ўтов орқали эргаштириб борди, учинчисига – ўртача катталик ва баландликдаги ўтовга киргач, тўхташди. Ипак нақшлар

Сариқ аждар ҳамласи

билан қопланган пишиқ кигиздан тўқилган эшиклар ёнида турган соқчилар амалдор ва у билан келган ханлик "меҳмонлар"ни ичкарига ўтказиб юборишди.

Чжан Цян ва Тань-фуни катта ўтов эшиги олдида қолдириб амалдор тўрт қадамча наридаги бошқа бир эшикка кирди. Бир оздан кейин ханликларнинг қаршисида турган эшик ичкаридан очилди. Соқчиларнинг ишорасидан кейин улар улкан, ҳашаматли кигиз уйнинг остонасини ҳатлаб ўтишди. Бу ўтовда кейинги етмиш йил ичида хунларнинг кўчманчи салтанати шаньюйлари томонидан наинки ўша кезларда Осиёда маълум бўлган кўп сонли қабилалар ва уруғлар, қолаверса ҳатто Осмондаги мамлакати тақдирга дахлдор бўлган уруш ва тинчлик масалалари юзасидан кўплаб қарорлар қабул қилинган эди.

Эшикдан қарама-қарши тарафда, сариқ-яшил рангларда жилоланаётган хитой қизил шойиси билан қопланган улкан ўн олти қиррали думалоқ ўтовда, кўтармада қўйилган зумрад тахтда шаньюй Модэнинг набираси, Лаошаннинг ўғли шаньюй Гюнчен¹ ўлтирарди. Тахминан қирқ бешларга кирган, бақувват, сариқ бурама мўйловли, пешанаси зўрға кўриниб турган, кўзлари мушукникига ўхшаш, соқоли сийрак Гюнчен Чжан Цянга худди жанг пайтидаги баҳодир хунлар эгарда мустаҳкам ўтиргани сингари тахтда ҳам ўзига ўта ишонган ҳолда ўтиргандек кўринди. Чжан Цян ва Тань-фу шаньюйга таъзим бажо айлашди. Гюнчен уларнинг таъзимини бош ирғаб қабул қилди. Сарой амалдори уларга дағал жун ипдан гиламга ўхшатиб тўқилган тўшамадан жой кўрсатди. Ханликлар ўтиришди.

– Кўриниб турибдики, сизлар юечжилар олдида кетаяпсизлар экан-да? – Чжан Цянга қаттиқ тикилиб сўради Гюнчен.

Осмонўғли элчиси, паҳлавон Чжан Цян ўзини оч бўри қаршисида турган кўзичоқдек ҳис этди. "Бу ерда қилвирлик ўтмайди, ёлгон сўзлашнинг кераги йўқ!" деган ўй унинг хаёлидан ўтди.

– Айни ҳақиқат, улуғ шаньюй!

– Нега? Биз биламиз буни. Улар билан савдо-сотикқа киришмоқ – чўпчак! Юечжилар биздан шимолда. Қайси бир ҳақ-ҳуқуққа биноан Хан хонадони ўшаёққа элчилар жўнатаяпти? Мабодо мен Чин орқали Нанюэга элчилар жўнатганимда, бу нарса Хан хонадонига маъқул бўлармиди?

– Сизга эътироз билдирмоққа сўз тополмай қолдим, улуғ шаньюй!

¹Баъзи манбаларда хун шаньюйлариининг хитойчалаштирилмаган исmlарини беришга ҳаракат қилинган: Модэ – Баҳодур, Лаошан эса Куюк деб тилга олинган.

– Сиз бу ерда қоласиз. Бундан буёғига нима қилишни вақт кўрсатади!

– Биз сиздан миннатдормиз, улуғ шаньюй! Ҳаётимизни сақлаб қолганингиз учун Сиздан умрбод қарздормиз!

– Кулоқ тутинг, элчи. Биз сизларни зиндонга ҳам ташламаймиз, ўлдирмаймиз ҳам! Чунки биз Цин билан муносабатларимиз бузилишини истамаймиз. Сизлар билан уришишни ҳам истамаймиз албатта. Аммо Хан хонадони буни тушунишга ҳаракат қилмаяпти. Сизга, эҳтимол, маълумдирки, менинг улуғ бобокалоним шаньюй Модэ хунларнинг йигирма тўрт уруғини бирлаштириб, буюк хун салтанатини барпо этган. Аввалбошда Чин хонадони, кейин эса Хан хонадони ўзимизга қон-қардош бўлган юечжи халқини бизга қарши қайраб келди. Эскирдан бу сизларнинг айёрона сиёсатингиздир: бегона қўл билан мойни сидириб олиш дейдилар буни! Бир қанча жангу жадалларда менинг бобом ва отам, шаньюй Лаошан, юечжиларни сарҳадларимиздан нарига суриб чиқарган эдилар. Улар узоқ ғарбга кўчиб кетишди. Мана, йигирма икки йилдирки, кўзларингиз билан кўриб турган тахтда ўлтирибман. Агарда ҳукмронлигимнинг учинчи санасида бўлиб ўтган бир кўнгилсиз воқеани демаса, биз сизларга хужум қилмаяпмиз-ку! Нега Хан хонадони сизни тагин юечжилар олдига жўнатмоқда? Йўқ, энди бунақаси ўтмайди! Биз энди юечжилар билан ҳам, сизлар билан ҳам тинчликда яшаймиз! Сиз билан ҳам қариндош бўламиз, элчи! Айтиб ўтганимдек, бизникида ҳам меҳмонимиз, ҳам дўстимиз бўлиб яшаб турасизлар! Умидворманки, биз хунлар, бизнинг барча уруғларимиз чиқарган хулосаларга Хан хонадони ҳам келади!

Чжан Цян одоб билан таъзим бажо айлаб, Танъи-фу эса ичидан қувониб, ортга, эшикка қараб тисарилдилар. Ўрда амалдори иккаласини ўзларига ажратилган ўтовгача кузатиб қўйди.

Чжан Цян ва унинг одамлари учун янги ҳаёти бошлангандек эди. Ҳаммасини яхшигина жойлаштиришди. Улар шаҳарча ва унинг теваарак-атрофларида эмин-эркин сайр қилишарди. Шундай бўлса-да, турлитуман баҳоналар билан шаньюйнинг одамлари уларга ҳамроҳ бўлиб юрарди. Ханликлар ўзларидан кўз қочирмай туришганини биларди. Демак, ханликларга, улар Чинга қайтиб кетмаслик борасидаги

¹Чин империяси қўшни халқларда шунақанги кучли таассурот уйғотган эдики, ҳатто у парчаланиб кетганидан кейин ҳам Хан сулоласи ҳукмронлиги даврида мамлакатни Чин деб аташ давом этиб келган ва шу ном ҳозирда ҳам Хитойга нисбатан ишлатилади.

Сариқ аждар ҳамласи

қасамларига ҳам ишонишмаяпти. Шаньюйнинг аъёнлари овга чиққан маҳалда меҳмонлар ҳам чиқарди. Уларни турли-туман тантаналар, байрамлар, сайиллар, пойгалар ва тўйларга ҳам таклиф этишарди.

"Шаньюй бизларни эркин асирликда ушлаб турибди", дея ўйларди элчи. "Айёр Модэнинг набираси Гюнчен деганлари шунақа экан-да!" дея баъзи-баъзида ўз-ўзига гудранарди Чжан Цян. У тарихчи Сима Цяннинг Осмонўғли саройидаги эндигина лавозимига тайинланган элчига берган тушлиги чоғида Модэ ҳақида айтиб берган ҳикояларини эслади. Маълум бўлишича, Хан хонадони асосчиси Лю Бан ҳукмронлигининг учинчи санасида хунлар шаньюй Модэ сардорлигида Ман қатъасини ишғол этиб, жануб томонга қараб юрган ва Гэучжу тоғ тизмасидан ошиб ўтиб, қишда Шимолий Шаньсининг пойтахти Цзиньян¹ шаҳри остоналарига етиб борган экан. Лю Бан шахсан ўзи хунларга қарши лашкарни бошқариб боришга мажбур бўлган. Аммо қаттиқ совуқ туфайли ўшанда хан аскарлари учдан бирининг бармоқлари музлаб қолган экан.

Модэ эса, вазиятни тўғри баҳолаб, кўчманчиларнинг синалган усулини қўллайди: шамғалат қилувчи чекиниши билан у ханликларнинг сара қисмларини пистирмага бошлаб боради-да, Пинчэн шаҳри яқинидаги Байдин деган қишлоқда Осмонўғли Лю Бан бошчилигида кўшинни қуршовга олади. Етти кун давомида ханликларнинг кўшини хунлар чангали исканжасида егуликсиз ва уйқусиз қолиб кетади. Модэ ўз ҳолатини ҳам, ханликлар кўшинлари аҳволини ҳам ниҳоятда яхши тушунар эди. Хунларнинг асосий кучини душманни авраб пистирма томон юришга мажбур қилганда ҳам, чекинаётган рақибга ҳужум қилганда ҳам шиддатли от чоптириш билан душман кўшинларини ҳаддан ташқари ҳолдан тойдириб ташлайдиган енгил қуролланган чавандозлар ташкил этар эди. Лю Банни торгина тоғлиқ водийдаги Байдин деган қишлоқда қуршаб олишганидан кейин оғир қуролланган отлик кўшинлар билан жанг қилиш хунлар учун ноқулай эди. Модэ, башарти, ҳатто ўз кучларининг салмоқли қисмини ишга солиб, Лю Бан бошчилигидаги ханликлар кўшинларининг зарбдор сара қисмларини тор-мор этиб ташлаган тақдирда ҳам. Чжунгода яшашга қолмаслигини аниқ билган эди. Шунинг учун ҳам Модэ ўзининг мақсад-муддаоларини кўзлаб урушни тўхтатишга қарор қилади ҳамда Хан кўшинлари ортга қайтиши учун йўлни очиб беришни буюради. Лю Бан аскарлари очиқ йўлакдан хунлар тарафга қаратиб тортилган камонларини

¹Цзиньян – Шимолий Шаньсининг пойтахти, ҳозирги Тайюань.

кўтариб ўтади. Шундан кейин Модэ ва Лю Бан ўртасида "тинчлик ва қардошлик" сулҳи тузилди. Шаньюйга Хан хонадонининг маликаси ва келишилган шойи, қимматбаҳо совға-саломлар ва бошқа, хунларга зарур бўлган маҳсулотлар жўнатишган эди. Ўша урушда шаньюй Модэ ўз мақсад-муддаоларига айнан шу йўл билан эришган эди. Гап йўқ, оқилона, ҳатто ўта оқилона! Мана энди Модэнинг набираси Гюнчен ҳам нотўғри иш тутмаяпти! Жин урсин, бизнинг душманларимиз шунақанги оқил ва айёрки! Тағин улар кўчманчи, ёввойи, тарбия кўрмаган дея чиранганимиз чиранган!

Иккиёқлама туйғу Чжан Цянга қаттиқ азоб бермоқда эди. Бир томондан, у шаньюйлар бобосининг ҳам, набирасининг ҳам оқилона ишларини тан олади, бошқа бир томондан эса, ана шу оқил ҳукмдорлар уларнинг — ханларнинг ганими эканлигига жаҳли чиқарди. Элчи шаньюй Модэнинг бошқа бир муддаоси амалга ошмай қолганидан ўзини тинчлантирар эди. Сима Цяннинг ҳикоя қилишича, бу воқеа Лю Бан вафотидан уч йил кейин рўй берган экан. Шаньюй Модэ Лю Баннинг беваси императрица Люй Хоуга хунлар ҳукмдори билан никоҳланишни таклиф қилади. Ана шу йилларда императрица Чжунгони ўз қариндошлари — князлар мадади билан идора қилиб келмоқда эди. Императрица Модэнинг таклифидан дарғазаб бўлиб кетади, саройда кўплаб одамлар хунлар билан янги уруш бошланиб кетиши эҳтимоли борлиги хусусида гапирди. Аммо кўпни кўрган сарой аъёнлари ишни босди-босди қилишади. Улар императрицани бу ёввойи кўчманчилар сардорининг алаҳсираши, холос, бу нарсага аччиқ қилиб ўтирмаслик кераклигига ишонтиришади. Сарой аъёнлари махсус элчи орқали шаньюй Модэга бева — императрица улуғ ёшга кириб қолгани туфайли бу никоҳнинг имкони йўқлигини етказишади. Модэ ҳам оёқ тираб турмайди ва шу билан ана шу иш атрофидаги уринишлар барҳам топди. Никоҳ ҳам, уруш ҳам бўлмайди! "Ҳа, ҳа, — завқланиб кетди Чжан Цян. — Сарой аъёнлари ниҳоятда оқил иш тутишган!" Модэ-чи? Модэ эса шу тариқа урушсиз Осмонтагини қўлга киритишга ҳаракат қилган эди. Ният қилганидан ҳеч вақо чиқмагани туфайли у жимгина сукут сақлади. Демак, у ҳам аҳмоқона иш тутмаган! Шаньюй Модэ ана шундай айёр ва ақли бўлган! Тобора яқинлашиб келаётган низоларни бартараф этиш борасидаги ўз уринишлари билан шаньюй Гюнчен ҳам бобоси шаньюй Модэга жуда ўхшаб кетади!

Чжан Цян ихтиёрида хунларнинг Чжунго ва бошқа қўшнилари билан ўзаро муносабатларию бу масалада уларнинг бошидан

Сариқ аждар ҳамласи

кечганлари ҳақида ҳамма эшитганларини яна ва яна, ҳар томондан яхшилаб ўйлаб олиб мулоҳаза юритиш учун бир дунё вақт бөр эди. У эркин асирликнинг зерикарли ва азоббахш кунлари; ойлари, йилларини шу тариқа қисқартирмоққа аҳд қилди. Гоҳида у хаёлан ўзини давлат ишларига ақли етадиган хун сарой амалдори, ҳатто шаньюининг ўрнига қўйиб кўрар, гоҳида эса Чинга қайтар ва Осмонгаги саройи амалдори сифатида фикр-мулоҳаза юритар эди. Бу ҳолат тез-тез такрорланиб турар эди. Узи ҳам сезмаган ҳолда Чжан Цян ўзининг кўз ўнгида, боз устига, ўз иштироки билан рўй берган воқеалар ва юз бераётган ҳодисалар мазмун-моҳиятини тушуниб англаб етиш борасида анча-мунча юксакликка кўтарилмоқда эди. Бир куни шундай бўлдики, у бутун тун давомида мижжа қоқмади ва тўшакда ётган кўйи ҳамма нарса ҳақида қайтадан, бошидан бошлаб ўйлади. "Хўш, буларнинг ҳаммаси нимадан бошланган ўзи? — деярли овоз чиқариб мулоҳаза қиларди Чжан Цян. — Ҳаммаси, тарихчи Сима Цян тўғри айтганидек, юечжиларнинг Чжунго чегаралари ёнида пайдо бўлиб қолишидан бошланган. Ахир, бунга қадар хунларнинг аждодлари ва бизларнинг аждодларимиз тинч-тотув яшаб келганмиди? Йўқ, албатта! Ундай бўлса, зиддиятнинг энг биринчи сабаби қайда?" Чжан Цяннинг ўй-фикрлари гўёки қадим-қадим тарих саробида тарқаб кетгандек бўларди. "Кел, кўй, буни аниқлаштириб олиш билан Сима Цян ва унга ўхшаш тарихчилар машғул бўлаверсин!" — ўзини юпатди элчи. У сабаб-оқибат алоқалари — тарихий, дарвоқе, камдан-кам маълум тарихий воқеалар сабаблари чакалакзорларида йўқолиб кетмаслик йўлини топган эди. У, айнан юечжилар ва ўша кезларда кичик бўлган, Чжунго — Ўрталик давлатнинг ўзаро уруш олиб бораётган беш подшоҳлигидан бири бўлмиш Чин ўртасида яқин муносабатлар ўрнатилишидан бошламоғи керак.

• Чорва моллари унча қалин бўлмаган, эриган қор қатлами остидан туёқости емишларини топа оладиган қумликларда, иссиқ ўлкаларда қишлови ва тоғлар этагида ёзроғи бўлган кенг-мўл яйловларни излай-излай юечжилар тахминан икки юз йилча муқаддам олис Фарбдан келган ва Алашань саҳросининг бир қисмида муқим жойлаша бошлаган эди. — Чжан Цяннинг мулоҳазалари тўғри ўзанга тушиб олган эди. — Бошқача айтганда, улар Чин давлати чегарасига келиб тўхтадилар. Афтидан, бошида юечжилар ва хунлар ўртасида яйловлар устида бир-икки тўқнашувлар бўлиб ўтган кўринади. Аммо улар тортишувларни бирмунча босди-босди қилишади. Айни маҳалда унча катта бўлмаган Чин давлати юечжилар билан яхши муносабатлар

ўрнатган эди. Сима Цян айтганидек, Шан Ян юечжилардан ўзлаштирилган билимлар асосида ҳарбий ислоҳотларни амалга оширади ва қисқа вақтда жанговар маҳорати юксак бўлган лашкар тузади. Бунинг натижасида Чин қолган тўртта подшоҳликни ва жанубдаги ерларни ўзига бўйсундиради. Шу тахлит, Чин Чжунгонинг барча давлатлари гегемонига айланади¹. Чиннинг биринчи сариқ императори Чин Ши-хуанди лашкарбоши Мэнь Тянь бошчилигида кўшин жўнатиб Ўрдосни босиб олади ва у ердан хунларни қувиб чиқаради. Кўшинлар Хуанхэ – Сариқ дарёдан кечиб ўтиб, Ин-Шань адирларини эгаллаб олади. Хунлар шу тариқа тоғлардаги янги яхши ерларидан, қушлар ва ҳайвонлар мўл-кўл бўлган катта-катта ўрмонзорлар ва ўтлоқларидан, камонлар ва ўқлар тайёрлаш имконини берувчи масканларидан айрилиб қоладилар. Беуқув шаньюй Тумана, бизнинг пиёда аскарларимиз найзаларидан хавфсираб, ўз халқини шимоли-ғарбга олиб кетади. Бунинг натижасида шарқий хунлар дунхуларга қарам бўлиб қоладилар ва уларга ўлпон тўлаб яшардилар. Ана шундай шароитда осойишталикни таъминлаш мақсадида шаньюй Тумана ўзининг тўнғич ўғли Модэни кучайиб бораётган ғарбий кўшнилари бўлмиш юечжилар қўлига гаровга бериб қўйишга мажбур бўлган эди. Шу тариқа, юечжилар қўлида гаровда бўлиб турган Модэ вояга етиб, суяги қотиб борган сайин отаси шаньюй Тумана давлатни кучсизланиб қолишдан, парчаланишдан сақлашни удалай билмаган экан-да деган хулосага келади. Бу, моҳиятан олганда, шаньюй Тумананинг айби эмас, балки юечжиларнинг Алашанга келиши, бутун улкан Чжунгода Чин гегемонлиги ўрнатилиши, Чиннинг хунлардан Ўрдосни урушиб қайтариб олиши, бунинг натижасида шарқий дунхуларнинг кучайиб кетиши, хунларнинг йигирма тўрт ғарбий уруғидан ўн иккитасининг дунхуларга ўлпон тўлашга мажбур бўлиб қолиши каби воқеалар силсиласи натижаси эди. Натижада, Алашань саҳроси ғарбида юечжилар ҳукмронлик қила бошладилар, шаньюй Тумана эса тўнғич ўғли, тахт вориси Модэни уларнинг қўлига гаровга бериб қўйишга мажбур бўлади.

Нима бўлганда ҳам, – деб ўйларди Чжан Цян, – юечжилар қўлида гаровда бўлиб турганда Модэ тахминан мана бундай ўйлаган: "Менинг

¹Гегемонга, яъни ҳукмронга айланиш, демак империяга айланиш, хунлар давлатининг узил-кесил кулашидир.

Сариқ аждар ҳамласи

отам шаньюй Туманада ана шу душманлар, айниқса бирлашган юечжилар ва Чин Шига қарши курашишга маҳорат ва дадиллик етишмади. Энди у қариб қолган, қўлидан ҳеч вақо келмайди! У тахтда ўтиришда давом этаркан, иш бориб-бориб давлатнинг узил-кесил парчаланишига келиб тақалиб қолади. Энди мен нима қилмоғим керак? Мана шу азоб берувчи ўй-фикрлардан халос бўлиш учун Чин Ши-хуандининг ўғли Фу Су'га ўхшаб ўзимни ўзим бўғизлайми ва ўгай онамдан бўлган укамга тахтни бериб қўяйми? Йўқ, йўқ, мен асло бундай қилмайман! Менинг отам ўзи билмаган ҳолда хунлар давлатини батамом қулашдан халос этиш йўлида тўсиққа айланиб қолди! Менинг ўз отамга ўғиллик итоаткорлигим туфайли давлат, унинг ортидан эса хун халқининг ўзи ҳам йўқ бўлиб қетмаслиги керак!"

Тахмин қилиш мумкинки, Модэ узоқ-узоқ ўйлаб, юзага келган ўта оғир вазиятдан чиқиш йўлини топган эди, деб ҳисоблади Чжан Цян.

Хунлар орасида киданлардан бир пайтлар ўтган одат бор эди: уруш пайтида душман томонга қараб кетаётган йўлда аждодлар арвоҳига қурбонлик қилиш учун бирон бир жиноятчига ёппасига "мингта ўқ" узиларди. Аммо ҳали-ҳануз хунлардан биронтасининг калласига ана шу мақсадда шаньюйнинг ўзини қурбон қилиш мумкин деган фикр келмаган эди! Дарвоқе, буни шаньюйнинг ўз ўғли, тахт валиаҳди ҳам амалга ошириши мумкин! Хуфиёна ўлдиришлар кўп бўлган. Бунақасини эса ҳали ҳеч кимса кўрмаган, эшитмаган эди.

Чжан Цян лабини тишлади ва янада чуқур ўйга толди. "Ҳа, тўғри! — қоронғида ичида ҳайқирди у. — Хунларнинг барчасига, майли, ҳатто у уруғ бошлиғи ёхуд шаньюй бўлса бўлаверсин, давлатни қулатгани учун, давлатни бошқариш ишида иродаси заифлигини

¹Милоддан аввалги 210 йилда Чин Ши-хуанди вафот этганидан сўнг сарой фитначиларнинг етакчиси бўлган амалдор Жао Гао императорнинг тўнғич ўғли, тахтнинг қонуний вориси Фу Судан хавфсираган эди. Ана шу маҳалда Ўрдосда турган шаҳзодага отаси — императорнинг қалбакилаштирилган имзоси билан ўзини ўзи ўлдиришга амр этувчи фармон жўнатади. Хитой анъаналарига мувофиқ ўғилга хос итоаткорлик бурчига риоя этган Фу Су бўғзига ханжар тортиб ўзини ўзи ўлдиради, бу билан ақлсиз, иродасиз ва бутунлай Жао Гаонинг таъсири остида бўлган ўз иниси Ху Хайга тахтга йўл очиб беради. Бу воқеа Чин империясининг қулаши жадаллашувига шароит яратиб беради, бундан хабардор бўлган шаньюй Модэ айнан шу паллада майдонга чиқади.

намоён этгани учун шафқатсизларча жазолаш заруратини амалда исботлаб бермагунча ҳунлар салтанатини қайта тиклаш ва мустаҳкамлашнинг иложи ҳам бўлмасди! Ана шундай темиртан бўлган экан бу Модэ дегани! Ана шу мақсадга эришмоқ йўлида у ўзининг ажойиб тулпорини ҳам, суюкли гўзал хотинини ҳам, ўзини дунёга келтирган отаси – шаньюйни ҳам аяб ўтирмади! Бундан маълум бўладики, Модэ чинакам давлат арбоби бўлган экан! Менга Модэ ҳақида муфассал ҳикоя қилиб берган тарихчи Сима Цян, эҳтимол унинг ишлари сабаблари илдизларига бориб етмаган шекилли! У ана шу ғайриодатий ишнинг моҳиятига ета олмаган экан! Сима Цян, шубҳасиз, тиришқоқ олим ва билимдон тарихчи – котиб-да! Аммо у, давлат арбоби даражасига кўтарила олмаган экан-да! Чамаси, давлат одами ақл-заковати билан тушуниб-англаб етиш даражасига юксалиш учун эса, чанг-тўзонли жанг майдонларидан йироқ-йироқда булбуллар куйлаб ётган суви тип-тиниқ сарҳовузлар бўйидаги ажойиб сўлим боғларда, кўркам гулзордан туриб кузатиш эмас, бева бўлиб қолган аёлларнинг, санқиб юрган етим болаларнинг, оч қолган одамларнинг инграшини ҳам, фарёду йиғисини эшитмасдан туриб ва борингки, асирликка тушмасдан туриб, қачон каллангни сапчадай узиб ташлашларини ҳар куни кутиб ўтирмасдан, балки рўй бераётган воқеаларнинг ичида яшамогинг, уларни ўз бошингдан кечирмогинг керак! Модэ, ҳақиқатдан ҳам, ўз халқи бахтиқоралигига, давлат ишларини юрита билмасликка, давлат бошлиғи ва халқнинг иложсизлигига чек кўя билган!

"Шошма, элчи! – овоз чиқариб деди Чжан Цян. – Эҳтимол, буларнинг ҳаммасини Сима Цян ҳам бир қадар тушуниб етгандир. Аммо у шундай деб айтишга, устига устак, шундай деб ёзишга ҳақли эмас-ку! Итоатсизлик учун унинг ҳам калласини узишадик-ку! Эй, Чжан, бунақанги мулоҳазалар учун сенинг ҳам бошинг кетади! Шундай бўлгач, эсингни йиғ! Элчиларнинг вазифаси масъулиятсизларча, эркин фикр-мулоҳаза юритиш эмас, балки ишониб топширилган ишни адо этмоқдир! Бугун ҳам, эрта ҳам, Чжан, фақат шу ҳақда ўйла!"

Осмонўғли элчиси унинг кигиз уйчаси теварагида кун ёришиб келаётганини сезиб, эринчоқлик билан тўшакдан турди.

БИРДАН-БИР ЙЎЛ

Чанъандаги Чжунго олий саройининг энг чекка орқа майдончасидаги шифтлари пастаккина уйчанинг бир тангу торгина хонасида Осмонўғли отбоқари оиласида дунёга келган элчихона бош таржимони ва Чжан Цяннинг ёрдамчиси бўлмиш Танъи-фу хун ерларининг адоғини кўз илғамас кенгликларида ўзини деворлари шаффоф улкан сув идишида кечган узоқ зерикарли ҳаётдан сўнг денгизга қўйиб юборилган бир балиқдек эмин-эркин ҳис этмоқда эди¹. Ўзининг бор бўш вақтини, бундай дамлар эса барча эркин асирлар – ушлаб турилган Хан элчиларидаги сингари унинг ихтиёрида ошиб-тошиб ётардики, Танъи-фу ўз топишган-туғишганлари – хунлар орасида ўтказар эди. У қизиқ-қизиқ саргузаштларни ҳикоя қилиб берадиган, эл-юртнинг урф-одатлари ва хунлар ҳаётига оид бошқа кўпдан-кўп нарсалар ҳақида, уларнинг олис аждодлари хусусида, шунингдек ўз кўшнилари, айниқса Чин ва Хан аскарлари билан бўлиб ўтган турли олишувлар, шиддатли жанглар, шаньюйларнинг муваффақиятларию мағлубиятлари тўғрисида куйлайдиган ва оғзаки нақл қиладиган, турли воқеалар ровийси бўлган улуғ ёшли бахшилар даврасига тез-тез бориб турар эди. Ой ўтган сайин эмас, таъбир жоиз бўлса, балки кун сайин Танъи-фу онадек азиз, аммо шу кунларгача аҳамиятсизроқ бўлиб кўринган хун тилидан ўз билимларини такомил топтирар, топишган-туғишганлари тарихига оид кўплаб билимларга эга бўлиб бормоқда эди. У асирга тушиб қолганидан, элчиларни айнан шу ерда, шаньюй ўрдасида ушлаб туришганидан ич-ичидан мамнун эди.

"Агар бизларнинг сардоримизда йўлбарснинг абжирлигию тулкининг айёрлиги бўлса, – тез-тез такрорларди қўлида чиройли дўмбира тутган энг чечан сўзловчи ва куйловчи бахши, – бизким, хунларни тизза чўктиришнинг иложи бўлмасди!" Бир кун гап орасида у Танъи-фуга шундай деган эди:

– Ҳар битта ўтов шаньюйга камондан яхши отадиган, душман аскарари юрагига найза санчишни уддалайдиган битта чавандоз етиштириб беради. Бизнинг чавандозлар қилич билан ҳам жанг

¹Қадимги Хитойда аквариумнинг ўтмишдоши бўлиб, унда Жанубий денгиздан тутилган митти чиройли балиқларни сақлашар эди.

қилишни қойиллатади. Ана шунинг учун Чиннинг Хуанди деган подшоси хуиларни қириб ташлай олмади, бу иш Ханнинг Осмонўғли деган подшосининг кўлидан ҳам келмайди.

Таньи-фу хаёлан ҳисоблаб чиқди, демак хунларнинг бешдан бири чавандоз – аскар экан-да. Ҳар қайси ўтовда эр, хотини, ўғил-қизлари, ўртачасини олганда, беш-олти жон, камдан-кам ҳолларда уч-тўрт киши яшайди, ана шулардан бири – жангчи аскар. Ҳа-а..., хунларда қанча тирик жон борлигини ханликлар шу тахлит деярли хатосиз билиб олар эканда! Уларнинг ҳисоб-китоблари тўғри эканлигини элчига айтиб қўймоғим керак. Борди-ю унга ҳеч нарсани айтмасам, у менинг садоқатимдан шубҳаланиб қолиши мумкин. У ёқда, уларнинг кўлида, Чанъанда менинг отам, онам, ака-укаларим, опасингилларим қолган-ку!

Элчилар орасида Таньи-фудан ташқари хун тилида унчалик яхши бўлмаса-да гапира оладиган ва тушунадиган беш-олти тилмоч бор. Улар, шубҳасиз, элчига ул-бу маълумотларни айтиб туришади. Бош тилмочдан эса у жўялироқ хабарларни кутади. Таньи-фу қария бахшилардан тагин ханларга номаълум ёки камроқ маълум бўлган ул-бу нарсаларни билиб олишга аҳд қилди. Лекин гапни узоқдан, гўёки элчи учун қизиғи бўлмаган оддий-оддий нарсалардан бошламоқ керак.

– Бу ерда, сизларда... бизларда аёллар...? Оддий чавандоз ёки бошқа эркакларнинг нечтадан хотини бор? – сўради Таньи-фу ўз майл-ихтиёрича у билан суҳбатга киришиб кетган бахшидан.

– Бизда кўпчилик узоқ умр кўрмайди, – дея гап бошлади бахши, чамаси, Таньи-фунинг саволларига батафсилроқ жавоб бермоқчи бўлиб. – Қабилладаги бор-йўқ қариялар кўз олдинда. Биз Кўк Тангри¹ – Осмондаги Яратганнинг иродаси ила кўпдан-кўп ёвқур чопқинлар, аёвсиз, кўп қон тўкилган жангларни бошдан кечирганмиз. Хунларнинг бошқа уруғларида ҳам аҳвол айнан шундай, кексалик ёшига етган эркаклар унчалик кўп эмас. Шундай бўлгач, бизда чавандозларнинг, айниқса жасурларининг хотинлари ёшлигида бева бўлиб, бир этак ёш болалари билан қолади. Ўзинг ўйла, бундай аҳволда ана шу бечора бева аёллар нима қилмоғи керак? Уларни ким боқади, кийинтиради, бегоналарнинг ҳар қанақанги қабихликларидан ким ҳимоя қилади? Бева аёлнинг ўғлини, балки қизини, баъздан уч-тўртта боласини ким таъминлайди, ўғил

¹Кўк Тангри – айнан "Мовий осмондаги яратувчи Рух" маъносини англатувчи "Мовий (кўм-кўк) осмон".

Сариқ аждар ҳамласи

болаларини ким жасур, азамат қилиб тарбиялайди? Албатта, ана шу етимчаларнинг амакиси-да! У болаларнинг онасини, ҳалок бўлган ака ёки укасининг бевасини хотинликка олмоғи керак. Сен бошқа бир нарсани ҳам унутмагин! Билсанг, ана шу ёшгина аёллар эркак билан яшаши ҳам керак. Эҳтимол, ёш бева аёл тагин икки-учта бола туғиши ҳам мумкин. Акс ҳолда, ҳар қайси ўтов ҳалок бўлган жангчилар ўрнига қандай қилиб чавандоз етказиб беради?! Хўш-хўш, ўғлим, сенинг отингни чинчасига ё бизларнинг хунчамизда қандай қилиб тўғри айтиш мумкин, ўзи? Мен сенинг отингни тўғри айтолмаяпман-да.

– Тань-и-фу! – Хан элчисининг бош таржимони отини бўғинлаб-бўғинлаб айтди.

– Бўпти, шундоқ бўлақолсин. Мавриди келганда тўғри айтишни ўрганиб оларман. Қолганиниям эшит. Жангда ҳалок бўлган ёки ўлган ака-уканинг бева қолган хотини "есир" дейилади. Бу чинликларнинг тилида қандай бўлади?

– Ханларда бунақа сўз йўқ.

– Айтчи, демак, уларда, сенинг чинликларинг, ханликларингда бунақа удум ҳам йўқ экан-да! Удум бўлса, унга ном ҳам топиларди.

– Шундоқ бўлса керак.

– Бева аёл аканинг хотини бўлса ҳам, барибир, укаси ана шу аёлга уйланиши керак. Бу ерда ёшнинг аҳамияти йўқ. Уларнинг бирга ётиб-туриши ҳам шарт эмас. Аммо собиқ "қайинини" – эндиги эр аёлга худди ўзининг хотинига муомала қилгандек муомалада бўлиши, унинг ташвишини тортиши, болаларига ғамхўрлик қилиши лозим. Тарбия кўрган хун эркаги бундай аёлни тақдир ҳукмига ташлаб қўймайди!

– Демак, маълум бўладики, бу ердаги кўпхотинлик ҳаёт тақозоси билан экан-да! – дея бу одатга ўз муносабатини билдирди Тань-фу.

– Айрим кишилар тўқчиликдан ҳам кўп хотин олади. Улардаги сабаб сал бошқача. Булар туманлар, уруғларнинг бошлиқлари, ўрда амалдорлари ва шаньюйларнинг ўзлари. Агар улар ўлса ё ҳалок бўлса, уларнинг ёш хотинлари қолган бошқа нарсалар билан бирга улардан ҳоқимиятни меросга олаётган ўғилларига ўтади. Табиийки, бунда ўгай оналар ҳақида сўз боради!

– Баъзи... айрим шаньюйлар, айтишларича, отаси кўзи тириклигида жонига теккан ўгай оналарини ўлдириб ташлар экан! – деб Тань-фу хунларнинг айрим одатларидан хабардорлигини кўрсатмоқчи бўлди.

– Бу уларнинг иши, бизга нима! – деди қария сал жилмайиб.

Танъи-фу ўзининг қуюшқондан чиқиб кетганини англади.

Элчининг ёрдамчиси ноўрин орага суқилган луқмасидан ноқулай вазиятга тушиб қолганини ҳис этган бахши гўё унинг ҳали берилмаган саволларига жавоб қайтаргандек сўзида давом этди:

– Сен, ўғлим, хунлар нега атрофдагиларга ҳужум қилиб туришга мойил, бойиб кетиш учун шундай қилишадими, деб ҳам сўрашинг мумкин. Бунинг сабаби бошқа! Ҳужумлар – урушга доим тайёр туриш дегани-да. Чопқинларда қатнашган ёш йигитлар жанг қилишга, чекинаётган душманни таъқиб этиб қувиб боришга, керак бўлиб қолганда эса, душмандан қочиб қолишга ўрганadi. Агар ўспирин йигит ҳамма вақт ғамхўр онасининг ёнида ўтираверса, ундан ҳеч маҳал жангчи чиқмайди! Униям опа-сингилларига кўшиб эрга бериш керак!

Танъи-фу хохолаб кулиб юборди. Ўзининг яхши чиққан ҳазилидан кўнгли тўлган бахши ўз элидан йироқда туғилган ва вояга етган навқирон йигитни хунлар ҳаётининг асосий жиҳатларидан хабардор этишга аҳд қилди.

– Гарчи хун – чавандоз мунчоқлар, тақинчоқлар, турли-туман шунга ўхшаш нарсаларни тортиб олиб хотинига келтириб берса-да, чопқинлар мол-давлат орттириш учун қилинмайди. Азамат ва ёвқур жангчи аскар ўз туғишганлари орасида иззат-ҳурмат ва эъзозда бўлади. Ана шунинг учун ҳам хун эркаги чопқинларда, урушларда қатнашади. Барча хунлар шаньюй сардорлиги остида баҳамжиҳат бўлиб душманларни, олайлик, чинликларни ё ҳозирги ханликларни тиз чўктирганда, улар тортиқ деган баҳона билан бизга ўлпон тўлашади – кўп-кўп шойи матолар, ғалла, бошқа ҳар хил нарсаларни беришади. Ана шуларнинг кўп қисми чавандозларга, жангчи аскарларга тақсимлаб берилади. Халқ эса, энг аввало, ўз жонини аямаган жасур йигитлардан миннатдор бўлади. Хунларнинг салтанати аввало азамат йигитларнинг матонати туфайли мустаҳкам ва қудратлидир. Шунинг учун ҳам жангчилар эъзоз, иззат-ҳурматда!

Икки ёшгина аёл наMAT устига тўшалган дастурхонга бўлақларга тақсимланган кўй эти билан шўрвасини алоҳида сопол идишларда келтириб кўйди. Етти-саккиз яшар қизалоқлар кўмоч – чўғ кулга кўмиб пиширилган доирасимон кулча кўтариб келди. Кўриниб турибдики, қизалоқлар оналарига ёрдам асносида бирйўла эркакларга хизмат қилишни ўрганмоқда эди.

Сариқ аждар ҳамласи

Тушликдан сўнг нисбатан ёшроқ бахши катта бахшининг ишораси билан ўз дўмбирасини тингиллатганча қўшиқ куйлай бошдади:

*Минг қўйдан жун ўриб, қирқим солдилар,
Икки юз ҳалқа-ла чирмаб олдилар,
Сўнгра-чи ясашди толдан думалоқ,
Пишиқ, янги, қулай, хушрўй чанғароқ.
Шимол шуълалари шаффоф зангор, о,
Жангчи майсазорда тиклади ўтов.*

Таньи-фу, оддий думалоқ кигиз уйчалар бўлиб кўринган ўтов ҳақидаги бахши лабларидан тўқилиётган ажойиб шеърлардан ҳайратга тушиб, маза қилиб тингларди:

*Бўрон чайқатолмас ўтов бир четин,
Ёмғирдан кўкраги бўладир метин.
Тиргаклар, кунжаклар йўқ унда, қаранг,
Иссиққина ичи мазза вадаванг.*

— Балли, балли! — таҳсин айтишдан тиёлмади ўзини Таньи-фу. Бахши эса бўғзининг туб-тубидан чиқадиган хириллаган овоз билан давом эттирди:

*Ой чиққан дамларда сояси гўзал,
Қишда биргадирмиз азалдан азал.
Булдуруқ тушганда ўтов-чи девор,
Писанд эмас унга тизза бўйи қор.
У ёқда бахшивой бир четда турар,
Гулхан теграсида қизлар чарх урар,
Куй, рақс... Жондек азиз ўтовимга кир,
Кигизда ётибман сархушча тақир.*

Таньи-фу ана шу оддий ўтов ҳақида шеър тўқиб, қўшиқ куйлаш мумкинлигидан теран ҳайратга ботган эди. Гап йўқ, бу бахшиларнинг тасаввурлари нақадар бой:

*Меҳмоним ўтовда айларман қабул,
Асрай, авлодимга насиб этгай ул¹.*

¹Буюк хитой шоири Бо Цзюй И шеърларидан олинган. Шоир ҳун бахшилари дostonларидан фойдаланган дея тахмин қиламиз.

– Чин, чин! Айни ҳақиқат! Бу кўшиқларнинг адоғи йўқ!

Таньи-фу бахшини тағин узоқ тинглади. Бахши эса ўтирганларнинг гасаввурини, энг аввало, Таньи-фу ўй-хаёлларини олис тоғлиқ ўлка сари наволари ортидан етаклаб кетди. Ўзгалар бу дostonларни илгари ҳам такрор-такрор тинглаган эдилар. Бахши эса Олтойнинг бахмалзор ўтлоқларига узукка кўз кўйгандек ярашиб тушган ўтовларни мақташдан бой табиатга эга Олтой тоғларини мадҳ этишга, у ердаги қабилаларнинг туриш-турмуши ҳақидаги ривоятларни куйлашга ўтди. Одатга кўра, бахшилар ўзлари йўл-йўлакай шеър тўқиб кўшиқ куйлаган чоғларида аҳён-аҳёнда тин олиб, шеър айтмасдан, кўшиқ куйламасдан оддий сўзлар билан дostonнинг бир қисмини айтиб берар эдилар.

Бу сафар негадир дostonнинг ҳикоя қисми одатдагига қараганда анча чўзилиб кетди. Шунда катта бахши ҳикоя қилишни бошлади.

– Ривоят қилишларича, бизларнинг энг қадимги аجدодларимиз Буюк тўфон чоғида Олтой тоғларида жонларини қутқариб қолган экан. Ўша қадим-қадим замонлардан бери Олтой биз хунларнинг, буғу болаларининг киндик қони тўкилган юрти, бошпанаси бўлиб келаётир. Кўк Тангри Олтойни хунларнинг ҳар бир уруғи тўрт тарафидан чиқиб-тушиш қийин бўлган тоғлар қуршаб турган алоҳида кичик-кичик водийларда яшайдиган қилиб яратган. Одамлар учун ҳам, чорва учун ҳам ўша юртларда, водийчаларда ер, яйлов, сув, ўрмон ва қолган бошқа неъматлар етарлидир. Ўша жойда хунлардан ташқари бошқа қабилалар ҳам яшайди. Уларнинг ҳар қайси уруғи ҳам кичик-кичик водийларни эгаллаган. Хунлар эгаллаб олган водийлар сони бошқаларникидан кўпроқ.

– Чунки бизларнинг уруғларимиз ҳам кўпроқ-да! – дея луқма ташлади бошқа бир бахши.

– Ҳа, шундайлиги чин, – давом эттирди катта бахши. – Хунларнинг ҳамма уруғлари йилда бир марта водий замини руҳига бағишлаб битта тойни қурбонлик қилади. Албатта, бу кўй сўйилиб, устига қимиз, сут, айрон ва гўшт қайнатмаси тўкиладиган Кўк Тангрига келтириладиган умумий қурбонликдан ташқари амалга оширилади.

– Бунга ўхшаш удум бизлардаям, чинликларда, ханликларда ҳам бор, – узук-юлуқ дудуқланди Таньи-фу.

Ханликлар тилмочининг гапларига эътибор бермаган катта бахши сўзида давом этди:

– Олтойда яшаб келаётган бошқа қабилалар, уруғлар ҳам водий руҳларига қурбонлик қиладилар, аммо улар той эмас, балки қора

Сариқ аждар ҳамласи

буғу сўядилар. Уларнинг қурбонликларини, айтишларича, чимзор остида ўлаётган одамларни пойлаб ётадиган, оғзи ниҳоятда катта очкўз мавжудот ўша заҳотиёқ ямлаб ютиб юборар экан!

— Шунинг учун ҳам хунлар уларнинг бу одатларини ёқтирмайди-да. Чунки бизнинг уруғимиз буғудан тарқаган-ку! Анавилар эса буғуга шундай шафқатсиз муомала қилади, дея алоҳида таъкидлади иккинчи бахши.

— Ҳа, буларнинг ҳаммаси тўғри, аммо сенинг жининг суймайдиган одатлардан ҳар биттаси учун уруш қилиш ярамайди-ку! — дея унга жавоб берган катта бахши ўз ҳикоясини давом эттирди. — Хунларнинг уруғларидан айримлари ҳам малла ёки ол рангли тойни эмас, балки кулранг тойни қурбонлик қилиб, ўз билганича иш тутади! Аммо бунақалар кўпчилик эмас. Хун уруғларининг кўпчилиги ол рангли тойларни қурбонлик қилади.

— Бизларнинг теварагимиздаги қабилаю уруғлар шунинг учун тоғларимизга "Олтой" деган битта муштарак ном беришган-да¹, — дея суҳбатга ўринли кўшимча қилди кичик бахши.

— Шундай, тўғри, шундай. Бошқача айтганда, "Олтой" дегани "Одамлари ол тойларни Яратганга қурбонлик қиладиган тоғлар" деганидир, — деди катта бахши гўё айтилганларнинг барини Таньифуга тушунтириб бераётгандек.

— Қарангки, тоғлар, дарёлар, юртларнинг номлари шу тахлитда пайдо бўларкан-да! — дея катта бахшини қўллаб юборди мамнун бўлган Таньифу.

— Олтой — хунларнинг душманлар забт этолмас табиий бир кўрғонидир! Кўк Тангри бу тоғларни хунларни чинликлар, ханликлар ва бошқа ғанимлардан халос қилиш учун яратган! — дея сўзига яқун ясади катта бахши.

— Олтой тоғларининг бизларнинг аждодларимиз яшаб келган, бугунги кунда ҳам хунларнинг авлодлари яшаётган унча катта бўлмаган водийлари "арқанақун", яъни тикка нишаблик деб аталади. Душман ҳам бундай тоғларга қурол кўтариб боришдан олдин минг марта ўйлаб кўради! Яқинроқ келган душманлар эса, яхшиси "тинчлик сулҳи" билан қайтиш керак деб ўйлайди!

— Хунларнинг янги шаклланган, сони жиҳатдан кундан кунга ортиб бораётган уруғлари мўлроқ яйловларни ахтариб, жанубга, шарққа, баъзида эса ғарбга қараб кўчиб кетади, — деди катта бахши.

— Олтой ҳар доим хунларнинг кўлида бўлиб келган, бўлади ҳам.

¹Бошқа бир талқинга кўра "Олтой" сўзи икки бўлак: "олт" (чим, чимтол) ва "той" сўзларидан таркиб топган. Талаффузда битта "т" тушиб қолган.

Олтой, бизларнинг доим яшайдиган манзилимиз, кимки ўз уйини бировга бўшатиб бергудек бўлса, билинги, бошпанасиз бўлиб қолажак. Олтой – бизнинг онамиз, онани эса ҳеч кимга бериб бўлмайди.

Танъи-фу бутун ақли ва қалби билан бахшиларнинг ҳикояларини шунчалик диққат-эътибор билан тингладики, у ўзини гўё Олтойда туғилиб ўсгандек ҳис этди. Бундай ҳиссиётларга кўнгли тўлган элчи ёрдамчиси ўзининг ўтовига қайтиб келаётган эди.

Бир неча кундан кейин "шаҳарча" чеккаларида хунларнинг бир тўда кигиз уйлари ёнидан ўтиб кетаётганида Танъи-фу ўтовлар ўртасида кичик майдончада ўйин ўйнаётган болаларни кўриб қолди. Ўйин Таъи-фуга бағоят қизиқ бўлиб кўринди. "Бўри" жимгина ётган "қўйлар"га ҳамла қилади-да, уларни кўрқувга солади. Тўполонда ўрнидан кўзгалган "бўри" гоҳ у, гоҳ бу "қўй"ни тишлаб "ёриб" ташлайди. Кўпларини ўлдириб ташлаб, битта қўйни елкасида олиб кетади. Бир оздан кейин "бўри"нинг ролини бошқа бир болакай ўйнай бошлади. Ўйин "бўри" бўлишни истаган болакайлар сонига қараб, бир неча марта тўқорланади.

Эртаси куни Танъи-фу болакайларнинг олдига атайин келади. Ўйинни кузата туриб, у болакайларга саволлар беради, улар эса бир-бирига гал бермасдан "яхши" амакига жавоб беришади ва унга қизиқарли туюлган нарсаларни тушунтириб кетадилар. Учинчи куни эса, Танъи-фу келганида болалар қувониб кетиб, уни гурра-гурра хайрихоҳларча қийқириб қарши олдилар. Болакайлар ундан бирга ўйнашни илтимос қилишади. Танъи-фу рози бўлди-ю, аммо "қўй" ролини яхши ўйнолмади. Бу "бўри" бўлганда эса болакайлар қувончининг адоғи кўринмасди. "Кучли бўри" кўпроқ "қўй"ларни ёриб ташлар, ўрмалаган ҳолда бирйўла иккита "қўй"ни елкасида олиб кетарди!

- Бу киши шон, шаньюй! – қичқирарди болалар.
- Нега мени шон, шаньюй деяпсизлар?
- Шон ҳам бўри-да! Шаньюй кучли, бақувват бўри дегани!
- Эл орасида "бўри" ёки "қурт" ёки тагин бошқачароқ, "қашқир" деб айтишади, сизлар бўлсангиз, "шан" дейсизлар?!
- Шундай дейдилар-да!
- Илгари шундай дейишган, – дея гапга қўшилди қолганлардан бир-икки ёш катта бир болакай.

Болалар Танъи-фуга бошқа ҳеч нарсани тушунтириб беролмади.

Танъи-фу қолган нарсаларни бахшилардан аниқлаштириб билиб олиш керак, деб кўнглидан ўтказди. Навбатдаги дostonни тинглаб

Сариқ аждар ҳамласи

бўлганларидан сўнг Танъи-фунинг саволига катта бахши табассум билан жавоб берди:

– Сен, ўғлим, роса қизиқувчан экансан, бу – яхши. Эл таъбири билан айтганда, сендан одам чиқади. Энди эшит. Бизнинг аждодларимиз бўрини "шон" деб аташган, айрим уруғлар бу сўзни "хон" тарзида талаффуз қилишган. Иккала сўз ҳам бир нарсани англатади. Энди хунларга бошқа кўшни қабилалар, уруғлар ҳам кўшилди. Уларнинг айримлари "шон"ни "бўри", бошқалари эса "қашқир" ҳам дейди.

– Болалар буни менга айтишди.

– Қайси болалар?

– "Бўри билан кўй" ўйинини ўйнаган болалар.

– Қанақаям азамат йигит экансан-а! Демак, сен ҳақиқий хун бўлишни истайсан!

– Аммо улар хунлар ҳукмдорини нега "шан" ёки "шаньюй" деб аташларини тушунтириб беролмадилар.

– Албатта, болалар буни билмайди!

– Буни Хан саройида ҳам, ҳатто тарихчи олим Сима Цян ҳам яхши билмайди. Бу ҳақда мен эҳтиёткорлик билан бизларнинг элчимиздан билиб олдим.

– Сенинг ханликларинг бизнинг тилимиздаги сўзларнинг илдизини қайдан билсин. Сенинг тарихчинг эса, эҳтимол, шошқалоқ саёҳатчилару чиранғич элчилар сўзларига қараб тарихни ёзади. Аммо сенинг элчинг чиранғич кишига ўхшамайди. Одатда, бунақалар, сенинг элчингга ўхшаганлар, роса айёр бўлишади. Биз сен билан асосий мавзудан четга чиқиб кетяпмиз. Қисқаси, бизларнинг аждодларимиз ўз сардорларини бўри деб, буғулар галаси бўлмиш хунларни, яъни халқни бошқарувчи кучли ва бақувват бўри деб ҳисоблашган, тўғриси, шундай деб тан олишган. Шунинг учун ҳам ўз сардорларини "бўри"ни англатувчи "шон" ёки "хон" деган сўз билан аташган¹.

¹Бўрининг фазилатлари нафақат сардорлар – ҳукмдорларга, қолаверса жамиятнинг олий қатламлари (масалан, Ашина уруғи)га, сўнгра бутун бошли халққа хос деб эътироф этилиши учун бир неча асрлар ўтди ва бир талай воқеалар рўй берди. Халқнинг бўридан таркаганлиги ҳақидаги афсоналар тўқиб яратилди. Бу ерда тасвирланаётган тарихий даврдан беш-олти аср ўтгачгина, "хунлар" ("буғу болалари" деган маънода) деган ном ўрнига ана шу халқнинг бўридек бақувват, кучли, чидамли маъносидаги "турк" деган янги номи аста-секин ва босқичма-босқич барқарор тус олиб борди. Ана шу туркий халқнинг байроғида олтин бўри боши жилваланиб турадиган бўлди. Аммо ҳукмдорларнинг унвони халқнинг сардори маъносини англатувчи "хон" тарзида қолаверди. "Хон" сўзининг "бўри"ни англатувчи эски маъноси аста-секин унутилган.

– Демак, – дея ўзи учун аниқ-равшан, аммо қисқагина хулоса ясашга ҳаракат қилди Танъи-фу, "шон" ёки "хон" "бўри", "хунлар" эса "буғу болалари" дегани экан-да!

– Шундай, сен ақли расо йигит экансан, ўғлим!

Кунлар, ойлар ўтаверди. Ханликлар эркин асирликда тагин қанча вақт бўлиб туришларини билишмасди. Ҳатто, шаньюй Гюнчен ҳам Хан элчиларини яна қанча вақт ушлаб туришидан беҳабар эди. Башарти, Осмонўғли унинг ҳузурига, ўрдасига махсус элчисини юбориб, бўлиб ўтган кўнгилсиз ҳодиса учун кечирим сўраса ва бошқа қайтиб бундай қилмасликка ваъда берса, элчиларга жавоб бериб Чинга қайтариш мумкин бўлади. Аммо Осмонўғли ўзини гўёки ҳеч нима рўй бермагандек тутмоқда. Узр ҳам сўрамаяпти, ўз элчиларини ушлаб турилиши муносабати билан норозилик ҳам билдирмаяпти.

Аъёнлари билан маслаҳатлашиб шаньюй Гюйчень Чжан Цянни хун аёлига уйлантириб қўйишга қарор қилди. Бу тадбир Хан саройига Осмонўғли элчиларига ҳурматсизларча, ҳаттоки ҳақоратомуз муносабатда бўлинганлиги ҳақида уйдирмаларни тўқиб, норозилик билдиришга асос бўлмайди. Чжан Цяннинг ўзига эса, чўзилиб кетган эркин асирликда уйлангани бирмунча тасалли беради ва вақтни ўтказиш ҳам унга осонроқ бўлади. Шундай қилиб, элчини уйлантириш юзага келган ўта ноаниқлик шароитида энг оқилона тадбир эди.

Келин танланди. Аммо кўчманчиларнинг одати бўйича куёв от устида елиб бораётган қизни қувиб етиши, чопиб бораётган отлар тўхтаб қолмасидан эгардан уни қучоғига тортиб олиши керак эди. Ана шу шарт адо этилмаса, никоҳ тўйи ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Ҳам болалигидан от устида елиб ўрганган хун қизини қувиб етишни, боз устига, пойга чоғида отни тўхтатмасдан уни ўз отига ўтказиб, ўнгариб олишни унча-мунча чавандоз уддалай олмас эди. Илдам хун отлари эгарида зўрға ўтирадиган ханликка омад кулиб боқиши эҳтимолдан анча йироқ эди. Ким бидсин, хун қизи уни ханлик, ҳатто элчи бўлганида ҳам, қувиб етиб олишини истармикан? Элчини хун отини яхши минишга ўргатиш ва унинг маҳоратини у муваффақият билан хун қизини қувиб ета оладиган бир даражага етказмоқ керак! Бу оғир вазифа, табиийки, Танъи-фунинг зиммасига тушди. Икки-уч кун Танъи-фу келин ролини ўйнади, элчи эса "қиз"нинг изидан от солди. Чжан Цян забардаст паҳлавон бўлишига

Сариқ аждар ҳамласи

қарамасдан, бесўнақай "қиз"ни ўз оти эгарига ўнгариб ололмади. Жазаваси тутган Танъи-фу "янги келин"ни ихтиро қилди. Бузоқ терисига яхшилаб сомон тикди. Уни эгарга боғлаб, қизил рўмол ҳам ўраб қўйди. Энди элчи енгилроқ "келин"ни қувиши мумкин эди. Энди иш иккита бир хил тезликда чопувчи тулпорни танлашда қолган эди. Ниҳоят тулпорлар ҳам танланди. Элчи ёрдамчиси Танъи-фунинг ташвишлари бу билан адоғига етмади. Энди у ўзи ҳам "сомон келинчак" билан ёнма-ён отда чопиши керак эди, йўқса, "келинчакнинг" оти қочиб кетиши мумкин эди.

Ниҳоят, Чжан Цян куёвнинг тулпорига минди ва "сомон келинчак" изидан от чоптириб етиб олишни анча-мунча ўрганиб олди. Уч-тўрт марта у "келин"ни қувиб етиб олиб, уни ўз оти эгарига ўнгариб ҳам кўрди. "Келин" қувиш машғулотларини кузатиб турган бекорчилар келиннинг ўтов-тўшагига Осмонўғли элчиси бир ўзи кирадими ё ёрдамчиси биланми дея ҳазул-хузул қилишарди.

Тўй куни белгиланди. Элчи илк маротаба ҳақиқий келинчак изидан тулпорини елдирди. Унинг жонига пойгадаги маҳорати эмас, балки билакларига куч аро кирди. Куёвнинг узатилган қўллари келиннинг шамолда ҳилпираётган кўйлаги этагига теккан заҳотиёқ у келинни эгаридан юлқиб олгандек бўлди ва ўз оти эгарига ўнгарди. Бир йилдан сўнг ўғил фарзанд дунёга келди. Энди шаньюй ўрдаси аъёнлари элчининг қочиб кетишининг йўли кесилди деган гап-сўзларга ишонадиган бўлишди. Яхши, Чанъандан махсус элчи келишини кутамиз. Эндиликда элчиларга ҳаттоки шаньюй ўрдасидан унча узоқ бўлмаган жойларга овга чиқишга ҳам ижозат берилган эди. Аммо ҳар эҳтимолга қарши ов пайтида ханликларга хунларнинг чавандозлари "ҳамроҳ" бўлишарди.

Ана шундай бир маромда ўн йил ҳам ўтиб кетди. Гўёки ханликлар эркин асирликка кўникиб, ўрганиб қолгандек эди.

Навбатдаги овлардан бири Хангай тоғларининг жануби-ғарбий тарафига уюштирилган эди. Бу сафар ханликларнинг ярмидан камроғи овга чиққан эди. Сайғоқлар ва жайронларни овлаш қизгин паллага кирган, овчилар сийрак қамишзорлар орасида тарқалиб ёйилиб кетган маҳалда қаттиқ қум бўрони кўтарилди. Теварак-атрофдаги ҳамма нарса, осмон ҳам, ер ҳам қизил рангдаги қум бўронига чулғанганди. Овчилар ўн-ўн беш қадам нарида бир-бирини кўра олмай қолишди. "Ниҳоят, мен ўн йил интизор кутган кун ҳам келди!" дея қичқирди Чжан Цян. "Кетдик, фақат ғарбга!" деди у бунга ўхшаш вазиятларда ёнидан айрилмас ёрдамчиси Танъи-фуга. Улар ғарбга қараб жадал

отландилар. Яқин атрофда бўлган ва элчига ҳар доим ҳамроҳ бўлиб кузатиб борадиган ханликларнинг кўпчилиги уларнинг изидан эргашди. Элчига эргашганлар қочиш имкониятидан фойдаланишга ҳаракат қилганди, албатта.

Омадни қарангки, уларнинг йўлида жарликлар ҳам, кўллар ҳам, дарёлар ҳам учрамади. Бундай шароитда йўлнинг кўриниш-кўринмаслиги деярли аҳамиятга эга эмасди. Қочган ханликлар анча тез олға ҳаракатланар, уларнинг отлари ҳам қулинг ўргилсин эди.

Кундузи кўтарилган қаттиқ бўрон тонгга бориб тинди. Теварак-атроф ёриша бошлаганда хунлар овга чиққан ўттиз икки нафар ханликлардан ўн киши изсиз йўқолганидан дарак топишди. Энг ёмони эса, элчи Чжан Цян ва унинг ёрдамчиси — бош тилмоч Тань-фу йўқолиб қолгани эди. Демак, қочган улар! Аммо қаёққа, қайси томонга қараб? Чингами ё ғарб томонгами? Теварак-атрофга илдам отларда жўнатилган чавандозлар беш-олти кундан сўнг қуруқ қайтиб келишди. Чавандозлар қочиб кетган ханликларнинг изини топишолмади, шаньюй ўрдасига олиб бориш учун, ҳеч бўлмаганда, биронта ўлик ё тирик ханлик ҳам учрамади.

Баъзида арчазор дараларда, қорли тоғлар ён бағрида тунни ўтказган, асосан камон ўқлари билан ўлжа олинган қушлар ва камдан-кам ҳолларда олқор — ёввойи кўй этидан қорин тўйгазган Чжан Цян ва унинг ҳамроҳлари номаълум ғарбга қараб кетмоқда эди. Тань-фу ажойиб бир овчи экан, айрим кунлари у ҳаммани бир ўзи боқар эди. Баъзида улар туғишган-топишганлари асосий оммасидан хилватроқда тарқалиб яшайдиган меҳмондўст маҳаллий чорвадорларга қарашли чўпон ўтовларида тунашарди. Бунда ҳам Тань-фунинг чорвадорларнинг хунларникига ўхшаш бўлган тилида амал-тақал қилиб сўзлаша олиши ханликларнинг жонига аро кирар эди.

Тахминан икки ойдан сўнг элчи Чжан Цян бошчилигидаги ханликлар улкан тоғ водийси чегарасига етиб келдилар. Ўша жойдан гуллаб яшнаётган боғларга бурканган водийнинг гўзал манзараси намоён бўлди.

Элчи Тань-фуга қараб бошини силкитди. У эса хунларникига ўхшаш бўлган ва довондаги йўлнинг бир четида турган ўтов эгасидан сўради:

— Бу водийнинг оти нима?

— Довон¹ мамлакати! — дея жавоб берди ўтовнинг нуроний соҳиби.

¹Довон — хуудди Фарғона водийсида бўлган қадимий давлат.

ЭЛЧИНИНГ ҚАЙТИШИ

Элчи Чжан Цянь узоқ йиллик сафардан сўнг Осмонтагига қайтиб келган пайт Осмонўғли пойтахт Чанъанда йўқ эди. У-ди¹ ўз ерларини шахсан кўриш учун вақти-вақти билан саёҳат ихтиёр этар, ҳозир ҳам Хуан-хай бўйидаги вилоятлар сафарида эди. У-ди кўшни мамлакатларнинг элчиларини ҳам бирга олиб кетганди. Хукмдор Осмонтагининг бепоёнлиги, қудрати ва улуғворлигини элчиларга кўрсатиш орқали улар ақлини ром қилмоқчи эди. Хитойнинг тарихан вужудга келган турлича номлари – "Чжунго", "Чин", "Хань" ва шунингдек "Тўрт денгиз оралиғидаги мамлакат", "Осмонтаги" атамалари ҳам шу мақсадда кенг тарғиб қилинарди².

Чжан Цянь хукмдорнинг пойтахтга қайтиб келишини кутаркан, шунчаки назар ташлашиёқ ҳаммани титратувчи Осмонўғлига айтадиган гапларини хаёлан қайта-қайта такрорларди. Элчи важоҳатли хукмдорни ўз ҳисоботи билан қаноатлантиролмаслик, унинг назаридан қолиб, қаттиқ ғазабига дучор бўлиш ваҳмида қоврилар, ўзига ишончи тобора сусаяётганди.

У ўн уч йил муқаддам қимматли совғалар билан кўчманчи Катта Юечжи элати хукмдорининг ҳузурига элчилар бошлиғи сифатида жўнатилганидан бошлаб юз берган воқеа-ҳодисаларни барча тафсилотлари билан хаёлидан бирма-бир ўтқазиб, аниқ ва равшан эслашга қайта-қайта уринарди. Нега у хунлар қулига тушиб қолди? Бошқа йўл йўқлиги сабабли элчи хун ерларини ёқалаб ўтишга мажбур бўлди-да ахир!

Агар Осмонўғли "нега энди сизларни қуршаб олган хун отлиқлари кўлидан бошдаёқ амаллаб қутулиб кетиш йўлини ахтармадинг?" деб сўраса, қандай жавоб қайтаришим керак? Ахир, хунлар кўпчилик эди, улар билан жанг қилиш хавfli кўринди, ҳар ҳолда шаньюй кўлидан қутулиб кетармиз, дея ўйладим, дейман. "Элчининг гапи тўғри, ахир у кеч бўлса ҳам қочиб кетибди-ку" деса ажаб эмас хукмдор! Бошқа йўл йўқлиги сабабли Қашғардан ўтгандан кейин

¹У-ди – Лю Чэнинг лақаби бўлиб, "жанговар император" деган маънони билдиради. Хитой хукмдорлари, шунингдек "Осмонўғли" деб ҳам улуғланганлар, бу тахминан ғарбдаги императорга тўғри келади.

²"Хитой" деган ном милоднинг X–XII асрларида, яъни бу китобда қаламга олинаётган воқеалардан ўн икки-ўн тўрт аср кейин пайдо бўлган.

иложи борича жануб бўйлаб юришимга қарамасдан яна хунларнинг қўлига тушиб қолганим биринчи сафар ҳам тўғри иш тутганимга далил бўла олиши мумкин-ку!

Чжан Цянь Бақтриёна билан Қашғар ўртасидаги тоғлар¹ орқали ўтган йўлдаги Тош дарбоза аталмиш тор тоғ дарасини бутун ҳайбати ва улуғворлиги билан кўз олдига келтирди. Ҳа, у, Осмонўғли элчиси, Олд Осиёни Чин билан боғлай оладиган, бўлажак Ипак йўлига асос сола оладиган бирдан-бир йўлни ханликлардан биринчи бўлиб кўрди. Бу ҳақда у Осмонўғлига ўз оғзи билан айтиб беради. Бу, ахир, арзимас майда гап эмас-ку!

Хаёллар яна Чжан Цянни хунлар қўлидаги иккинчи тутқинликка олиб кетди. Яна бир йил чамаси Чжан Цянь хунлар қўлида бўлди, хотини ва анча улғайиб қолган ўғли билан кўришди. Агар шаньюй Гюнчен вафот этиб қолмаганида, тутқинлик яна қанча давом этиши номаълум эди. Фарбий ва шарқий хун қабила бошлиқларининг тахт учун ўзаро кураши авж олиб кетди. Чжан Цянь вужудга келган тартибсизликдан фойдаланиб, Осмонтагига қочиб қолди.

Элчи биринчи марта қочаётганида хотини билан ўғлини олиб кетиш хаёлига ҳам келмаганди. "Ҳали ёшман, — ўйлаганди у. — Чинга қайтганимдан сўнг бошқа ўғиллар кўрарман".

Чжан Цянь хунлар қўлига иккинчи бор тушганида, мўлжали ўзгарди. "Элликка ҳам етиб қолдим. Қачон ўғил кўриб, қачон уни ўстираман?! Яхшиси, шу ўғлимни олиб кета қолай. Ахир бу гал, омад келса, ватанимга қайтаяпман-ку! Ўтган сафар мутлақо номаълум юртларга кетаётган эдим, у мамлакатларда ҳар қандай ҳодисалар юз бериши мумкин эди". Элчининг энди хотинига нисбатан ҳам муносабати ўзгарди. Модомики, ўғлимни олиб кетмоқчи эканман, унинг онасини ҳам бу ерда қолдирмаслигим керак. Ўғил онасиз кетишни хоҳламайди, қолаверса онасиз ўғилни тарбиялаб ўстириш жудаям оғир.

Чжан қочишни жуда пухта тайёрлади. У режасини охирига дақиқаларгача сир тутди. Хунларни ҳадиксиратиб қўймаслик учун ўзи хотини билан отда қочди, ўғлини олиб кетишни эса, доимий ҳамроҳи Тань-фуга топширди. Кейинроқ Тань-фунинг айтишича, ўғли Осмонтагига кетишга сира унамабди. "Мен чинжин² эмасман, эркин чўл ўғлони — хунман!" — дебди.

¹Помир тоғлари.

²Чинжин — "Чин кишиси" демакдир. Қўшни мамлакатлар хитойликларни шундай ном билан атаганлар.

Сариқ аждар ҳамласи

Ўғлининг бу қилмишини Чжан Цянь хиёнат ва нонкўрлик деб баҳолаб, кайфияти ниҳоятда бузилди. Аммо у ҳеч қачон ўз кечинмаларини бошқаларга сездирмас, туйғулари зоҳиран намоён бўлмасди. Қатъиятли ва муғомбир Чжан Цянь элчилик фаолияти давомида хорижий ҳукмдор ва амалдорлардан ҳиссиётларини сир сақлай билишни ўрганганди.

Осмонўғли билан учрашишга тайёрланаётган Чжан Цянь биттагина хизматкори кузатувида Хуанхэ дарёсининг тармоғи Вэйхэ қирғоғига бир неча марта пиёда бориб келди. Тўлиб-тошиб оқаётган кенг дарё шабадаси нохуш ўйларни нари ҳайдаб, пича ором берарди.

Чжан Цянь кийик кўзларини қисиб, шимолга, Вэйхэнинг ирмоғи Цзинхэ бошланадиган томонга боқди. Уфқда ҳеч нарса кўринмаётган бўлса ҳам Чжан Цянь у томонда Люпань тоғлари борлигини биларди, янаям нарида эса, хунларнинг поёнсиз ерлари жойлашган. Чжан Цянь ғарб мамлакатларидан қайтиб келишидан атиги бир йил олдин шэнбинлар хунларни янада нарироққа, шимолга суриб ташлагандилар. Бу Чжан Цянни қувонтирди, чунки унинг кўнглида ардоқлаб юрган мақсади амалга оша бошлаганди. У худди шу мақсадда ҳаётини хавф-хатарга қўйиб бўлса ҳам дунёнинг деярли ярмини кезиб келди-да ахир!

Элчи ғарб мамлакатларида бўлганида дунёда хунлардан ташқари яна жуда кўп юртлар, элатлар, қабилалар борлигини билди. Ўшал юрт-элат, қабилалар устидан Осмонтаги ҳукмронлиги ўрнатилиши керак. Аммо бунга қандай қилиб, қайси йўл билан эришиш мумкин? Бунинг учун урушдан бошқа яна нима керак? У, Чжан Цянь, кўп излаб бундай воситани топди. Жудаям жўн экан бунинг йўли! Аммо ўша жун йўл одатда оғир ва чалкаш, айлана сўқмоқларни кезиб чиқиш оқибатида топилади!

Чжанни хун қизига уйлантирдилар, хотини эса унга тўлиқ, бўйсунди. Ўғил туғилди. Агар Чжаннинг ўзи бошда хатога йўл қўймаганда, ўғли ҳам унга итоат этарди. Майли, хатони тузатса бўлади. Чжан буни тузатади, албатта! Ҳали ўғлим ёш. Унинг ўжарлиги ёшлик-ялҳақликдан, эҳтимол, бобоси хуннинг таъсири натижасида бўлса керак. Ўғли Хань миллатига мансублик шарафли эканини кейинчалик, улғайганида тушунади.

Шу тариқа хаёл сураётган Чжан Цянь хун аёли ханликка хотин бўлса ва унга тўлиқ бўйсунса, ундан туғилган болаларнинг хань одами бўлиб кетишига тўла ишонди. Битта у, Чжангина эмас балки ўнлаб, юзлаб, минглаб, ўн минглаб, юз минглаб ханликлар хун аёлларини хотинликка олсалар-чи? Ёки бунинг аксича бўлса-чи?

Мана, Тань-фу! У— хун. Тўлиқ исми Таньхунугань-фу! Тань-фу хань аёлига уйланган, аммо унинг болалари хун тилини билишмайди! Уларнинг онаси — Хань аёли болаларининг қон-қонига ханлар урф-одатини сингдириб тарбияляпти. У болалар Чжаннинг ўғлига қараганда ҳам ҳақиқий ханлардир. Хунларнинг такаббур, бўйсунмайдиганларини қириб ташлаб, Тань-фуга ўхшаган ювошроқ, эгилувчанларини Хань аёлларига уйлантирилса-чи? Шу йўл билан ҳам хунларнинг аксариятини ханлаштириш мумкин. Юз, икки юз, уч юз... йиллар ўтгач, хунлар ханларга сингиб кетадилар. Аста-секин, босиб олиб бўйсундирила борилса, ғарбнинг барча бошқа юртлари, элатлари, қабилалари ханларга айланиб кетадилар. Улар алоҳида-алоҳидаликда ханларга нисбатан камсонлилар-ку! Бу ҳол уларни сингдириб юборишга имкон беради. Чунончи Хуанхэ — Сарик дарёнинг катта ва кучли оқими ўз йўлида учрайдиган дарёчалар, тармоқлар, ирмоқларни қўшиб олади-ку! Уларнинг тиниқ, оқ, кўк сувлари оқибатда бирлашиб, қудратли Сарик дарё рангига киради-ку!

Чжан бу фикрни албатта ҳукмдорга айтади. Эҳтимол, Осмонўғли бутун жаҳонни бўйсундиришнинг бу йўлини ҳам алақачоноқ ўйлаб кўйгандир! Шундай бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Майли, ўшанда ҳам хун қизига уйланган элчининг тажрибаси Осмонўғлининг режасини янада мустақамлайди, қарорини қатъийлаштиради. Бу Чжан Цянь учун шараф! Бундай шараф ҳатто Осмонтагининг энг машҳур ва эътиборли амалдорларига ҳам насиб этавермайди.

Бу фикр Чжан Цяньни анча дадиллантирди. У турган дўнгликдан Чанъань кафтдай кўриниб турарди. Осмонтагининг юраги ҳисобланган бу буюк шаҳар ғарбдан шарққа қараб ўн етти ли¹, шимолдан жанубга томон эса, ўн беш ли узунликдаги қалин ва баланд девор билан қуршаб олинган. Пештоқлари ва ёндеворларига сариқ аждар сурати ишланган ўн иккита улкан дарбоза орқали Чанъанга жаҳоннинг турли томонларидан матолар келтириб турилади. Шаҳарнинг ғарбий ва шарқий қисмларида бутун бошли майдонлар қул бозорига айлантирилган. Олий мартабали қулдорлар махсус бозорларда қулларини сотадилар. Оддий қулдорлар умумий қул бозорларида савдо қиладилар. Қуллар ёғоч панжаралар билан ўралган кўраларда қўл-оёқлари кишанланган, бўйинлари занжирбанд, жудир ва кир-чир кийимларда сотиладиган ҳайвонлардек сақланадилар. Уй ишлари ва ишрат учун мўлжалланган аёл қуллар, қулваччалар ва ёш эркак қулларга шойи либослар кийдириб, уларни махсус жойларда кўз-кўз қиладилар.

¹Ли — узунлик ўлчови. У қадимги даврларда 400, ҳозир эса 576 метрга баробар.

Сариқ аждар ҳамласи

Чжан Цянь элчиликка юборилмасдан олдин қул бозорларига тез-тез келиб турарди. У ну-бэй (оддий қул), лу-ну (асир қул)ларни кўздан кечиришни яхши кўрарди. У қуллар келтирилган мамлакатларни ўз кўзи билан кўришни хоҳларди. Ўша орзуси рўёбга чиқди. Чанъанга қайтиб келган биринчи куниеқ элчи сафарда бўлган йиллари анча кенгайган ва бойиган қул бозорларини айланиб чиқди. Ҳа, Осмонтаги гуллаб кетаётганди! Қул хунлар сезиларли даражада кўпайибди. "Айтмоқчи, — деди Чжан Цянь ўзига-ўзи, — бўйсунитдан бош тортган ўзга юртликларнинг бир қисмини ҳам қулга айлантириш мумкин. Бу ҳам Осмонтагининг фойдаси бўлади!" Бу шунчаки бир мулоҳаза холос. Кашфиёт ҳам эмас. Аллақачондан бери шундай қилиб келинади.

Чжан Цянь бу улкан шаҳарнинг ҳар кўчаси, ҳар бир нашахонасини яхши билади. Чанъаннинг тарихи ҳам унга маълум. Хань сулоласининг асосчиси, Гао-ди (буюк император) лақаби билан Хитой тарихига кирган Лю Бан тахтга ўтиргач, пойтахтни Сяньяндан Чанъанга кўчирди. Шу даврдан бери бир-бири ўрнига ўтириб келаётган Осмон ўғиллари учун, уларнинг мансабдорлари, яқинлари, саркардалари учун бу шаҳарда қад кўтарган ва қурилаётган ҳашаматли саройларга қанчадан-қанча маблағ ва куч сарфланмади! Шоирлар ифодаси билан айтганда, бу саройлар ғиштининг лойлари юз минглаб қуллар ва оддий хань кишилари кўз ёшларига қорилган, шифтларга ва деворларга ишланган нақшлар, безакларнинг алвон бўёқлари шу қурилишларда умри қисқариб кетган кишилар қонидан! Бу ҳол Чжанга жуда яхши маълум: у ўзи ҳам қулларни қамчилаб, туну кун ишлатарди. Бу хизматида кўрсатган жонбозликлари учун уни ҳозирги Осмонўғлининг саройига ишга олган эдилар. Элчи қилиб юборилиши олдидан жисмонан кучли Чжан Цянь лан унвонига, яъни эшик оғаси мартабасига эришганди.

Шаҳарнинг жанубида шарқдан ғарбга чўзилиб кетган Циньлин тоғлари қад кўтарган. Ўша тоғлар жанубий денгизларнинг пастак, серёмғир булутларини Чанъанга ўтказмайди. Циньлин тоғлари Осмонтагининг икки улуғ дарёси — Хуанхэ ва Янцзи ҳавзаларини бир-биридан ажратиб туради. Циньлиннинг шимолий ёнбағрига ётган ёмғир сувлари Сариқ дарё — Хуанхэга, жанубий ёнбағрига ёққани эса, Янцзига бориб қўшилади. Чанъандан ғарброқда Циньлиннинг энг юқори чўққиси Тай-байшань (юксак оқ тоғ) осмонга улуғвор бўй чўзиб туради. Бу чўққи Сяньяндан ҳам баралла кўринади. У ерда бўлганида Чжан Цянь кўп марта бу чўққи манзарасини

завқланиб томоша қилган. Лекин ҳозир Чжан бир нарсага ҳайрон: модомики бир чўққи бошқа-бошқа икки шаҳардан ҳам бирдек кўринар экан, у шаҳарлар бир-бирига жуда яқин жойлашгани ўлчовсиз ҳам аниқ! У ҳолда пойтахтни Сяньяндан Чанъанга кўчирилганини қандай изоҳлаш мумкин? Ахир, қисқа муддат бўлса ҳам еру кўкни титратган Чин империяси¹нинг пойтахти Сяньянда ҳам жуда кўп ҳашаматли саройлар бўлган эди-ку! Шаҳар Вэйхэ дарёсининг иккала қирғоғига жойлашганди. Дарё устидан ўша давр қурилиш техникасининг мўъжизаси ҳисобланган усти ёпиқ кўприк солинганди. Бу кўприкни қуриш ва безаш пайти минглаб қуллар кўз тинар даражадаги баландликдан Вэйхэнинг буралиб-буралиб, тез оқадиган сувига қулашар ва кўплари сув четларидаги қаққайган тошларга урилиб нобуд бўлишарди. Дарёнинг чап соҳилида четларига манзарали пастак дарахтлар экилган кўчалар бўйида дангиллама уй-жой бинолари қад кўтарганди. Шаҳарнинг бу қисмида император Чин Ши хуандининг ўзи ва унинг мартабали мансабдорлари учун ҳашаматли ва улуғвор қасрлар, саройлар қурилганди. Дарёнинг ўнг қирғоғида машҳур кўриқхона барпо этилган, у ерда ҳукмдорнинг ўзи ва унинг аъёнлари дам олар ва қий-чув ов қилардилар. Бу дарахтзор боғда қад кўтарган сарой серҳашамлиги, дабдабалиги жиҳатидан тенги йўқ эди. Унинг ўртасидаги гумбазли биргина биносига ўн минг одам сиғарди.

Чин Ши хуанди даврида бутун Осмондаги бўйлаб етти юздан ортиқроқ саройлар қурдирилганди. Уларни минг-минглаб хизматкорлар кўриқлар, асраб-авайлаб турарди. Аъёнлар ўз тасарруфидаги саройларга Осмон танлаган зот лоақал бир нафас муборак қадамини босиши ва атрофни чароғон қилиб юборувчи назарини солишини, хузурбахш табассум инъом этишини ажодлар руҳидан туну кун илтижо қилардилар. Аммо, афсуски, уларнинг ибодат ва илтижолари ижобат топмади. Осмонўғли у қасрлар, саройларнинг бир нечасигагина ташриф буюролди холос, айримларига эса, икки гилдиракли олтин соябон аравада елиб ўтиб кетаётиб, кўз қирини ташлаб ўтиш билан чекланди. Чин Ши хуандининг муборак қадами қасрларнинг аксарига етиб боролмади. Унинг жони танасини ерда қолдириб, осмонга учди, ўрнига ўтирган ворис кўп ўтмай тахтдан ағдарилди.

¹Чин империяси ҳаммаси бўлиб ўн беш йил, милoddан олдинги 221 йилдан 206 йилгача мавжуд бўлган. Унинг ўрнини Хань империяси эгаллаган.

Сариқ аждар ҳамласи

Янги Хань сулоласининг асосчиси пойтахтни Сяньяндан Чанъанга, яъни Чин Ши хуанди кўриқхона боғининг бериги томонига кўчирди. Бунга Лю Баннинг сафдоши Сян Юй шэнбинлари шаҳарни талаётган пайт ёнғин чиқиши баҳона бўлди. Чин империясининг ҳашаматли саройлари энди мамлакатнинг ҳамма ерларида бўш хувиллаб ётар, қаровсизликдан унғиб, нураб борарди. Уларни бино этишга сарфланган меҳнатлар, маблағлар шамолга совурилгандек бекорга кетганди. Яна бир неча юз минг қуллар Чин даври саройларидан ҳам зиёд саройлар, қасрлар қуриш учун ҳайдаб келтирилганди. Халқ орасида: "Хань хонадони Чин Ши хуанди бажарган барча қора ишлардан жирканади, жумладан унинг саройларидан ҳам!" деган гап тарқатилганди. Аммо Чжан Цянь бундай гаплар мутлақо ёлғон эканини яхши биларди.

– Хўш, унда нега... Нега пойтахт кўчирилган? – Чжан овоз чиқариб ўз-ўзига савол берди-да, кейин ҳадиксираб атрофга аланглади. Яхшики, атрофда ҳеч кимса йўқ эди. Йўқса, бундай сўзлар учун бошдан жудо бўлиш мумкин!

Чин ва Хань сулолалари ҳукмдорларига ҳаваси келган Чжан Цянь улар ҳақида узоқ фикр юритди. Улар қандай қилиб бу даражадаги мартабага эришдилар-а? Қайси йўл билан Осмондаги тахтини эгаллай олдилар? Ҳа, ҳақиқатан ҳам улар Осмон танлаган, сийлаган зотлар, уларнинг юлдузлари жуда порлоқ!

"Агар тахтга мен ўтирсам нима қилар эдим? – Чжан Цянь ўзига ҳаёсизларча шундай савол берди. – Осмонўғли бўлиб олгач, тахтдан ағдарилган Чин хонадонидан қолган саройларда яшармидим, улар унвони билан аталишни ўзимга муносиб кўрармидим? Агар шундай қилсам, кўшни мамлакатлардаги ҳукмдорлар ва аъёнлар устимдан кулмасмидилар? Кулишса кулишар! Ҳар қалай Осмонўғли бўлишга нима етсин! – Чжан фикран ўзини янги сулола асосчиси ўрнига қўйиб кўрди. Хаёл уни арши аълога юксалтирди. – Аввало ўзим учун олий мартаба унвон ўйлаб топган бўлардим. Осмонтагининг барча ҳукмдорлари худди шундай қилганлар. Кўшни мамлакатлар, халқларни бўйсундирган бўлардим. Яна нима қилардим? Шу давргача қурилганларидан чиройлироқ, қимматлироқ саройлар, қасрлар бино этардим ўзим учун. Фақат шундай қилсамгина ҳар қачон ва ҳар қадамда келажак авлодлар мени, Чжан Цянни эслаб турадиган бўлардилар. Ана шундагина Чжан Цянь ўз улуғворлиги билан у авлодларни қойил қолдира оларди!"

Чжан Цяннинг лабларига енгилгина табассум инди: ниҳоят, у воқеаларнинг ҳақиқий сабабини англаб етди. Ҳа, уларнинг асосида

ўз номини абадийлаштиришга интилиш ётади! Чжан Цянь Осмондаги ҳукмдорлари каби фикрлай олиши, жаҳонга уларнинг кўзи билан қараши, уларнинг қулоғи билан эшита олишига тўла ишонч ҳосил қилди... Модомики шундай экан, Фарб мамлакатлари тўғрисида у топиб, тўплаб келган маълумотлар Осмонўғлига ёқади, уни қаноатлантиради. Осмондаги ҳукмдори ўз элчиси Чжан Цяндан мамнун бўлади. Демак, шунча узоқ йиллар сарсонун саргардонлиги бекор кетмади!

Чжан Цянь Осмонўғли ҳузуридаги ҳисоботга бутун вужуди билан тайёр эканини аниқ ҳис этди.

Аммо негадир тунда ўша Катта Туячилар қурултойида бошланган ва тез-тез такрорланиб турадиган ваҳима Чжан Цянга тинчлик бермади. У ёнбошидан бу ёнбошига ағдарила-ағдарила тонг оттирди. У Чанъанда хўрозлар шунча кўп эканини ва улар ярим кечадан бошлаб, ҳар зумда қичқириб туришини умрида биринчи бор баралла сизди. Хаёл уни такрор-такрор ўша машъум қурултойга олиб кетарди. Кўз олдида нуқул қайсар гуйшуан хонининг "муздек совуқ", лекин қатъиятли башараси келгани келганди.

Охирги марта қичқирган хўрозлар қўноқдан ерга учиб тушди. Чжан Цянь чуқур нафас олди. Ўриндан туриш вақти етди. Осмонўғли ҳузурига шошилиш керак!

Чжан Цянь кейинги кунларда У-ди мансабдорларни қабул қилаётган Чанлэгун саройи томон бораётиб ҳам ўй суришини давом эттирарди. Энди у ҳисоботни нимадан бошлаш хусусида бир тўхтама келган эди. Нимани қўлга киритганинг, нимага эришганинг, нимани билганингдан бошла, фақат шундан кейингина қайси ишни бажаролмаганинг, нимага эришолмаганинг, нимани билолмаганинг тўғрисида гапирганинг маъқул. Бу бир томондан зарур, иккинчи томондан ўзинг учун фойдали! Қўлингдан келган, уддалаган ишинг ҳақида гапириш осон. Аммо бой берилган имкониятлар борасида ҳукмдорни фалон-фалон топшириқларингиз асли бажарилиши мумкин эмас экан, дея ишонтириб бўлармикин? Ким, қайси азамат айта олиши мумкин бу гапни? Осмонўғлининг бобоси Вэн-ди ҳам икки қардош халқ ўртасида уруш чиқаришга уриниб кўргани, у гал, аксинча сюннуларни юечжиларга гиж-гижлаганини, яхшики, қурултой пайти ҳеч ким эслатмади Хань элчиларига. Эҳтимол, эслатганда ҳозир Чжан Цянга осон бўлармиди? "Юечжилар ўша эски воқеани ҳам эсларидан чиқармаган эканлар" деса далил кучлироқ бўларди!

Сариқ аждар ҳамласи

Бошда нималар тўғрисида гапириш, сўнг қайсиларини баён этиш тартиби ҳақидаги режа элчининг истаги, хаёли ҳолюс. Суҳбатни Чжан Цянь эмас, Осмонўғли бошқарадику. Эҳтимол, у зот: "Гапнинг кераклигини лўнда қилиб, айтиб қўя қол!" дейиши ҳам мумкин. У ҳолда ҳисобот жуда қисқа бўлади – ҳукмдор ғазабининг ўти элчи бошига яшиндек урилади!

– Гапни шаньюй қароргоҳидан қандай жўнаб кетганингдан бошла!
– Буюрди У-ди қаршисида бош эгиб турган Чжан Цянга. Хань юқори дюраларида ҳунлар пойтахтини камситиб "қароргоҳ" дейишарди. Осмонўғли "Гапни тутқинликдан қандай қочиб қутулганингдан бошла!" дейишга тили бормаиди! Бундай жумлаларни тилга олиш иснод. Осмонўғлининг элчиси қочиб қутулмайди, у фақат келади ва жўнаб кетади, ҳолюс.

Шаньюй Чжан Цянни уйланишга мажбур қилганини эшитгандан сўнг У-ди: "Осмонўғли сўннуларга илтифот қилгани туфайли элчининг ҳун аёлига уйланишига ўзи ижозат берибди", қабилида гап тарқатгирганда ҳар қандай шароитда ҳам ҳеч кимса Осмонгаи ҳукмдорининг олдинги ва ҳозирги фиолиятидан қусур топтомаслиги керак! Осмонўғлининг обрўи баланд ва барқарор, у ҳеч қачон шубҳа остида бўлмаслиги даркор! Унинг элчилари ҳам бошқа мамлакат ҳукмдорларига қараганда олийнаибдирлар, бинобарин уларини улар ҳузурини мағрур тутадилар!

– Довон мамлақатида бўлдим. Ундан Канцжюй¹га ўтдим, сўнг Катга Юечжиларни ораладим. Дася²ди ҳам бўлдим. Шўркўн³ орқали қийтдим.

– Аввал ён қўшнилари тўғрисида гапир!

Чжан Цянь ҳисоботга узоқ, нуқта тайёрланган бўлишига қарамий бошдаёқ гапни чалғитиб юборгани учун ўзини койиди. Ҳозир Осмонўғлини сийёҳ қаёққа қандай қилиб бориб келгани, сифарди юз берган воқеалар баёни қизиқтирмайди-ку ахир. Ҳукмдорга ўзга мамлакатлар ҳақидаги маълумотлар бошқа мақсад учун керак. Буни Чжан Цянь жуда яхши биларди-ку! У аввал ён қўшнилари ҳақида гап бошлаб, сўнг аста нарироқдаги ўлкалар тўғрисида тўхталиши керак эди. Ахир, Осмонўғли юборган шэнбинлар бутун бошли мамлакатлар устидан ҳатлаб ўтмайдилар-ку...

Чжан Цянь учун Осмонўғлининг ҳисоботни ён мамлакатлар тўғрисидаги маълумотларни баён қилишдан бошлашни буюриши айни

¹Канцжюн – Қангха давлати.

²Дася – Бактра.

³Шўркўн – Лобнор қўли.

муддао бўлди. Чунки гап ўн уч йил муқаддам узоқ ва номаълум Ғарб сафаридан кузатилган асосий мақсадга бориб етгунча Осмонўгли ўз элчисининг нақадар кўп нарсаларни билиб, кўп ишлар бажаргани тўғрисида тўлиқроқ тасаввурга эга бўлади ва бинобарин элчига нисбатан анча юмшайди. Ҳозирги вазифа ҳукмдорнинг жаҳлини чиқармай асосий гапни баён этишдан иборат. Бу вазифани қай йўл билан силлиқ ўташ мумкин? Аммо ҳозир, Осмонўгли ҳузурида бу ҳақда ўйлаб олишга сира фурсат йўқ эди. Чжан Цянь ҳукмдорнинг саволига бевосита жавоб қайтаришга қарор қилди:

— Цзиньчэндан ғарбдаги ва Наньшан¹дан шимолдаги илгарилари юечжилар пода боқиб юрган ерларни эндиликда сюннулар эгаллаб олибдилар².

У-ди юзини нари ўтирди. Ҳозирги жавоб Осмонўглига ёқмаганини сезган чэнсян³ Гун-сунь Хун Чжанга:

— Бу маълум! Ундан нарироқда нима гап? — деди. Элчи яна ноқулай аҳволга тушиб қолди.

— Луолань билан Гуш, — эҳтиётлаб гапира бошлади Чжан Цянь, — ўртамиёна вилоятлар. Шаҳарчалари Шўркул атрофига жойлашган. Улар пойтахт Чанъандан беш минг ли масофада. Шўркўлнинг жанубий ғарбида Юйтань⁴ ерлари бор. Юйтань тоғларидан рангдор тошлар қазиб олинади. Биздан у мамлакатларга бориладиган йўлларни сюннулар эгаллашган. Сюннулар мулки жанубда цянлар⁵ ерига бориб тақалади.

— Цянлар сюннуларга кулоқ соладиларми? — элчининг гапини керакли изга бурди У-ди.

— У атрофларда Кичик Юечжиларникидан ташқари, яна йигирма чоғли шаҳарлар бор: Цюци, Яньци, Пулэй, Вэнь-су, Гумо, Сулэ⁶... Уларнинг ҳар қайсиси ўз ҳукмдорига эга. Ҳаммалари сюннуларга кулоқ солишади, уларга ғалла, кийим-кечак, турли буюмлар сотадилар, сюннулардан эса, чорва, йилқи, тери, жун харид қиладилар. Тил, урф-одатлари жуда яқин. Аммо улар бир-бирларига итоат этмайдилар, биздан кўра кўпроқ сюннулардан ҳайиқадилар.

¹Наньшань — Жанубий тоғлар (нань — жануб, шань — тоғ).

²Бу ерларни босиб олгач, хитойликлар бошда Хэси, яъни дарёнинг (Хуанхэнинг) ғарби деб аташди, кейинча бу ўлкага Ганьсу деб ном беришган.

³Чэнсян — биринчи маслаҳатчи. Бош вазир вазифасини ўтовчи.

⁴Юйтань — Хотан.

⁵Цянлар — тибетликларнинг аждодлари.

⁶Сулэ — Қашғар. Вэнь-су — Оксу ва бошқалар. Тарим дарёси ҳавзаси — ҳозирги Шарқий Туркистон ерларидаги мустақил шаҳар-давлатлар.

У-ди ўзини Чжан Цяннинг охирги сўзларини эшитмаганга солди. Бундай сўзлар Осмонўглининг нафсониятига тегарди. Лекин ҳукмдор бу гал Чжанни на сўз билан, на кўз қараш билан койимади. Чунки у ҳақиқатни билмоқчи эди. Эҳтимол, ҳозир тил учига: "Уларнинг фақат биздангина ҳайиқишларига кўп вақт қолгани йўқ!" — деган сўзлар келгандир. Аммо У-ди рангли тошлар билан безатикли, хушбўй заранг ёғочидан ясалган тахтада чурқ этмай, собит ўтирарди. Унинг чеҳрасида таажжуб ҳам, саросима ҳам сезилмасди.

— Қўшни мамлакатларда катта дарёлар борми? — аста савол берди У-ди.

Чжан Цянь Осмонўглини шэнбинлар борадиган йўллар қизиқтираётганини дарров тушунди. Ҳисобот анча силлиқ кетаётганидан қаноат ҳосил қилган Чжан Цянь қўшни мамлакатларнинг дарёларидаги кечувлар, шўр ерларни четлаб ўтадиган йўллар, чўллардаги қудуқлар, булоқлар, довонлар, ўтлоқлар, яйловлар, даралар тўғрисида батафсил гапира бошлади.

Ҳисобот рисоладагидай чиққандек бўлди. Чиққанда ҳам қандоқ! Осмонўглининг элчиси Фарб ерларини озмунча кезмади, кўп воқеалар шоҳиди бўлди, қанчалаб бегона юрт одамлари, савдогарлар, сайёҳлар, сарбонларни саволга тутганини айтмайсизми!

Осмонўгли сезилар-сезилмас бош силкитгандай бўлди. Ҳукмдорнинг хоҳиш ва кайфиятини тез илғайдиган қотма, хушёр Гун-сунь Хун:

— Суҳбатни эртага давом эттирамиз! — деди. Чжан Цянь эгилиб таъзим қилган кўйи эшик томон тисарилди.

О л т и н ч и б о б

БЕҲУДА ЎТГАН ЎН ЙИЛ

Икки ярим йил муқаддам хунлар қароргоҳидан қочиб чиқишда соғ-омон қолган Чжань Цянь ўн беш чоғли ўз одамлари билан туячилар хоқони ўрдасига яқинлашарди. Элчи Довондан чиққанларига бирор ой чамаси вақт ўтганини эслади. Қангха ҳукмдори — тудун Хань элчисини қабул қилишни истамади. Тудун жуда олисда сайғоқ овлагани кетган, қишга яқин қайтади, дея куракда турмайдиган баҳона қилишди. Камгап мансабдор Чжан Цянга ўн чоғли йўл кўрсатувчи берди. Элчилар шу ҳамроҳлар билан бирга Яксарт¹ қирғоғидан чўл орқали Аранха² томон йўл олдилар. Чор атрофда уфққа бориб туташадиган яйловлар ястаниб ётарди.

¹Яксарт — Сирдарё.

²Аранха — Амударё.

Хоқон ўрдасига яқинлашган сари тез-тез кўчманчиларнинг ўтовлари, ўт чимдиётган йилқилар, қўй сурувлари, эринибгина янтоқ чайнаётган якка-дукка туялар учрай бошлади.

Туячилар хоқони Қудулу элчиларни ўн олти қовурғали жуда улкан чодир ўртасида туриб кутиб олди. Хоқон меҳмонлар билан қисқагина сўрашгач, баландлиги тизза бўйи олтин тахтга бориб ўтирди. Бу тахтиравонни унга Қангха тудуни туячилар билан қон-қариндошлик белгиси сифатида совға қилганди. Хоқон бармоқларига кўкимтир-сарғиш ёқут кўзли узуклар таққан чап қўли билан сийрак соқолини силади. Олтмиш ёшлар чамасидаги, бўйчан, лекин қадди хиёл эгикроқ Қудулу ўзига ишонган, оғир-вазмин одам кўринарди. У салобатли имо-ишора билан ўз мансабдорлари ва хонликларни чодирдаги чўғдек қип-қизил гиламларга ўтиришни буюрди.

Чжан Цянь чодирни аста кўздан кечирди. Чодир "деворлари" ичкаридан қизғиш, зангори хань шойиси билан қопланганди: "Юечжилар хоқони хань матоларига ўч экан-ку!" дея кўнглидан ўтказиб қўйди элчи. У ўрнидан турди-да, уч марта эгилиб таъзим бажо келтиргач, хоқонга кичкина, ярқироқ нимадир узатди. Қудулу уни қўлига оларкан, синчиклаб кўздан кечирди. Мулозимлар ҳам совғага тикилдилар. Хоқон қўлида оғзи катта очиқ олтин аждар калласини ушлаб турарди. Туячилар Қудулунинг қўлидаги қимматбаҳо буюм Хань ҳукмдоридан белги, уни олиб юрган кимса эса, элчи эканлигини тушунишди.

Хань элчисида бундан ташқари, яна бунчук — силлиқ, калта ёғоч сопга боғланган от думи ҳам бор эди. Бунчук — элчиликнинг асосий белгиси бўлгани учун, шаньюй уни олиб қўйган эди. Олтин аждар бошини эса, Чжан кийими орасига тикиб, амал-тақал яшириб қолганди. Мана энди ўша эҳтиёткорлиги қўл келиб турибди.

Чжан Цянь хоқондан Осмонўғлининг унга юборган совғаларини етказиб келолмагани учун узр сўради.

— Чин хоқони бизни ёддан чиқармаганига суюнамиз! — деди Қудулу бунга жавобан.

— Осмонўғли вазият бу қадар кескинлашганидан афсусланяпти. Сюннулар жуда ҳаддиларидан ошиб кетишди. Улар сизларни энг яхши еринлар, ота-боболарингиз хоки ётган тупроқдан суриб чиқардилар! Осмонўғли сизларнинг ўз ерларингизга қайтишга, ўз яйловларингизни қайта эгаллашга кўмаклашади. Шэнбинлар тайёр турибдилар. Улар сизлар учун ўч олишга шайдирлар.

— Бир-икки кун хордиқ чиқаринглар. Сўнг сўйлашамиз, — деди

Сариқ аждар ҳамласи

шартга хоқон. Қудулу ошиқмасликка қарор қилганди. Шунинг учун у суҳбатни кейинга сурди.

Туячиларда жуда қадимдан йилда уч марта — эрта баҳор, ёзнинг бошида ва кузда қурултой ўтказиш одат тусига кириб қолганди. Бундай кенгашларга қабила бошлиқлари — хонлар, уруғ «асровчилари, сақловчилари» — беклар, шунингдек тажрибакор, уруғнинг катта-кичигигача ҳурмат қилувчи оқсоқоллар йиғилардилар. Улар баҳорги ва ёзги яйловлардан фойдаланиш тартибларини, чорва учун энг қулай қишлоқ жойларни аниқлардилар, шунингдек барча қабила ва уруғларга доир бошқа тадбирлар тўғрисида ҳам келишиб олардилар. Хоқон вафот этганда эса, унинг ўрнига янги хоқон сайлардилар, одатда тахтга марҳум хоқоннинг оға-иниларидан ёки ўғилларидан бири ўтирарди. Қурултойларда қўшнилар билан бўладиган уруш ёки улар билан келишиб, тинч-тотув яшаш масалалари ҳам ҳал этиларди.

Хань элчисининг келиши муносабати билан Қудулу навбатдаги қурултойни деярли бир ой олдин чақиритишга қарор қилди. У тасарруфидаги яйловларнинг барига чопарлар юборди, энг узоқ кетган чопар туячиларнинг жангари қабилалари чорва боқадиган Парфиёна¹ давлати чегарасигача бориб етди.

Хоқон ўрдасида қурултойга қизгин тайёрлана бошладилар. Хонлар учун қурилган ўтовларнинг ич-ташига янги ипак гиламлар осиб тўшалди. Туячилар тобелигидаги Семиркан, Баҳор, Несеф, Кеш шаҳарларидан шароб, қовун-тарвуз, узум ва бошқа хил мевалар келтирилди. Қўй қўтанларидан олти ойлик бичма қора қўчқорларни қўшоқларга тортиб, ўрдага яқин жойга келтириб қўйдилар. Йилқичиларнинг бошлиқларига «қимиз дарё бўлиб оқсин» қабилида топшириқ берилди.

Қудулунинг ўзи ҳам қурултойга жиддий тайёрлана бошлади. У хонларнинг таклифини қайта-қайта ақл тарозисига солиб кўрди. Бу таклиф ёмон эмасди. Хонлардан ўч олишнинг пайти келганга ўхшайди. Бу имкон такрорланмаслиги мумкин! Аммо... Аммо кун сайин ўт-ўлани камайиб бораётган яйловлар қон тўкишга арзирмикин? Ўйлаб иш тутиш... хатога йўл қўймаслик керак. Бу таклифга хон-беклар нима дейишаркин, қандай қарашаркин? Қурултой ҳам шу мақсадда: пишиқ-пухта, атрофлича ўйлаб иш тутмоқ учун шошилинич чақиритилган-да асти!

Хоқон ўрдасига олдий туячилар тақдирини ҳал этадиган зодагонлар кела бошладилар. Хонлар ва беклар мулозимлари қуршовида уруғнинг

¹Парфиёна — (Парфия) ҳозирги Туркманистоннинг жануби, шунингдек Эрон ва Ироқ ерларидаги давлат.

ёш йигитлари, хизматкорлар, дostonчи-оқинлар, пойгачилар, паҳлавон курашчиларни эргаштириб келардилар. Одатга кўра, хоқонга қимматбаҳо совғалар келтириларди. Яқин қабилалардан одамлар етиб келишлари биланоқ сайл бошланиб кетди. Карнайлар бепоён чўлни янгротиб наъра тортар, ноғоралар така-туми авжга минар, хўроз, бедана, қўчқор уриштиришлар, пойгалар, кулоқ чўзмалар тобора қизиб борарди...

Курултой очиқликда бошланди. Кўм-кўк майсаларга кигизлар, улар устига гиламлар тўшалди. Хонлар ўтирадиган жойларга йўлбарс терилари ҳам ташлаб қўйилди. Курултой қатнашчилари – қабила ва уруғ бошлиқларининг ҳар қайсиси ўз эли билан ўтиришди. Ҳар бир эл бир неча қабила ва бинобарин, бир неча уруғдан иборат эди. Эдди ҳам қабиладаги сингари хон бошқарарди. Катта Туячилар беш элдан – Гуйшуан, Сисе, Сюми, Шуанми ва Думидан иборат эди¹. Гиламлар ва йўлбарс териларида ўтирган муҳтарам зотлар теваарагида ярим доира бўлиб, оила бошлиқлари, улардан кейин оддий туячилар, йилқичилар, қўйчивонлар, подачилар, камончилар, туякашлар типпа-тик эшак, хачир, от, ҳатто туяларга миниб туришарди. Улар хонлар ва беклар айтган гапларни эшитишлари мумкин эди холос, курултой ишига аралашмас эдилар. Охириги қаторларда, четда турган оддий туячиларга курултойда сўзлаётганларнинг товуши эшитилмасди, уларга гапларнинг мазмуни оғизма-оғиз етиб борарди.

Кудулу олтин тахтдан хотиржам кўтарилиб, икки қадам олдинга босди-да, ўнг қўлини хиёл кўтариб сўзлай бошлади:

– Туғишганларим, оға-инилар! Туячи аталмиш катта халқ хонлари, беклари ҳамда атоқли кишилари! Ҳар бир эл, ҳар бир ўғиш² бошлиғи узоқ ота-буваларимиз замонидан бери хон аталиб келадилар. Чинданда сизлар хонсизлар! Мени хонлар хони, хоқон деб атадиларинг-да, елкамга бошқарувди оғир юкини ортиб қўйдинглар! Бундай қилиш бир оғиз бўлиш, бир отанинг болаларидек бўлиш учун зарур эди. Бошқача бўлмаслиги керак! Яхши биласизлар: сизлар билан кенгашмай, ҳеч бир иш қилмайман!

Кудулу хонларни кўкларга кўтариб мақтаркан, Хань элчилари келгани, уларнинг мақсади ҳақида гапирди. У сўзини "ҳар ким нима ўйласа, ўшани айтсин!" деган сўзлар билан тугатди.

¹ Катта Туячи элларининг бу номлари бизгача хитой транскрипциясида етиб келган. Туячиларнинг ўзлари уларни қандай талаффуз этганлари бизга номаълум.

² Ўғиш – қадимий туркий тилларда "қабила" демакдир.

Сариқ аждар ҳамласи

– Хунлардан кимлар кўпроқ зарар кўрган бўлса, аввал ўшалар гапирсин! – Қичқирди ўтирган жойидан Сюми элининг хони.

Сюми хонининг бу луқмасини Чжан Цянь хосиятли аломат деб қабул қилди. Бундан сўнг нима бўлиши ноаниқлиги унинг асабларини ниҳоятда таранглаштириб юбораётганди.

– Бизди эл, – гап бошлади кекса Сисе хони иккита ёш турфоут (шахсий қўриқловчи) ёрдамида базўр ўрнидан туриб, – ўша йилдаги қор жуда кўп ёққан қишда бор туёғининг ярмига яқинини йўқотди. Баҳорда жут¹ бошланди. Қай бир ўғишларда биттаям туёқ қолмади. Уларга бошқа ўғишлардан, уруғлардан туёқ йиғиб бердик. Баҳордаги эрувчиликда Лаошан-шаньюй бизди устимизга бостириб келди, черик²ларимизди бешдан бирини қириб ташлади. Ўшанчун Хонғай товларини ташлаб, бу ерларга келиб жойлашиб ўтирибмиз. Бизди элга бу ерлардаги ўтловлар ҳамда сувлар ёқиб қолди. Бу ерда уёққа қараганда ёз иссиқ, қиш анча юмшоқ экан. Молларди ҳайдаб бориб, қишлатиб келса бўладиган пана жойлар бу яйловлардан узоқ эмас экан. Хонғай товлари томондаги яйловларга истаганлар борсин. Бизди эл бу жойларди ташлаб кетмайди!

Хон аста жойига ўтирди. Ҳамма жим эди.

– Яна ким сўзлашди истайди? – сўради Кудулу.

Ҳеч ким ўрнидан турмади. Аммо ғовур бошланди.

Чжан Цянь шу бугунги кунни ўн йилдан зиёдроқ вақт кутганди. Мана, ҳозир эҳтимол, кўп ўтмай мақсади амалга ошар. Ахир у шу мақсад учун узоқ йиллар сарсон-саргардон юрди, ўзга, бегона мамлакатларда бўлди: асир тушди, ялинди-ёлворди, қочди, ер ўпди... Осмонўғлининг хунларни тиз чўктириш режасининг амалга ошиш-ошмаслиги гилам ва терилар устида оёқларини буклаб, чордона қуриб ўтирган, сочларини тақир қирдирадиган мана шу одамларга боғлиқ! "Нима бўлганда ҳам, қандай оқибатга олиб борганда ҳам бугунги имконни қўлдан бой бермаслик керак!" – ўзича қатъий қарорга келди Чжан. У ўрнидан аста кўзгалди. Фала-ғовур тўхтади. Элчи аввал Кудулуга, сўнг унинг қаршисида ўтирган хонларга, бекларга эгилиб таъзим қилгач, Осмонўғлининг сўзларини Катта Туячиларнинг улуғ кишиларига айтиб беришга рухсат сўради.

– Эшитамиз! Гапирсин! – деган товушлар янгради.

Кудулу бош силкиб рухсат берди. Чжан Цянь гапира бошлади. Унинг ҳар бир жумласини чаққон Тань-фу пешма-пеш таржима қилиб турди.

¹Жут – ҳайвонлар ўлати.

²Черик – аскар.

– Осмонўғли мени сизларнинг ҳузурингларга юбораётиб, шаньюйнинг бош чаноғини хоқон Кудулуга май идиши қилиб беришга ваъда қилди. Сюннулар сизларнинг подачиларинг бўлишади! Сюнну аёллари сизларнинг чўриларингизга айланади!

Беклардан кимдир қичқирди:

– Қайтиб борамиз, ўчимизни оламиз!

У ер-бу ердан "тўғри, тўғри!" деган овозлар эшитилди.

Бундан саксон йилларча муқаддам хунлар туячиларга қарам эдилар. Хун ҳукмдорлари – шаньюйларнинг ўғиллари хоқон ўрдасида гаровда турардилар. Улардан бири Модэ¹ гаровдаги шаҳзодаларни алмаштириш пайти юртига қайтиб бориб, ўз отаси Туманани ўлдириб, тахтга ўтиради. Бу воқеа Чин хуандиларининг охиргиси тахтдан ағдарилиб, ўрнига Осмонтагида Хань сулоласи барпо этилган йили юз берган эди. Модэ шаньюй бўлиб олгач, хунларнинг йигирма тўрт аймағининг ҳаммасини бирлаштирди. У туячилар ўрдасида бўлган пайтлари тўплаган билими ва орттирган тажрибасига мувофиқ хунларнинг тартибсиз тўда йўсинидаги қўшинларини туячиларникидек қайта тузди: қўшинни ўнга, юзга, мингга ва туманга – ўн мингга бўлди. Ўнликлар ва юзликлар қариндошлик ва уруғчиликнинг узилмас иплари билан мингликлар ва туманлар аймақлик алоқалари билан чамбарчас боғланганлиги қўшинлар жипслиги ва жанг пайтидаги жонбозлигини одатдан ташқари мустаҳкам қиларди. Суворий чериклар туячилардагидек танга-танга мис-қалай совутлар киядиган бўлишди. Отда жанг қилиш такомиллашиб борарди. Оғир қуроли суворийлар атрофдан ўраб келишарди-да, душманлар бошига ёй-ўқларни ёмғирдек ёғдиришар, сўнг тирик қолганларини найзалар-қиличлардан ўтказишарди.

Мустаҳкамланиб олган хунлар туячиларга зарба бериш учун қулай пайт пойлардилар. Туячиларга биринчи йирик талафотни Модэнинг ўзи берди². Орадан икки йил ўтгач, Модэ вафотидан сўнг тахтга ўтирган унинг ўғли Лаошан, туячиларнинг хоқонини – Кудулунинг отасини асирга олиб, унинг бош чаноғидан шаробкоса ясатган эди. Бу воқеадан сўнг туячиларнинг жуда кўп қисми ғарб сари силжиб, ниҳоят Аранха дарёси қирғоқларига бориб қолганди³.

Осмонўғлининг элчиси ана шу воқеаларни туячиларнинг эсига

¹Модэ хитой манбаларида Мао Дун деб ҳам номланади.

²Бу жанг миллоддан илгариги 176 йили бўлган.

³Бу ерда, яъни Аранха (Амударё) қирғоқларида Чжан Цянь Катта Туячиларни миллоддан илгариги 128 йили учратган.

Сариқ аждар ҳамласи

солиб, уларни гижгижларкан, курултойни Хань сулоласи учун фойдали ва зарур қарор қабул қилишга ундаётганди.

– Мен, биз... мана шу барча ханликлар, – Чжан қўли билан ўз одамларини кўрсатди, – хоқонларингизнинг тилла суви югуртилган бош чаноғини кўп марта кўрганмиз. Биз уни мана шу, – Чжан бармоқларини қовоқларига текизди, – сизларга қараб турган кўзларимиз билан кўрдик! Шаньюй ўзга юртликлар иштирокида бўладиган ҳайфу сафоли базм пайтлари мақтаниб, ўша бош чаноғидан шароб ичганини ҳам кўрдик!

Курултой иштирокчилари орасида хунлар билан уруш қилиш тарафдорлари орта борарди. "Қайтиб борамиз!", "Кўрсатиб қўямиз уларга!" деган хитоблар тез-тез эшитила бошлади.

Кексая бошлаган Қудулунинг кўзларида ғазаб ўти чақнади. У бир неча зум ўзини катта элнинг ҳар бир ишни пухта ўйлаб, ҳар қадамини қайта-қайта ўлчаб босадиган доно хоқони эмас, балки ўлдирилган отасининг хуни учун интиқом олишга шай жасур ёш йигитдай сизди. "Хавф ўғлимга ҳам тикилиб турибди, – ўйларди Қудулу. – Ахир, у хунларга яқин Кичик Туячилар бошида қолган-ку. У қўл остидаги кам сонли кўшини билан ўзини ҳимоя қила олармикан? Хунлар унинг бош чаноғидан ҳам шароб косаси ясашса-чи? Мен бўлсам, бу ерда узоқ Аранха қирғоқларида жон сақлаб ўтиравераманми?!"

Қудулу ўғлига қолдириб келган олтин тахт ҳам унга бахтсизлик келтириши мумкинлигини ўйлаб, янада эзила бошлади. Хунлар туячиларга ҳирож тўлаб юрган бир пайтлар тобелик белгиси сифатида ўша тахтиравонни совға қилган эдилар. Эҳтимол, тахтни бирор афсунгар шаман сеҳрлаб қўйгандир. Қудулунинг тахтда узоқ вақт ўтирган отаси, эҳтимол, ўша жолу касофатидан фожиали ўлим топган бўлса-чи? Худди шундай қисмат унинг ўғлига ҳам чанг солмайди деб ким айта олади? Ҳамма фалокатлар илдизи ўша касофат тахтиравонда эмасмикан? Қудулу тахтни ўғлига қолдираётганда нега бу ҳақда ўйламади?!

Шундай мудҳиш ўйлар гирдобига ғарқ Қудулу бир-бирлари билан баҳслашаётган хонлар, бекларнинг гапларини яхши англамас, зўрға, чала-чулпа уқарди. У билинар-билиномас бош қимирлатиб, гапирмоқчи бўлганларга сўз берар, лекин уларнинг нима деяётганларини деярли эшитмасди. Хоқон зўрға ўзини тутиб, курултой қатнашчиларига тушки овқат учун рухсат берди.

Тушлик одатдагидан анча узоқ чўзилди. Қудулу ўз чодирига кирмай, марҳум отасининг иккита кекса қадрдон дўсти билан кичик бир қора

уйда овқатланди. Улар билан суҳбатлашаркан, хоқон ўзини муҳим қарор қабул қилиш олдида гўё отасининг маслаҳатини олаётгандек сезарди.

– Энг камида эллик-олтмиш бўғин қадимги боболар пайтидан айтиб келинаётган "кечмишлар"даги ҳамма гаплар фақат эртак эмас, – деди чоллардан бири Қудули улардан қандай маслаҳат кутаётганини фаҳмлаб. – Мен эсимни таниганимдан бери бу гапларнинг мағзини чақишга уринаман. Аниқлашимча бундай булган: жуда узоқ замонлар, энг камида ўн беш-ийгирма бўғин аввал туячилар шу ерларда яшаганлар. Бошда серсув, ўт-ўлан мўл яйловлар тақир чўлга айланиб кета бошлагач, мол-ҳолни тўйғазиб бўлмай қолган. Боболаримиз серўт яйловлар қидириб, аста-секин Хонғой товлари, Губи чўллари томон силжиб бораверганлар. Дастлабки ўғишлар то Хинган товлари этакларигача бориб етишган. У томонлар совиб кетганида яна бу томонга қайта бошлашган. Шундай қилиб, бундай силжишлар минг-минг йиллар давомида қайта-қайта такрорланиб турган.

– Демак, Турон қумликлари-ю, қирғоғида аланлар яшайдиган денгиз¹дан то Хинган товларигача бўлган кенгликлар бизлардики бўлган, бу ерларда бизнинг кўчманчи ота-буваларимиз яшаб юрганлар! – деди Қудули ўз ишончини мустаҳкамлаш учун.

– Бахшиларимиз оғзидаги кўшиқлар йўқ нарсалардан тўқилмаган, – гапга аралашди иккинчи чол. Қудули одоб сақлаб, унинг ҳикоясига ҳам кулоқ сола бошлади. – Хонғой товлари этакларида бутун бошли кўй кўтонини туйқус кўчки босиб қолгани, кўтонда нобуд бўлган чўпон йигитни излаб бориб, қор тагидан унинг танасини қазиб олаётган қизнинг ўзиям чўпон ёнида музлаб қолгани тўғрисидаги кўшиқ ҳам бекорга пайдо бўлмаган.

– Ҳа, тўғри, – деди ҳурмат юзасидан хоқон. – Мана, биз ўзимизам кўрдик, билдик: Хонғон томонлар совиб кетди, молу туварлар узундан-узоқ қишларда очдан ўлиб, туёқ сони йилдан-йилга камайиб кета бошлади. Бу ерларга келсак, ўтлоқлар етарли, сув мўл экан.

Қудули тушликдан анча дадилланиб, хотиржамланиб қайтди. Қурултой давом эди.

Русум важдангина иккита ёш гурғаутнинг қўл ва елкаларига таянган гўйшуан хони аста ўрнидан турди. У кўпда кекса эмас, бақувват, елкадор, чайир кўринали. Шу пайтгача гўйшуан хонининг жим ўтирганига ҳамма ҳайрон эди. Энди кўпчиликка маълум бўлишича, у жангдагидек ҳал қилувчи зарба бериш учун қулай пайт кутган экан.

¹Каспий денгизи.

Сариқ аждар ҳамласи

— Биз бу ерларга хунлардан, ўша... ўша кийик болалари¹дан кўрққанимиз учун қочиб келганимиз йўқ, — гапира бошлади хон. — Биз ўз ерларимизга, ўз юртимизга қайтиб келдик, холос! Узоқ ўтмишда бу ерларда бизди ота-буваларимиз яшашган!

— Тўғри! Шундай бўлган! — Хоннинг фикрини қувватловчи овозлар эшитилди.

Чжан Цянь қурултой аҳлининг фикри тескари йўналиш олганини, буни ўзи учун фойдали изга солиш мушкуллашганини дарров тушунди. Унинг кўз олдида тарих уфқи гўё саробга айланганди. Ўтмиш қаърига қанча ичкари кирилса, у ўшанча нари узоқлашади. Чин-Хань давлатини энг қадимий давлат деб ҳисоблаган Осмонўғлининг элчиси Турон мамлакати нақадар кўҳналиги, унинг осмони чексизлигига амин бўлган эди! Аранха дарёсининг нариги томонидаги денгизгача чўзиладиган Қорақум саҳроларидан тортиб, то Олтой, Хонгон, ҳатто Хинган тоғларигача чўзилган бепоён кенгликларда элик, ҳатто юз бўғин олдиндан бошлабоқ кўча-кўча истиқомат қилади бу қайсар, асов эл! Мазкур беш эл бепоён кенгликнинг ҳар гал нариги бурчига бориб, бу бурчига қайтиб келганида номи ўзгариши мумкин, қайси бир аймақлар, элар унга қўшилади ёки ажралиб қолади. Аммо бу "кажавада туғилиб, от устида жон берадиган" эл негизи ҳар доим барқарор! Бу халқ ўзга етовига юрмайди, у ўзи билармон! Афсуски, Осмонўғлининг элчиси шунга тўла ишонч ҳосил қилди!

— Менинг отам, — дея давом этди гуйшуан хони атай хоқонга орқасини ўтириб. Чжан Цянь бу пайт аранг хаёлини бир жойга тўплаб олганди, — қалин қор ёғадиган қишлар тез-тез такрорланадиган бўлиб қолгандан сўнг бу ёққа одам юбориб турган. Улар карвонларминан бирга келиб, бу ерларди қиши қаттиқ ёки юмшоқ бўлишини, ёзи қаттиқ исиш-исимаслигини, яйловларидаги ўтлоқларди қандайлигидан хабардор бўлган. Қудулининг отасиям бу томонларга келишди маъкул кўрган! — Гуйшуан хони Қудулининг отасини "хоқон" деб атамаганига кўпчилик эътибор берди. Хон давом этди. — Чин хоқони бизларминан илгариги дўстликни эсга олибди, энди бизга ёрдам қилмоқчи бўлибди. Элчи ўз хоқонига, уларчасига Осмонўғлига бизди фикримизди айтсин: хунлардан биз ўша гал енгилганимиздан сўнг беш-олти йил кейин куч йиғиб, уларди яна ўзимизга қарам қилиб олишга қурбимиз етарди. Аммо уйлаб кўрдик:

¹У замонларда ҳар қайси уруғ, қабила бирон ҳайвон зотидан тарқаган деб билинарди. Қадимий турк тилида "хуна" — нор кийик демакдир.

хўш, улардан нимани тортиб олишимиз мумкин? Қалин қор, қаттиқ совуқлару узундан-узоқ қишлардимиз?! У ерлардаги яйловлар бизгаям, уларгаям торлик қилиб қолди. Келинчакларимиз шўх бўлганлари учун серфарзандмиз, кўпайишиб боряпмиз.

Ўтирганлар орасида кулги кўтарилди. Хон сўзини давом эттирди:

– Ҳамон кўпаяётган эканмиз, янада кўпроқ эт, қимиз, сут керак. Хунлардаям ўшандай аҳвол юз берди. Ё хунлар, ё биз бирон томонга силжиш ўрнига, бир-биримизди қонимизди бекордан-бекорга тўкаверишимиз керакмиди?! Кимда-ким фақат қиличга таяниб иш тутса, у ақлли эмас! Кўк Тангри¹ бизди кўлимизга қиличди муҳим, зарур юмишлар учун тутқазган! Қиличди ўзимиздай ночор кўшнимиз боши устида ўйнатгунча, манави кўм-кўк, серсув яйловларди биздан тортиб олмоқчи бўлган ёвди бурдалаш учун асрайлик!

Гуйшуан хони жойига ўтирди. Бошқа эл ва ўғиш хонлари, эътиборли беклар хоқон нима деяр экан, деб жим турардилар.

– Яна ким гапиреди? Ким қандай кенгаш беради? – савол ташлади Кудулу.

– Энди хоқондан эшитиб кўя қолсак! – деди баланд овозда хонлардан бири.

– Мени фикрим, – салмоқлаб бошлади Кудулу, – у ёққа қайтиб бормаслик, хунларминан уруш қилмаслик! Улар ўз оға-иниларимиз, бир-биримизди тилмочсиз тушунамиз. Илгариги қон тўкишлар ортда қолди. "Қонни қон билан ювиб бўлмайди" деб бекорга айтишмаган ота-буваларимиз.

"Билка қоон!", "Улуғ хоқон!" деган шодиёна хитоблар атрофга баралла таралди. Юрак қаъридан чиққан бу севинч товушлари атрофда турганлар "девори"га урилиб, "акс-садо" берди – оддий туячилар ичларига сиғмай қийқириб юбордилар. Бир неча зумга курултой иши тўхтаб қолди. Хоқон одамлар ҳаяжони босилишини кутишга мажбур бўлди, сўнг у яна салобат билан гапини давом эттирди:

– Меҳрибон отамди, сизларди билоғон хоқонларингди бош чаноғидан шароб коса ясалганини ҳечам кечиролмайман. Лекин бу қонхўрликда ҳамма хунлар айбдор эмас. Буни... буни биргина... анави... Лаошан қилди! – Кудулу муштини қаттиқ сиқиб, ҳозирги исмни нафрат ва ғазаб билан аранг тилга олди. – Мен биламан, қилич ўйинчоқ эмас, у душманни ўлдириш учун чиқарилган. Аммо, қиличдан Лаошандек фойдаланиш – кўз кўриб, қулоқ эшитмаган

¹Туячилар Кўк тангрига сиғинадилар.

Сариқ аждар ҳамласи

вахшийлик. Бу Кўк Тангри иродасига шак келтирмоқликдир! Ўз отасини ўлдирган Модэнинг ҳаромзодаси Лаошандан бундан бошқа нима кутиш мумкин?! Кўк Тангри уларди чақмоқ ўтида куйдиради! Модэ билан Лаошанди ўз отаси арвоҳи, менинг отам арвоҳи уради. Модэ билан Лаошанлардан тоабад ном-нишон қолмайди, уларнинг насли қирилиб битади!

Хоқоннинг охириги сўзлари аждодлар руҳига сидқидил сиғинувчи туячиларнинг кўпчилигига қаттиқ таъсир қилган бўлса ҳам Қудулу тажрибали хонлар, зийрак беклар назарида номини эшитганда бешикдаги бола ҳам йиғлашдан тўхтаб қоладиган ҳукмдордан кўра ота-боболарининг қасоскор руҳларини кўмакка чақириб, қарғашдан бошқа иложи йўқ ноилож қариядек туюларди. Қудулунинг ўзи ҳам кун сайин салтанатига путур етаётганини сезарди. Кейинги йилларда итоатсизлиги кучаяётган гуйшуан хони очикдан-очик туячилар тахтига кўз тикадиган бўлиб қолган, тахтни эгаллашга қулай пайт пойлаб юрарди. У ҳар бир ўнг келган жойда Туячилар тахтига ўтиришга ўзини Қудулудан кўра лойикроқ, деб кўрсатишга уринарди. Унинг бу нияти, мана, бугун ҳам яққол сезилиб қолди.

Қадимий тартибга кўра, хоқоннинг нутқидан кейин барча қурултой қатнашчилари ўринларидан туриб, олдиндан ҳозирлаб кўйилган майдонга бордилар. Қизгин мулоқотлар кўпчилик хоқоннинг тарафдори эканини кўрсатди. Айни вақтда "йўлни гуйшуан хони кўрсатди, хоқон ўша йўлга юрди, холос!" қабилидаги шивир-шивирлар ҳам тарқаган эди.

Овоз бериш бобокалонлар анъанасига кўра ўтди. Ўт-ўланлардан тозаланган майдончанинг икки жойига қозиқ қоқилиб, қозиқларга дағал жун арғамчи тортилганди. Ким хунлар устига қўшин тортиб боришни хоҳласа арғамчининг чап томонига, бунга қаршилар — ўнг томонига ўтишлари керак эди. Овоз бериш натижаси Чжан Цянга олдиндан маълум бўлган бўлса ҳам, у эҳтиёти шарт Танъи-фу билан бирга арғамчи тортилган ерга яқин борди. Чап томонга бор-йўғи ўн иккита бек ва биргина хон ўтди, холос.

Шу ондаёқ поёнсиз яйловлар узра бир неча ўн карнайлар овози янграб, ноғоралар така-туми авжга минди. Отлар устида шай турган чопарлар ҳар томонга елиб кетдилар. Улар Қизилқум, Қорақум ўтлоқлари, тоғ этакларидаги яйловларда жойлашган туячи эллари, ўғишлари, уруғларига "Туячилар хунлар устига қўшин тортиб бормаيدилар. Хунлар ўз тувишқанларимиз!" деган хушхабар олиб борардилар.

Чжан Цяннинг ранги оқариб кетди, у оёқда аранг турарди. Таньифу унинг тирсагидан тутиб олди. Тасодифан ўз ёрдамчисининг юзига кўзи тушиб қолган, Чжан унинг хурсандлигини кўрди. Аммо ҳозир ўз ташвиши билан ўзи овора, Чжан Цяннинг "қандайдир хун"нинг кайфияти сабабини суриштириб ўтиришга фурсати йўқ эди.

Эртаси кун тонгда Хань элчиси Чжан Цянь ўз одамлари билан хоқон кўшиб берган йўл кўрсатувчилар кузатувида Аранха дарёсининг чап қирғоғига ўтди ва ғарбдан шарққа, шимолдан жанубга борадиган йўллар кесишган кўҳна Бақтриёна сари йўналди.

У энди Осмонўғли олдида нима деб жавоб беради?! "Юечжини Сюннуга қарши уруш қилишга кўндиролмадим" дейдими?! Қандай айта олади?! Кўрқувдан вужудига кирган титроқ суяк-суягини қақшатиб юбораётган элчи отдан йиқилиб кетмаслик учун эгар қошнини икки кўллаб маҳкам ушлаб олди.

Чжан Цянь эртага бўладиган ҳисоботга ҳозирлик кўраркан, бўлиб ўтган бу кўнгилсиз воқеани яна бир бор эслашга мажбур бўлди.

Е т т и н ч и б о б

ОХИРИ ЙЎҚ ҲИСОБОТ

У-дининг ишораси билан чэнсян Гун-сунь Хун Чжан Цянга ғарб давлатларининг ҳарбий қудрати тўғрисида батафсил ахборот беришни буюрди. Оғир, совуққон ҳукмдор, унинг бош маслаҳатчиси ғарб мамлакатларидаги шаҳар деворларининг баландлиги ва қалинлиги, дарвозалар сони ва мустаҳкамлиги, ҳукмдорларнинг ёши ва қобилиятлари, қўшин саркардаларининг ҳарбий маҳорати, қуролларининг сифати, пиёда ҳамда отлик жанг қилиш усуллари билан қизиқдилар.

Чжан Цянь ҳамма нарсадан етарли хабардорлигини кўрсатиш учун ҳисоботнинг охирида гапни Осмонтагидаги икки буюк дарёнинг манбаига бурди:

— Сюнну, юечжи, гаоцзюйлар¹ Хуанхэни "Яшил ўғўз" деб атайдилар, бу "Яшил сув" демакдир. У ердаги баланд тоғларда Хуайхэ суви ҳақиқатан ҳам яшил рангда. Яшил Ўғўз дарёси Жариннур билан Ўруннур кўлларида бошланар экан.

У-ди хиёл бошқа томонга юз ўгирди. Демак, Чжан Цяннинг бу

¹Гаоцзюй (гаогюй, угю) — хитойликлар уйғурларни шундай деб атаганлар.

Сариқ аждар ҳамласи

гаплари Осмонўглига ёқмади. Хукмдор қандай фикрдалигини унинг ярим-ёрти сўзидангина эмас, ҳатто бармоқларининг жичча ҳаракатидан ёки сал ўзгарган кўз қарашидан ҳам фаҳмлашга ўрганган Гун-сунь Хун элчига кинояли савол берди:

- Бизнинг тилимизда қандай аталар экан ўша кўллар?
- Бизча номи йўқ у кўлларнинг. Ёқаларида ханлар яшашмайди.
- У ерларга биринчи бўлиб қадам босган байсин¹ча ном қўймаса, ким қўяди?! – заҳарханда қилди яна Гун-сунь Хун.

Чжан Цянь яна хатога йўл қўйганини фаҳмлаб, тили учида турган: "Яньцзининг юқори оқимини гаоцзюйлар Улан-Муран деб атайдилар" деган сўзларни ютиб юборди. Чжан Осмонўгли билан чэнсяннинг Осмонтаги манфаатини чуқурроқ ва кенгроқ тушунишда танҳоликларини тан олишга мажбур бўлди. Чжан Цянь кўллар, дарёлар, тоғлар, даралар, сойларни ханча аташга ақли етмаганидан ҳайрон қолди ва бу калтафаҳмлиги учун ўзини койиди. Ажабо, ўша ерларнинг Осмонтагига қўшиб олинишига узоқ вақт қолгани йўқ-ку ахир! У ерларга борадиган шэнбинларнинг ханча ном ўйлаб топишга қаёқдан вақтлари бўлсин? Уларни бундан зарурроқ ва муҳимроқ ишлар кутмаяптими?! Шэнбинлар бўйин эгмайдиган маҳаллий аҳолини қириб ташлаш учун камалак ёки қиличларни овора қилиб ўтирмай, бирма-бир қоялардан улоқтириб қўя қоладилар. Хань лашкарларининг шундан кўллари бўшамаса керак ҳойнаҳой!

Тушдан кейин Чжан Цянни Осмонўгли ҳузурига чақирмадилар. У-ди кечагина Чаосян²дан қайтиб келган бошқа элчи-айғоқчини қабул қилиш билан банд эди. Сарой аъёнлари ўртасида "Кўп ўтмай Чаосянь ҳам ханларники бўлиб қолиши" тўғрисида гап тарқаганди.

Чанлэгун саройидаги учинчи учрашув Довон ҳақидаги маълумотларни баён этишдан бошланди. Чжан Цянь бу ҳақда анча батафсил гапирди. У Довоннинг Хань билан савдо-сотик алоқалари ўрнатишга иштиёқмандлигини алоҳида таъкидлади.

– Довон ҳар томондан Осмон тоғлар билан ўралгани туфайли, – деди Чжан Цянь – гўё ҳеч ким у мамлакатга қўшин тортиб киролмайди. Довон хукмдорининг ишончи комил бунга. Унинг далили ҳам бор: Чжунго билан Довон ўртасида қўшин юра оладиган йўл йўқ!

– Довон хукмдорининг ишончини янада мустаҳкамлаш керак! – луқма ташлади Гунь-сун Хун.

¹Байсин – хитой халқининг номларидан бири.

²Чаосянь – Шимолий Корёдаги корейсча "Чосон" аталган давлат.

У-дининг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Бундан у элчининг ҳозирги гапи билан чэнсяннинг луқмасига қўшилганини тушуниш мумкин эди.

– Суюннулар билан юечжиларда бўлгани сингари, – давом этди элчи, – доволликларда ҳам ҳукмдор вафотидан сўнг унинг ўғиллари ёки укаларидан бирини тахтга ўтказадилар. Довон ҳукмдорининг ягона ўғли билан биргина укаси бор. Ҳукмдор укасини тахт вориси қилмоқчи, у фуқаросига ўғлим ҳали ёш, навбати келганда укамдан сўнг тахтга ўтиришга улгуради, деган. Ўғли бунга зимдан норози.

– Шундайми? – мамнун жилмайиб қўйди У-ди.

– Демак, иккала тахт даъвогарлари билан ҳам алоқани мустаҳкамлаш зарур, – деди чэнсян гўё Осмонўғлининг чуқур маъноли "шундайми?" деган сўзини изоҳлагандек.

Чжан Цянь Қангха тўғрисида гапираркан, қангха ҳукмдори тудун элчи билан учрашмаслик учун турли баҳоналар қилганини қоралаган маънода:

– Канцзюй жудаям гўдайган, шарм-ҳаёсиз! – деди.

У-ди юзини яна четга бурди. Бу гая Чжан чэнсяннинг воситачилигисиз ҳам ҳозирги гапи Осмонўғлига ёқмаганини тушундида, Қангха тўғрисида бошқа лом-мим демади. У ўзини йўқотиб қўйгани учун томоғига бир нарса келиб тикилгандай бўлди. Элчи асли Қангха ҳақидаги гапни туячилар тўғрисидаги маълумотларга улаб, сўнг асосий гапга – туячилар билан олиб борган музокаралари натижасига ўтмоқчи эди. У ўзини аранг қўлга олиб, нималарнидир гўлдираган бўлди:

– Катта Юечжи... унинг хоқони Кудулу...

У-ди юзини четга бурганди, Чжан тек қотиб қолди. Чэнсян эшитилар-эшитилмас овозда:

– Ҳаммаси маълум! – деди.

Чжан Цянь терлаб кетган бўлса ҳам, аммо Осмонўғли ҳузурда юзини артишга журъат этолмасди.

– Эртага! – шивирлади Гун-сунь Хун.

Чжан оёғини аранг судраб, эшик томон тисарияди. Уни Осмонўғлининг ҳеч ким қарай олмайдиган кўзлари кузатиб турарди. Ҳукмдор шунча сирларни, маълумотларни тўплаб келган элчидан рози-розимаслиги ёки туячиларни хунларга қарши гиж-гижлаб бўлмаганидан газабландими ё йўқлигини билиб бўлмасди. Мана, Чжан бугун ҳам, ҳозир ҳам ҳар доимгидек лоақал бирон марта Осмонўғлининг кўзларига тик қарай олмади. Қараганда ҳам бари

Сариқ аждар ҳамласи

бир ҳеч нарсани англай олмасди: У-дининг юмалоқроқ кўзлари жонсиз соққалардек ифодасиз эди.

Чжан Цянь ташқарига чиққач, жаллод кўлидаги сиртмоқдан аранг қутулгандек енгил нафас олди. "Бу зот, одамларни шунчалар даҳшатда тутишни кимдан ўрганган бўлсайкин?!" Ҳатто, Чжан Цяндек обрўли элчи ҳам Осмонўғли қаршисида дағ-дағ титраса-я! Бунга Чжаннинг ўзи ҳам ҳайрон эди. Ҳа, бу даҳшат, бу титраш асли туячилар қурултойидан бошланди!

«Осмонўғли қаршисида даҳшатга тушадиган ёлғиз менми?! Жами аъёнлар у зотни кўрганда, дағ-дағ титрайдилар-ку ахир!» — ўзига-ўзи тасалли берди Чжан. Эҳтимол, шоирлар айтганидек, Осмонўғлининг ҳар нарсани кўришга қодир кўзларидан жонларга дармоннур ёғилиб турсада, одамлар унинг нигоҳидан ҳайиққанлари учун ўша хосиятли нурни кўролмасалар керак... Майли, ҳар ҳолда, бари даҳшатлар ортда қолди-ку! Чжан Цянь саройда ўзига ажратилган хонага етиб боргач, тўшакка шартта ўзини отди-да, тош қотиб ухлаб қолди. Ҳатто, бу оқшом унинг қулоғига хўрозлар қичқириғи ҳам кирмади.

Эрталаб Гунь-сунь Хун Чжан Цяньни ўз ҳузурига чақиртириб, бундай деди:

— Осмонўғли ҳар қайси мамлакат, ҳар қайси халқ тўғрисида тўглаб келган маълумотларингизни алоҳида-алоҳида шойи ўрамларга батафсил ёзиб беришингизни амр этди. — Сўнгра у ўзидан ҳам кўшиб кўйди: — баъзи бир нарсаларни эслашда ёрдамчингиздан ҳам фойдалансангиз ёмон бўлмасди.

— Бу ҳақда ўзим ҳам сизга айтмоқчи эдим. Тань-фу баъзи юртларда ўзини бошқачароқ тутди. Довонда бутунлай қолиб кетишни ихтиёр қилгандай ҳам бўлди. Лекин бундай қилса, тирик қолмаслигига кўзи етди шекилли.

— Довонга ўтилганда бошқа тилмочлар ҳам бормидилар ёнингизда?

— Бор эдилар-ку, аммо Тань-фу энг яхши тилмоч бўлгани учун... Унинг яна бошқа афзаллигиям иш берди. Тоғларда... одамсиз жойларда... биз сўннулар кўлидан қутулиб кетгандан сўнг... моҳир овчи, яхши мерганлиги билан... ҳаммамизни очликдан сақлаб қолди.

— Сизга ёқмайдиган тагин қандай хунар кўрсатди?

— Юечжилар сўннуларга қарши уруш қилмаймиз, дейишганда жудаям суюниб кетди.

— Тилмочликни ҳалол бажардим, ёки...

— Ҳалол бажарди шекилли. Бошқа тилмочлар ҳар гал унинг таржимасини диққат билан тинглаб, менга айтиб туришди.

Туячиларнинг қурултойи охирида Танъи-фу юзидаги ошкора севинчни кўриб қолганда ҳам, ундан олдинроқ, Довонда ҳам Чжан Цянь ҳамроҳининг кимлигини охиригача тушуниб етмаганди. Чунки Чжан Цянь ҳеч қачон Танъи-фудек ҳолатга тушмаган. Чжан доим, ҳаммавақт, тилда ҳам, дилда ҳам ҳақиқий хань бўлиб қолаверган. Шароит уни Танъи-фу сингари хоҳиши бошқаю, амалий иши бошқа шахс бўлишга мажбур этмаган. Ҳозирги ҳукмдор У-дининг отаси Цзин-ди саройининг бош отбоқари, Чжунгодаги хун оиласида туғилган Танъи-фу Осмонўғлига садоқат руҳида тарбиялангани учун Осмонтаги ҳукмдорига хизмат қиларди. Аммо туячилар "хунларга қарши уруш қилмаймиз, улар ўз туғишганларимиз" дея қичқириб, шодланганларида, Танъи-фу бир неча дақиқа Осмонўғлига бўлган садоқатини, туячилар ҳузурига нима мақсадда келганини унутиб кўйди. У беихтиёр туячиларнинг қарорини маъқуллаганини ҳам билмай қолди. Ўша-ўша Чжан Цянь Танъи-фунинг дил тубида хунларга нисбатан меҳр борлигини сезиб қолганди. Минг қилсаям хун қони бор-да унда! Довонга борилганда Танъи-фуга у ердаги ҳамма нарса – тоғлар ҳам, дарёлар ҳам, боғлар ҳам, мевалар ҳам, шароб ҳам, арғумоқлар ҳам ва айниқса доволикларнинг ўзлари жуда-жуда ёққанди.

Чжан Цянь Танъи-фу тўғрисидаги ўзининг бошқа бир шубҳасини Гун-сунь Хунга айтмади. Чжан кейинги кунларда ўғлининг Чжунгога келишга унамаганида ҳам Танъи-фунинг кўли борлигига ишона бошлади. Нега бундай қилди экан Танъи-фу? Чжанни кўролмасликданми ёки бошқа бирон сабаб бормикин? Чжаннинг бу шубҳасида қисман ҳақиқат бор эди. Танъи-фу Чжаннинг ўғлини гапга киргизолмагани тўғри. Лекин унинг шартга қўл-оёғини боғлаб, оғзига латта тикқан кўйи отда олиб қочиши мумкин эди-ку. Танъи-фу бундай қилмади. У Чжаннинг томирида хун қони оқаётган ўғлининг Осмонтагида азобланиб яшашини, хун ерларини умрбод кўмсаб ўтишини хоҳламади. Шунинг ўзидан ҳам Танъи-фу хунлар тарафини олганлиги кўриниб турибди.

Чжан ўшанда ўғли тўғрисида ўйлай-ўйлай охири қочиладиган пайтда йигитча қаёққадир ўйнагани кетган экан, қабилида гап тарқатганди. Элчи ўз номига доғ туширмаслик учун бу воқеани ҳам чэнсяндан сир тутди. Чжан Цяннинг назарида бусиз ҳам Танъи-фу жазо олиши турган гап эди.

Чэнсян аччиқ киноя қилди:

– Қишдан кейин исқирт пайтавани итқитиб юборадилар!

Сариқ аждар ҳамласи

– Тўғри, шафқат қилмаслик керак у ярамасга!

Гун-сунь Хун шу заҳотиёқ дарвоза қоровули бошлиғини чақиртирди-да, Тань-фунинг қўл-оёғига кишан уриб, қамоққа ташлашни буюрди.

Эртасига У-ди чэнсяндан Тань-фуга нисбатан кўрган чорасини эшитгач, жилмайиб бундай деди:

– Майли, ўлдирилмасин у! Аксинча, тақдирлансин. Қатл этилса, хизматимиздаги ўзга юртликлар хафа бўлишади. Вақти келиб, уни ўз сюннулари ўлдириб кетишлари мумкин.

Гун-сунь Хун қаттиқ хижолат чекди, ўзини бир қадар йўқотиб ҳам кўйди. Ҳа, у узоқни кўролмади! Нега бундай янглиш иш тутди?! Унинг хатосини яна Осмонўғли тўғрилаб кўйди! У-ди ўзининг бу ишидан мамнун бўлди. Чунки вақти-вақти билан чэнсян, ҳарбий саркардалар, барча мансабдорларнинг хатоларини топиб туриш айтиш муддао! Бу қўл остидагиларни итоатда тутиш йўлларида бири! Лю Чэга бу маҳорат ота-боболари – Осмон Ўғилларидан мерос қолган!

Чжан Цянь Тань-фунинг озод этилганини дарров эшитса ҳам лекин бунинг сабабини билолмай қаттиқ безовталанди: элчи юечжиларни гапга кўндиролмагани учун Осмонўғли ўз норозилигини шу йўсинда билдирыптими ёки Осмонтагига хизмат қилаётган хорижийларнинг норозилигига сабаб бўладиган иш тутгани учун шундай қилдими?!

Гун-сунь Хундан Тань-фу озод этилишининг ҳақиқий сабабини билгандан сўнггина Чжан Цянинг кўнгли ўрнига тушди.

Бир неча кун давомида икки сарой хаттоти ёрдамида Чжан Цянь фарб мамлакатлари, ўлкалари, юртлари тўғрисида кўриб, эшитиб, суриштириб, таққослаб йиғиб келган маълумотларини ёзма шаклда тайёрлади.

Шойи ўрамлар тайёр бўлганда, уларни Осмонўғли ҳузурига келтирдилар. У-дининг қаршисида ҳар юмушга ҳозир Гун-сунь Хун турарди. Чэнсяннинг қачон ухлаб, қачон туришини ҳеч ким билмасди; у ҳаммавақт оёқда, қачон ҳукмдорга керак бўлиб қолса тайёр эди.

У-ди аста бош қимирлатиб, биринчи маслаҳатчига шойи ўрамларни ўқишни буюрди:

– “Усунь”! Довондан деярли икки минг ли шимолий-шарқда жойлашган, – ўқий бошлади Гун-сунь Хун. – У кўчманчи элат, одамлари чорвадор, жангари. Урф-одатлари бўйича айтиш сюннуларга

¹Усунлар Иссиқ кўл атрофида яшашган.

ўхшайдилар. Усунь бир неча ўн минг ботир жангчига эга. Қадимда усунлар сюннуларга қарам бўлишган. Аммо кучайиб олгач, ўзга элатларни қарам қилганлар, сюннулар ўрдасига бориб туришдан бош тортганлар..." Бу ёмон эмас, – дея ўзидан қўшиб қўйди Гун-сунь Хун. – Демак, Усуннинг Сюнну билан алоқаси ёмонлашган. – Сўнг у ўқишни давом эттирди: – "Канцзюй Довоннинг деярли икки минг ли шимолий-ғарбида. У ҳам кўчманчи элат. Урф-одатлари жиҳатидан юечжигга жуда ўхшаш. Тўқсон мингга яқин жангчиси бор. Канцзюй Довонга қўшни, кучсизлигидан жанубда юечжи ҳокимиятига тобе, шарқда эса сюннуга бўйсунди".

– Буни қандай тушунса бўлади? – хотиржам савол ташлади У-ди.

– Бу айғоқчининг хатоси бўлса керак. Тўқсон минг жангчи билан ҳам кучсиз бўлиш мумкинми?! Ақл бовар қилмайди!

Улар юечжилар билан ҳам, сюннулар билан ҳам жуда яқин иттифоқда бўлиши керак. Буни қўшимча аниқлаймиз.

Гун-сунь Хун илк бор Чжан Цянни У-ди ҳузурида айғоқчи дея атади. Агар ҳозир ҳукмдор Чжан Цянь маълумотининг ишончлилиги ва ўзининг эса холислиги ҳақида шубҳа билдирмаганда чэнсян бу сўзни оғзига ололмасди. Акс ҳолда, бундай андишасизлик учун қаттиқ жазо олган бўларди.

– "Катта Юечжидан бир неча минг ли ғарбда Аньси¹ жойлашган, – шойи ўрамларни ўқишни давом эттирди Гун-сунь Хун. – Бу мамлакат аҳолиси ўтроқ ҳаёт кечиради ва деҳқончилик билан машғул: буғдой ва шоли экади, узумдан шароб қилади. Аньсида бир неча юз катта ва майда шаҳарлар бор, улар Довондаги шаҳарларга ўхшайди. Мамлакат бир неча минг ли масофага чўзилиб кетган, энг катта давлат ҳисобланади... Кўндаланг чизиқлар бўйлаб пергамин²га ёзадилар..." – Қизиқ! Кўндалангига ҳам ёзса бўлар эканда?! – чэнсян ҳайрон бўлди-да, навбатдаги маълумотни ўқишга киришди: – "Тяочжи³ Аньсидан бир неча минг ли ғарбда, Ғарбий денгиз⁴ яқинида жойлашган. Иқлими иссиқ, тупроғи нам. Аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланади, шоли экади... Тяочжида Ўлик сув⁵ бор".

¹Аньси – Парфиёна (Парфия), Жанубий Туркменистон, Эрон ва Ирок территориясидаги давлат.

²Пергамин – махсус тайёрланган қаттиқ тери.

³Тяочжи – Кичик Оснё мамлакатлари.

⁴Ғарбий денгиз – Ўрта ер денгизи.

⁵Ўлик сув – Ўлик денгиз.

Сариқ аждар ҳамласи

Гун-сунь Хун ўқиб бўлган шойи ўрамни нари қўйиб, гап қотди:

– Шэбинлар оёғи Фарбий денгиз қирғоғига етиб борганда, Ўлик сув тирик сувга айланади.

У айтган гапи У-дига маъқул келганига ишонч ҳосил қилгач, навбатдаги шойи ўрамига қўл узатди.

– Бошқа куни! – деди У-ди босиқ овозда.

– Чжан Цянь ҳамма кўрган, билганларини шойи ўрамларига ёзиб тутаганда, ўттиз олти мамлакат ҳақида маълумотга эга бўламиз!

Ченсиннинг бу ахборотига Осмонўғли ҳеч нарса демади.

Саккизинчи боб

ҲАМ ЯҚИН, ҲАМ УЗОҚ ҚЎШНИ

Тоғ этагидаги баланд-паст дўнгликлар ёнидан буралиб-буралиб ўтган йўлда карвон кетиб борарди. Бир отлиқ карвондан ажралиб чиқди-да, пастак чакалакзор томон юрди. У отини кичик бир дарахт шохига боғлаб, ўзи қалин чакалакзор ичида кўздан ғойиб бўлди... Баландроқ дўнглик ёнбаррида тўп-тўп бўлиб ўсган чакалаклар орқасидан тўртта номаълум одам от томон эмаклаб кела бошлашди. Улар чакалакзордаги одамга ташландилар-да, унинг оғзига латта тиқиб, нарига судрадилар. Карвон узоқлашгач, улар пастқам жўганинг ичкарасида қолдирилган отларига миниб, бандини олган қўйи тоғ сари шошилдилар.

– Торт буни, Ань-ин! "Тил" олиб келдик. Атаман ҳузурига олиб кир! – дея паст бўйли бақувват одам оёқ-қўли боғланган ёш асир йигитни эгардан туширди.

Қачонлардир бой савдогарнинг юкини, энди эса қўлга тушган савдогарлар, карвонбошилар, хизматчиларнинг оёқ-қўлларини боғлайдиган ингичка ипак арғамчи тугунини ечиб ташлаб, қароқчилар асирни ғор тешигидан ичкарига итариб юбордилар.

– Уни қаерда қўлга туширдинглар? – сўради ғор ичкарасидаги йўгон овозли атаман.

– Карвондан ажраб, ҳожат чиқаргани чакалакзорга кирувди... – кулиб жавоб қайтарди қароқчилардан бири.

Атаман билан унинг иккита шериги яқинроқ келиб, асирга тикилдилар:

– Карвон кимники?

– Хўжайинимиз Осмонўғлининг элчиси.

– Қаёққа кетяпти карвон?

– Дянь-юэ¹га.

– Қаёққа?

– Куньмин²дан нариёқдаги мамлакатга.

Атаманга Дянь-юэ ҳам, Куньмин ҳам нотаниш эди.

– Күриқчилар кўпми карвонда?

– Юзтача.

– Олиб кетинглар уни! – буюрди атаман. Шундан сўнг атаман ёнидагиларнинг бирига мурожаат этди:

– Карвонга ҳужум қилмаймиз! Шэнбинлар нақ тит-питимизни чиқариб ташлашади.

– Карвоннинг ўзидаям күриқчилар оз эмас экан! – дея атаманнинг фикрини қувватлади иккинчи қароқчи.

Бир оз вақт ўтгач, борга Ань-ин ҳовлиқиб кириб келди:

– Асир йигит ўқиш-ёзишни билар экан!

– Хўш, нима бўпти?

– Агар уни менга... ёрдамчи қилиб...

– Хўп, майли. – рози бўлди атаман, – ола қол. Аммо, ҳушёр бўл.

Қочиб кетмасин тагин!

Ань-ин ташқарига отилиб чиқиб қичқирди:

– Уни ўлдирманглар! Атаман айтди!

Ань-ин кўрқувдан каловлаб қолган асир йигитни улкан чўққи ёнига қурилган ўз чодирига олиб кетди. У ерда Ань-ин тўрт қароқчи билан яшарди. Бугундан бошлаб олтинчи одам ҳам пайдо бўлди.

Тушга яқин қароқчилар дара ичида ҳар томонга тирқираб кетдилар. Узоқдаги қоровулларгина қароргоҳга келиш йўлларини диққат билан кузатиб турардилар. Ань-ин банди йигит билан ёлғиз қолди.

– Нима, сени элчи ўзига котиб қилиб қолганмиди?

– Ҳа. Мен бошқа мамлакатларда бўлишни жуда орзу қилардим, – деди чамаси Ань-инга тенгдош асир йигит. – Элчи чатишган қариндошим.

Ань-ин ҳам ўзи ҳақида, йўл қурилишидаги исён, у шэнбинлар қиличидан қандай қутулиб қолгани, тоғларда яшириниб юриб, сўнг ўзига ўхшаш қочоқлар билан қароқчилар тўдасига келиб қўшилишга мажбур бўлгани тўғрисида гапириб берди.

– Бу ерда байшанликлар ҳам бор. – деди у сўзининг охирида. – Улар икки йил аввал нунфу эдилар, ҳалол меҳнат қилар, экин

¹Дянь-юэ – ҳозирги Бирма ва Вьетнам территориясидаги мамлакат.

²У даврда Куньмин ҳали ханлар томонида босиб олинмаган эди.

Сариқ аждар ҳамласи

экар, солиқ тўлардилар. Энди талончилик, одам ўлдиришга мажбур бўляптилар. Ўз уйларига қайтишга юраклари дов бермайди. Тутиб олиб, умрбод давлат қўлига айлантиришларидан кўрқишади!

– Қароқчиликка анча ўрганиб қолгандирсан?

– Мен... мен талончилик ҳам қилмайман, одам ҳам ўлдирмайман... Жонимни сақлаб юрибман, холос. Қароқчилар қўлига шойи ўрамлар тушиб қолса, ўқиб бераман, нима тўғрисида ёзилганини, кимларники эканини аниқлайман. Яна битта қиладиган ишим атаманга овқат тайёрлаш.

Сўнг ёшлар суҳбати яна ўзга мамлакатлар тўғрисида борди.

– Мен Куньмин ҳақида эшитган эдим, – деди Ань-ин, – кеча сендан Дянь-юэ мамлакати ҳам борлигини билдим.

– Мен ҳам яқинда билдим. Бундан тўрт йилча бурун қуёш ботадиган томондаги узоқ мамлакатлардан катта элчи қайтиб келибди. Унинг оти Чжан Цянь дейишади. Чанъандагилар ўша элчидан Чжунгонинг жанубий-ғарбида, Куньмин тоғлари орқасида яна бир жуда катта мамлакат борлигини билишибди. Унинг номини Шеньду¹ дейишди. Шу аталмиш ўлканинг аҳолиси – ўша мамлакат одамлари фил миниб юришларни биларкан. Чжан Цянь, шеньдуликлар жанг қилишганда ҳам фил миниб жанг қилишади, дебди. Ўзи у мамлакатда бўлмаган, аммо кўрган одамлардан эшитган экан.

– Демак, Осмонўғли у ёққа ҳам элчилар юбора бошлабди-да?

– Ҳа, шундай. Биз ўша мамлакатларга, Дянь-юэ билан Шеньдуга кетаётган эдик.

– Агар асиримиз бўлмаганингда, сенга ҳавас қилсам бўлар экан.

– Яхшиям булар орасида сен бор экансан. Йўқса, жоним аллақачон ер остидаги сариқ булоқлар салтанатида бўларди.

Бир ҳафта ичидаёқ иккала йигит бир-бирлари билан жуда иноқ бўлиб кетишди. Улар хаёлан узоқ ва номаълум мамлакатларга саёҳат қилишиб турарди.

Бир неча кундан сўнг қароқчилар қароргоҳида безовталиқ юз берди. Узоқдаги қоровуллар атрофда қандайдир шубҳали одамлар пайдо бўлиб қолгани тўғрисида хабар қилдилар. Улар қароқчилар яширинган дара йўллари, сўқмоқларни аниқлашга уринар ва тездан гойиб бўлардилар. Атаман жанубий-ғарбга жўнатилаётган элчилар юрадиган йўл хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бу томонга яқин орада шэнбин юзлиги юборишлари мумкинлигидан ҳадиксирай

¹Шеньду – Иньду, яъни Ҳиндистон.

бошлади. Қароқчилар қароргоҳни ўзгартиришга қарор қилдилар. Тунда улар тартибсиз равишда янги жойга кўча бошладилар. Кеча зимистон қоронғи, ёмғир севаларди.

Ань-ин отини йўрттириб борар, орқасидан унинг шериги — асир йигит келарди. Соё бўйидаги бурилишга етишганда, улар бошқалардан анча орқада қолганларини билишгач, отлари бошини бошқа томонга буриб юбордилар. Тонг палласи икки дўст Ань-ин ишлаган катта йўлдан Куньмин томонга от суриб кетдилар. Бир ҳафтадан сўнг улар Осмонўғлининг элчи қарвонини қувиб етдилар. Икковлон келишиб олганларидек, элчининг қариндош-котиби Ань-инни унга Байшань қишлоғи оқсоқолининг ўғли сифатида таништираркан, шу йигит мени қароқчилардан қутқазиб қолди, деди.

Тайжундафу¹ мартабасига эришган Чжан Цянь нуфузли мулозимлардан ҳисоблана бошлади. Унга ўзи тўплаб келган ва бошқа элчилар келтириб турадиган маълумотлар асосида Осмонўғлига ахборот бериб туриш учун зарур бўлган таклифлар тайёрлаш топширилди. Чжан энди Осмонўғлининг айғоқчиси эмас, балки Осмонтаги ҳукмдорининг узун кўлларидан бирига айланганига амин бўлди!

Гун-сунь Хун Чжан Цянни унга ёрдам бериш топширилган сарой мансабдори билан таништирди. У одам мансабдор — бойлардан бўлиб, хусусий шахсларнинг хазинага маблағ инъом этишларини назорат қилиш билан шуғулланарди. У бир неча туз конлари ва темир буюмлар ишлаб чиқарувчи устахоналар эгаси, исми Дунго Сянь-ян эди.

— Жанубга юбориш учун элчилар тайёрлаяпмиз, — деб қолди бир куни Чжан Цянь ўша зотга.

— Биздагидек дарахтда жун ўсадиган² мамлакатгами?

— Ҳа, Шеньдуга! Осмонўғли у мамлакатга савдо йўли очишни буюрди.

— Осмонўғлининг шон-шуҳрати янада зиёда бўлсин, — хитоб қилди Дунго Сянь-ян. — Савдо Осмонтагининг қудратини яна оширади. Цзи, хоу, чжухоу³... ҳаммалари ҳашаматли саройларида қоринларини қашлаб ётишдан, кайф-сафодан бошлари чиқмай, тушгача шишиб ухлайдилар. Яхшики, Осмонўғли чжухоуларни тиз чўктирди. Етар энди бир замонлардаги ота-боболар ҳисобидан яшаш! Мана ҳозир

¹Бу мартабанинг даражаси ҳозирда номаълум.

²Дарахтда ўсадиган жун-пахта. У даврларда пахта шу тариқа етиштириларди, ҳали бир йиллик экинга айлантирилмаганди.

³Цзи ва хоу — отадан болага қолиб келаётган зодагонлик унвонлари, Чжухоу эса айрим вилоятларга эга бўлган князлар.

Сариқ аждар ҳамласи

Осмонтагининг истаган ерида савдо қилиш мумкин! Аммо бу оз!
Бизга узоқ-яқин мамлакатлардаги бозорлар ҳам керак!

– Шунинг учун Шеньдуга йўл очилапти-да!

– У мамлакатни эгалласак, карвонини ҳаммадан олдин ўша юртга
жўнатадиган элчилар топилиб қолади.

– Сизнинг карвонларингиз энг олдин боради.

– Осмонўғлидан бағоят миннатдормиз!

– Биринчи борадиган элчилар гуруҳи учун одамлар танлашингиз
керак! – суҳбатни якунлади Чжан. – Уларни бу ерга келтирасиз,
маслаҳатлашамиз. Айримларини, эҳтимол, Осмонўғлининг ҳузурига
олиб киришга ҳам тўғри келиб қолар.

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, Наньюэ сари қурилган йўлдан
шэнбинлар қўриқчилигида бирин-кетин тўрт гуруҳ элчилар сафарга
чиқишди.

Улар Шу ва Цзянь¹ ўлкаларининг ерлари, тик баланд, одам оёғи
етмаган тоғлар орқали ўтишлари керак эди. Бу қийин, азоб-уқубатли,
аммо энг қисқа йўл. Айниқса, бехатарлигини айтинг бу йўлнинг.
Цянлар (тибетликлар) ери орқали карвонлар юборилса, бунга
маҳаллий аҳоли қандай қараши номаълум. Шимолроқдан юрилса,
хунларнинг қўлига тушиб қолиш мумкин! Чжан ўзининг аччиқ
тажрибасини унутмагани! Шу ўлка тоғларида аҳоли сийрак, улар
хунлар ҳам, цянлар ҳам эмас, осонгина қувиб юбориш мумкин.

Ань-инни қабул қилган элчининг карвони Куньмин орқали ўтиши
керак эди. Ўзга тупроққа ўтилган заҳоти карвоннинг йўлини
қўлларига ўқ-ёй ушлаган отлиқлар тўсиб олишди.

– Хуанди?! Хуанди?! – деб қичқаришарди улар яқин келмай.

– Йўқ! Хуанди уёқда! – жавоб қилишди ханликлар осмонга ишора
қилиб.

Ишбилармон элчи отлиқларга қизил шойи парчалари улашишни
буюрди, йўлтўсарлар изларига қайтиб кетишди.

– Орадан бир кун ўтгач, тушлик қилиб ўтирган ханликлар устига
қаёқдандир камалак ўқлари ёғилди. Уч киши ўлди. Шэнбинлар
душманларни тутишга отландилар, аммо элчи уларни тўхтатди,
таъқибни ман этди. Тунда карвонга яна ҳужум қилинди, бир неча
кишини чавоқлаб кетишди. Шэнбинлар ҳужум қилганлардан ҳеч
кимни тутолмадилар. Шу кеча Ань-иннинг дўсти ҳам ўлдирилди.

– Энди сен котиблик қиласан, – дейишди Ань-инга.

¹Шу ва Цзянь ўлкалари ҳозирги Сичуань худудида бўлган.

Элчи карвонининг йўли қадам сайин қийинлашиб борарди, ханликлар Куньминга аранг яқинлашганларида, уларни бош кийимларига пат қадалган отликлар қуршаб олдилар. Олишув бошланиб кетди. Ханликлар қуршовни ёриб чиқдилар-да, орқага чекиниб, улкан қоя панасида жамландилар. Маҳаллий отликлар нарироқда тўхтаб, алланарсалар деб қичқира бошладилар. Элчи ўз мулозимларидан уч кишига уларнинг мақсадларини аниқлашни буюрди. Маҳаллий отликлардан бири, афтидан, уларнинг етакчиси келиб, ханликлар тилида чала-чулпа қилиб бақирди:

– Гаплашамиз, қиламиз! Бошлиқ керак... келсан! Сен қаёққа боради?

– Дянь-юэга!

– Йўқ!

– Шеньдуга!

– Иньдуга?

– Ҳа!

– Йўқ! Йўқ, орқага! Хуанди!

– Шойи берамиз! Алмаштирамиз!

– Йўқ! Орқага!

– Шойини бекорга берамиз! Олтин берамиз!

– Йўқ! Орқага! Қайт!

Элчи ҳақиқатан ҳам Куньмин орқали Шеньдуга йўл борлигини тушунди. Аммо бу қабила кишилари Хань элчилари карвони ўз ерлари орқали ўтишини истамасди. Демак, бу ёввойилар Чин Ши хуанди шэнбинларининг бу ерларга бостириб келганларини унутишмаган. Осмонўғлини ўз ҳукмдорлари деб танишни хоҳламаяптилар!

– Бошқа иложимиз йўқ! – афсусланди элчи.

Ханликлар орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Улар то Шу ерларига етгунларича, тоғликлар изма-из келишди.

Бошқа элчиларнинг йўлларини ҳам маҳаллий қабилалар тўсиб қўйганди.

Элчилар карвони Чанъанга қайтди. Уйларига шон-шуҳрат билан қайтиш умиди барбод бўлган одамларнинг бир қисми йўл-йўлакай тарқаб кетганди.

Ань-иннинг ҳам умиди пучга чиқди – у на Шеньдуни кўрди, на бойлик орттирди. Энди у бошини қаёққа уришни билмасди! Отаси қаерларда юришибдийкин? У туғилган қишлоғининг номи тугул, ҳатто отасининг, лоақал онасининг отини ҳам билмайди.

Сариқ аждар ҳамласи

Билганда нима фойда? Ахир, ундан ота-онаси ўз ихтиёрлари билан воз кечишган-ку! Эҳтимол, улар энди ўша қилмишларидан пушаймондирлар? Энди Ань-ин катта йигит бўлиб қолди, ота-онасига фойда етказиши мумкин. Аммо қандай қилиб? Пули бўлганда ҳам бошқа гап эди. Отасининг шапалоқдек ери бор эди, унга ишлов, бериш учун ёрдамчилар керакдир ёки ўзи эплай олармикан? У ер уч кишини боқа оладими? Қолаверса, отасининг ихтиёридамикин томорқача? У ота-онаси учун яна ортиқча юк бўлиши турган гап! Айниқса, жон боши солиғини айтмайсизми! Бундай солиққа пулни қаердан олишади? Ҳаммаси яна қайтадан такрорланиши мумкин: Ань-ин ё уйдан кетиши ёки қул қилиб сотилиши зарур. Ана шу ҳолдагина ота-онасига нафи тегиши мумкин. Модомики, ота-онаси ўз манфаатлари йўлида Ань-иннинг баҳридан ўтган эканлар, у ҳам ихтиёрий қул бўлмайди! Ань-ин қуллик нималигини, ҳайвондек сотилиш хўрликларини яхши билади. Эҳтимол, ота-онаси аллақачон оламдан ўтиб кетгандирлар ёки йиллар давомида тўпланиб қолган қарзларни тўлолмай қулга айлангандирлар. Бордию Ляони излаб топиб, унга хизмат қилиб юрсачи? Бунга унинг эри қандай қараркин? У Ань-инга уйдан жой берармикин?

Ань-ин қароқчилар тўдасидан қочиб кетганига пушаймон қилди. Қароқчилар орасида ноппа-нозандай яшаётган эди-я! Энди у ёққа йўл йўқ, қайтиб борса, ўртак бўлсин учун Ань-инни шартта дарахтга осишлари турган гап. Агар кечиришларини аниқ билганда Ань-ин ҳеч иккиланмай борарди-да, атаманнинг оёғига ўзини ташлаб, узр сўрарди. Энди у ҳатто қароқчилик қилишга ҳам рози эди, ахир қандайдир йўл билан тирикчилик ўтказиши керак-ку! Қароқчилар ҳам ноиложликдан талончилик қилишга мажбурларда! Байшанга ҳам Ань-ин учун йўл берк. Уни ўғил қилиб олиш ниятидаги чол ҳам кўзғолон пайти ҳалок бўлди. Агар Ань-ин қишлоққа борса, уни тутиб оладилар – яна қуллик ёки ўлим! Таниш байшанликларнинг ўзлари ҳам уйларига қайтиш иложини қилолмаганликларидан қароқчилар тўдасида тоғма-тоғ, дарама-дара изғиб юришибди.

Нохуш ўйлар оғушидаги Ань-ини Чанъанга қайтаётган элчи карвони орқасидан беихтиёр эргашиб борарди. Қароқчилардан олиб қочган оти ҳам Куньминдаги тоғликларнинг камалак ўқига дучор бўлди. Нима қилиш керак? Карвон ортидан Чанъанга борсинми? Уларку ўз уйларига қайтишяпти, Ань-инчи, у қаёққа боради? Элчидан бирор нарса илтимос қилолмаса. Бирдан у байшанлик чолнинг сўзларини эслаб қолди: "Қочоқ тоғларда танҳо яшириниб юрмай кўпчилик

орасида бўлгани хавфсизроқ!" Чанъанга боравериш керак — бошқа йўл йўқ!

Шаҳарга кириш олдидан элчи Ань-инга:

— Мен билан бирга юравер. Сени катта бир мансабдорга котиб қилиб қўяман, — деди.

У элчининг отхонаси ёнидаги қазноқда уч кеча тунади. Тўртинчи кун эрталаб элчи Ань-инни ҳукмдор саройига етаклаб борди. У Ань-инни ҳужрачада қолдириб, ўзи катта хонага кириб кетди.

— У жудаям хуснихат, — мақтади элчи Ань-инни. — Чамамда қишлоқ оқсоқоли бўлган отаси уни ёшлигиданоқ саводли устоз қўлига топширган. Ҳозирча хизматингизда бўлиб турсин, кейинроқ мени бирон мамлакатга юбораётганларингда бирга олиб кетаман.

— Оддий қишлоқ оқсоқолиям ўғлини саводли қила оларкан-да, таажжуб, — ҳайрон бўлди мансабдор. — Майли, қани, кирсин-чи!

Хизматкор Ань-инга ичкари киришни ишора қилди. Йигит остона ҳатлабоқ даҳшатда қотиб қолди: гиламлар, ранго-ранг шойи матолар билан безалган хонада ўзининг хўжайини, яъни Лионинг отаси Дунго-Сянь-ян ўтирарди! Ҳазаби кўзиган Дунго ўрнидан ирғиб турди-да, кулининг юзига шапалоқ тортиб юбориш учун қулочини ёздию, аммо шу заҳоти ўзини тийиб, қайта жойига ўтирди. Сўнгра зўрма-зўраки кулимсиради. Чунки Дунго энди одатдаги жўн қулдор эмас, балки катта мансабдор эди! У ҳар жиҳатдан Осмонўғлига тахассуб қилмоғи даркор! Осмонтагидаги катта мансабдор ўзини тута билиши, ақл билан иш юритмоғи зарур.

Дунго хизматкорга бош ирғаганди, хизматкор ташқари чиқди-да, икки шэнбинни бошлаб кирди. Ань-инни олиб кетдилар. Эртасига Дунго Сянь-ян уни қимматбаҳо совға-салом ва ўн чоғли қул билан бирга хазинага топшириб юборди. Дунго ҳар йили хазинага мана шундай инъом бериб турарди. Ҳадя этилган қулларнинг кўзлари атрофига дарҳол нина билан зангори белги чизиб қўйдилар. Шу тариқа Ань-ин ту-ну — давлат қулига айланди.

Гун-сунь Хун элчиларнинг қайтиб келганлиги ҳақида У-дига ахборот бераркан, Осмонўғлининг нафсониятига тегмаслик учун гапни эҳтиёткорона бошлади:

— Куньмин аҳолиси ҳамда тоғлик бошқа ёввойи қабилаларда ҳукмдор йўқлиги сабабли, улар йўлтўсарликка мойилликлари сезилиб қоляпти.

— Наньюэ билан Миньюэ Осмонтагига қўшилганидан сўнгра тоғликлар ювош бўлиб қолишади! — деди хотиржам қиёфада У-ди.

Сариқ аждар ҳамласи

– Улардан наридаги мамлакатлар бизга яқин, тоғнинг шундайгина орқасида бўлсалар ҳам, ҳозирча олислик қилиб туришибди.

– Ҳам яқин, ҳам узоқ кўшни! – деди Гун-сунь Хун. У бу гапи билан Осмонўғлининг пардали фикрини англаганлигини билдирди.

– Элчиларимиз Шеньдуга ҳозирча Дася орқали қатнаб туришсин.

Тўққизинчи боб

ҚУЁШНИНГ БИР КУНЛИК ЙЎЛИ

Ғарб мамлакатлари ҳақида Чжан Цянь тўплаб келтирган маълумотлар Осмонўғли саройидагиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурини ўзгартириб юборди. У-дининг ўзига ҳам, унинг олий мансабдорларига ҳам Лунси-Цзинь-чжэндан то Цунлин¹гача бўлган ораликда бир неча майда давлатлар борлиги, улардан шимолроқда, хунларнинг ғарб томонида Усунь, Кангюй, Довон, Катта Туячи, Яньцай² жойлашганлиги аён бўлди. Чанъаннинг ғарбида, Пиёзли тоғларнинг орқа томонида эса, Тош дарвозадан пастроқда Цибинь³, Дася, Аньси, Тяочжи ва бошқа ерлар ястаниб ётади, цянларнинг жануб томонида, Куньминдан нарида Шеньду жойлашган.

Бу мамлакатларда турли тилларда сўзлашадиган халқлар яшайдилар. Уларнинг бир қисмигина бир-бирларининг тилларига тушунадилар, холос. Урф-одатлари ханликларникидан бошқача. Улар ўзаро аҳил, айни вақтда ихтилоф ҳам йўқ эмасди. Ўтмишда айримлари уришиб ҳам турганлар. У давлатларнинг ҳар қайсисида олтин, кумуш, марварид, дур, ёқут, қаҳрабо, мрамор, рангли ойна, арғумоқлар, филлар, кўтослар, товуслар, мусаллас, беда, ёнғоқ кабилар мавжуд бўлиб, уларнинг аксари Осмонтагида йўқ, бўлса ҳам жуда оз ёки бошқача. Демак, дунё фақат Чжунго, хунлар еридан, Цянь тоғларини, жанубий денгизларга бориб тақаладиган ерлардангина иборат эмас. Дунёнинг катта қисми ғарбда экан! Шарқда эса Сариқ денгиз шимолида жойлашган Чаосянь Осмонтагига кўшиб олинмай қолган, холос!

Жанубда илгари Чин Ши хуанди кўл остида бўлган Наньюэ билан Миньюэ бир йил-икки йил ичида Осмонўғли тасарруфига ўтади, бунга шак-шубҳа йўқ! Демак, дунёнинг эгаллашга арзигулик қисми кун ботиш томонда, ғарбда!

¹Цунлинъ – “Пиёзли тоғ” демакдир. Ғарбий Тяньшанъ ва Шарқий Помирда ёввойи пиёз ўсгани учун Хань элчилари у ўлкани шундай атаганлар.

²Яньцай – Аланлар. Каспий денгизининг шарқий қирғоғидаги кўчманчи халқ.

³Цибинъ – ҳозирги Афғонистон территориясидаги давлат.

Манион ЭГАМБЕРДИЕВ

Катта-кичиклиги, қанақалиги бир қадар маълум ўша мамлакатлардан нарида ҳам яна бошқа халқлар, қабилалар, давлатлар борми? Агар бор бўлса, уларнинг урф-одатлари, тиллари қанақа? Бойликлари, куч-қудратлари нимадан иборат, уларда кхун-сянь-чжэ камончилар кўпми ёки озми? Осмонўғли билан унинг синчков мансабдорларида ҳали бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ.

Осмонўғли, унинг аркони давлати ҳеч қачон дунё тўғрисида кенгайиб бораётган тасаввур билангина овуниб қолган эмас. Дунё ҳақидаги тасаввур тор бўлган пайтларда уни кенгайтириш учун, кенгайганда эса, уни янада аниқлаштиришга доимо интилганлар. Хань сулоласининг олтинчи императори Лю Чэ, яъни У-ди бешинчи бўғим бобокалони – сулола асосчиси Лю Баннинг хунлар билан тузган "сулҳ ва қариндошликка асосланган" битим¹ини амалда аллақачон унутиб юборганди. Бу ҳақда гоҳ-гоҳ хунларни ғафлатда қолдириш учунгина шунчаки гапириб қўйилади холос. Хань хонадонларидан шаньюйларга қайлиқликка бериб туриладиган маликалар ҳам ўзаро муносабатларни яхшилаётган олмадилар. Маликаларнинг қалини эвазига олинадиган отлар Хань кўшинларини учқурроқ қилиш мақсадида фойдаланилаётганини хунлар ҳам чамаси сезардилар. "Қариндошчилик"нинг фойдаларидан бири шэнбинларни қайта қуроолантириш учун вақтдан ютиш эди. Хань кўшинининг асосини энди оғир қуроолли суворийлар ташкил эта бошлади. Шэнбинлар танга-танга тарзда ясалган жез совут киядиган, узун найза, камалак ҳамда сопи жез бўлса ҳам тиғи темир қилич билан қуроолланадиган бўлдилар. Отларга ҳам совут кийдирила бошланди. Енгил қуроолланган шэнбинларни алоҳида елдишим юзликлар, мингликларга бирлаштирилди. Қадимдан Чин, сўнг Хань кўшинининг асосини ташкил этиб келган пиёдалар янги ихтиро этилган ўзиотар камалак билан қуроолландирилди. Ўзиотарни ўқлаш учун жангчи чалқанча ерга ётиб, оёқлари билан ёйни таранг қилиши керак бўларди. Камалакка зарур пайти ўқни осонгина мўлжалга отадиган мослама ўрнатилганди. Камалак билан мослама ишлатилмайдиган вақтларда бўлак-бўлак қилиниб, яшириб қўйиларди. Ўзиотарнинг ўқи узоқдан отилганда ҳам ҳар қандай қалқон ёки совутни тешиб ўта оларди. Бу янги қуроол "қуда" хунлардан мутлақо сир сақланарди. Шунингдек, Хань кўшинлари бир ли масофадан ҳам узоқроққа катта тошларни улоқтира оладиган палаҳмонлар билан ҳам қуроолландирилганди. Пиёда

¹Бу битим милoddан илгариги 198 йили Модэ-шаньюй билан тузилган эди.

Сариқ аждар ҳамласи

шэнбинларнинг ҳам очик жангда ва қамал пайтларида душманга талафот етказиш қудрати сезиларли ортганди. Шу тариқа Осмонўғлининг шэнбинлари ўз зиммаларига юкланган "буюк" вазифани ўташ учун "сулҳ ва қариндошликка асосланган битим" паноҳида яхшилаб тайёрланган эди.

Чжан Цяннинг сафардан қайтишидан бир йил илгари қайта қуролланган Хань кўшинлари синаб кўрилди: хунлар Урдусдан шимолга сиқиб чиқарилиб, Гўби қумликлари сарҳалига истехкомлар қурилиб, деворлар мустаҳкамланди. Сўнг орадан уч-тўрт йил ўтгач, хунларга қарши янги шиддатли ҳужум бошланди. Шу муносабат билан Чжан Цянга "элчилик" касбини ўзгартиришга тўғри келди. Осмонўғли уни Сяовэй¹ лавозимига тайинлаб, машҳур ҳарбий саркарда Вэй Цин кўмондонлигида хунларга қарши отланган кўшин билан шимолга юборди. Чжан Цянь ўтлоқ ва сувли йўллари яхши билгани учун кўшинлар осонгина олға силжиди. Айни вақтда хунларга қарши атоқли ҳарбий саркарда Хо Цюй-бин кўшинлари ҳам шиддатли ҳужумга ўтди. Натижада, хунлар ўз ерларининг катта қисмини бой бериб, шимолга чекиндилар. Бу юришлардаги хизматлари учун Чжан Цянь бованхоу унвони билан тақдирланди.

Келаси йил бованхоу Чжан Цянь илгаригидан ҳам юқорироқ вайюй лавозимига тайинланиб, кўмондон Ли Гаун-ли билан бирга Юбэйпин (ҳозирги Хэбэй вилоятидаги Юнпинфу)дан хунларга қарши чиқди. Ли Гуан-ли билан Чжан Цянь икки томондан келиб, хунларни қуршаб олишлари керак эди. Чжан Цянь кўшини йўлда оёқлари чилвир билан боғланган от, шунингдек ердан калласи чиқариб кўмилган ҳўкиз ва кўйларни учратди. Демак, хун шаманлари ирим-сирим билан фалокат йўллашган! Бу хавфдан ўзни асраш ва хунларнинг жодусини ўзларига қайтариш учун Чжан Цян у йўлдан қайтиб, бошқа, чет йўлдан юриши натижасида белгиланган жойга кечикиб келди. Оқибатда Ли Гуан-ли кўшини Хинган тоғ этакларида хунлар қуршовига тушиб қолди. Кўшиннинг катта қисми ҳалок бўлди. Чжан Цянь кўшини ҳам талафотга учраб, унинг ўзи зўрға қутулиб қолди.

Осмонўғли қаттиқ ғазабланди. У эҳтимол, тахтга ўтирганидан бери биринчи марта шахсан ўзи жиноятчини жазога ҳукм қилиши бўлса керак. У-ди кишанланган Чжан Цянни ҳузурига келтиришни буюрди-да, ундан ҳеч нарса сўраб ҳам ўтирмай ҳукмини айтди:

¹Сяовэй — ўрта даражалаги ҳарбий унвон ва лавозим.

Маннон ЭГАМБЕРДИЕВ

– Хотини авлодига сотилган малъуннинг боши кесилиб, Осмонтагидан ташқарига чиқариб ташлансин. Танаси итларга берилсин!

У-ди Чжан Цянни тақдирлаш ва мартабали лавозимларга тайинлашда қандай сокин улуғворлик билан сўзлаган бўлса, ҳозир ҳукмини айтганда ҳам ўшандай совуққон, хотиржам, ғазабини ташга чиқармай гапирди.

Янги чэнсян Бу Ши жаллодни чақирришга шайланди.

– Жаллод бир оз туриб турсин! – деди Чжан Цянь аста босиқ овозда. Сўнгра У-дига ўгирилиб, унинг юзига умрида биринчи бор тик қаради. Чэнсян сесканиб кетди, у "ўлим олдидан Чжан бирон одобсиз гап айтиб юбормасайди" деб кўрқди. Чунки ҳаммага, жумладан, Чжанга ҳам Осмонўғли ҳеч қачон ўз сўзидан қайтмаслиги, айниқса ҳукмини бекор қилмаслиги маълум эди. Демак, Чжан Цянь албатта қатл этилади. Ҳа, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас!

– Бир оғиз гапим бор. Кейин майли...

– Гапир.

– Мен ўлимдан кўрқмайман. Ҳозиргиси билан ажал йигирма биринчи марта гирибонимдан олиши! Осмонўғли ҳукми билан ўлиш мен учун шараф! Яхшики, сунну тутқинида зиндонга ташланиб, чириб кетмадим, Самоцзян¹ даҳмасидаги қузғунларга ем бўлмадим. Довон тоғларидан дарага улоқтириб юборилмадим, Усунь ўрмонларидаги бургутлар гўштимни хомталаш қилмади!

– Бу бизга маълум!

– Айтмоқчи бўлган гапим бошқа. Дасяда жаҳонгашта савдогарлардан Аньсидан кейин, Тяочжидан ҳам нарироқда Лицзянь² борлиги ҳақида эшитгандим. Келганимдан бери маълумотларни аниқлаб, таққослаб, аниқ хулосага келдим: Лицзянь жуда буюк давлат, у ғарбнинг энг нариги томонидаги Қирғоқсиз сув³гача бўлган ерларни ҳам забт этиб, кемалар уч ой юрадиган денгиз⁴ни мамлакат ичкарасидаги қўлга айлантириб кўяёзган бўлиши керак. – Чжан атайин бўрттириб гапиришга ўтди. – Лицзяннинг шарқий қисми Аньсининг ғарбига деярли туташ, дейишади. Лицзянь ҳукмдорининг мақсади Аньси-гача бўлган ерларни қўлга киритиш бўлса керак. Улар ҳам чинликларга ўхшаган одамлар⁵. Лекин улар биздан новчароқ. Шу сабабдан Лицзянни Дачин (катта Чин) деса ҳам бўлади. Чин

¹Самоцзянь – Самарқанд.

²Лицзянь – Рим, сўнг Рим империяси.

³Қирғоқсиз сув – Атлантик океани.

⁴Ўртаер денгизи.

⁵Ўша даврдаги Хитой сайёҳлари тасаввурича гўё римликлар чинликларга ўхшар экан.

Сариқ аждар ҳамласи

билан Дачин икки буюк давлат! Чжан Цянь ютиниб, гапиришдан тўхтагани. Бу Ши ҳайрон бўлди. У маҳкум элчи билан бўлаётган суҳбат нима билан тугабини билмасди.

– Дачин, – яна сўзлай бошлади Чжан, – кунботар томондан кунчиқар сари силжиб келмоқда, ўз йўлидаги барча майда ва катта қабилалар, давлатларни бўйсундирмоқда!

– Биз кун чиқар томондамиз, улар кун ботардалар. Демак, Чиндан Дачингача бўлган масофа қуёшнинг бир кунлик йўли! – деб юборди беихтиёр У-ди.

Бундай ҳолатни Бу Ши биринчи кўриши эди. Одатда, Осмонўғли биров сўзлаётганда луқма ташламас, ҳар қандай гапни ҳам шунчаки эшитиб қўя қолар, ҳеч нарса ажаблантирмасди уни. Сўнг бафуржа мулоҳаза юритгач, қисқа жавоб қилар, бундай жавоб "ҳа" ёки "йўқ"-дан, гоҳ бош қимирлатишдан ёки бир-икки оғиз топшириқ беришдан нари ўтмасди:

Чжан Цянь ўзининг Осмонўғли даражасида фикрлашига яна бир бор ишонч ҳосил қилди. У анча дадилланиб давом этди:

– Фарбга янада кўпроқ аҳамият бермоғимиз лозим! Сушлашсак, Дачин Аньсини ҳам қўлга киритиб олиши турган гап! Айни вақтда, улар билан келишиб, икки ёндан боравермоқ даркор. Шундагина оралиқдаги давлатларга тез путур етали. Қуёшнинг бир кунлик йўлидан кўпроғи Чинга тегиши шарт! Чин ипаги Дачинга, яъни Лицзянгача борадиган Узун йўл¹нинг кўп қисми бизнинг қўлимизда бўлмоғи лозим!

Тахтда ўтирган У-ди, унинг ёнида қўл қовуштириб турган Бу Ши, қўлларига кишан урилган Чжан Цянь учовлон Хань Хитойи билан империяга айлана бошлаган Рим давлати ўртасида ҳали тақсимланиб улгурилмаган "чўзиқ" дунёни бўлишиб олиб, Узун ипак йўлини ханлар манфаатига бўйсундирмоқ, жаҳонга Хитой таъсирини ўтказиш орзусига берилиб, чурқ этишмасди. Фикрдошларнинг мавқе жиҳатдан ҳозирги тафовутлари ҳам хаёллардан кечаётган ширин орзулар қаршисида сариқ чақага ҳам арзимасди! Кутилмаган, одатдан ташқари вазиятда "бош элчи" ҳавола этган маълумотлардан катта хулоса чиқарилган эди! Бу хулоса даҳшатли қатл қутқуси таъсири билан маҳкум "элчи" миясида ногаҳон пайдо бўлдимиз ёки муғомбир ва пухта айғоқчи ҳар эҳтимолга қарши сақлаб келаётганмиди буни? Тўғриси айтганда, Чжан Цянь ҳеч қачон "пуйф, сассиқ" даражага тушиб қолмас, доимо бирор зарур чора кўриб қўярди.

¹У даврда ҳали "Буюк ипак йўли" номи йўқ бўлиб, бундай ном кейинча фарбда келиб чиққан.

Чжан Цяннинг бу чораси У-дини юмшатди, албатта. Лекин Осмонўғли сир бой бериши мумкин эмас! У-ди Чжан Цянни ҳарбий саркардаликда гуноҳкор деб билса ҳам, лекин унинг айғоқчилигига яна бир бор қойил қолганди. "Демак, Чжанни ҳарбий саркарда қилиб тайинлаш нотўғри бўлган, ундан фақат айғоқчи сифатида фойдаланаверган маъқул". Аммо бу хато асло тан олинмайди. Осмонўғли ҳам хато қиладими ҳеч жаҳонда?! Балки чэнсянни жазолаш керакдир? Сираям ҳожати йўқ!

Унда нима қилиш тўғрироқ бўлади? Ўйлаб кўриш керак! Чжан Цянь ўз хатосини, яъни Ли Гуан-ли кўшини билан учрашиладиган жойга кечикиб борганининг сабабини ҳам деярли Осмонўғли каби тушунган эди. Унинг хаёлига "демак, бу гуноҳнинг ярми Осмонўғлининг ўзида" деган фикр ҳам келди. Чжан Цянь Осмонўғли, даражасида фикр юрита олишига узил-кесил амин бўлди. Фикрлаш, ўзни тута билиш, иродалилиқ жиҳатидан бир-бирларига жуда ўхшаш бу икки шахс – Хань империясининг атоқли давлат арбоблари ҳозир рўпарама-рўпара турардилар. Улар ўрталаридаги маълум муштаракликни ҳам тушунишаётганди. Лекин бири, кўрққанидан, иккинчиси, ўзига бошқа бирон шахснинг бирор жиҳатдан бўлса ҳам тенглигини тан олиши мумкин эмаслигидан, бу ҳақиқатни очиқ айтолмасдилар.

У-ди ўрнидан турди-да, индамай ён бўлмага кириб кетди. Бу Ши бир оз иккиланиб тургач, Чжан Цянга мурожаат этди:

– Саройдаги хонангиздан ҳеч қаёққа чиқманг!

Бу Ши ҳозир Осмонўғли ўз буйруғини бекор қилмаслигини яхши биларди, айти вақтда, Чжан Цянни ўлдириб юбориш фикридан воз кечганини ҳам тушунганди. Демак, ҳозир тўғри йўл топиш унинг, чэнсяннинг, яъни бош вазирнинг иши! Агар кейинча У-дининг фикри ўзгарса, ҳамма ғазаб Бу Шининг бошига ёғилади, агар ҳозирдагидек қолса, Осмонўғли ундан янада хурсанд бўлади. Бундай вазиятни ўз вақтида, нозик тушунган кишигина чэнсян бўла олиши мумкин...

Орадан бир неча ой вақт ўтди. Юан-шу¹ эрасининг биринчи ва иккинчи йиллари ўртасидаги қаҳратон қиш бошланди. Хунлардан тортиб олинган шимолдаги сарҳадга жойлаштирилган шэнбинлар совуққа чидамаётгани, ем-хашак етишмаслигидан отлар қирилаётгани ҳақида устма-уст хабарлар кела бошлади. Хабарларнинг бирида

¹Милоддан илгариги 122–121 йилларга тўғри келади.

Сариқ аждар ҳамласи

қандайдир одобсиз сяовэй "яхшики хунлар хужум қилишмаяпти, ҳозир уларнинг биргина юзлиги ҳам бизнинг бутун бошли минглигимизни тирқиратиб юборолади", деб зорланган эди. Осмонўгли бу хабарга алоҳида эътибор берди.

Чилла чиқиб, тўқсон бошланган бир куни камдан-кам бўладиган давлат кенгаши ўтказишга қарор қилинди. Вэйянгун саройига казо-казо мансабдорлар тўпланишди: дахунлу-элчиларни бошқариш маҳкамасининг бошлиғи, юйши дафу-бош назоратчи, дасима-бош кўмондон, ҳарбий маҳкама бошлиғи, цзянвэй-ҳарбий саркардалар, жухоу-ўлкалардаги князлар, шунингдек камарларига ёзув тахтачалари осиб олган бир қанча бошқа мансабдорлар йиғилдилар. Кенгашга келганлар орасида "хунларнинг адабини берган" Вэй Цин, Хо Цюй-бил ва Шеньду режасини ишлаб чиқишда фаол иштирок этган янги амалдорлардан Кун Цзинь, Дунго Сянь-ян ҳам бор эдилар. Кенгашнинг мақсадини Бу Ши батафсил баён қилди. Кенгашда Осмонтагининг шимолий чегарасида хунлар анчагина нари улоқтириб ташлангани қайд этилди. Айни вақтда, шимол иқлимининг кейинги йилларда кескин совиб бораётгани тўғрилигига икки нарса далил қилиб кўрсатилди: биринчидан, қаҳратон совуқда чорва қирилаётгани, бутун-бутун кўтонларни қор босавергани сабабли юечжилар ҳам бу ўлка шимолини хунлар билан талашиб ўтирмай, Қангюйнинг нариги томонига, Гуйшуй дарёси атрофларига кўчиб кетгани ва бу ёққа қайтиб келишдан воз кечгани қайд этилди. Иккинчидан, бутун қиш ичи хунлар яқинидаги шэнбинлардан келган хабарлар шимолий чегара томон қаттиқ совиб кетаётганини кўрсатиши ҳам кўзда тутилди. "Одобсиз" сяовэйнинг бемаъни хабари атайлаб тилга олинмади. Кенгашда ҳарбий ишга алоқаси йўқ кишилар ҳам борлиги учун "ортиқча гап" тарқаб, бу хунлар қулоғига етиб бормаслигини таъминлаш мақсадида асосий сабаб ҳам баён этилмади. Бу ҳали отлари, айниқса учқур отлари кам шэнбинлар билан хунларни узоқ шимол чўлларида таъқиб этиш хатарлилигидан иборат эди. Шарқий хунларнинг нисбатан кучлилиги ҳақида ҳам оғиз очилмади. Чунки буни тан олиш хунларни руҳлантириш деган гап эди. Устига-устак, лапашанг Ли Гуан-ли билан хоин Чжан Цянь мағлубиятини эсга олиш умумий сафарбарликка раҳна соларди.

— Шимол қаҳратон совуқ. Бизга иқлими мўътадил, ўтроқ ғарб керак! — дея кенгаш ишига якун ясади Бу Ши.

– Суюнну Фарбдан доимо мадад олиб туради. Уларнинг ўнг қўлини қирқиб ташлаш керак! – У-дининг мазкур бир неча ғоив сўзида Хань империясининг узоқ йилларга мўлжалланган сиёсатининг моҳияти ва мақсади белгиланганди.

– Ишни Лунсининг фарбида жойлашган майда давлатларни бўйсундиришдан бошлаш керак! – Осмонўғлининг ноёб фикрига изоҳ берди Бу Ши. У Фарбга юриш қилиш ҳақида очиқдан-очиқ баралла гапирди, чунки у тахт таллашиб, ўзларининг фарбий аймақлари билан душманчилик даражасига етай деб қолган шарқий хунларни тинчлантиришни кўзларди.

Кўп ўтмай, кенгаш қарори амалда қўллана бошланди. Баҳорнинг охирларида Хо Цюй-бин қўшинлари Ўрдуснинг фарби-шимолида Шофан шаҳари атрофида, Линьжун ясси тоғларидаги Фарбий Девордан ўтиб, хунларга қаттиқ зарба берди. Хунлар Наньшань (жанубий тоғлар) бўйлаб таъқиб остига олинди. Натижада, хунлар ўзларининг жанубдаги иттифоқдошлари – тибетлик кянлардан ажралиб қолдилар. Ханлар Наньшань ва Хонғай тоғлари орасидаги пасттекисликка суқилиб кирдилар. Хунларнинг ўнг қўлига Хань ханжари санчилди!

Айни вақтда, хунлар орасида ишлаётган "халис чинжинлар" енг шимариб, астойдил ишга тушиб кетдилар.

Чжан Цянь сафардан қайтаётиб, хунлар тутқини бўлган йили шаньюй вафоти натижасида Шарқий ва Фарбий хун аймақларининг тахт учун ўзаро курашидан фойдаланиб, ханлар шарқий хунларни Ўрдусдан қувиб чиқарган эдилар. Бундай шароитда фарбий хунлар шарқий хунларга кўмаклашмаган, аксинча шарқий аймақлар хони Хючжуйнинг кучсизланишини истаган эдилар. Энди ханлар асосий зарбани уларнинг фарбий қанотига берар эканлар, Хючжуйни бетараф қилишга, ҳатто фарбий хунлардан ўч олишга ундашар, бунинг эвазига эва, "сизларга ҳужум қилмаймиз", дея ваъда берардилар. Айни вақтда, Хань айғоқчилари фарбий хунлар хони Хуншага "яккаланиб" қолганини эслатиб, Осмонўғлига ихтиёрий тобе бўлишни маслаҳат берардилар. Натижада, Хунша юань-шоу эрасининг учинчи йили шаньюйга итоат эгишдан бош тортиб, Осмонўғлига бўйсунди. Унинг аймақлари Туячилар илгари яшашган ерларда кезиб юрардилар. Уларни бошқа жойга кўчирдилар. Шундай қилиб, ханлар

¹ Милоддан илгариги 120 йил.

Сариқ аждар ҳамласи

туячиларнинг ерларини ҳам қўлга киритдилар. Энди жанубий тоғлардан тортиб, то Тузли кўл (Лобнор)гача бўлган ерларда хунларнинг қадами қирқилди.

Орадан бир йил ўтгач, Вэй Цин қўшинлари Хонгай тоғлари яқинидаги қумликда шаньюйнинг ўзини ҳам талафотга учратди. Хунлардан бир неча минг киши асирга тушди. Улар яна нарироққа, шимолга чекинишга мажбур бўлдилар.

Хунларнинг ўнг қўлини қирқиб ташлаш сиёсатининг дастлабки уч йилидаги жанглар ва шаньюй қароргоҳидаги ичдан емирилишлар натижасида хунлар она тупроқларидан ташқари, қадимдан ўз таъсирларида ушлаб келишган ва савдо алоқалари орқали ғалла ҳамда хунармандчилик буюмлари олиб турадиган жанубдаги ўтроқ ўлкалардан ҳам маҳрум бўлдилар¹.

Лунсидан то Тузли кўлгача бўлган ораликни хунлардан "тозалаш" бу ерларга бадарға қилинган жиноятчи чинжинларни келтириб ўрнатиш билан қўшиб олиб борилди. Милоддан илгариги бир юз йигирма биринчи йилдаги истилодан кейин фурсат ўтказмай Цзиньчен (Ланьчжоу)дан ғарбга томон Чангчэн² давом эттирила бошланди.

Чангчэн чўзила боришига кўра, Цзиньчендан ғарбда, дастлаб Цзюцюань, сўнг бирин-кетин Вувэй, Чжанье ва Дуньхуан вилоятлари пайдо бўлди. Бу ерлардаги қадимги туячилар, хунлар ўрнини Чин жиноятчилари, ҳарбий ва маъмурий табақалар эгаллади. Бу ўлкага хитойча "Ганьсу" деб ном қўйилди. Ганьсу "тозаланди", яъни чинлаштирилди – ханлаштирилди демакдир! Лобнор "Тхучанхай" дея хитойча аталадиган бўлди. "Тозаланган" Ганьсуни шимоли-ғарб томондан қуриқлаш учун Юйминыгуань, жанубдан асраш учун эса Янгуань истеҳкомлари қурилди. Лекин бу ҳали кам эди! Чунки қуёшнинг бир кунлик йўлидан жуда оз қисмигина Осмонгагига қўшиб олинган эди! Шэнбинлар байроғига чизилган Сариқ аждарнинг иштаҳаси эндигина очила бошлаганди!

¹Шу даврдан бошлаб Хитой хунларни, сўнг уларнинг авлодлари бўлган туркий халқлар ва мўғулларни ғарбдаги туғишган эллар билан алоқасини узиб қўйиш сиёсатини юргизиш келди. XVII аср ўрталарида бутун Ғарбий Мўғулистонни, унинг суб аҳолиси жунгорларни қириб ташлаб, Хитойнинг ғарбий мустамлакасига айлантириб олди.

²Чангчэн – "Узун девор" демакдир. Унга ғарбда "Буюк Хитой девори" деб ном берилган.

УЗУНДЕВОР ПАНАСИДАГИ ҲАСРАТЛАР

– Уч-тўрт кундан бери овқат анча тўйимлими-а, нима бало, бошлиқларнинг сахийликлари тутиб қолдими дейман? Сюннуларнинг ҳаром ўлган отлари гўштидан пишириб беришаётганмикин? Ёки назоратчиларнинг сарқит суяқларини қозонга солиб келяпсанми? – кесатди бир йигит кўлидаги бўшаган сопол косани хушбичим ошпазга қайтара туриб.

– Текин гўшт топилиб қолди. Ҳув анави адирнинг орқасида тошбақаларнинг чинжинлар кўрмай қолганлари бор экан. Ҳар куни тўрт-бештасини тутиб келиб, овқатга солиб юбораяпмиз. Индамай еяверинглар, ханликлар!

– Кўрқма мендан, Сяо Тан! Бизни ўз номимиз билан атайвер, "чинжин", "ханлик" деб нима қиласан, "ярамаслар" деявер! Ярамаслар эмаклагудек аҳволга тушишган, хотинингни ҳам ёнимизга кўрқмай олиб келаверсанг бўлади.

– Қанча ярамаслик қилсаларинг ҳам хотиним сенлар учун тошбақа тутгани кетди!

– Байталинг шаттасини бизга отиб, думини назоратчига бурар эмиш-ку!

– Оғзингга қараб гапир! Хотиним сендан жиркангандан ҳам бешбаттар жирканади назоратчидан.

Дуньхуанга етай деб қолган Чангчэн девор қурилишида ишлаш учун яқиндагина келтирилган "ярамаслар" деб таҳқирланган йўқсуллар ошпаз билан йигит ўртасидаги бу "суҳбат"ни ҳам қизиқиб, ҳам ҳайрон бўлиб тингладилар, чунки уларга ошпазнинг кимлиги, нега у бу ерда хотини билан яшаши сабаби номаълум эди. Қурилишда икки-уч йилдан бери ишлаётган «ярамаслар» ҳам бунинг сабабини билмасалар-да, уларнинг ниҳоятда тинкалари қуригани учун бундай борди-келди гаплар кўнгилларига сиғмасди.

Сяо Тан юқ ҳам қолдирилмай яланган косаларни бўшаган челақларга солди-да, обкашга илиб, кўрғон томон йўналди. Назоратчиларнинг сўқиниши ва узун қамчиларнинг ҳавода визиллаши тушлик тугаганини билдирди. Ҳамма ишга ёпишди, акс

¹Хань ҳукмрон доиралари уйсиз, дайди ва маҳкум йўқсулларни "ярамаслар" деб аташган.

Сариқ аждар ҳамласи

ҳолда, ишламаётганнинг боши-кўзи демай қамчи ёғилиши турган гап эди.

Инсон ҳар бир нарсани нисбатан баҳолайди. Чангчэн — Узундевор қурилишидаги меҳнат азоби қанчалик оғир бўлмасин, бу қурилишнинг қандайдир афзаллиги бордай туюларди. Майда жинойтчилар билан бир қаторда ўлимга ҳукм этилиб, сўнг туну (эркак қул, давлат қули)га айлантирилиб, тирик қолдирилган "ярамаслар" ҳам бу ерга келтирилгандан кейин дориломонликка чиққандай бўлардилар. Улар ертўлаларда яшаб, шу атрофда соқчисиз юра олардилар. Қайси бирлари гувалакдан ўзларига уй ҳам қуриб олишган, улар тубэй (аёл қул)лар билан оила қуришга, пичагина экин-тикин қилишга ҳам ҳақлари бор эди. Банди хунлар, кянлар, кичик туячилар, яъни ну-лу (ҳарбий асир-қул) Узундеворнинг битган қисмида бир оз дам олдирилгач, яна ишга ҳайдаларди. Озгина мудраб олишни ҳисобга олмаганда, уларда ухлаш имкони ҳам йўқ эди. Фақат қишда ва қаттиқ ёмғир пайтлари ертўлаларга тушишлари мумкин эди.

Қурилиш туну кун бирдай шиддат билан тўхтовсиз борарди. Чинлик "ярамаслар" хорижий ну-луларга қараганда яна бир "имтиёз"га эга эдилар: улар навбатма-навбат ишлардилар-да, тунда ишлаганлари кундузи, айниқса кундуз ишлаганлари кечаси хоҳлаган номаъқулчиликларини қилаверардилар. Назоратчиларнинг улар билан ҳеч ишлари йўқ, бир-бирларининг гўштарини ейишса ҳам ҳеч ким ҳеч нарса демасди. Назоратчилар фақат иш пайтигина ваҳшийлашардилар. «Ярамаслар» қочиб кетиши ҳам парволарига келмасди уларнинг. Асли қочишнинг ҳам ўзи бўлмасди. Кимки қочса, катта йўлдан четлаб, қумлик, чўл-биёбонлардан юриши керак, катта йўл атрофида шэнбинлар, соқчилар ғиж-ғиж. Қочган одам овқатсиз, пиёда қанча ерга бороларди?! Қочиш-очлик, ёзда сувсиз қолиш, қишда совуқ уриш, яъни ўлим эди. Шунини била туриб, ким ҳам қочарди?! Мабодо қочиб, Чинга борилса, кўз остидаги кўк чизиқни — давлат қули белгисини яшириб бўлмайди. Бирдан-бир йўл ишлаб-ишлаб, охири ўлиб кетавериш!

Янги келган, ҳали куч-қувватдан қолмаган ёш-яланг "ярамаслар" бошда бир оз шўхлик қилиб юришади-да, сўнг ювош-мўмин бўлиб қолишади. Улар шўхлик учун ҳам дармон зарурлигини кўп ўтмай тушуниб қолишади.

Ҳамма аллақачон ишга тушиб кетган бўлсада, бир чинжин, назоратчиларнинг сўкишлари ва пўписаларига қарамай, жойидан

қимирламади. У ўтирган жойида ухляётганга ўхшарди. Назоратчилардан бири келиб, уни оёғи билан туртди. Чинжин тошга суяниб ўтирган жойидан ерга ёнбоши билан ағдарилди. У қаттиқ тепкига ҳам "парво" қилмади.

– Ўлганми дейман?! – бақирди назоратчи йигирма қадамча нарида турган бошлиғига қараб.

– Девор ичига ирғитиб юбор! Ўзини касалга соладиган муғамбирларга яхши ўрناق бўлади! – ўшқирди бош назоратчи.

Икки назоратчи ағдарилиб ётган чинжинни оёқ-қўлидан кўтариб, девор томон судрашди.

– Бу ишни ярамасларнинг ўзларига қилдириш керак! – буюрди бош назоратчи.

Ишлаётганлар орасида сансалорлик бошланди:

– Ким ёшроқ бўлса борсин!

– Кела қолинглар, ташласак-ташлабмиз-да, ўлган шекилли.

– Йўқса, ўзимизни улоқтиришади.

– Ўлгани аниқми?

– Йўқ, ўлмаган. Бечоранинг тутқаноқ касали бор.

– Қанақа касал? Ҳолдан тойиб, қимирлолмай қолган-да. Тушликкача ҳам ишлай олмай, назоратчилар кўзидан яшириниб юрганди.

– Ташлаб юбориш керак. Бари бир энди ишлай олмайди...

– Ортиқча юк бўлмасайди ҳали.

– Тўппа-тўғри! Овқатни қанча одам ишлаётганига қараб олиб келишади-ку ахир!

– Жудаям бағритош бўлиб кетибмиз-е. Ўз шеригимизни улоқтириб юбормоқчимиз-а! Назоратчиларнинг ўзлари қилаверишсин бундай қонхўрликни! Бизнинг қандай қўлимиз боради?!

– Нақ Осмон жазолайди-я тирик одамни улоқтириб юборсак! Ҳар биримиз шундай аҳволга тушишимиз мумкин. Бу дунё қайтар дунё!

Сансалорлик авжига чиқа бошлаган эди, қаёқдандир, иш бошқарувчи пайдо бўлиб қолди. Унинг кўрсатмасига мувофиқ иккита назоратчи касални оёқ-қўлидан кўтариб келди-да, тебратиб туриб девор устунлари орасидаги бўшлиққа улоқтириб юбордилар. Заиф қичқириқ эшитилди. Кўп ўтмаёқ девор ўртасидаги бўшлиқ тупроқ, шағал, тош билан тўлди...

Бу ерда қабр ҳам шундоққина оёқ остида! Узундевор устунлари

Сариқ аждар ҳамласи

орасидаги бўшлиқларни тўлдириш учун тупроқ, тош, гишт парчалари билан бирга одам жасадлари ҳам ташланарди.

Иш бошқарувчи узоқлашиб кетгач, назоратчилар тишларини гижирлатиб, қурувчилар бошига қамчи ёғдира бошладилар:

– Агар шэньту келиб қолмаганда, анавинга кўшиб яна икки-учтангни ҳам улоқтирардик. Девор бўшлиқлари ҳаммангга етади!

– Қурилишга ҳали яна жуда кўп одам керак! Шунинг учун шэньту бизни аяди, – базўр минғирлаб қўйди кексароқ чинжин.

Ҳақиқатан ҳам бир неча кундан кейин ички Чжунгодан жазога ҳукм этилган янги-янги юзликлар кела бошлади. Уларнинг гапларига қараганда, бу келаётганлар арзимаган айблари учун ўлимга ҳукм қилингандан сўнг авф этилиб, буёққа юборилган эканлар. Янги келувчилар учун қатор-қатор ертўлалар қазила бошланди. Тайёргарликка қараганда, бу қиш узундевор қурилишини ёздагидек туну кун тез олиб бориш режаланганди.

Янги келганлар орасидаги бир-икки маҳмадоналарнинг гапига қараганда, аъёнлар Чангчэн қурилиши учун яна кўшимча одам қаердан олинади, деган савол билан мурожаат қилганларида, Осмонўғли истехзо билан "урушдан олинади", дея қисқа жавоб қайтарганмиш. Сўнг узоқ шимолга чекинган хунлар орқасидан қувиб бориб, асир олиб келиш учун кўшин юборилганмиш. Бу мишмишларнинг тўғрилигини яна кўшимча ертўлалар қазишга киришилгани тасдиқлагандай бўлди. Ҳа, орадан кўп ўтмай, тўп-тўп хун ну-лулар келтирилди.

Кейинги ҳафта ичида чинлик "ярамаслар"га чет эллик ну-лулардан фарқли ўлароқ берилган арзимас енгилликлар ҳам чиппакка чиқди. Улар ҳам хунлар, кянлар каби девор ёнидан силжитилмай қўйилди. "Ярамаслар" бир оз мизғиган бўлишади-да, буламиқ тамадди қилгач, қамчилар остида яна ишга ҳайдаладилар.

Қурилишда одам кўпайгани учун Сяо Тан билан унинг хотини Юй овқат пишириб берадиган одамлар сони ҳам икки марта ортди. Уларга девор ишида яроқсиз бўлиб қолган битта кекса кишигина кўшимча гўлоҳ қилиб берилди, холос. Ерўчоқ атрофидаги қозонбошида овқат пиширилаётган пайти қария Сяо Танга ҳасратини тўкиб солди:

– Мен узоқ Ляодун¹дан бўламан. Бола-чақам агар тирик бўлишса, ўша ёқдалар. Уларни кўришдан умидимни аллақачон узганман. Ўн йилдан бери ту-нуман.

¹Ляодун ҳозирги Шимолий Корея ёнидаги шаҳар – ярим орол.

– Илгари уйингиз, ерингиз бўлганмиди?

– Ҳа, бор эди. Бир йил касал ётиб қолиб, қарзга ботдим. Еримни кўшнилари шерикчиликка экишти. Қарзни иккинчи йили узаман деб чирандим, бўлмади. Учинчи йил деганла қарз икки баробар ортди. Судхўр қарз бадалига еримнинг ярмини тортиб олди. Бир йилдан кейин у келиб, яна мендан ҳақ талаб қилди. Мен ҳайрон қолдим. У бамбук тахтачасини кўрсатиб: "Мана, бармоқларингнинг изи!" – деди. "Ахир еримнинг ярмини тортиб олдинг-ку" дедим. "Эски қарзинг учун ерингни бергансан, бу янги қарзинг тўғрисидаги ҳужжат!" Ўтган гал судхўр мени алдаб, бошқа алоқасиз бамбук тахтачани ўтга ташлаб юборганини тушундим. Судхўр ерингнинг қолган қисмини ҳам, уйингни ҳам тортиб оламан, деб дўқ урди. Менинг кулбам бошқаларникидан дурустроқ эди-да! Қишлоғимизда мен энг уста гишт терувчи ҳисобланаман. Қийин аҳволда қолдим. Агар судхўр еримиз билан уйимизни тортиб олса, қаерга борамизу қандай тирикчилик ўтказа оламиз?! Майли, ўзим нима бўлсам бўлай, аммо хотиним билан қизимни қутқазай, деган фикрга келдим. Таваккал қилиб, тунда судхўр уйига аста кирдим-да, бармоқ изларим тушган бамбук тахтачани ахтара бошладим. Мени тутиб олишти-да, ўғирликда айблаб, тунуга айлангиришти, сўнг Чангчэн қурилишига юборишти. Ўн йил давомида ишлай-ишлай мана шу ерга етиб келдим. Оддий ханлар орасида мендан бошқа ҳеч ким Чангчэнни бошдан-охир кўрмаган бўлса керак!

– Чангчэннинг Цзиньчэндан Дуньхуангача қурилаётган янги қисми узунми ёки Ляодундан Цзиньчэнгачасими?

– Цзиньчэнгачаси албатта. Биласанми, мен жуда кўп билимдон, ҳисобдон одамлар, амалдорлар билан гаплашдим. Наинки кўрдим, кўп нарса эшитдим ҳам, – деди чол хашакни ўчоққа ташларкан. – Чангчэннинг эски қисми яқин ўн минг ли келади дейишади. Янги қисми бўлса, тўрт минг лидан ортиқ эмас!

– Шунча узун Чангчэнни дунё яратилгандан бери қуришар эканда унда? Яхшиям менда бола-чақа йўқлиги! Агар бўлганда уларнинг ҳам умри шу Чангчэнни кўриш билан ўтар экан! Чинжинлар асти девор кўриш учун яратилганми дейман-да! – шикаста овозда гап кўшти Сяо Тан.

– Эҳтимол шундайдир! Аммо билимдон одамларнинг айтишларича. Чангчэн илгари яхлит қурилган эмас. Хоҳласанг, бир бошдан гапириб беришим мумкин.

– Майли. Фақат аввал қозонларга сув тўлдириб қўяй.

Сариқ аждар ҳамласи

Қария ўчоққа қуриган шўра, оквошларни ташлар экан, ёнаётган оловни узун косов билан кучайтира-кучайтира узундевор қурилиши тарихини ўзи эшитгани-билганича Сяо Танга гапириб берди. Унинг узундан-узун маълумотларининг қисқача мазмуни шундай эди:

Узундевор бошда қадимги Янь, Чжао ва Чин подшоликларининг шимолий чегарасига қурилган узук-узук деворлардан иборат бўлган¹. Чин империяси барпо этилгач, бу деворларни ягона узундеворга бирлаштиришга киритилган. Чин Ши хуанди бу ишга кўшинлардан уч юз минг кишини юборган. Бу камлик қилгач, яна кўп юз минг сонли нулу ва тунулар юборилиб турган. Ҳаммаси бўлиб, беш-олти уч юз минглик кўшинга тенг одамлар ишлаган. Девор қурилиши ўн йил давомидá кеча-кундуз тўхтамай давом этган. Ишга юборилганларнинг кўплари ярим оч-яланғоч ҳолда оғир меҳнат азобидан қирилиб кетган. Ҳалок бўлганлар жасади деворнинг гишт, тошлари орасига тўкилаётган тупроқлар ичига кўмиб юборилавераркан. Узундевор мажозий маънодагина эмас, тўғри маънода ҳам ҳарбий асирлар ва меҳнаткаш чинжинларнинг суяклари ҳисобига қад кўтара борган. Деворнинг баландлиги олти одам бўйи, эни эса ўн отлик ёнма-ён кетаверадиган даражада қурилган. Ҳар юз-юз элик қадамда камондан ўқ узиш учун минорачалар қурилган, девор тепасининг ташқари томонида эса, ташқаридан келганларни ўққа тутиш учун арра тишисимон мосламалар – шинаклар ўрнатилган. Деворнинг бир неча жойида яхши қўриқланадиган дарвозалар қолдирилган. Девор номигагина "хунлардан сақланиш учун қурилган" дейилиб, аслида ўша девор панасида пухта тайёрланиб олиб, хунларга ҳужумни кучайтириш, уларни қириб қайтилгач, яшириниш, хунларнинг фавқулодда ўч олиш имконини йўққа чиқариш учун фойдаланиб келинган.

Қариянинг ҳикоясини миқ этмай ўтириб эшитган Сяо Тан охири:

– Гапингизга қараганда, Чин Ши хуанди ҳам ҳозирги Осмонўғли сингари иш тутган экан-да! – деди.

– Секинроқ!.. Шанғиллама! Ҳозирги Осмонўғли Чин Ши хуандидан ўрганган бўлса керак!

Суҳбатдошларнинг гапларида жон бор эди.

Хань сулоласидан бўлган Осмонўғли Лю Чэ ҳам шу узундеворни хунлардан тортиб олинган янги ерларнинг шимолий чегараси бўйлаб ғарбга чўзишни буюрган эди. Чангчэннинг бу қисми ҳам хунлардан

¹Миллодан илгариги 300–290 йилларда қурилган.

Машнон ЭГАМБЕРДИЕВ

ва бошқа кўшнилардан олинган ҳарбий асирлар ва чинжинларнинг суяклари устига қурилиб борарди. Лекин кўшимча чўзияган Узундеворнинг вазифаси янада ортирилганди. Энди у хунларни ўз она тупроғидан абадий қувиш ва узоқ фарбни, ҳали номи ҳам, одати ҳам номаълум халқларни бўйсундириш учун таянч нуқтаси тарзида фойдаланишга мўлжалланганди.

Орага сукунат чўкди. Ҳар ким ўз хаёли билан банд, индамай куйманарди. Кекса ту-ну ўтти кавлаштираётди. Сяо Танга зимдан назар солди. У ранги тағ-тағидан заҳид бу йигитнинг ёшини аниқлай олмади. Лекин ҳозир кўкимтиллаша бошлаган юзи ҳам Сяо Таннинг қачонлардир жуда чиройли йигит бўлганлигини беркитолмасди. У хушбичим, гавдаси ушоққина эди.

– Хўш, энди сен ҳам ўз тўғрингда гапириб бер! – деди кекса ту-ну.

– Ҳозир гапириб бераман-да! Аммо бир зум ичкарига кириб чиқай.

Афтидан Сяо Тан хотинига ниманидир тайинлаб чиқди шекилли, аёлнинг қожон тепасидан қалами қирқилди, ҳатто ертўладан чиқмай ҳам кўйди.

– Мен ўн икки ёшга кирганимда, – дея ўз саргузаштини берилиб сўзлай бошлади Сяо Тан, – отам сизга ўхшаб қарзга ботиб қолиб, мени ҳақдорга қул қилиб берди.

– Эҳ, лаънати қарз! – деди бутун вужуди қалтираб чол, – ҳамми ханлар ту-нуга айланамиз шекилли қарз дастидан!

– Ота-онамнинг кенжатоғи ва ёлғиз ўғли бўлганимдан, – дедим эди Сяо Тан, – мени олиб кетиш пайти уйимиз доду фарёда тўлиб кетди. Онам билан иккала онамнинг бўлаб йиғлаганларини эсласам, ҳали-ҳали юрак-бағрим эзилиб кетади. Шу пайт отам қаёққадир қўйиб бўлиб қолди. Эҳтимол, у ўзини тутиб туришга кўзи етмишган бўлса керак. Қизларимиздан хоҳлаганингни ол, дейиниса ҳам ҳақдор унамасди. Ҳақдорга аёл эмас, қиммат турадиган эркак қул керак экан! Мени бошқа вилоятга олиб бериб қанчагадир пулниди. Янги хўжайинимдан йигирма чонли қул бор экан. Аёл қуллар шойи тўқинлар, эркак қуллар далада ишлардилар. Мендан, ёш бўлганим учун бўлса керак, уй ичидаги кумушларди фойдалани бошланди. Сув олиб келини, гуяларга қараш, ўтин ёрини, ҳатто болаларни уйнатиши ҳам менга юкланганди. Болалар "она" деб югуришганди мен ҳам уйда қолган онамни тез-тез қўмсаб турдим. Лекин чорам йўқ эди!

Хўжайиннинг тўрт келини, уч қизи бўлиб, қизлардан иккитаси узатилмаган экан. Келинлар билан қизларга ёқиб қолдим шекилли.

Сариқ аждар ҳамласи

улар мени талашиб иш буюрадиган бўлдилар. Бу хўжайинга, унинг ўғилларига ёқмади чоғи, мени олдин далага, кейин устахонага юбордилар. Устахонада ҳам кўп бўлмадим. Бир кун мени хўжайин чақиртирди. Унинг олдига киришдан олдин ювинтиришди, яхшилаб овқатлантиришди. Хўжайин "сенга устахона кўпроқ ёқадими, уй ишларига қарашишми?" – деб сўради. Мен "уй ишларига қарашиш ёқади", деб жавоб қайтардим. Хўжайин рўпарасида қўл қовуштириб турган қул-уй хизматчисига "олиб чиқ" ишорасини қилди. Хизматчи мени бошқа хонага олиб кирди-да, пешонамдан силаб, ўпди. Бундай қарасам, хизматчи қулнинг кўзи жиққа ёшга тўла. Ҳайрон бўлдим. У менга бир қултум сариқ сув берди. Ичганимни биламан, бошим айланиб кетди. Ўзимга келиб қарасам, тўшакда ётибман. Тепамда ҳалиги хизматчи қул ғамгин ўтирибди. Чотим қаттиқ оғриётганини сездим. У менга: "қимирлама, тез тузалиб кетасан, мен ҳам қирқ йил аввал сендай бўлганман", – деди. Кейин билсам, мени беҳуш қилиб қўйиб, бичиб ташлашган экан. Шунинг учун хизматчи қул менга раҳми келиб йиғлаган, пешонамдан ўпган экан. Шу тариқа умрбод эркак бўлмай қолдим! Ўғил туғилиб, қизлардек ҳаёт кечиришга маҳкум бўлганимдан аччиқ-аччиқ йиғладим. Лекин янги ҳолатимнинг даҳшатини ҳали кўз олдимга тўласича келтиролмаган эканман!

Орадан тўрт йил ўтди. Ёшим ўн саккизга етди. Ўн тўртимдаёқ қизлар, чиройли ёш аёллар кўзимга яхши кўринадиган бўлиб қолган эди. Энди билсам, барвақт уйғонган эканман. Ақлим тўлиша борган сари, ўша ўн тўрт ёшлигимдаги туйғумни тез-тез эслайдиган бўлдим. Лекин қўлим аёл баданига тегса ҳам сесканмайдиган, этим жимирламайдиган бўлиб қолди. Кейинча тушунсам, бу – ахталикнинг натижаси экан! Яна бошқа ҳақиқатни кейинча англаб етдимгина эмас, ўз қулоғим билан эшитдим. Келишгангина йигитча бўлганим учун хўжайиннинг келинлари мени хизматчиликка танлашган экан. Хўжайин уларнинг хоҳишини бажариб, мен бечорани уларга бичиб берган экан! Ана энди нақ "ойимқиз" бўлдим-қолдим. Ўзимнинг қачонлардир эркак бўлганим ҳам эсимдан чиқиб қоладиган бўлди. Овозим, қилиқларим ҳам худди аёлларникига ўхшаб кетганди, шекилли. Лекин келинлар ҳамон менга суқланиб қарашарди. Уларнинг ҳирс тўла кўзлари, ишвалари менинг эндиликда фойдасиз бир пайтлардаги эркаклигимни эсимга солиб турарди. Хўжайинлар жўрттага бичиб қўйганлари учун мен аёлларнинг ошкора таманноларига жавобан эркакча тадбир қўллолмай, кўзларим

орқалигина лаззатланиш билан чекланардим, холос. Ҳар галги шундайин кўз лаззатидан сўнг менга қаттиқ алам қила бошлайди. Тунлари тўшагимда пиқ-тиқ йиғлаб чиқаман! Бу ҳам ҳолва экан ҳали! Кейин бундан ҳам баттар ҳолга тушдим.

Хўжайиннинг ҳовлисида мен учун муҳим икки воқеа содир бўлди. Кекса хизматчи – ахта қул вафот қилди. Унга ачиниб хўнграб йиғладим. Энди унинг ҳамма ишлари менга қолди. Овқат қилиш, чой дамлаш, ҳатто аёллар ювинишларига сув келтириб бериш, гоҳо уларнинг устиларига сув куйиб юбориш ҳам менинг зиммамда! Эркак бўлиб туғилган одам учун бундан ортиқ хўрлик бўлмаса керак!

Сўнг иккинчи воқеа содир бўлди. Хўжайиннинг буррак, тиртиқ, нимжон кенжа ўғли уйланди. Унга жудаям зебо, ўн олти ёшлардаги етилган бир қизни олиб беришди. У яна менинг қачондир эркак бўлганимни эсимга солди. Очигини айтсам, ҳеч қачон ўшн кундагидай куймагандим. Наҳотки, бир тасқара шундай жононни бағрига босиб ётсаю, мен бечора кўзим куйиб юраверсам! Агар менга олиб беришганда ҳам келинчакни пешонасидан ўпишдан нарига ўтолмаслигимни эслаб, ўзимни тинчлантирдим.

Аёллар навбатдаги чўмиладиган куни бир ойлик янги келинчак ҳам уяла-уяла ювиниш хонасида ечина бошлади. Во ажабо! Қомат ҳам шунақа келишган бўладими! Икки сийна нақ учишга шай қушлардек. Гавда эшилади, бел бир тутам, дуркун болдирлар! Келинчак уяланидан, мен бўлса қарашига ботинолмаганимдан кўзларимизни бир-биримиздан олиб қочдик. Бичилган бўлсам ҳам илгариги эркаклик хирсим хиёл кўзгалди шекилли, этимни титроқ қоплади. Аёлга жинсий эҳтирос билан талпинган эркаклар қандай бахтли-я! Узоқ вақт жим туриб қолиш хатарли бўлгани учун келинчак ювинишга тутинди, мен аста-аста унинг баданига сув қуя бошладим. Сўнг бошқа аёлларга ёрдамлашгандек, унинг ҳам баданини ишқалашга киришдим. Келинчак қаттиқ ҳаяжонланар, чамаси, унга менинг ахталигимнинг аҳамияти йўқ, берилиб лаззатланарди. Менинг бўлса, баданим бошқа титрамади. Фақат кўзим олма-кесак терарди холос! Аёлларни ювинтирадиган кунлари жудаям ирганардим, энди ўша кун келишини кутадиган бўлиб қолдим. Аммо ҳар гал гўжал келинчакни ювинтиргандан кейин кечаси билан ухлаёлмай йиғлаб чиқа бошладим. Уни узоқроқ ювинтиришимни бошқа аёллар сезишдими чоғи, пичинг қила бошлашди. Пичинг эшитмаслик, энг муҳими, чақувга қолиб жазо олмаслик учун бошқа аёлларни ҳам яхшироқ ювинтирадиган бўлдим.

Сариқ аждар ҳамласи

Бари бир аёлларни навбатдаги ювинтириш куни фалокат юз берди. Кенжа келин менга жуда ўрганиб қолган эди. У ҳар нарсани баҳона қилиб, изимдан қолмасди. Гоҳо ўзимга-ўзим аёл зотида ақл йўқ экан, деб қўярдим. Мендан нима фойда? Кейин тушунсам, келинчак буррак эри билан ноилож яшаса ҳам, бутун ўй-хаёли менда экан. Оҳ, келинчакнинг ишвали боқишлари! Ўтларга ёқиб қарайди менга! Тортинмай ҳам кўйди. Баданини эздириб ишқалатади. Ажабо! Этим сесканмасада, менга ҳам бу жуда-жуда ёқади. Келинчакни сўнгги марта ювинтиришимда, бор таваккал, деб унинг момиқ сийналарини кўксимга босдим! Келинчак бўйнимдан беозоргина кучди. Мен ҳам юзимни унинг юзига босдим. Шу ҳолда, билмадим, қанча туриб қолдик экан, эшик шарақ очилиб кетса бўладими! Қарасам, остонада хўжайиннинг ўртанча келини турибди. У мени ҳар гал ўзи ишқалаши керак бўлган авратларини ҳам ишқалаб кўйишимга имо қилар, мен турли баҳоналар билан бундан ўзимни олиб қочар эдим. Тушунарли, у бизни, тўғрироғи, кичик овсинини пойлаб келган эди! Воқеадан хўжайин дарҳол хабар топди. Ўшанда еган калтагимни фил еса ҳам ўларди! Шундан кейин хўжайин мени солиқ бадалига давлатга топшириб юборди.

— Сени дардинг меникидан ҳам баттар экан-ку! — деди қаттиқ ачиниб кекса ту-ну.

— Бу ҳали ҳаммаси эмас! — дея давом этди Сяо-Тан. — Мени тўппа-тўғри Узундеворнинг Цзиньчэндан нариги қадимий аллақайси дарвозаси яқинига олиб келишди. У ерга ҳайдаб келинганлар ўн беш-йигирма чоғли эдик. Оёқ-қўлларимиздаги бир-бирига маташтирилган занжирлар олиб ташлангач, фишт қуйишга киришдик. Фишт қуувчи ту-ну-бэйлар бу ерда бир неча юзга етар экан, ту-бэйлар (аёл қуллар) ҳам анчагина бор эди. Бир кун рўпарамда ирғитилган фиштарни тераётган аёлга кўзим тушиб, хурсанд бақриб юбордим. Аёл ҳам менга отилди. Иккаламиз ҳамманинг олдида кучоқлашиб кўришдик, узоқ йиғлашдик. "Юй, ростданам сенмисан?!" — шивирладим унинг қулоғига. "Ҳа, менман, Тан!" дерди аёл хўрсиниб. Бу, ўша, хўжайиннинг кенжа келини Юй эди! Лекин у энди анча сўлишиб қолган, сийналари ҳам пучмоқлашганди. Фақат кўзлари ҳамон ўша-ўша! Олдинига пайқамабман: Юйнинг кўзлари остига ҳам машъум кўк чизиқ тортилган эди! Асли айб менда эмас, ҳамманинг кўз остида бор-да бундай чизиқ!

Юйнинг ту-бэйга айланиши сабабини тушунолмасдим. Қандай қилиб, нима учун, ахир у бадавлат одамнинг туппа-тузук қизи

эди-ку! Наҳотки, мен сабабли у ҳам қул қилинган бўлса?! Бичилган қул-хизматчи билан кучоқлашса нима бўлибди? Шунинг учун ҳам қулга айлантириладими эркатой кенжа келин?!

Ишдан сўнг бизнинг тақдиримиздан кулиб кўз қисаётгандек милт-милт этаётган юлдузлар тўла тунда Юй мен қувилиб сотилганимдан кейин ўз бошига тушган мудҳиш савдоларни айтиб берди. Юйнинг буррак эри рашк аламида Юйни қаттиқ калтаклабди. Сўнг уни уй ичига қамаб қўйибди. Фақат учта хона ичида юришга рухсат берибди, холос! Бунисига ҳам чидаган бечора Юйни... Кейин... Кейин... Уни ҳам бичишибди! Ажабо, аёлни ҳам бичишадими?! "Нега ундай қилишди?" деб сўрадим. Буррак эри унга очикдан-очик: "Мен нимжонман, сен етилган аёлсан. Шунинг учун сени бичирдим. Токи бошқа ҳеч ким билан алоқа қилолма. — Мен сени қўйиб юбормайман, чиройли хотини кетиб қолибди, деган иснодни кўтаролмайман", — дебди. Юй қонсираб, ўлишига бир баҳя қолибди. Охири у буррак эрини ўлдиришга қасд қилибди-ю, аммо жароҳатлай олибди, холос. Кейин Юйни бу оғир жинояти учун ту-бэй қилиб юборишибди.

Икки бахтсиз қайта топишганимиздан бир оз хурсанд ҳам бўлдик. Бирга-бирга ишлай бошладик. Ҳамма бизни эр-хотин деб ўйларди. У ерда кимнинг ким билан нима иши бор?! Юйнинг бўлса, илгариги латофатидан асар ҳам қолмаган, назоратчиларга ундан кўра чиройли ту-бэйлар етарли эди.

Биз ту-ну-бэйларга ер-сувидан ажралган ёки болаларими, отасими қарз бадалига қул қилиб сотиб юборилган, хонавайрон бўлган ўша атрофдаги деҳқонлар ҳам келиб қўшилишди. Улар ҳам қоринларини тўйдириш илинжида Узундеворнинг у ер-бу ерини тузатишда ишлай бошладилар. Кейин ту-ну-бэйлар орасида Узундеворнинг нариги томонига қочиб кетиш ҳақида гап тарқаб қолди. Маълум бўлишича, бу гаплар сафимизга қўшилиб ишлаётган хонавайрон деҳқонлардан чиққан экан! Улар орасида сюннулар томонни яхши биладиган, ёшлигида, уруш пайтлари уёқларга борган одамлар бор экан. Улар тунда Узундевор дарвозасини очамиз-да, соқчиларни шартта бўғиб ташлаб, сюннулар томонга қочамиз, дейишибди. Биз кўпчиликмиз. Ўн беш-йигирма соқчи бизни ушлаб қололмайди. Узоқдаги шэнбинларни чақириб келгунларича тонг отади, биз бу пайт сюннуларга яқинроқ жойга бориб оламиз. Уларга ихтиёрий асир тушамиз, мақсадимизни айтамыз. Сюннулар бизни ўлдиришмайди. қул ҳам қилишмайди, чунки уларга қул керак эмас. Уларнинг ўрдалари, қароргоҳлари атрофида, дарё бўйлари, тоғ этакларига

Сариқ аждар ҳамласи

ерларга тариқ, сабзи, турп ва бошқа сабзавотлар экамиз. Сюннулар бир қисм ҳосилни олиб, бизни ишлатишга рози бўладилар. У ёқда шундай қилиб кун кечирувчи, урушда асир тушиб кетган чинжинлар бор. Биз ҳам бориб уларга қўшилаемиз. Шундай қилсак, очдан ҳам ўлмайемиз, қулликдан ҳам қутулаемиз!

Кечки пайтлар, ишдан бош кўтармасдан, ҳаммамиз "Шан лю тьянь!" қўшиғини тез-тез айтиб турардик. Унинг сўзлари ёдимда:

Дунёда одамлар нега паст-баланд, тенгсиз!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Заминдор ер гуручу тариқ — ош; оч доим йўқсул!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Қозонда ғирт ёвғон бўламиқ, тўнимиз енгсиз!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Айбимиз нимада? Аҳмоқми ё хожасидан қул?!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Осмон инъомидир бизга тақдир, бахт, турмуш!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

Аламзада, эртага кимдан кутасан уруш?!

Бош олиб кетайлик озод элларга!

— Бу қўшиқни Осмондагида айтмаган бормикин? — чуқур хўрсинди қария.

— Бу маслаҳат ҳаммага маъқул тушди, — гапини давом эттирди Сяо Тан. — Бизга ҳам бу режа жуда ёққан эди. Бизни сийламаган бу ёруғ дунёдан охирги умидимиз шунда эди. Юй билан икковимиз «оила қуриб, эр-хотиндек» яшашга аҳд қилдик. Бир кун тунда оломон дарвозага ёпирилди. Юй кичик тугунчамизни кўтариб олди. Мен қўлимга чўқмор таёқ олдим. Бу менга эркаклигимни эслатди. Чўқморни ишлатиш бичилган, бичилмаганликка қарамайди-да!

Назоратчилар билан соқчиларни ичимиздаги тингчи ҳамма гапдан хабардор қилиб қўйган экан. Оломоннинг боши дарвозага яқинлашган ҳамано атрофдан отлиқ шэнбинлар қилич ўйнатиб келиб, ғалаёнчиларни аямай тифдан ўтказа бошладилар. Орқадаги ва ёндагиларнинг кўпи ер тишлашди. Юй иккаламиз ўртада эканмиз, қиличдан қочган бечоралар тўс-тўполони паноҳидагина омон қолдик!

"Шан лю тьянь!" — "Бош олиб кетайлик озод элларга!" Хитой тилидан рус тилига Л.Д.Позднеева таржимаси.

Тирик қолганларни калтаклаб-калтаклаб, бу ерга олиб келишди. Мана, яқин бир йилдан бери шу ерда ошпазлик қиламиз.

– Бу аёл ўша... Юйми? – сўради чол.

– Ўша бечора, шу!

– Қаёққа қарама ту-ну, ту-бэй, лу-ну, бор-йўғидан ажраган нун-фулар!

– Жуфт яшаш лаззатидан маҳрум ахта кулларни айтмайсизми?! – кўшимча қилди Сяо-Тан.

– Ёшларинг нечада, мана, сен неча ёшдасан? .

– Мен йигирма иккидаман, Юй ўн тўққиз ёшда,

– Шунақа де! Сен қирқ ёшда, Юй ўттиз беш-қирқларга ўхшайсизлар.

– Юйни уч йил илгари кўрганингизда эди!

– Ҳа, дунёдан шу тахлит ўтиб кетамиз. Жонимиз ер ости сариқ булоқлар салтанатига боргандагина роҳат кўради! Бирдан-бир юпанчимиз шу! Орага чуқур сукунат чўкди. Суҳбатдошлардан кимдир гап очмаса, бу жимликнинг охири тубсиз кулфат денгизига туташиб, жами инсон зоти ғам-андуҳ гирдобига ғарқ бўладигандай туюларди. Жимликни кекса ту-ну бузди:

– Хонавайронлар тез-тез Узундевор ошиб қочишга ҳаракат қилиб турадилар! Ўн йиллик йўл давомида бундай уринишларни кўп кўрдим. Шуни билгинки, Узундевор Чинни сюннулардан сақлабгина қолмай, у чинжинларнинг Осмонтагидан қочиб кетишларига ҳам йўл кўймайди.

– Осмонтаги хонавайронлар, бечораларнинг тузоғи десангиз-чи!

– Уёғини нима деб атасанг атайвер! Ҳа, айтгандай, у кунги норғил "ярамас", анави шеригинг... хотининг Юй ҳақида нега учирма гап қилди? – савол ташлади чол жиддийлашаётган суҳбат мавзуини алаҳситиш учун.

– Нима, сиз ҳам эшитувдингизми?

– Ҳа. Мен ҳам ўша ерда эдим. Оёғимни зўрға судраб боссам ҳам девор қурилишида ишлаётгандим.

– Ўша норғил иккита шериги билан тунда ертўламингизга бостириб киришди. Мен бунга ортиқча хафа бўлмадим. Майли, бечора Юй лоақал шу ярамасдан бўлса ҳам лаззатлансин, деб ўйладим. У кетгач, Юй эркак зоти билан яқинлашишни хоҳламайдиган бўлиб қолганини айтди. Бояқиш лаззатланиш ўрнига жуда қаттиқ азобланибди. Кейин мен ярамаснинг қилиғи тўғрисида назоратчига арз қилдим. Назоратчи ярамасни келмайдиган қилиб қўйди. Лекин ёмғирдан қочиб, қорга тутилдик. Баъзан тунда маст бўлиб назоратчининг ўзи

Сариқ аждар ҳамласи

келади. Юйни қийнайди. Атиги уч йилгина аввал бечора Юй сувдан қирғоққа чиқиб қолган балиқдек чанқоқ типирчиларди, энди бўлса эркак зотига яқинлашишдан безиллаб қолган.

Бир-икки марта назоратчи келганда ташқарига чиқиб ҳам кетдим. Кейинчалик Юйнинг илтимоси билан чиқиб кетмайдиган бўлдим. Маст назоратчи Юйга азоб берганда, мен унинг пешонасини силаб, азобини енгиллатиб тураман! Назоратчи эркаклик ғуруримнинг энг сўнгги қолдигини ҳам поймол қилди! Ўзимни ўлдириш, ундан олдин назоратчини ўз қиличи билан чопиб ташлаш фикрига ҳам келдим, лекин Юй ялиниб-ёлвориб мени бу йўлдан қайтарди. Бояқиш ёлғизгинани мен ҳам ташлаб кетсам, ҳоли нима кечади охири?

Сяо Тан охирги сўзларни ўпкаси тўлиб, аранг гапирди-да, кўз ёшларини исқирт енги билан артиб, нари кетди, Кекса ту-ну ер чизиб қолди.

Бир оздан сўнг овқатни кўтаришиб кетиш учун назоратчи юборган "ярамас" тушлик вақти бўлганини мудҳиш Узундевор панасида дардлашаётган суҳбатдошларга эслатди. Тушликни кечиктирганлари учун Сяо Тан билан чолни назоратчиларнинг қамчиси кутарди.

Ун биринчи боб

ЧЖАН ЦЯНЬ ЯНА САФАРДА

Чэнсян Бу Ши Осмонўғлининг газабига дучор Чжан Цяни гўё яширинча давлат ишларига жалб эта бошлади. У энди Фарбга бориб келаётган элчиларнинг маълумотлари асосида таклифлар тайёрлар, уларни ўз "меҳрибони ва ҳомийси" Бу Ши орқали ҳукмдорга киритарди. Лю Чэ атайдан ким бу маълумотларни умумлаштираётгани ва таклифларни тайёрлаётгани тўғрисида сўрамасди. Бу Ши эса, Чжан Цянь ҳақида лом-мим демасди. Шу тариқа, Осмонтаги ҳукмдорининг асъаса-дабдабаси янада ортиб борарди!

Негадир бугун Осмонўғли чэнсянни ҳар кунгидан анча эрта йўқлатди. Бу Ши йўл-йўлакай Чжан Цянь кеча тунда тайёрлаган ёзма хулосалар ва таклифларни олиб келишга улгурди, холос.

— Довон, Дася, Аньси, Шеньду — катта давлатлар, — ўқий бошлади Бу Ши Чжан Цянь ёзувларини, — уларнинг аҳолиси ўтроқ ҳаёт кечиради, қимматбаҳо нарсалар у мамлакатларда жуда кўп, аммо кўшинлари нисбатан кучсиз, чин буюмларини эса жуда қадрлайдилар, чунки ўзлари ҳам турли-туман буюмлар яшашда

моҳирдирлар. Кўчманчилар Усун, Кангюй, Катта Юечжи кучли кўшинга эга. Уларнинг кўшинларини Шеньдуга ва Фарб давлатларига юбориш иложи топилса ва турли йўллар билан уларни фуқаромизга айлантиролсак, Осмонтагини яна фарбга томон ўн минг ли кенгайтириш мумкин бўларди. Тўққиз тил¹ни биладиган тилмочлар орқали уларнинг ханликларниқидан бошқача урф-одатларини билиб олиб, Чин таъсирини тўрт денгиз оралиғига ёйиш мумкин².

– Бу маълумотда нима янгилик бор? – сўради У-ди Бу Шидан.

– У давлатларнинг кенглиги... катталигини биламиз... Аммо Довон, Дася, Аньсининг кўшинлари кучсизлиги... илгари номаълум эди. Яна... яна Кангюй билан Юечжилар суннуларга қарши чиқишдан бош тортишган эди. Энди уларнинг кўшинларини ёллаш, Шеньдуга, Ань-си ва Дасяга қарши ташлаш!.. Янги гап шу. Аммо улардан Довонга қарши фойдаланиб бўлармикан? Улар туғишган эллар дейишганди шекилли?!

Чжан Цяннинг ҳозирги янги таклифини яхшилаб ўрганиб чиқишга улгурмаган чэнсян кутилмаган саволга қониқарли жавоб қайтаролмай, дудуқланиб қолди.

– Демак, кўчманчи қабилаларни фуқарога айлантириш керак! – овозини кўтармай хитоб қилди У-ди. Унга чэнсяннинг худди ҳозирги қоқиниши керак эди. Ўрни келганда ҳаммани, жумладан чэнсянни ҳам дудуқлантириб қўйиш Осмонўғлига ихлосни тобора оширади, чунки ҳамма унинг ақли теранлигига такрор-такрор қойил қолади, таҳсинлар ўқийди. Эҳтимол У-ди бу вазиятни атайлаб вужудга келтиргандир. Хукмдор Чжан Цяннинг таклифларини чуқур ўрганиб чиқишга етарли вақт бермасдан чэнсяндан фикр тўрагани бежиз бўлмаса керак!

“Турли йўллар билан кўшини кучли кўчманчиларни фуқарога айлантириш керак” – мана гап қаёқда! Сўнг уларнинг кўшинини керакли жойга ташласа бўлаверди. Дачинни узоқ Фарб денгизидан (Ўртаер денгизи) бери ўтказмаслик ҳам шунга боғлиқ! Бу гал ҳам масаланинг илдизини Осмонўғлининг ўзи топди! Гап маълумотларни тўплашда эмас, уларнинг мағизини чақишда, ишга энг зарур хулоса чиқара билишда! Хулосалар ичидан ҳам асосий, етакчи хулосани ажрата билиш керак! Аммо бунга ҳар ким ҳам муяссар бўлавермайди!

¹Кўп тил билувчилар, полиглотлар.

²Тўрт денгиз оралиғи – бу ерда Лобнор кўли, Орол, Каспий ва Ўртаер денгизлари оралиғи бўлиши керак. Чжан Цяннинг маълумотларида шу денгизлар тилга олинади.

Сариқ аждар ҳамласи

Ўз иродасини бошқаларга ўтказа олишнинг бош омили ҳам мана шунда-да! У-ди чэнсяннинг яна бир бор тилини қисиб қўйганидан хурсанд қиёфада:

— Чжан чақиртирилсин! — дея буюрди.

Вақт ўтиши гуноҳни эскиртиради, лоақал уни енгиллаштириши мумкин! Гуноҳкорнинг кўрсатажак хизмати ниҳоят муҳим, зарур бўлса, нур устига аъло нур!

Чжан Цянь охирги марта қўл-оёғи кишанлоғли кирган бу хонага — Осмонтагининг энг мўътабар хонасига яна қадам босди. У ўтган гал ўн уч йил Фарб давлатларида юриб келгач, Осмонўғли ҳузурига кириш шарафига эришган бўлса, бу сафар худди шу саройдан силжимай етти йилдан сўнг ўша мўътабар хонага кириб, таъзим бажо этаётганди.

— Бу таклифларни ким амалга ошириши мумкин? — атайдан эгаси номаълум савол ташлади У-ди.

Чжан Цянь Бу Шининг бир дақиқа иккиланиб қолгани, савол шахсан ўзига қаратилганига тўлиқ амин бўлгани учун шартта бундай деди:

— Осмонўғлининг содиқ кули қўлидан келади!

— Усун ҳақида нималар маълум?

— Сюнну орасида бўлганимда, — дея гап бошлади гуноҳи кечирилганини пайқаган Чжан Цянь, — Усун ҳукмдори "хунмў" деб аталишини эшитганман. Ҳозирги хунмў Лецзяомининг отаси Наньдоуми Фарбий сюнну ерларида озроқ яйловга, кичикроқ улусга эга экан. Аймақлар орасида яйлов талаш қирғинларнинг бирида хунмўни ўлдириб, унинг чақалоқ ўғли Лецзяомини ўтлоққа ташлаб кетишибди. Бир неча кун кейин келиб чақалоқ тириклигини, баданига ёпишган ҳашаротларни қушлар териб ташлаётганини кўришибди. Чақалоқни бўри эмизаётганмиш. Шаньюй ҳайрон қолибди, гўдакни руҳ деб ўйлабдида, уйига элтиб тарбиялай бошлабди. Лецзяоми улғайгач, шаньюй уни қўшинга бошлиқ қилиб тайинлабди. Йигит бир неча бор жангларда ўзини кўрсатгандан кейин, шаньюй унга отасининг улуси билан яйловларини қайтариб бериб, Фарбий девор¹ қоровулларини назорат қилиб туришни топширибди. Лецзяоми ўз қўшинини кўпайтириб, атрофдаги шаҳарлар билан ўлкаларни бўйсундириб олибди. Натижада, у бир неча юз минг кишилик тажрибали жанговар қўшинга эга бўлибди. Шаньюй вафотидан кейин

¹«Узун девор»нинг фарбий қисми.

Лецзяоми янги шаньюйга бўйсунмай, ўз улусини мустақил бошқара бошлабди. Унга қарши юборилган янги шаньюй кўшини мағлубиятга учрабди, шу-шу сюннулар усунларни тинч кўйибдилар.

Гап шу ерга келганда У-ди қимирлаб кўйгандек бўлди. Чжан Цянь сўзлашдан тўхтаб, Бу Шига саволомуз қаради.

– Хўш, бу эртақдан қандай хулоса чиқариш мумкин? – савол ташлади У-ди.

– Менимча, шаньюй ўзбошимча хунмўни ўлдириб, Лецзяоми "ўғил" қилиб олган. Кейинроқ шаньюй усунларнинг анчагина танобини тортиб кўйган. Сўнг Лецзяомига унинг отасидан қолган улусни бериб, уни итоатда сақлаган. Кекса шаньюй ўлиmidан кейин усунлар яна мустақил бўлиб олганлар, – қатъий жавоб қайтарди Чжан Цянь.

– Бундан чиқди, усунлар ҳам аслида сюнну аймақларидан тарқашган! – хулоса қилди Бу Ши.

– Тўғри, – деди Чжан Цянь, – усунлар хукмдорининг лақабига "хун" сўзи кўшиб ишлатилади. Бу сўзга ўша сулола хукмдорларининг исмидаги "ми" кўшимчасини тиркаб, "хун-ми", яъни "хунмў" деб атайдиган бўлганлар. Айтишларича, ўлдирилган хунмўнинг аждоди ҳам асли шаньюйлар зотидан бўлган экан. Улар эса хун (кийик) уруғидан бўлганидан, улар кўл остидаги халқ номи ҳам "Хун" бўлиб кетган дейишади, биз уларни "сюнну" деб атаймиз. Бунни аниқлаш қийин!

У-ди сезилар-сезилмас бош қимирлатиш орқали ортиқча гап керакмаслигини билдиргач, салмоқланиб гап қотди:

– Усунларни сюнну билан қайта бирлашишга йўл кўймаслик... уларни фуқаро қилиш, улар орқали Кангюйни ҳам йўлга солиш... керак!

– Тўғри, кўчманчилар ичида энг ройиши, бизга яқини Усунлар. – деди апил-тапил Бу Ши суҳбатдан четда қолмаслик учун. У-ди "шу сабаб ҳамма гап Усунлар ҳақида бораяпти-да", дегандай унга маънодор қараб кўйди. Бу Ши ўтган галдан бери, Чжан Цяннинг таклифи тилга олингандан бошлаб, Осмонўғли ҳузуридаги суҳбатда ўз ўрнини тополмаётган эди. Ўтган сафаргиси-ку майли эди-я! Ҳозиргиси сал ноқулайроқ бўлаяпти-да! Чэнсян Чжан Цянни Осмонўғлига фикран ҳам, руҳан ҳам ўзига қараганда яқинроқдек сеза бошлади. Бу унда Чжан Цянга нисбатан ҳасад уйғотаётганди.

– Усунлар бошдан-оёқ Фарбни, Довонни кўлга киритишда шэнбинларга асосий таянч бўлиши керак! – бемаврид яна гапга суқилди Бу Ши. – Осмонўғлининг хулосасини амалда қандай татбиқ

Сариқ аждар ҳамласи

этишни яхши биладиган чэнсян бу гал маълум гапларни такрорлашга мажбур эди. – Шеньдуга ҳам, Дасяга ҳам, Аньсига ҳам, Усун отларининг туёғи етиб бориши керак!

Ҳар ҳолда Бу Ши янги гап айтолмаган бўлса ҳам, Осмонўғлининг фикрини ойдинлаштиришга маълум ҳисса кўшгандек эди. Илож қанча, чэнсяннинг насибаси аксари шундай бўлади.

Бованхоу даражасига тикланган Чжан Цянь энди Чжунланцянь¹ унвони билан Бош элчи вазифасида Усунга жўнади. Унга ёрдамчи қилиб Осмонўғли ёрлигига эга бўлган кўп сонли элчилар бириктирилди, жуда кўп турли-туман қимматбаҳо совғалар, ўн минг бошга яқин мол-қўйлар берилди. Уларни кўриқлаб, ҳар қайсисига иккитадан от берилган уч юз қуролли ясовул борарди.

Ғарбдан қайтганидан сўнг орадан ўн бир йил ўтгач², Чжан Цянь яна узоқ сафарга чиқди ва шу йилнинг ўзида Музламаскўл³ қирғоғига жойлашган Чигуга, усунлар ҳукмдори – хунмў ўрдасига етиб келди.

Кексайиб қолган хунмў Лецзяоми Бош элчи Чжан Цяньни истар-истамас кутиб олди. Қангхада, Катта Туячилардагидек совуқ кутиб олинишга ўрганиб қолган тажрибали Бош элчи бу гал ўзини бошқача тутди. У ҳайрон ҳам бўлмади, жаҳли ҳам чиқмади. Совуққонлик билан қатъий йўл тутди: хунмўга, унинг мулозимлари, уларнинг хотинлари, қизлари, келин-кертакларига қимматбаҳо тортиқлар қилди ва бор маҳоратини ишга солиб, хунмўга Усун Чиндан узоқда эмаслиги, яқин чегарадошлигини, хунлар эса сиқувда эканликларини англатиш ҳаракатида бўлди.

“Хунмўнинг юшмай иложи йўқ!” деган ишонч билан Чжан Цянь Лецзяоми ҳузурига кирди. Эгилиб салом бергач:

– Агар Осмонўғли бериб юборган тортиқлар сизга ёқмаган бўлса, қайтариб беришингиз мумкин! – деди.

Лецзяоми бунга жавобан муғомбирона жилмайди-да, олтин қосага қуйилган қимиздан хўриллатиб ичиб, катта ёғоч лаганда эндигина келтирилган, ҳоври чиқиб турган бутун қўй гўшtidан иккала қўли билан узиб олиб ея бошлади. У одатига кўрами ёки атайданми, қора уйнинг тепадаги туйнугига тикилган кўйи гўштни чапиллатиб чайнади. Гўё унинг ҳузурида Хань элчиси йўқдек эди. Кўчманчиларнинг одати, уларнинг меҳмондўстлигини яхши билган

¹“Жунланцянь” – Хунлар нойиби... “Хун” сўзини ханликлар “жун” тарзида ҳам талаффуз этганлар.

²Милоддан илгариги 115-йил.

³Иссиқкўл.

Маннон ЭГАМБЕРДИЕВ

Бош элчи ҳам хунмўга тақлидан, қимиз сипқара-сипқара апир-шапир гўшт ейишга киришаркан, тилмочига чиқиб кетишни имо қилди. Чжан Цянь билан хунмў холи қолишди. Элчи усунлар тилида чала-чулпа бундай деди:

– Сизлар... одатлар... биладан. Кўноқ овқат ейди йўқ... қимиз ичди йўқ... гап йўқ...

– Ҳа, шундай! – деди-да, хунмў илжайиб, тери ёстиққа ёнбошлаб олди.

Чжан Цянь косадаги қимиздан охирги хўпламини ичаётганда Лецзяоми йўлбарс тери пўстакка оёқларини баралла узатиб юбориб, хуррак ота бошлаганди. Хунмўнинг иккита ёш соқчиси кириб келишди. Чжан Цянь ўзига ажратилган қора уй томон йўналди.

Лецзяоми Чжан Цяннинг огоҳлантиришисиз ҳам Хань энди Усунга деярли кўшни бўлиб қолганини яхши биларди. Қариндош хунлар шимолга сиқиб ташланган, ғарбдаги қардош аймақлар бошқа томонга кўчириб юборилган... Тортиқларни қайтариб бериш – Хань билан алоқани ёмонлаштириш демакдир! Бундан усунларга фойда йўқ, энг тўғри йўл – жавоб беришга шошилмаслик! "Хань билан муносабатларни ёмонлаштирмаслик ҳам керак, яхшиламаслик ҳам!" дерди ўзига-ўзи хунмў. Тажрибали Хань элчиси Чжан Цяннинг муғомбирлигига Лецзяоми ҳам ўз муғомбирлигини қарши қўймоқчи, аммо буни у бепарво чол, кўчманчиларга хос соддалик ниқоби остида бажармоқчи эди!

Чиғу¹да Чжан Цянь бошчилигидаги элчилар қулай жойлашиб олишди. Осмонўғли Чжан Цянь юбориб турган батафсил маълумотлар орқали Усун ҳақида тобора тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиб борарди: "Усунлар қароргоҳи Чиғу Оқсувдан шимолда. Бу қароргоҳда Катта хунмў туради. У Чанъандан саккиз минг тўққиз юз ли масофада. Аҳолиси олти юз ўттиз минг кишидан иборат ёки бир юз йигирма минг уйлидир. Камалакчилари бир юз саксон мингдан ортиқ. Ерлари текис, серўт. Бу мамлакат жуда серёмғир, совуқ. Тоғларида игна баргли дарахтлар, арчалар кўп. Усунлар деҳқончилик билан ҳам, боғдорчилик билан ҳам шуғулланмайдилар², чорвалари билан серўт, серсув ерлар ахтариб, кўчиб юрадилар. Одатлари сюннуларникидек. Уларда йилқи жуда кўп, айрим бой кишиларда тўрт минг-беш минг бошдан йилқи бор...

¹Чиғу – айрим тарихчиларнинг фикрича, Иссиқкўлнинг жанубида, Қоракўл (ҳозирги Пржевальск) атрофларида бўлган. Усунлар тилида "Чиғу" – "қизил" деган маънони билдирган.

²Чин элчилари усунлар ҳукмрон ерлардаги ўтроқ аҳоли деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланишини ҳисобга олмаганлар.

Сариқ аждар ҳамласи

Усун энг кучли давлатлардан бири ҳисобланади. Усун шарқда сюнну билан, шимоли ғарбда Қангюй билан, ғарбда Довон, жанубда эса турли ўтроқ эллар билан чегарадош... Катта Юечжилар ғарбга кўчиб кетгач, яйловларининг бир қисми ҳам усунларга қолган. Улар орасида айрим юечжи қабилалар ҳам яшайди... Қадимда усунлар юечжилар билан ҳозир биз қурган Дуньхуан атрофларида ҳам кўчиб юрган, сўнг бу ерларга, ғарбга силжиб келган... Усунлар иттифоқига турли аймақлар киради. Улар орасида хирхиз деб аталувчи аймақ ҳам бор. Хирхизлар усунларнинг энг жанговар уруғларидан... Хирхизларнинг бир қисми шарқда, сюннулар орасида ҳам қолиб кетган дейишади.

Хунмўнинг ўнтадан ортиқ ўғиллари бор. У тўнғич ўғлини тахт меросхўри деб эълон қилган экан. Барвақт вафот этган тўнғич ўғил ўлими олдидан ўғли Гюньсюймани ўз ўрнига тахт меросхўри этиб тайинлашни илтимос қилган. Хунмўнинг раҳми келиб, тўнғич ўғлининг илтимосини қондирган. Бундан хунмўнинг ўртанча ўғли Далу хафа бўлган. У кучли, ҳарбий саркарда бўлиш кўлидан келадиган одам! Далу пайт пойлаб, Гюньсюймани ўлдиришга қасд қилиб юради ва ўз туғишканлари билан ажралиб, алоҳида яшайди. Кекса хунмў набирасига ҳам ўн минг камалакчи суворий бериб, ажратиб юборган. Ўз ҳузурида ҳам ўн минг суворий асрайди. Шу тариқа, усунлар давлати номига кекса хунмў тасарруфида бўлса ҳам, амалда у уч бўлакка ажраб кетган ҳисоб. Уларнинг ҳар қайсиси ўзларини хунмў ҳисоблайдилар. Катта хунмў эса, Лецзяоми..."

Бош элчи Чжан Цянь Чифуга яхши ўрнашиб олгач, ўз қўл остидаги элчиларни турли қимматбаҳо тортиқлар билан Дася, Аньси, Тяочжи, Қангха, Катта Юечжи. Лицзянь, Яньцай, Шеньду, Юйтань, Довон ва бошқа Ғарб давлатларига юбора бошлади. Бу элчиларни Осмонўғлининг ўзи "цзянйи" ("айғоқчи") деб атаган ва уларнинг вазифасини ҳам шахсан ўзи белгилаб берган: айғоқчилар асосан турли мамлакатларнинг кўшинлари сони, қуроллари, жанг қилиш усуллари ҳақида ва ҳарбий аҳамиятта молик бошқа маълумотлар тўплаб, кўшни давлатлар, халқлар ўртасига низо уруғини сепишлари, ички келишмовчиликларни кучайтириш орқали уларни кучсизлантиришлари керак!

Элчилар ёнида ўнлаб, ҳатто юзлаб хизматкорлар, соқчилар боришарди. Ҳар йили ханлар бешта-олтидан, айрим йиллари эса, ундан ортиқ ана шундай элчилар юборардилар. Айрим ҳукмдорлар Хань элчиларига аҳамият бермай қўйган бўлсалар, бошқалари чет элликларнинг бундай ёғилиб келишларига шубҳа билан қарай

бошладилар. Элчилар узоқ мамлакатлардан етти-саккиз, яқинроқларидан эса, уч-тўрт йилдан сўнг қайтиб келишарди. Бунга фақат йўлнинг узоқлиги, сермашаққатлилигигина сабаб эмас эди. Элчиларнинг вазифаси тез қайтиш эмас! Айрим ханликлар гўё элчилар гуруҳидан қочиб кетиб, ўша элларда қолиб кетардилар. Элчилар "қочоқлар"нинг қайтиб келишини кутиб, борган мамлакатларида яна маълум муддат қолиб кетиш имконига эга бўлишарди. Амалда эса "қочоқлар" хонлар, шохлар, ихшидлар, тархунлар, тудунлар, хоқонларнинг сарой мансабдорлари ўртасида низо уюштиришар, қимматбаҳо совғалар, ваъдалар эвазига Осмонўғли учун таянч нуқталари вужудга келтиришар, кўзланган мақсадни охирига етказардилар. Одатда, Хань элчилари жўнаб кетган мамлакатларда тахт учун ўзаро кураш авж олар, сарой тўнтаришлари юз берарди.

Чжан Цянь элчилардан келиб турган маълумотларни синчиклаб ўргангач, тартибга соларди-да, энг сара маълумотларни дарҳол Осмонўғлига етказарди.

Аньсидаги элчи юборган маълумотлар орасидан "Бу мамлакат ҳукмдори бизни кутиб олиш учун чегарага юборган мансабдор билан бирга йигирма минг камалакчи суворий келди" дейилган хабарни Бош элчи Осмонўғлига жўнатган маълумотида алоҳида таъкидлаб кўрсатаркан, ўзидан: "Аньси ҳукмдори бизга қудратли кўшинимиз бор, билиб қўйинглар, демоқчи бўлди", — дея қўшиб ҳам қўйди.

Чжан Цянь Чиғудан чопарлар орқали Чанъанга юбориб турган маълумотлар Осмонўғлининг узоқ ғарб мамлакатларига нисбатан қизиқишини тобора орттириб юбораётганди. Энди элчилар икки марказдан — Чанъандан ва Чиғудан жўнатиладиган бўлиб қолди. Бевосита Осмонтаги саройидан Усуннинг ғарбидаги мамлакатларга юборилаётган элчилар ҳам албатта Музламаскўл қирғоғида тўхтаб ўтарди. Чунки улар учун Ғарбни беш қўлдек билладиган Бош элчининг маслаҳатлари жуда зарур эди! Ахир, Чжан Цянь йўллар, кечувлар, довонлар, даралар ва ҳоказоларни жуда яхши билишидан ташқари, энг муҳими, ўша халқлар урф-одати, ҳукмдорларининг феъл-атворлари, ҳатто тахт учун очиқ ва зимдан умид боғлаб юрганларни ҳам деярли номма-ном биларди. Чжан Цянь қўниб ўтадиган элчиларнинг нималарга кўпроқ эътибор беришлари кераклигини, нималарни қўшимча ёки такрор аниқлашлари зарурлигини белгилаб берарди. Чунки у ёки бу мамлакат тўғрисида қандай маълумот бору қандай маълумот чала-яримлиги Бош элчига кундай равшан эди.

Хань элчиларининг чет эл ҳукмдорлари, уларнинг мулозимлари

Сариқ аждар ҳамласи

кўз олдида эътибори кета бошлаганининг ҳамда Осмонўгли юборган совға-саломларга қизиқиш камайиб бораётганининг яна бошқа сабаби ҳам бор эди. Дастлаб юборилган элчи тўдалари орасида хизматкор ёки котиб бўлиб борган шахслар Осмонўгли саройидан у ёки бу мамлакатга элчи сифатида юборишларини илтимос қилардилар. Бундай илтимослар кўп ҳолларда рад этилмас, машаққатли ҳамда хатарли олис сафарга бориш ниятидагилардан гуруҳ тўплашга рухсат бериларди. Ҳар нарсага тайёр, ҳамёни қуруқ элчилар ўзлари бораётган мамлакат ҳукмдорига Осмонўгли йўллаган совғаларнинг ҳам, Хань ҳукмдорига жавобан қайтарилган тортиқларнинг ҳам бир қисмини ўзлаштириб олардилар. Агар бу тоифа элчилар ўзларига топширилган асосий вазифани яхши уддалаган бўлсалар, уларнинг "майда кирдикорлари" кечириларди. Гуноҳлари катта бўлса, жазоланардилар. Бордию ўз гуноҳлари учун катта жарима тўласалар, улар яна такрор элчиликка юборилавериларди. Бу борада ҳам Осмонўгли "бирдан-бир тўғри йўл" тутганди: ахир, қўли эгри элчилар ўғирлаган молларини тарк этган мамлакатларида қолдирмай, Осмонтагига олиб келадилар-ку! Улар гуноҳларини ювиш учун бойликларни бари бир хазинага топширадилар-да! Бошқатдан бойлик тўплаш учун яна бораверишсин элчиликка! Ҳатто, Осмонўглининг совға-саломларини ҳам ўмаришдан тоймайдиган "азаматлар"гина бажара олишлари мумкин топширилган хатарли вазифани. Ношуд-лапашангларга йўл бўлсин бу иш. Чумчуқ чир этса, юраклари ширр этади ундайларнинг. Осмонтаги саройини элчиларнинг обрўйи эмас, улар бажариб келишган ишнинг натижаси қизиқтиради асти!

Ғарб мамлакатларида Хань элчилари тўғрисида тарқалган ва тарқалаётган ҳар хил баланд-паст гаплар Осмонўглини ташвишга солмасди. Ўша мамлакатларга шэнбинлар қадами етиб боради-ю, ундайин баланд-паст гапларни ханларнинг кескир қиличлари текислаб қўяди!

У н и к к и н ч и б о б

КЕКСА ҲУНМЎГА ЮБОРИЛГАН ЁШ МАЛИКАЛАР

Улкан Музламаскўл атрофини қуршаб олган тоғ чўққилари ҳамон оппоқ қор билан қопланган. Пастда, водийда эса баҳор. Тоғ ёнбағирлигидаги чодир тикилган тепаликдан кўм-кўк кўл кафтдек кўриниб турибди. Атрофи ям-яшил майсазор, кўп қиррали қизил ипак чодир юқориқоқдаги тепаликдан қаралса, кўк бахмал чойшабга

қизил ғумбарак гул тикилгандек кўринади. Чодирнинг ярим кўтариб кўйилган парда-эшигини енгил шабада тебратади. Чодир ичига оқ туя жун кигизлар устига кўкимтир шойи тўшаклар ёзиқли, ҳар жой-ҳар жойга шойи жилдли ёстиқлар ташлаб кўйилган.

Хунмў Лецзяоми билан Бош элчи Чжан Цянь пахтали момик ёстиқларга ёнбошлаб ўтиришибди. Сермулозимат-тавозели Хань хизматкорлари олтин косада қайноқ шарбат олиб киришди.

— Овқатдан сўнг қоқи шарбати ичмоқ ғоят фойдали, — деди Бош элчи хунмўга коса узатиб.

— Қимиз-чи, қимиз фойдали эмасми?

— Қимиз ҳам фойдали. Аммо бу шарбат ҳам чакки эмас.

— Оғзим куйиб қолмасайди деб кўрқаман.

Чжан Цянь хунмўнинг тагдор бу гапига жавоб тополмай ютинди. Тўғри, усунлар овқатдан кейин иссиқ шарбат ичишга ўрганмаганлар. Аммо бу қари тулки тўғри маънода айтдими ҳозирги гапни ёки ханлар билан яқинлашишдан оғзи куйиб қолишига шама қиляптими?

— Тўғри, баҳор фасли одатда қимизга... қизга чорлайди, — деди ниҳоят Бош элчи орага чўккан хиёл жимликдан сўнг.

— Қиз кўзга дори дейишади, — чайналди хунмў.

Яна тагдор гап! Нима демоқчи бу билан туллак?!

Ажабо, нечук хунмў Бош элчининг қочиримини фаҳхламаяпти? Чжан Цянь ниҳоят гапни айлантормасдан, асл мақсадни айтиб кўя қолишга қарор қилди. У бутунги зиёфатни беҳуда ташкил қилмаганди. Усунлар сариқ рангдан кўра, қизил рангни ёқтиришларини ҳисобга олган элчи алоҳида маҳорат билан тикилиб, шинам безатилган қизил ипак чодирни ҳам хунмўга маълум мақсадни кўзлаб тортиқ этганди.

— Аёл зоти роҳатлантириш учун яратилган. Аёл одамларни қариндош ҳам қилади. Агар сиз Хань хонадони маликаларидан бирини хотинликка олсангиз, икки халқ қон-қариндошлик иплари билан янада мустаҳкамроқ боғланарди!

— Кошкийди-я, ёшим лоақал етмишларда бўлганида...

— Сиз ҳали йигитдай бақувватсиз! Бу ерга, сизларнинг юртларингга келганимдан сўнг тушуниб қолдим: қимиз билан қази етмиш икки томиргачан кўпиртириб юбораркан. "Қимиз, қази, қиз!" деб бекорга айтишмас экан!

— Бари бир малика учун қарилик қиларман. У анча ёш бўлса керак?

— Маликанинг ёши ўн еттиларда шекилли, агар ундан ҳам ёшроқ бўлмаса.

Сариқ аждар ҳамласи

Хунмў маликанинг ёшини суриштира бошлаганини кўрган Бош элчи асл мақсадга кўча қолди:

– Ҳамон қариндош бўлмоқлик ниятимиз бор экан, бир-биримиздан ийманиб ўтиришга ҳожат йўқ. Агар сизлар Ғарбий сунну ерларини ишғол қилсанглар, Осмонгагига яна ҳам яқинлашасизлар. Ахир, у ерларда етти бўғин ота-бобонглар яшаб келишган-ку!

Бош элчининг мўлжалига кўра, бу гап хунмўни анча қизиқтириши керак эди. Аммо у яхши англамади ёки Чжан Цянь лозим даражада тушунтиролмади. Эҳ, аттанг, тилмоч йўқлиги панд берди-да ҳозир! Бош элчи гап бошлаши ҳамано хунмў мудрай бошлаганди, энди хуррак овози эшитилипти... Демак, бу туллак тулкидан яна жавоб олиб бўлмайди!

Чжан Цянь хунмўни Осмонўғли номидан тортиқ этган ипак чодирда қолдириб, ўз қароргоҳи томон йўл олди.

Бош элчидан муғамбирона кутулган Лецзяоми унинг таклифи устида ўйлай бошлади. Хань маликасини хотинликка олиш учун кунчиқар томонга, илгари Хуншабек аймақлари яшаган томонга ўтиш керак! Хань хонадонига нечук керак бўлиб қолди бу? Нега ханлар хунлардан тортиб олинган ерларнинг бир қисмини усунларга беришмоқчи? Нимага алмаштирмоқчилар у ерларни? Бу ўринда жуда қалтис ҳисоб-китоб бор! Агар усунлар илгари Хуншабек аймақлари яшаган ерларга кўчиб ўтсалар, турган гапки хунлар билан усунлар ўртасида адоват келиб чиқади. Бу ўз-ўзидан ханлар фойдасига хизмат қилади: ўзаро низодан хунлар ҳам, усунлар ҳам заифлашадилар! Заифларни бўйсундириш учун ортиқча ақл керакмас! Ханларнинг мақсади худди мана шу! Хўш, гап модомики шундай экан, кекса Лецзяоми қандай қарор қабул қилиши керак? Агар бошқа илож бўлмаса, У-дига куёв бўлиш мумкин, аммо асло хунларнинг ерига қочиб ўтмаслик керак!

Тажрибали Лецзяоми қанча зийрак бўлмасин, бари бир у Осмонўғлининг мақсадини қисман билолди холос: Чин ҳукмдори асли усунлардан, уларнинг суворийларидан фақат хунларни тор-мор этишдагина эмас, балки аввало ғарбий ва жанубий-ғарбий мамлакатларни босиб олишда ҳам фойдаланмоқчи эди.

Бош элчига бериладиган жавобни Лецзяоми турли баҳоналар билан пайсалга сола бошлади. У навбатдаги учрашувда Чжан Цянга маликага уйланмоғим учун юртдошларим билан маслаҳатлашиб олишим лозим, деди. Қиш эшик қоқиб турибди, элимни бўлса келаси йилги ёздан олдин тўплай олмайман.

Келгуси йил ёзида аймақлар билан уруғларнинг бошлиқлари Чигуга тўпланишганда кенгашга хунмўнинг ўртанча қайсар ўгли Далу келмади, тахт вориси деб расман эълон қилинган, шу боис Сэнцзу, яъни "тахт эгаси" деб юритила бошлаган невараси Гюньской бўлса, кекса бобосининг ёш маликага уйланишига қарши чиқди. Кенгашда бу масала бўйича усунлар бир қарорга келолмадилар.

Келаси йил ҳам хунмў Чжан Цяннинг таклифига аниқ жавоб қайтармади. Аъёнларимдан анчагинаси шаньюйга яширин хизмат қилади, уларни лоақал бетараф қилишга эришмасдан туриб, кенгаш чақириб бўлмайди, деди Лецзяоми.

– Мен Осмонтагига қайтишим керак. – Қаттиқ ташвишланган оҳангда деди Чжан Цянь. – Осмонўғлининг амри шу!

– Яна бир йил сабр қилинса бўлмасмикин? Одамларимни кузда тўплайман.

– Мен Осмонтаги ҳукмдорининг хизматкориман. Осмон улуғлаган зот раъйига қарши иш тутолмайман.

Лецзяоми ўйланиб қолди. Бир ёқлама кетиб қолмадиммикин? Бемаврид ҳийлам эл-юртим бошига фалокат келтирмасмикин?

Бош элчи йўлга тушганидан уч кун ўтгач, Лецзяоми унинг ортидан чопар юбориб, Чжан Цяндан тўхтаб туришни илтимос қилди. Бош элчи бу таклифга "аранг" рози бўлди. Чжан Цяннинг охирги ўқи нишонга теккан эди! Аммо тарёксиз заҳар йўқ! Бир ҳафтадан сўнг Чанъанга қайтаётган Чжан Цяннинг карвонида ўз одамлари ва соқчиларига эга хунмў элчиси ҳам бор эди! Шу пайтгача Чжунгода усунлардан ҳеч ким бўлмаганди, ханлар мамлакати тўғрисида хунмў ҳам, унинг аъёнлари ҳам фақат сўзамол Хань элчиларининг гаплари орқалигина тасаввурга эга эдилар. Энди хунмў Чин тўғрисида бевосита ўз одамлари орқали маълумот олмоқчи бўлди. Ўзаро алоқалар "қуда-андалик" қача бориб етадиган бўлгани учун Лецзяоми Чжан Цяннинг чорасига қарши ўлароқ, ўз чорасини ҳам кўриб кўйди.

Чанъанда ҳам жиддий ташвишлана бошладилар: усунларни чалғитиш ханларнинг ўзлари учун кўнгилсиз оқибатларга олиб келмасмикан? Ханлар билан усунлар алоқасининг сусайиши уларни хунлар билан яна яқинлаштириб кўяди-ку! Довонга юриш бошлаш тайёргарлиги деярли тугалланган. Шэнбинлар шай туришибди. Усунлар шэнбинларнинг орқа томонида қоладилар, бинобарин бўлажак жангларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан усунларнинг шэнбинларга нисбатан муносабатларига боғлиқ! Усунлар Хань кўшинининг Довонга қарши юришига халақит бермаслиги шарт. Аммо бу кам

Сариқ аждар ҳамласи

ҳали. Хунмўни Довонга қарши озроқ бўлса-да аскар юборишга кўндириш, тўғрироғи, мажбур қилиш керак! Шу тариқа у аста-секин шэнбинларни қўллаб-қувватлаб туришга кўника бошлайди. Демак, Лецзяоми билан тезроқ қариндош бўлмоқ ниҳоятда зарур! Буни пайсалга солиб бўлмайди, вақт жуда зиқ. Анави ландовур Чжан нима қиляптийкин у ёқда? Усунларни ғарбий хунлар илгари яшаган ерларга кўчиришдан кўра ҳам уларнинг Довонга қилинажак ҳужумни қўллаб-қувватлашларини таъминламоқ зарурроқ ва муҳимроқ ҳозир! Демак, хунмўнинг куёв бўлиши учун илгариги шартни — усунларнинг ғарбий хунларнинг ерларига кўчишларини узил-кесил тарзда қўймаслик керак. Усунлар ёрдамида хунларни буткул тор-мор этишни эса кейинроқ, бафуржа, Довон бўйсундирилгандан кейин, довонликларнинг арғумоқларига минган шэнбинлар бажарадилар! Шундагина усун суворийларининг Осмонўғли кўшинлари билан ёнма-ён хунлар устига бостириб боришдан бошқа иложлари қолмайди!

Чжан Цянь ҳам аллақачон худди шундай фикрга келган эди. Аммо элчи "хунмўни куёв қилиш учун усунларнинг хунлар илгари яшаган ерларга албатта кўчиб ўтишлари шарт, деган кўрсатмангизни бекор қилинг!" деб Осмонўғлига қандай айта олади?!

У-ди Чиғудан кеча тунда қайтиб келган Чжан Цянни ўз ҳузурига чақиртириб, унга бундай деди:

— Усунларни кунчиқар томонга кўчириш ҳозир жуда зарурми?

Бош элчи Осмонўғли билан бир хилда фикр юритишига яна бир бор ишонч ҳосил қилгач, усунларни тўлиқ йўлга сололмагани сабабли ҳукмдорнинг ғазабига учрамай омон қолганидан мамнун бўлиб, дадил қуйидагича жавоб қайтарди:

— Буни кейинча қилса ҳам бўлаверар.

— Унда имилламаслик керак!

Эртаси тонг палласи соқчилар тўдаси кўриқчилигида махфий чопар Чиғу томон елди.

Ханлар чопари Лецзяомига Бош элчи номидан тортиқ топширди. Филсуяк сопига учқур кийик тасвири нақшланган бу совға-ханжарни бир пайтлар Лецзяомининг ўзи Чжан Цянга ҳадя этганди. Чопар ушбу совғани бераётиб, ўз хўжайинининг яширин "биродарона маслаҳати"ни ҳам айтди. Чжан Цянь хунмўга дарҳол Чанъанга совчи-элчилар юбориб, Хань маликасини хотинликка сўрашни ўз номидан (мутлақо Осмонўғли номидан эмас) маслаҳат берган эди. Шундай қилса, хунмўнинг ўзи учун ҳам, унинг халқи учун ҳам фойдали бўлиши алоҳида таъкидланганди. "Сизларда ичган тузим ҳурмати, —

деганди Бош элчи, — хунлар ерига кўчишларингни талаб қилмасликка Осмонўглини кўндириб кўраман. Бу охириги имконият. Эҳтимол, сиз меҳмондўст хунмўга "ёрдам" қилиш имкони менга бошқа насиб этмас!"

Ўз "қадрдони"нинг бу "қимматли маслаҳатлари" Осмонўгли ихтиёрисиз берилмаганини Лецзяоми чопар гапни охирига етказмасданоқ тушуниб етганди. Аммо у Осмонўглининг усунларни ғарбий хунлар ерига кўчириш ниятидан воз кечишини ўз ғалабаси деб билди. Бинобарин, хунлар билан муносабатларнинг ёмонлашувига баҳона йўқ. Мана энди, ёш маликага уйланса бўлаверди: хунлар билан ҳам, ханлар билан ҳам умумий тил топа билиш ўз халқи фаровонлигининг калитидир.

Орадан кўп вақт ўтмай Чанъанга совчи-элчилар келишиб, Хань маликаларидан бирини хунмўга хотинликка сўрашди. Осмонўгли расмийт юзасидан сарой аъёнлари фикрини сўраган бўлди. Аъёнлар малика учун катта қалин сўрадилар. Хунмў кўп олтин, кумушлардан ташқари бир неча минг учқур усун отлари бериши керак эди. Қалинлар келтирилгач, У-диннинг жияни ван Цяо-дуннинг қизи, ўн тўққиз ёшли бўй етган Си-цзюнь шоҳона тантана билан усунлар хунмўси, тўқсонга яқинлашиб қолган Лецзяомига хотинликка жўнатишди.

Малика Си-цзюнга олий табақа келинларга хос кийим-кечаклар, қимматбаҳо тақинчоқлар берилди. Асл шойи пардалар тортилган, олтин суви юргизилган икки ғилдиракли ёпиқ соябон аравага ўтказилган малика-келинни бир неча юз мулозимлар, ахта қуллар, хизматкорлар кузатиб борардилар. Анвойи шойи газламалар, кийим-кечаклар, олтин, кумуш ва мис идишлар жойланган юклар — келиннинг сепи ортиқли туялар, хачирлар эса, тўй карвонининг охирироғида силжирди.

Чиғуда катта тўй базми бошланиб кетди. Тўйнинг охириги, еттинчи куни Си-цзюннинг ипак чодирига куёвни олиб келдилар. Ўн гулидан бир гули очилмаган, оҳудек нозик-ниҳол келинчак қаршисида кўсанамо юзлари тиришиқ, мункиллаган чол базўр бел кўтариб турарди. Лецзяомининг дардчил шилпиқ кўзлари тинимсиз ёшланарди. У келинчакнинг чимилдигига кириш олдидан белига қистириқли шойи рўмолчаси учи билан кўзларини яхшилаб артганди. Лекин чимилдикда белидаги қистириқли рўмолчани эсидан чиқариб кўйиб, кўзини пўстинининг енги билан бир неча марта артди. Келинчакнинг кўз олди қоронғилашиб, боши айландими, у хиёл

Сариқ аждар ҳамласи

чайқалиб кетди. Ёнида хушёр турган икки чўри аёл келинчакни суяб қолдилар. Расм-русумлар тугади. Келин-куёв холи қолганларидан сўнг кўп ўтмай, ипак чодир ичидан куёвнинг баралла хуррак отиши аралаш келиннинг пиқ-пиқ йиғиси эшитила бошлади... Эрталабки нонуштадан сўнг куёв ўз кигиз ўтовига кетганича ёш хотини ҳузурига орадан уч ой ўтгандан кейингина келди. Шу тариқа келин-куёвнинг ҳар уч ойда бир кўришиши одат тусига кириб қолди.

Чиндан келтирилган моҳир ҳунармандлар Чиғуда Си-цзюнь учун чоғроқ, аммо ҳашамдор, сербезак ёғоч сарой қуриб бердилар. Ҳар гал хунмў Си-цзюнь ҳузурига мулозимлари билан келганида, малика уни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олар, фақат қуш сутигина йўқ зиёфат бериб, базмлар уюштирар, эрига, қаватидагиларга совғалар улашар ва иззат-икром билан кузатиб кўярди.

Лецзяоми Си-цзюнь саройидан чиқиши биланоқ, ўзини тор, қинғир-қийшиқ йўлаклари бор гор ичидан бир илож қилиб чиқиб олган одамдек сезарди. Кигиз ўтовига кирган заҳоти гиламлар, оқ кигизлар устига чўзиларди. Шундай қилгандагина у ўзини эркин сезар, тўйиб-тўйиб нафас оларди. Лецзяоми Хань тилини билмасди. Бир йилдан ортиқроқ давом этган "бирга яшаш" давомида эр-хотин бор-йўғи уч-тўртга сўз ёрдамидагина бир-бирлари билан гаплашдилар. Зерикиб, эл-юртини соғинган малика Си-цзюнь¹ кўшиқ тўқиди:

*Қариндошим мени ёт элга
Берди, келдим раъйига қараб.
Тақдиримда Усун шоҳига,
Гаров бўлмоқ бор экан, ажаб!*

*Юм-юмалоқ кигиз ўтовда,
Егани гўшт, ичгани кўк сут.
Уйқу, ором, мудроқ ҳамроҳи,
Йигитлиги бўлгандир унут!*

*Эл-юртимни эслаган ҳамон,
Юракларим эриб оқади.
Ёввойи ғоз бўлсам-да унда,
Майли!.. Вужуд қанот қоқади!*

¹Си-цзюннинг бу кўшиғи Гу Баннинг (милоднинг I-асри) "Цянь ханшу" асарида келтирилган. Русчага Н.Я.Бичурин таржимаси.

Си-цзюннинг зериккани ва тўқиган кўшиғи ҳақидаги хабар У-дининг қулоғига ҳам етиб борди. Маликанинг кўнглини кўтариш, овунтириш учун у Чанъандан қушлар расми тикилган ажойиб ипак чодир, анвойи шойилар, олтин, ёқут, садаф тақинчоқлар юборди.

Осмонўғли Си-цзюнни Усунда қолдириш фикридан воз кечмаслигини билгач, кекса хунмў малика саройига невараси Сэньцзунни бошлаб келди. Бу гал Лецзяоми ҳеч кимнинг хаёлига келмаган мақсад билан келганди. У Си-цзюннинг пешонасидан оталарча ўпиб, йўтала-йўтала:

– Малика Си-цзюнь! Бугундан бошлаб сен Сэньцзунинг хотини бўласан! Энди сен менинг келинимсан! – деди.

– Аммо... Бизнинг одатимиз...

– Ахир, сен билан мен... иккаламизга аён-ку, Сэньцзу биринчи эринг бўлади!

– Йўқса, бу ишни олти ой кечиктиришни сўрайман...

– Майли, ихтиёринг! Сэньцзу зерикиб қолмайди, у ҳозирча бошқа хотинларининг ўтовига кириб турар.

Си-цзюннинг умиди чиппакка чиққан эди. У хунмўнинг вафотидан сўнг ўз юртимга қайтаман, қариянинг куни саноқли қолган, деб ўйларди. Малика ҳар доим Сарикдарё соҳилидаги боғларда сайр этиб юришни орзу қилар, ҳатто тушларида ҳам ғоз бўлиб Чанъанга учарди. У ерда ўзига муносиб эр топилади!. Саройдаги ёш мансабдорлар орасидан кимга чиқишини ўзи хуфия белгилаб қўйиши ҳам мумкин.

Си-цзюнь шойи матога иероглифлар битиб, қариндоши У-дига юборди: "Хунмўнинг хотини бўла туриб, қандай унинг неварасига эрга чиқа оламан?!" Аммо у Осмонўғлидан: "Хань доврўғини кенг жаҳонга таратиш учун ўша халқ урф-одатларига кўникишинг керак!" – деган қисқача кўрсатма олди.

"Малика бўлса ҳам қиз боланинг қисмати шу экан-да!" Си-цзюннинг хаёлига келган биринчи фикр шу бўлди. У хатнинг охирини ўқий олмади. Кўзларидан шашқатор оққан кўз ёшлари ҳарир кўйлагини баданига ёпиштириб юбораётгани учун ҳали эркак кўли тегмаган сийналари янада бўртиб кўринарди.

Сўралган олти ой муҳлат ҳам ўтди. Си-цзюннинг чодирда кенг елкали, навқирон Сэньцзу тунаган биринчи оқшомдан бошлаб, малика зерикмай ҳам, тушида ғоз бўлиб Чанъанга учмай ҳам кўйди.

Кекса хунмў Хань маликаси билан муносабатини ўз кўнглидагидек йўлга қўйгач, Осмонўғлининг Чиғудаги айғоқчиларидан яширинча шаньюй ўрдасига элчи юбориб, хун маликаларидан бирини

Сариқ аждар ҳамласи

хотинликка сўради. Усунларнинг Хань билан яқинлашиб бораётганидан безовталана бошлаган шаньюй усунларга хужум қилишга зимдан тайёрланаётганди. Хунмў элчисининг сўзлари шаньюйни тинчлантирди. У кўп қистамасданоқ қизларидан бирини "қари тулки"га беришга рози бўлди. Энг эпчил чавандоз йигитларни ҳам оти туёғидан чиққан чанг орасида қолдириб кета оладиган, икки юзи нақш олмадек қип-қизил хун маликаси асъаса-тантана билан Чиғуга кириб келди.

Лецзяоми хун маликасини фурсат ўтказмай ўзининг ўртанча ўғли Далуга хотинликка белгилади. Одатга кўра, расмийт учун ўтказилган қизқувдининг охирида Далу оппоққина, лорсиллаган, бодомқовоқ хун маликасини отдан юлқиб олиб, икки кўлида кўтарганича атрофдагиларнинг қийқириқлари остида тўппа-тўғри ўз ўтовига олиб кириб, тизза бўйидан ҳам баланд тўшалган ўриндиққа босди...

Аймоқ ва уруғ бошлиқлари тўпланган катта кенгашда хунмў хун келинни катта малика деб, ханлик келинни кичик малика деб эълон қилди, кекса Лецзяоми Хань маликасининг кўнглини олишга қурби етмаган бўлса ҳам, ҳали ўз халқи хавфсизлигини асрашга ярарди. Усунлар қардош халқ хунлар билан алоқани мустаҳкамлаб олдилар, шунингдек ханлар билан ҳам умумий тил топгандек бўлдилар. Бу ҳол узоққа чўзилармикан? Ким билсин, келажак кўрсатар...

Ўн учинчи боб

САРИҚ БУЗОҚЛАР ҚОНИ

Чанъаннинг жанубий шарқидаги девордан анча нарида улкан тепалик яққол кўзга ташланади. Тепаликда устма-уст қўндирилиб, томи бурчакларининг учи хиёл тепага қайрилган қурбонлик уйи мағрур қад кўтариб турибди. Бу бино Улуғ Бирлик руҳи – Тай-и шарафига қурилган. Пастроқдаги ёнбағирларда, беш афсонавий аждод–императорлар шарафига барпо этилган қурбонлик бинолари доира шаклида жойлашган: жанубий шарқда Хуан-ди – Сариқ император-аждодга, шарқда Чин-ди – Кўк император-аждодга, ғарбда Бай-ди – Оқ император-аждодга, жанубда Чи-ди – Қизил император– аждодга, шимолда Хэй-ди – Қора император-аждодга.

Муқаддас тепалик атрофини ланжун-посбонлар ўраб олишган. Тай-и қурбонлик уйи ичида ҳар қайсиси ўз лавозими ва мавқеига мувофиқ тартибда Осмонтаги асосий саройининг мартабали аъёнлари

ўрин олганлар, улар кўллари кўксиларига кўйиб турибдилар. Ҳеч ким қимир этмайди. Тай жу – бош қоҳин Куань Шу қорамтиртўққизил рангли кенг ридога чўлғаниб, қурбонлик маросимини бошқаради. Унинг кексаларга хос серажин юзи улуғвор-жиддий. У-ди сариқ либосда пастаккина юмшоқ курсида юзини жанубга буриб ўтирибди. Мулозимлар унинг қаршисида юзларини шимолга қаратганча бошлари ҳам тик қотганлар. Осмонтаги русуми шундай: ҳукмдор жанубга юзланиб ўтиради, аёнлари эса Осмонўғлига ўз тобелиklarини таъкидлаб, юзларини шимолга ўгириб тик турадилар!

Махсус боқилган кўтосни олиб келдилар. Йигирма уч-йигирма беш торли кунхоу-рубоб садолари янгради. Бу антиқа чолғу асбобини унинг ихтирочиси Хоу ва ихтиро этилган жой-Кун номлари шарафига кунхоу дейилади. Кунхоунинг шикаста куйи, унинг аста таралишига мос тарзда қурбонлик кўтос қони вошиллаб косаларга оқа бошлади... Атрофга турли идишлардаги шароблар, хурмо, сур гўштлар кўйилган...

Кўй тинди. Одамлар гўё қотиб қолган эдилар. У-ди кўлини кўксига кўйиб, ибодат бошлади:

– Энг аввало Осмон ўз Ўғлига, биз¹ каминага қимматбаҳо уч оёқли бирикма инъом этди. Биз яхши биламизки, бу учоёқли бирикма бошда улуғ Хуан-дига тегишли бўлган. Бу муқаддас уч оёқли бирикма Осмон, Ер ва Инсоннинг бирлиги белгиси эканини биз яхши биламиз. Биз шуни ҳам биламизки, Осмон тахтда ўтирган ҳукмдорни адолатли деб ҳисоблагандагина бу муқаддас уч оёқли бирикма ерда пайдо бўлиб қолади. Биз, ҳукмдор ўғлингиз, сиз Осмон олдида ҳурмат-тавозе билан бош эгамиз!

Ибодатнинг давоми пичирлаб адо этилгани учун бошқалар уни эшитмадилар. Тобиниш охирига етганда, У-ди овозини кўтарди:

– Тай-идан нажот кутамиз! Чжунгони Катта Осмонтаги² четларигача кенгайтиришда бизга юқоридан мадад келишига умид боғлаймиз!

Куань Шунинг ишораси билан яна чолғу куйи янграй бошлади. Осмонўғлига, унинг улуғ ишларига ривож йўллашни илтижо қилган кўп овозли ибодат садолари чолғу оҳангларига чўлғана-чўлғана обиданинг туйнуги орқали осмонга кўтарилди. Қурбонлик маросимининг охирида гўшт чиқитларини оловда куйдириб юбордилар.

¹Ибодат пайтида Осмон Ўғиллари "мен" сўзини деярли ишлатмаганлар.

²Катта Осмонтаги у бутун дунё.

Сариқ аждар ҳамласи

Кейинги кунлари ҳар қайси император-аждод номига мос рангдаги ридо кийиб, Осмонтагининг буюк зотлари сариқ, кўк, оқ, қизил, қора император-аждодлар шарафига қурилган қурбонлик обидаларида ибодат маросимларини ўтказдилар. Беш император-аждод руҳлари учун, уларни ҳамда Бэйдоу — Етти оғайни юлдузлар руҳини қўриқлаб юрганлар учун косалардаги шароблар обидаларнинг бурчакларига тантана билан тўкиб юборилди. Ахир, Бэйдоу руҳи ўлим устидан ҳукмрон-ку!

Чанъан яқинида ибодат маросимлари ўтказилаётган айни вақтда Шанъси, Шэньси ва уларга қўшни бошқа вилоятларда минглаб қуллар йўлларни тозалаш, саройлар ва минораларни, шунингдек руҳлар, аждодлар шарафига тоғларда қурилган ибодатхоналарни тартибга келтиришга киришиб кетган эдилар. Тайёргарлик ишларининг кўлами ва шиддатига кўра, Осмонўғли яқин кунларда бу томонларга сафар қилиши аён эди.

Вэйянгун саройида муҳим сафарга тайёргарлик қизиб кетди. Чжундафулин — давлатпаноҳ сафарининг бошқарувчиси Осмонўғли чиқиб кетиши эҳтимол тутилган пойтахт дарвозаларини шахсан бориб кўрди. Бирорта ғаразгүй бирор кавакка яшириниб олмасин деб циланлар — отлиқ соқчилар атрофдаги катта-кичик, қинғир-қийшиқ кўчалар, муюлишларни туну кун айланарди, Чжундафулин — сарой соқчилари ва қўриқчилари бошлиғи, ланжунлин — саройнинг ички дарвозалари соқчилари бошлиғи билан бирга шэнбинлар ва махфий қўриқчилар ўз хизматларини қандай бажараётганларини муттасил текширардилар.

Орадан икки ўн кунлик¹ ўтар-ўтмас, тун бўйи бир неча минг ёғоч челақлардан сув сепилган, хумдонларда пиширилган сополлар ётқизиқли кўчадан эрта тонгда отлиқ посбонлар кузатувида сариқ мато қопланган икки ғилдиракли хуанъуцзюй — соябон арава сариқ пардаларини ҳилпиратиб шарқий, энг катта дарвоза томон силжиб борарди. Хуанъуцзюй чап шотисининг учига бунчук — от думи билан патлар сирачлоқли ёғоч даста ўрнатилган бўлиб, бу Осмонўғли ҳокимиятининг рамзи эди. Икки ғилдиракли Сариқ соябон арава — Хуанъуцзюй бутун Осмонтагида бир дона, унда Осмонўғлидан бошқа ҳеч ким юрмайди, юролмайди, юриши мумкин эмас! Уни узоқдан кўрган ҳар бир кимса то арава ўтиб кетгунча ер баравар таъзим қилиб туради. Поёнсиз Осмонтаги бўйлаб қидирилганда ҳам атрофни

¹Кунлар ҳисобида — ҳафталар эмас, ўн кунликлар ишлатилган.

ярақлатиб, нур сочиб ўтувчи хуанъуцзюйни баралла кўра олган лоақал бирорга қорабош – авом топилармикан?!

Шаҳар дарвозаси ташқарисига чиққач, сариқ соябон арава кўм-кўк экинзорлар орасидаги илонизи йўлда илдамлайди. Олдинда ва икки ёнда ёз иссиғида қовжираб кетган қизғиш-тўқсариқ тепаликлар кўзга чалинади. У-дининг фикри шу манзарага тортилди: қишда оппоқ тепаликлар баҳорда яшил рангга киради, ёзга келиб эса сарғаяди, сўнг тўқсариқ-қизғиш тус олади... Тўқсариқ-қизғиш ранг ҳам сариқ-ку!

Тепаликлар йил давомида ўз рангини ўзгартириб туриши У-дига Осмонтагида сулолалар рамзи сифатида ранглар тусланишини эслатди. Чин Ши хуанди узоқ сафар ва саёҳатлар учун мўлжалланган ўзининг икки гилдиракли соябон араваси – вэньлянцизюйга олтига оқ от кўштириб, юрған пайтларда оқ ранг бошқа ранглардан юқори ва эътиборли ҳисобланарди. Давлатпаноҳ пойтахтдан узоқда вафот этиб қолгани учун унинг жасадини ўша соябон аравада келтиришган. Ўшандан бошлаб вэньлянцизюй фақат қабристонга жасад олиб бориш учунгина фойдаланиладиган бўлиб қолди, оқ ранг эса мотам рангига айланди. "Чин сулоласи ҳукмдорларининг наслари, – ўйларди У-ди, – Оқ император-аждоддан бошланади, шу боис улар Бэйдоу руҳига қурбонлик қилиб келганлар. Бэйдоу руҳи ўлим устидан ҳукмрон! Демак, окрангнинг – мотам ранги бўлиб қолиши Чин сулоласи хонадони учун бахтсизлик белгиси бўлган экан. Шу сабабли, кўп ўтмай уларнинг ҳукмронлиги барҳам еди.

Сариқ ранг ханлар ўртасида ҳурматга сазоворлиги тасодифий эмас. Чжунго ерлари ўртасида оқиб ўтадиган дарё суви куёш қовжиратган унумдор қизғиш-тўқ сариқ адирлар тупроғини ювиб келгани учун ўзи ҳам сариқ рангга киради. Шу сабабдан, узоқ аждодларимиз бу дарёни Сариқ дарё – Хуанхэ, бу дарё бориб қўйиладиган денгизни эса Сариқ денгиз – Хуанхай деб атаганлар. Сариқ дарё сувлари менинг фуқароларим ерларига, боғларига, экинзорларига унумдор сариқ лойқа – донатор тупроқ етказиб берали! Бу дарёнинг ҳаётбахш сариқ сувисиз Чжунгода тирикчилик ўтмайди. Шу туфайли сариқ ранг узоқ аждодларимиз замонидан бошлабоқ унумдорлик, ризку рўз рамзига айланган! Ҳа, сариқ лойқа – табиат эҳсони, унинг сахийлиги, Осмоннинг бизга бой тортиғи! Нимқизғиш, сариқ тупроқ Чжунго халқини боқади, тўйдиради! Шунинг учун ханликлар сариқ рангни ёқтирадилар. Шу сабабдан, бизнинг бош аждодимиз – одамотамиз Хуанди – Сариқ император деб номланмаганмикан?!

Сариқ аждар ҳамласи

Ин Чжэннинг "хуанди" – "сариқ император" унвонини қабул қилиб, ўзини "Чин Ши хуанди" – "Чиннинг Биринчи сариқ императори" деб аталишга эришиши ҳам бежиз бўлмаган! Бу ўринда Ин Чжэн ўз насли аждод – Оқ императордан бошланишини ҳам эътиборга олмаган. У-ди араванинг юмшоқ ўтиргичида ястанган кўйи ўтмишни эслашдан тўхтаб, ўз режалари тўғрисида ўйлай бошлади. Мен, Осмонўғли, Сариқ либосда фуқароларим кўзи олдида яна икки, уч марта ҳурматлироқ, улуғворроқ, муқаддасроқ бўламан! Осмон саритик учаётган Сариқ аждар тасвири бор байроқлар шэнбинларимни улуғ зафарларга янада кўпроқ илҳомлантиради! Сариқ ранг бошқа халқларни бўйсундиришда, барча ёввойи элатларни ягона Осмонтагига бирлаштиришда менга кўмаклашади, жуда қўл келади! Осмонтагининг барча бўлғуси ҳукмдорлари менга тақлид қиладилар! Сариқ ранг туфайли улар мени ўз хотиралари, ишларида абадийлаштирадилар, муқаддаслаштирадилар!

У-ди аллақачонлардан бери сариқ ранг сирини, унинг қаердан бундай қудратли аҳамиятга эга бўлиш сабабини англаб етишга уринарди. Бу ҳақда у аллақачонлардан бери, деярли Чжунго тахтига ўтиргандан буён ўйларди. Ахир, ҳукмронлигининг ўттиз бешинчи йили кечмоқда! У-ди бобосининг улуғ бобоси Гао-ди, у замонлар оддийгина Лю Бан деб номланган зот Қизил император – аждод Чи-ди шарафига қурбонликлар қилганини биларди. Чи-ди ҳарбий қурооллар, уруш пири ҳисобланарди. Шу сабабдан Лю Бан аскарларининг ноғараларига қурбонлик ҳайвонлар қонидан сурттириб, қизартириб оларди. Унинг байроғи ҳам қизил бўлган. Лю Бан қуроол кучи билан Чин хонадонини тахтдан ағдарди. Аммо у ўша йиллариёқ Хуан-ди – Сариқ император аждодга ҳам қурбонлик атай бошлаган эди. Ҳа, ҳар жабҳада бўлгани сингари, бу борада ҳам У-ди улуғ ота-боболари бошлаган буюк режаларни охирига етказди! У бундан жуда мамнун, бу билан фахрланади! Унинг амри билан бундан бир неча йил аввал Фень-инь вилоятида ботқоқликлар ўртасидаги доира нусха тепаликларга сариқ тупроқ пушт-паноҳи Хоу-ту шарафига бешта қурбонлик уйи қурилганди. Икки ғилдиракли соябон аравалар силсиласи сариқ соябон арава – хуанъуцзюй бошчилигида мана ҳозир ўша қурбонлик уйлари томон ошиқарди.

Куз бошланиб қолган бўлса ҳам зиёратгоҳ – серқамиш ботқоқлик дим, кўланса ҳидли эди. У-ди аёнлари қуршовида жандао-ботқоқлик устидаги тўшама орқали эҳтиёткорона бир-бир босиб, биринчи тепаликка ўтди. Бош қоҳин Куань Шу алоҳида, ҳатто Чанъан

атрофидагидан ҳам зўрроқ ҳафсала билан сариқ тупроқ ҳомийси Хоути шарафига ўтказилаётган қурбонлик маросимини бошқаришга киришди. Чунки ботқоқликдаги бу қурбонлик уйлари унинг таклифи билан бино қилинганди.

Маросим олдиндан белгилаб қўйилганидек адо этилар, иштирокчиларнинг барчаси сариқ ридода эдилар. Қурбонликка фақат сариқ бузоқлар билан ҳўкизлар сўйиларди. Куань Шу кўрсатмасига кўра, қурбон этилган сариқ бузоқлар билан ҳўкизлар гўшти маросим охирида иссиқ бўз ерга кўмилиб, ризқу рўз манбаи сариқ тупроққа инъом этиларди. Маросим ҳар бир тепаликдаги қурбонлик уйида бир кундан, жами беш кун давом этди.

Пойтахтга қайтиш олдидан У-ди бош қоҳин Куань Шуни ҳамда камарига олтига муҳр босиб юриш мартабасига эришган баланд бўйли, чиройли, ёқимтой Луань Да исмли мансабдорни очиқ чехра билан қабул қилди. Луань Данинг камаридаги муҳрлардан бири яшил рангдаги қимматбаҳо тошдан ясалган бўлиб, унда "тяидаоц-зянцзюнь" – "Осмон руҳларига йўл кўрсатувчи ҳарбий бошлиқ" белгилари бор эди.

– Менинг давлатпаноҳим! – мурожаат этди Луань Да Осмонўглининг "эшитаман" ишорасидан сўнг. – Қурбонлик қилинган тепаликлар узра тунда Осмон ёришиб кетди, ғаройиб самовий нур пайдо бўлди... Унинг ёруғида дўнгликлар устини сариқ туман чулғаб, сўнг... сўнг сариқ туман аста осмонга кўтарилди!

У-ди хурсандлигини аранг яшириб, Куань Шуга назар ташлади. Бош қоҳин мазкур ҳодисани қуйидагича таъбирлади:

– Осмон руҳларининг аломати бу! Олий мақсадларни бажарувингизда руҳлар мададкорингиз бўлғусидир!

Икки таъбирчининг эрталабки кароматидан хурсанд бўлган Осмонўгли энг олий аъёнлари қуршовида Шэнь-си вилоятининг ғарбий шимолида жойлашган Цяошань тоғи томон йўл олди. У ерда Сариқ император – аждод – Хуан-ди қабрини қурбонликлар қилиб, зиёрат этди.

Ҳукмдор пойтахтга қайтиб келгач, йил ҳисобини ўзгартиришни буюрди. Хань астрономлари У-ди ҳукмронлигининг Тайчу ("Улуғ муқаддима") деб аталган еттинчи эрасини ўн биринчи ойнинг биринчи кунидан бошлаш мақбуллигини белгилаб бердилар, чунки қишки кун-тун тенглиги шу кунга тўғри келган эди¹.

¹Бу милоддан олдинги 105-йилнинг 25 декабрига тўғри келади.

Сариқ аждар ҳамласи

Хань сулоласининг олтинчи императори У-дининг ҳукмронлиги Цзянь-юань ("Тузишнинг боши") шиори билан бошланган ва айтилган вақтда У-ди ҳукмронлигининг дастлабки эрасига айланганди. Сўнг Чжунго осмонида улкан ёруғ юлдуз пайдо бўлгани туфайли У-ди ҳукмронлигининг янги, иккинчи эраси – Юань-гун ("Ёруғлик аввали") бошланди. Сўнг Юань-шо эраси, ундан кейин эса, ов пайти барор рамзи ҳисобланган якка шохли ҳайвон тугилгач, Юань-шоу ("Биринчи ов") эраси эълон этилди. Гўё қадимги Чжоу давлати замонидан бери мавжуд муқаддас уч оёқли бирикма – Осмондаги ҳукмдори ҳукмронлигининг адолатлилик белгиси топилгач, янги эра Юань-дин ("Биринчи уч оёқли бирикма"), сўнг Тай-шань тоғи ва униинг этакларида қурбонлик қилинадиган улкан сунъий тепаликлар вужудга келтирилиши муносабати билан олтинчи эра Юань-фэн ("Биринчи сунъий қурбонлик тепалари") бепоён Осмондаги фуқаролари қулоғига етиб борди. У-ди ҳукмронлиги милоддан-милодга ўтган сари турли тоифа киборлар оғзида бу эралар Осмон ўғли бошқарувининг навбатдаги адолат ва фаровонлик босқичлари деб баҳоланарди...

Тайчу – Улуғ муқаддима! У-ди бу бирикмага алоҳида муҳим маъно сингдирганди. Чунки ҳукмронлигининг олти эрали, ўттиз беш йил давом этган биринчи босқичи тугаган, иккинчи, энг муҳим босқичи эса, унинг назарида эндигина бошланаётганди. Биринчи босқичда У-ди Осмондагини узоқ ғарб томонга кенгайтиришга яроқли куч вужудга келтирди, синовдан ўтказди, шай қилиб қўйди. Мана энди, улуғ режа – жаҳонни бўйсундиришни амалга ошира бошласа бўлади! Шунинг учун ҳам янги, еттинчи эра иккинчи ҳукмронлик босқичининг биринчи даврини Тайчу – Улуғ муқаддима деб атади!

Сариқ бузоқлар қурбонлиги сариқ ранг мартабасини янада ошириш йўлидаги тадбирларнинг навбатдагиси эди, холос! Сариқ ранг расмий, империянинг давлат ранги деб эълон қилинди. Шэнбинлар байроғига тасвири туширилган аждар энди оддий аждар эмас, балки Сариқ аждардир. Довонга қилинадиган юриш вақти ҳам белгилаб қўйилди. Довон йўлидаги барча майда давлатлар ва элатларнинг бўйсундирилиши, хунларнинг шимол томонга, янада нарироққа чекинтирилиши аниқ! Бўйсундирилган Довон узоқ ғарб мамлакатларига юриш қилиш учун таянч нуқта бўлиб хизмат қилади. Ҳа, чинакам улуғ ишлар энди бошланади! Сариқ аждар тасвири чизилган байроқлар жаҳон узра ҳилпираяжак!

ТАРИХЧИ ЦЯНЬМЭНЬ – ВАНХУГУН САРОЙИДА

Навбатдаги ун кунликни У-ди бир неча яқин қўшни мамлакатлар устидан қозонилган ғалаба шарафига қурилган ҳашаматли Цяньмэн-ванхугун саройида ўтказишга қарор қилди. Одатда, бирон катта, мураккаб масала ҳал этилиб бўлгач, У-ди шу саройга келарди. Бу ғал у усунлар билан бўлган алоқаларни бир қадар йўлга қўйгандан сўнг келганди. Шунингдек, узок чўзилган зиёрат-сафардан сўнг дам олиш зарурияти туғилганди. Энди у хотиржам: яқин кунларда шэнбинлар Сарик ажлар тасвири чизилган байроқларни ҳилпиратиб ғарбга юриш қилганларида, уларнинг орқа томонлари хавфсиз бўлади!

У-ди бугун саройнинг боғ-ҳовли томонидаги башанг шийпонда хушбўй сандал дарахти билан фил суягидан жимжимадор гуллар нақшинлаб ясалган суянчиқли юмшоқ курсида роҳат қилиб ўтирибди. У ҳозир енгилгина, одми кийимда. Пурвиқор кийимларни эса тахтда ўтирганида, фуқарога кўринадиган пайтларда кияди. Унинг бундайин либосдалигини кўрган заҳотлари аъёнлар дарҳол эс-хушларини йиғиштириб оладилар-да... тинчиб қоладилар, ўзга юртликлар эса, Осмонтаги ҳукмдорининг улугворлигига таҳсин ўқийдилар. Тахтсимон ишланган бу курсини яқинда Осмонтагига қўшиб олинган Миньюэ усталари ясаганлар. Суянчиқли юмшоқ курсининг чап қаноғига хиёл ёнбошлаб ўтирган Осмонўғли хаёл сураётгандек кўринади. Эҳтимол у қаршисидаги манзарани томоша қилаётгандир. Боғнинг нариги бурчагидаги катта дарахтга Миньюэ билан бир вақтда бўйсундирилган Наньюэ мамлакатидан келтирилган иккита улкан фил занжирлар билан боғлаб қўйилган. Филлар бир-бирини яламоқда. Берироқда уруғи ўзининг узок ўлкасидан келтирилган ям-яшил бедани чимчиётган Довон арғумоғи қозикқа арқонланган. Чапроқда, филлар қаршисида бундан бир неча ой аввал забт этилган Чаосяннинг шимолий ўрмонларидан келтирилган баҳайбат чипор йўлбарс темир қафас ичида тиллари билан ялана-ялана яқинда хун тоғларида эркин чоғиб юрган шохли кийикларга иштаҳа билан қараб-қараб кўярди. Шийпонга яқинроқ жойда занжирланган силлиқ жунли иккита баҳайбат кўриқчи ит турарди. Ханларнинг аллақайси янги бўйсундирилган ўлкасидан келтирилган қийғос очилган гуллар билан рақобат қилаётгандек нафис, ранго-ранг, елпиғичсимон думларини

Сариқ аждар ҳамласи

тебратган кўйи йўлакларда товуслар ороланиб одимляпти. Ажабо! Илгари ҳеч ким кўрмаган, ҳатто эшитмаган етти иқлим жониворлари мана энди биргина боғда жамланган, кўчатларию уруғлари турли ўлкалар ва мамлакатлардан келтирилган гуллар, меваҳои дарахтлар, манзарали ўсимликлар бўй чўзган. Осмонўғлининг қўли нечоғли узайгани, Хань хонадонининг бойлиги нақадар ортгани, Осмонтаги битмас-туганмас қудратта эга бўлганидан нишона бу! Маликаларнинг саройларида тўлиб-тошиб ётган жавоҳирлар, дурлар, садафлар, ёқут ва ҳақиқлар... антиқа ҳайвонлар шохидан, суяқларидан ясалган безакли буюмлар, тақинчоқлар, идишлар... бўйсундирилиб, қопқора қақшаган мамлакатлар ва ўлкалардан келтириляётган қуш патларидан тикилган кийим-бошлар... жиҳозлар... булар бари Осмонўғли саъйи ҳаракатларининг самарасидир!

Эҳтимол, ҳозир Осмонўғли шулар..., шуларнинг ҳаммаси тўғрисида ўйляётгандир... Ҳаммадан кўра У-дининг ўзи жуда яхши биладикки, ўзга мамлакатлар бойликларини қўлга киритиш, уларни етказиб келиш озмунча харажат талаб қилмайди! Ўзга ҳукмдорларни Хань қарамоғига илинтириш, совға-саломлар юбормоқ, тўхтовсиз элчилар юбориш, сон-саноксиз шэнбинларни боқиб-кийинтирмоқ, қуроллантириш, истеҳкомлар қуриш, Узундеворни янада ғарбга чўзиш... ҳаммаси жуда кўп харажат эвазига бўлган, ҳозир ҳам шундай бўляпти. Эҳтимол маблағ етишмай қолганда жонбошига олтин билан тўланадиган оғир солиқлар устига яна шароб сотганлик учун олинадиган йиғим бедгиллашга "розилик" бергани, туз ва темир сотишни давлат қўлига олиш, кумушдан танга зарблаш, муомилага тери пулларни чиқариш ҳақида буйруқ бергани, уй ҳайвонлари, кемалар, ҳатто икки филдиракли юк араваларидан хирож олиш тўғрисида фармон имзолагани тўғрисида ўйляётган бўлиши ҳам мумкин ҳукмдор! Балки яна қандай янги солиқ, йиғим, бож, хирож... ўйлаб топиш устида бош қотираётгандир у. Йўқ, бу Осмонўғлининг иши эмас! Бундай нарсалар ҳақида ўйлаш — мансабдорларнинг, чэнсян — биринчи маслаҳатчи, яъни бош вазирнинг иши! Улар ўйланилган, тарозуга солинган, пухта таклифлар олиб келсалар, маъқуллаб қўйса бас. Ҳукмдор, айниқса Хань ҳукмдори — Осмонўғли масаланинг майда-чуйда томонларига аралашмаслиги керак! Ҳукмдорнинг улуғворлиги, салобати шуни тақозо этади! Мансабдорлар, чэнсян ўйлаб топган солиқларни ундиришда етарли даражадаги қаттиққўллик кераклигини бир-икки оғиз беозоргина таъкидлаб қўйиш — бошқа гап!

Маннон ЭГАМБЕРДИЕВ

У ҳолда нималар ҳақида ўйлаётган бўлиши мумкин ҳозир Осмонўғли? Ҳукмдор бу саройда икир-чикирлар ҳақида эмас, балки улуг режалар тўғрисида ўйлаши мумкин! Чунки Цяньмэнь-ванхугун саройи – оддий иш жойи эмас, балки ором олиш ва фикрлаш даргоҳи! Осмонўғли одатда улуг режаларининг кўпчилигини шу саройда ўйлаб топган! Шунинг учун ҳам бу саройга аъёнлар ҳар хил "бачкана" таклифларни кўтариб келолмайдилар. Бу ерга гоҳ-гоҳ чэнсян ва Осмонўғлининг ўзи йўқлатган бир-икки киборгина қадам кўйиши мумкин.

Саройнинг мусаффо ҳавоси, дид билан парвариш қилинган гулзорлари, боғи, ҳашаматли бинолар, безаклар, ариқчаларда шарқираб оқаётган сув... буларнинг ҳаммаси Осмонўғлини шеърятга чорлайди. У шеърларининг талайгина қисмини ҳам шу саройда ёзган. Мана, ҳозир у яқинда ёзган қасидасини кўздан кечирмоқда. У-дининг нигоҳи ўзига жуда ёқадиган бир неча сатрлар устида тўхталди:

*Сариқ тимсоҳ-аждар буралиб,
Илон бўлиб учар кўкларга...
Омонлик ва тўқлик келтириб,
Қанот қоқар кенг уфқларга.*

*Танга-танга пўсти ранглари,
Равшан этар борлиқ жаҳонни...*

*Тарихчилар тили-ла десак:
Осмон амрин бажаргучига
У қанотли отдир, беғубор.
Не қилмоқчи эканин Осмон
Изҳор этмас сўз ила зинҳор¹.*

Омонлик ва тўқлик Сариқ тимсоҳ-аждар "буралиб-буралиб" учган жойдагина бўлади! Осмонўғлининг қатъий ишончи шундай! Ҳа, у бугун Цяньмэнь-ванхугун саройига шу ишончга алоқадор иш боисидан бир зотни чорлаган.

Нарироқдаги панада Осмонўғлининг ҳар бир ҳаракатини, ҳатто киприк қоқишини ҳам зийрак кузатаётган ахта қул-хизматкорлардан бири У-ди рўмолчасини аста силтаб, ишора қилиши ҳамано бино

¹Хитойчадан русчага А.Адалис таржимаси.

Сариқ аждар ҳамласи

ичида кутиб турган мулозимга "марҳамат қилиб кириш" мумкинлигини билдирди.

Сарой мунажжими, марҳум Сима Таннинг ўғли, қирқ ёшлар чамасидаги мулозим Сима Цянь шийпонга яқин келиб, ер баравар таъзим бажо келтирди. У-дининг "ўтир" ишорасидан сўнг, Сима Цянь ҳукмдор қаршисидаги, Хўтон зумрадидан ясалган пастак курсичага яқинроқ жойга тиззаси билан чўккалади.

Ақли, атрофлича билимдон ва зийрак Сима Цянни У-ди ўзига яқин тутарди. Шу туфайли уни мамлакат бўйлаб қилиб турадиган сафарларида бирга олиб юрарди. Сима Цянь тарихий воқеалар юз берган жойларни ўз кўзи билан кўрар, халқ оғзидаги афсоналар, ривоятларни ёзиб олар, суякка, тошга, шойи ўрамларга ёзилган қадимий қўлёзмаларни кунт билан ўрганарди. У ҳатто Кун-Цзи туғилган ўлкада ҳам бўлиб, унинг шарафига қурилган муқаддас ибодатхона обидасини кўрган, зиёрат қилганди. Яқинда Осмон ўғли Сима Цянни тайшигун – сарой тарихчиси мансабига тайинлаганди. Бу ёш тарихчи шу кунларда бир юз ўттиз бобдан иборат "Ши чжи" ("Тарих ёзувлари") китобини – хитой тарихшунослигига асос бўлган буюк китобни ёза бошлаган эди. Сарой аъёнлари ўртасида Сима Цянга ҳавас қилувчилар бўлганидек, ҳасад билан қаровчилар ҳам оз эмас, чунки бу ёш тайшигун Осмон ўғилларининг улуғ ишлари таъриф-тавсифини келажак авлодларга етказиб бериш шарафига муяссар бўлаётганди.

– Китоб ишлари қалай? – сўради У-ди.

– Ёзиляпти. Муҳтарам отам тўплаган ҳужжат-маълумотлардан ҳам фойдаланяпман, – эҳтиётлик билан жавоб қайтарди Сима Цянь.

– Отангни ҳурмат билан тилга олишинг яхши!

– Ҳа, авлиё Кун-цзи таълимотига амал қилмоқ бурчимиз. У зотнинг: "Ҳукмдор-ҳукмдор бўлиши, фуқаро-фуқаро бўлиши, ота – ота, ўғил эса ўғил бўлиши керак!" деган доно ўғитлари ҳар чоқ ёдимда. Ёзилмиш тарих китобига ҳам ушбу ҳикматни сингдириш бурчим: ҳукмдорга содиқлар номини шарафлайман.

– Ёзувларинг бир қисмини кўздан кечирдим. Қолганини ўзинг ўқиб бер-чи!

Сима Цянь зумрад курсичадаги ярим ёйиқли, расмсимон белгилар орқали юқоридан пастга қараб сўзлар битилган шойи ўрамларини эҳтиётлик билан кўлига олиб, ўқий бошлади:

– "Қадимги Чжунгода Ли-вандан норози бўлган халқ исён кўтарганда..."

– Бу ерини қолдир! Ли-ваннинг ўғлини чэнсян қандай қилиб яшириб қолгани тўғрисида ёзилган жойидан ўқи!

– “Ли-ваннинг ўғли, тахт вориси Цзин отасининг чэнсяни Шао Гуннинг уйига яширинди. Исёнчилар чэнсяндан Цзинни ташқарига олиб чиқишни талаб қилдилар. Шао Гун ўз ўғлини “Мана Цзин!” деб ғазабланган оломон қўлига топширди. Шу ондаёқ уни исёнчилар тилка-пора қилиб ташладилар. Шу тариқа чэнсян тахт ворисини ўлимдан қутқазиб қолди!”

– Етарли! Бу барча учун ўрнак бўлишга арзийди!

Хукмдор ҳаёлга чўмди. Сима Цянь сукунатни бузишга журъат этолмай, жим турарди.

У-ди Кун-цзи таълимоти хусусида ўйга толганди. “Хукмдор хукмдор бўлиши керак... ўғил ўғил бўлиши!...” Хукмдорга ўғиллик бурчи, ўғиллик садоқати! Қандай қилиб Кун-цзи бундан деярли тўрт юз йил муқаддам олтинчи Хань хукмдори фикрини, хоҳишини шунча аниқ ифода эта олган бўлсайкин? Ҳақиқий авлиё экан у улуг зот! Каромат ҳам бунчалар теран бўладими!

Осмонўғли Сима Цянга назар ташлади. У гапни давом эттиришга ижозат берилганини тушунди. Тайшигун бугун айтмоқчи бўлган гапларининг ҳаммаси хукмдорга ёқиб тушишига шубҳа қилмаса-да, нимадан гап бошлаш маъқуллигини билмасди. У фикран ўз ёзувларини кўз олдига келтирарди.

– Баъзи бировлар Осмонтаги фақат Чжунго ерларидан иборат деб ўйлашади, – ишончсизроқ оҳангда гапира бошлади Сима Цянь. – Йўқ, Чжунго – Осмонтагининг ўрта қисми холос. Осмонтаги – аслида бутун дунё! Демак, борлиқ жаҳон, бутун Осмонтаги ханликларники бўлиши керак!

У-ди тарихчининг сўзларини жимгина тингларди, аммо унинг хурсанд экани равшан эди. Тайшигун дадилроқ давом этди:

– Осмонўғли фақатгина Чжунго хукмдоригина эмас, у-зот – Катта Осмонтагида яшовчи барча халқларнинг ҳам пушти паноҳидир! Барча бошқа хукмдорлар Осмонўғлига совғалар келтириб турадилар...

– Уларнинг совғалари – бождир, бож тўловчилар эса, менинг ўғилларим! – Сима Цяннинг гапини бўлди У-ди.

– Шундай деб ёзаман “Тарих ёзувлари”га!

Бу гап Сима Цянь учун янгилик бўлди. Демак, Осмонўғлининг бошқа мамлакат хукмдорларига юборган совғаларини оддий совға деб билиш, уларнинг Осмонўғлига юборган совғаларини эса бож деб баҳолаш керак. Илгарилари майда давлат ван (подшо)лари

Сариқ аждар ҳамласи

вилоятларнинг князларини цзи, яъни ўғилларим деб атаганлар. "Ўғил қилиниш" — "тобе қилиниш", "қарам қилиниш" маъносини англатиб келганди Чжунгода. Энди эса, ўзга юртлар ҳукмдорларини ҳам Осмонўғлининг "ўғиллари" деб аташ зарур! Сима Цяннинг ёзилажак китоби Хань сулоласининг олтинчи императори У-ди жаҳоннинг жуда катта қисмидаги ҳукмдорларни "ўғил қилиб" улгурган деб келажак авлодларга етказиши керак!

Ногаҳон очилган янгиликдан тўлқинланган, У-дининг имо-ишюрали рухсати билан Сима Цянь бошлаган фикрини давом эттирди:

— Яқинда Цзя Ининг "Го Чин лунь" китобини такрор ўқиб чиқиб, ундаги сўзларнинг чуқур маъноли эканига яна бир бор ишондим: "қўлга киритиш бошқа-ю, уни сақлаб қола олиш бошқа!" Чин Ши хуанди авлодлари қўлга киритилган, эгалланган мулкларни ушлаб қололмадилар, уни сақлай, асрай билмадилар. Сизнинг катта бобонгиз улуғ Гао-ди меросхўрлари, биринчи гада сиз, менинг давлатпаноҳим, қўлга киритилган ерлар, вилоятларни сақлаб қололдиларинггина эмас, баяки уларни янги-янги ўлкалар, мамлакатлар ҳисобига сезиларли кенгайтирдилар...

У-ди қимир этмай, қотиб ўтирарди, у ҳатто киприк ҳам қоқмаётгандай эди. Тарихчи одатига кўра гапираётган пайт четини хиёл қайтариб шойи ўрамини ўзидан нари сураркан, фикрини якунлади:

— Буларнинг ҳаммаси тянь-тунга мувофиқ олдиндан белгилаб қўйилган!

Тянь-тун!.. Тянь-тун — Осмон томонидан олдиндан белгилаб қўйилган дунёвий тарғибот. Қанчалар теран маъноли муқаддас тушунча! Осмонўғлининг қаршисида уялинқираб, қимтиниб ўтирган, буюк ишларни қоғозга туширишдан бошқа нарса қўлидан келмайдиган тарихчи чуқур маъноли тянь-тун тушунчасини ўз вақтида эсга солади. Осмон иродасини амалга ошириш — Осмонўғли ва унинг буюк ота-боболари зиммасига юкланган, бу — уларнинг, унинг иши! Тянь-тун маъносини, сирини, моҳиятини... У-ди ўз идроки, ақл-заковати, юраги, ҳиссиёти, Осмон берган фаросати билан англаб етади... Сўнг унда белгиланган улуғ режа, мақсад, йўл-йўриқни ўз иродаси, амри, қобилияти, истеъдоди, маҳорати, тажрибаси, меҳнати, кураши, қатъияти, талбиркорлиги, топқирлиги, ҳушёрлиги билан амалга оширади! Сариқ аждар байроғининг

галабасини тянь-тун олдиндан белгилаб кўйган! Осмон иродаси билан пайдо бўлган бу байроқ остига Фарб, Жануб, Шарқ ва Шимолнинг барча майда ва ўртача халқлари, қабилалари, элатлари бирлашадилар! Уларнинг тиллари ҳар турлилиги, урф-одатларининг ҳар хиллиги мутлақо аҳамиятсиз. Ягона Осмонтагида уларнинг ҳаммаси бир турли, муштарак бўлиб кетадилар, ўзаро низоларни бартараф этиб, умумий осойишталик лаззатидан баҳраманд бўладилар, халқлар посбони, дунёвий тартибот асровчиси ва кўриқчисининг мулки янада кенгайиши, қудратининг орта бориши учун меҳнат қиладилар, хйзмат этадилар, аскар етказиб берадилар... Осмонўғли шунга аминки, тянь-тун белгилаган дунёвий тартибот адолатли, бундай тартиботни ер юзида барпо этиш ва ҳимоя қилиш – мовий осмон остида рўй беражак буюк ишларнинг энг маъқули, энг шарафлисидир!

У-дининг кайфиятини зимдан кузатиб турган Сима Цянь Осмонўғлининг чеҳраси ниҳоятда очилиб кетганини сизди. У-дининг ўзи ҳам Сима Цяндан буни яширмади, чунки деярли ҳеч бир кимсага қилинмайдиган бу "эҳсон" орқали Осмонўғли тарихчига алоҳида топшириқ бераётган эди. Тянь-тунда белгиланган дунёвий тартиботнинг Хань даврида амалга оширилишини, турмушга татбиқ этилишини Сима Цянь кўп сонли шойи ўрамларга битадиган ёзувлар орқали келажакдаги минг, беш минг, ўн минг йиллар давомида бир-бирига тўхтовсиз ўрин бўшатиб турадиган авлодлар силсиласи билсин, ўқисин!

Модомики, Хань хонадонининг истиқболи порлоқлиги Осмон томонидан олдиндан белгилаб кўйилган экан, У-ди, Осмонўғли, ўзининг ҳақиқий отаси – Осмон ҳукмдорининг иродасини бажаради... У-ди фикран Осмонга назар солди. Ҳа, унга маълум, Олий Осмон ҳукмдори Цзи-гуннинг муқаддас макони Темир қозиқ юлдузи атрофида. Унга яқинроқ жойда, Бэйдоу – Етти қароқчи юлдузлари ёнида Тай-и – Улуғ Бирлик руҳи ва Тянь-и – Осмон Бирлиги руҳи яшайдилар. Поёнсиз бўшлиқларда эса, осмон фаришталари учиб юради. Гоҳ-гоҳ улар ерга тушиб турадилар. Кимга бахт юлдузи кулиб боқса, уларга дуч келиб қолади ва агар у кишига Осмон фаришталари назар солса, ўлимдан мутлақо қутулади, абадий яшайди. Осмонга кўтарилиб кетади, у одам ҳам фариштага айланади. У-ди муқаддас одамота-аждод император Хуанди ўлмаган, у фаришта бўлиб, Осмонга кўтарилиб кетганига ишонади. Аъёнлари унинг либоси билан бош кийимини дафн этганлар холос, шу туфайли ерда Хуандининг қабри, мақбараси мавжуд!

Сариқ аждар ҳамласи

У-ди жанубий денгизлар ўртасида жойлашган муқаддас Пэнлай тоғларига бир неча марта коҳинлар билан авлиёларни юборди. Чунки у ерга Осмон фаришталарининг гушиб туришлари қадимдан маълум. Бир гал У-дининг ўзи ҳам сабри чидамай ўша тоғларга яқинроқ борди. Рухларга хизмат этувчи коҳинлар билан авлиёлар Осмонўғлига "муқаддас тоғ бу ердан узоқда бўлмаса ҳам, у доимо қалин булутлар билан қопланиб турганлиги учун уни кўриш имкони йўқлигини" айтдилар. Осмон фаришталари шарафига зўр қурбонликлар қилинса, уларни тўрт денгиз оралиғида ҳам учратиш мумкинлиги таъкидланди. Ахир, фаришталарнинг изларини қуруқликда, миноралар устида ҳам учратганлар-ку!

Осмон фаришталарини Чжунгода учратиш чоралари кўрилди. Агар уларнинг назари тушгудек бўлса, У-ди Хуанди сингари боқий зотга айланади! У ҳолда ўн иккитагача етказиши мумкин бўлган барча хотинларини ҳам, саккиз тоифали ҳамёстиқ аёлларни ҳам, кўнгли яқин сирдош-узукдош сарой хонимларини ҳам, бутун Осмонтагини ҳам тарк этиб, ўзининг ҳақиқий отаси Цзи-гун – Олий Осмон ҳукмдори ҳузурига кўтарилса бўлади! Цзи-гун У-дидан рози бўлади, чунки у тянь-тунга боғлиқ барча улуг ишларни сидқидил амалга оширди ва оширмоқда. У-ди хаёлан ўзини Олий Осмон ҳукмдори қаршисида кўраркан, умрида илк бор ўзини ҳисобдор шахс сифатида сизди. Негадир эти хиёл жимирлаб, сесканиб кетгандай бўлди. Нега? Бошқа ҳамма ишлар сингари Осмонга кўтарилишнинг ҳам ўз мавриди борда ахир. Бунга ортиқча ошиқмаса ҳам бўлади...

Осмонўғли хаёл суришдан тўхтаб, сергакланди. Унинг рўпарасида тиз чўккан кўйи тарихчи ўтирарди.

– Яқин орада шэнбинлар узоқ Фарб мамлакатларига йўл оладилар, – деди суҳбатни якунлаб У-ди. – Бу ҳақда ёзганигда унутма: тарихчининг иши давлат ишларига аралашаиш эмас, балки воқеаларни Осмон иродасига мос баён этиш!

Ҳукмдор нима талаб қилаётганини Сима Цянь яхши тушунди.

Осмонўғлининг Цяньмэн-ванхугун саройидаги бугунги хордиқ чиқариб, фикрлаши бевосита кўшни ҳамда олис бошқа халқлар билан бўлган муносабатларни ханлар манфаати нуқтаи назаридан талқин этишни йўлга солиб юборишга қаратилганди.

ИККИНЧИ ҚИСМ
ДОВОН НИШОНГА ОЛИНДИ

Биринчи боб

ҚАСИДА БАҒИШЛАНГАН ОТЛАР

*Бу отларга миниб, ўлим билмас
мамлакатларга етиб олса бўлади.*

Қадимги хитой афсонасидан

Чигуда Чжан Цянь кекса хунмўни Хань хонадони билан дўстлик ва қариндошлик ипларини боғлашга кўндириш учун уринаётган пайтлар шэнбинлар бирин-кетин Гуши, Лоулань ҳамда Тарим дарёси ҳавзасидаги бошқа кичик давлатларни бўйсундириб улгурган эдилар¹. Аммо шэнбинларнинг ғарбга янада нарироқ силжишларига отлар камлиги халақит бера бошлаганди. Шу туфайли айрим ҳарбий саркардалар, айниқса хун отларидан учқурроқ отларни етарли тўплаб олгунга қадар ғарб юришини тўхтатиб туриш ҳақида расман таклиф

¹Милoddан аввалги 109–108 йиллар.

Сариқ аждар ҳамласи

киритишдан ҳам тап тортмай кўйган эдилар. Қимматли совғалар билан кўп сонли элчи гуруҳлари Аньси, Янь-цой ва бошқа мамлакатларга юбориларди. Довонга шу қадар кўп элчи гуруҳлари борардики, тарихчи таърифи билан айтганда, "бирининг елкасидан иккинчисининг кўзи тоймасди", яъни улар деярли қорама-қора борардилар. Бепоён Осмонтаги бўйлаб ҳамма ерда қурбонлик пайтлари тойлар ўрнига ёғоч отлар "сўйиладиган" бўлиб қолганди. Хань мамлакатига отларни келтиришга кенг чўллар, саҳроларда изғиб юрадиган хун суворийлари халақит бериб туришарди. Хань карвонлари хунларнинг кўзини шамғалат қилишга қанча уринмасинлар, лекин бари бир аксари қўлга тушиб қолардилар. Қаттиқ қийинчиликлар билан келтирилган отларни Осмонўғли шахсан, бинобарин у билан бирга бутун сарой аҳли кўздан кечирарди. Агар олиб келинган отлар кўп бўлса, от кўриги шаҳар, деворидан ташқаридаги отчопарда ўтказиларди. Бугун ҳам одамлар отчопарга эрта тонгдан тўплана бошладилар. Ҳаммининг оғзида бугун Довондан келтирилган учқур отлар кўрилармиш, деган гаплар.

Ўттиз олти от кўшилган, тантаналар пайти фойдаланиладиган Фацзя деб номланган икки филдиракли соябон аравада виқор билан ўтирган У-ди Чанъаннинг жанубий, Тайбайшань чўққиси рўпарасидаги дарвозасидан чиқиб кетди. Бу дабдаба Осмонтагида отлар етишмаслигини ниқоблаш учун ҳамда учқур отларни янада кўпайтириш чоралари кўриляпти холос, деган фикрни қора халққа тушунтиришга хизмат этиши керак. Осмонўғлининг соябон араваси олдидаги ланжунлар — шахсий кўриқловчилар бекорчи ҳамда овсарларни четга суриб борардилар. Ҳукмдордан қолиб кетмаслик ҳамда одоб доирасидаги масофада бориш учун чэнсян Гун-сунь Хэ безатиқли, лекин ҳашамда фацзядан жўнроқ икки филдиракли шахсий соябон аравасида олдинма-кетин кетаётганди. Ундан кейин Осмонўғли билан унинг чэнсянини суиқасдлардан муҳофаза этувчи қуролли, суворий цилан-соқчилар гердайиб жилардилар. Улар кетидан қирқдан зиёд безалган икки филдиракли соябон араваларда сарой аъёнлари боришарди.

Узоқдан Осмонўғлининг безатилган кўркам соябон араваси ярқираб кўриниши ҳамано майдонга тўпланган сяоминь, яъни авом тиз чўкли-да, ер баравар таъзим қила бошлади. Соябон арава ёнига дарҳол ёғоч пиллапоя келтириб кўйган икки хизматкор ёрдамида У-ди бафуржа ерга тушдида, таъзим бажо келтирган одамлар ёнидан пурвиқор, беписанд қадам ташлаб ўтди. Гўё унинг ён-верида одамлар

эмас, тўнкалар думалаб ётгандай эди. "Букилган мана шу елкалар устига оёқ босиб, Осмон отларда бутун Фарбни бўйсундирса бўлади!" – деган фикр кечди Осмонўглининг хаёлидан. Мамнун У-диннинг лаблари четидагина табассум пайдо бўлди, лекин бу табассумни ҳеч ким сезмади, ҳисоб. Осмон танлаган зотнинг соқчилари ҳам, атрофдаги мулозимлар ҳам ҳукмдорга тик қарашдан ҳайиқиб, кўзлари ер чизарди. У-дига жонли ҳасса вазифасини ўтаётган хизматкорлар ҳам бошлари эгик бўлгани учун улар Осмонўглининг оёқлари, қўл учлари, кийими барини кўрардилар, холос. Бош кўтариб қарашга деярли ҳеч ким ботинолмасди.

У-ди тўрт томони очиқ баланд шийпонга мармар пиллапоя орқали кўтарилди-да, юмшоқ курсига ўтирди. Шийпоннинг кунгай томонига сарғиш товланиб турадиган шойи парда тортилганди. Гун-сунь Хэ билан яна бир неча киборлар Осмонўглидан пойгакроқда давра қуриб жойлашдилар. Бошқалар улар орқасида кичик курсиларга ўрнашдилар. Мазкур курсиларга сирилган шойиларда Осмонўгли ҳокимиятининг рамзи ҳисобланган сарғимтил товланиш йўқ эди. Узоқда, отчопарнинг нариги томонида сяоминь – оддий одамлар ерда ўтиришар, тик туришарди.

У-ди ўзининг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турган чэнсянга қараб аста бош силкитди.

– Бошлайверинглар! – Гун-сунь Хэ Осмонўглининг ишора-амрини нарироқда буйруқ кутиб, шай турган мулозимга етказди.

Довон отларининг кўриги бошланди. Шэнбинлар нўхталанган тўртта арғумоқни якка тизгинда етаклаб, ўртага олиб чиқишди. Отлар қулоқ чимириб, безовта пишқирарди. Жониворлар бундай кўп одамни биринчи бор кўраётганди чамаси. Отларни айлантириб гоҳ олд томонидан, гоҳ ёнлама, гоҳ орқа томондан кўрсатдилар. От кўригидаги шэнбинлар юмушини ўрта даражадаги ҳарбий амалдор – сяовэй бошқарарди. Кўрикдан ўтган отларни сяоминга, қора халққа ҳам кўрсатиш учун майдоннинг нариги томонига олиб кетдилар. Сўнг калтабақай, қизғиш танли хун отини кўрик ўтказилаётган жойга етаклаб келиб, кўндаланг турғазди. Ҳамманинг диққати учқур Довон арғумоғида елиб келаётган чавандозга тортилди. Арғумоқ тўппа-тўғри хун оти устидан чаққон сакраб ўтди. Аёнлар орасида кўтарилган "офарин" хитоби узоқдан кўз тикиб турган оломон қийқириғи билан аралашиб кетди. Шу пайт чавандоз арғумоқни қайтариб, бошқа ёлдор, бақувват қора от устидан сакратиб ўтди. Довон арғумоғи шаънига айтилган мақтовларнинг адоғи йўқ эди.

Сариқ аждар ҳамласи

От кўригининг якунловчи қисми бошланди. Пойгада ҳар хил насл отлар иштирок этиши керак эди. Узоқда чанг кўтарилди. Маррага ҳаммадан олдин бошда кўрсатилган тўрт Довон аргумоғи деярли баробар етиб келди, сўнг анъси, улар орқасидан яньцай отлари пайдо бўлди. Бақувват, лекин калта оёқли биққи хун отлари орқада қолиб кетган эди.

Тайпу яқинлашиб, чэнсянга мурожаат этди:

– Пастда, нарироқда бир савдойроқ одам турибди. Мен шоирман, дейди. Лояндан келганмиш. Довон отлари тўғрисида қасида ёзганман, шуни ўқиб берсам, деяпти.

– Майли, ўқисин! – буюрди жавобан У-ди.

Шийпон ёнига бўйчан, қотма кишини бошлаб келишди. Тўхтовсиз таъзим бажо келтираётган шоир Осмонўғли ҳамда унинг кибор аъёнлари қаршисида ўзини ноқулай сезарди. Чэнсяннинг ишораси билан шоир сийрак соқолини силкитиб, баланд овозда, қироат билан ўқий бошлади. Қасиданинг мазмуни қуйидагича эди: бошда Осмон қудрати билан Осмонтаги яратилди. Унинг тахтига навбати билан Осмон Ўғиллари ўтирардилар. Осмонтаги гуллаб-яшнаб борарди, жаҳон бойликлари унга оқиб келарди, бари ажойибот-ғаройиботларни қўлга киритиш Осмонтаги учун чўт эмасди. Аммо ханликлар Осмон отларгагина эришолмасдилар. Ниҳоят, Осмонўғлининг элчиси, жасур Чжан Цянь Осмон тоғлар¹га етиб борди. У тоғларда, нақ булутлар остгинасида мусаффо тоғ ҳавоси уфирар, зилол сувлар шарқираб, куврак му-су² ўсган жойларда шаньма³лар ирғишлаб юрарди. У отларни "тоғ отлари" дейиш камлик қилади. Улар чиндан ҳам Осмон отлар! Ниҳоят, Осмон отлар Осмонтагига келтирилди. Осмон отларнинг териси ҳам ўзгача, қизил рангда, қон рангида! У отлар абжир, хипча, узун оёқли, қўлтиқлари тагида кўзга кўринмас қанотлар бор. Осмон отлар ўлим йўқ мамлакатларга олиб кета олади. Уларга минган чавандоз ҳар қандай елдишим ёвни қувиб етади, ҳар қандай учқур ёвдан қочиш қутулади!

Ҳамма ҳайрон эди: нега шундай ажойиб, мўъжизавий Осмон отлар улуг Осмонтагида эмас, бевош Довонда тарқалган?! Бунда ҳам чуқур маъно бор! Осмон иродаси бу, Довон Осмонтагининг яйлови бўлсин, довонликлар ханликларнинг йилқибоқарларига айлансин!

Осмон отларнинг аксарияти ним қизил-сарғиш рангли. Бу отларга

¹Хитой сайёҳлари Ўрта Осиё тоғларини "Осмон тоғлар", яъни "Тянь-шань" деб атаганлар.

²Му-су – беда.

³Шаньма – тоғ отлари (шань – тоғ, ма – от).

минган шэнбинлар Сарик аждар байроғини жаҳон узра тикажак!

У-ди хиёл бош силкиб кўйди, демак қасида ҳукмдорга ёқди. Гун-сунь Хэ ёнида ўтирган тайчан — расм-русумлар нозирига алланарсаларни уқдирди. Шоирнинг эғнига шойи либос ёпилгач, у бугундан эътиборан Осмонўғли саройида қолади, дея эълон қилинди.

Осмонўғли чэнсян ва бошқа бир неча аъён-мулозимлар кузатувида шаҳарга қайтди. Аммо негадир аксари бошқа амалдорлар ўз жойларида қолдилар.

Сяоминлар қаршисига отлар кўриги бошланишидан анча олдин ёғоч-тахталардан баландгина сўри ясаб кўйилганди. От кўриги тамом бўлгач, жарчи сўрига кўтарилди-да, энг муҳим жинойтчилар устидан чиқарилган ҳукмни баланд овозда ўқиди. Ундан нарироқдаги одамлар орасида турган бошқа жарчилар сўридаги жарчининг ҳар бир сўзини барчага эшиттириш учун дона-дона қилиб, овозлари борича такрорлашарди. Бош жарчи сўри ёнига ҳайдаб келинаётган маҳбусларга кўлини бигиз қилиб қичқирди:

— Одамлар! Мана фитначилар! Булар бир неча йил илгари Жануб йўли қурилишида ишдан бўйин товлаб, исён кўтарганлар! Бу ғаламуслар шэнбинлардан қочиб яширинганлар-да, ўғирлик, босқинчилик қила бошлаганлар! Йўлдан озган бу ярамаслар ҳозир сизларнинг кўз олдиларингда қатл этиладилар! Бу шайтон йўлига кирганларга сабоқ бўлсин!

Жарчи гапиришдан тўхтади. Соқчилар маҳкумлар тўдасини қамчилай-қамчилай, сўри яқинида тўхтадилар. Икки томондан ёлдор хун отлари кўшилган икки юк араваси келтирилди.

Жаллодлар кексароқ, озғин жинойтчини ерга босиб туриб, бир оёғини бир аравага, иккинчи оёғини иккинчи аравага маҳкам боғладилар. Аравалар икки томонга силжий бошлади. Ингроқ, сўнг қичқариқ эшитилди... тупроқ қон билан бўялди. Отлар юклари оғирлик қилгандек таққа тўхтаб қолди, аммо шу он тушган қамчи зарбидан олға силжишга мажбур бўлди жониворлар. Маҳбуснинг танаси қоқ иккига бўлинди... Нариди турган иккита бошқа жаллод тез келиб, қонга беланган тана нимталарини замбарга солдилар-да, оломон олдидан олиб ўтиб кета бошладилар. Замбар тагидан чак-чак қон сизиб борарди. Маҳбусларнинг яна бирини ажратиб, берироқ олиб келдилар. Унинг кўзини боғлаб, оёқ-қўлларини чилвир билан чапараста қилдилар-да, эғнидан жулдир кийимини юлқиб олиб, нари улоқтирдилар. Банди деярли яланғочланганди. У чўпдек озғин, қовурғаларини санаса бўларди. Бақувват, мушаклари ўйноқлаётган

Сариқ аждар ҳамласи

жаллод маҳбуснинг биқинига шошмасдан ботирган йўғон ўткир пичоқни қовурғалар орасидан юқорига тортди. Маҳкум жон аччиғида бўкирарди. Унинг оғзини бошқа жаллод қўли билан беркитди. Маҳбус қон сачратиб питирларди. Каззоб жаллод чап қўлини жароҳат ичига тиқиб, ўнг қўлидаги пичоқ билан маҳбус қовурғасининг юқорисини кесгач, катта гўшт бўлагини суғуриб олди... Атрофга қон тизилларди. Ҳушсиз, жон бераётган маҳбусни биринчи қатл этилган жиноятчи нимталари солинган замбарга жойлаб, оломон олдидан уларга кўз-кўз қилиб олиб кетдилар. Теваракдаги одамларининг баданлари жимирлаётган бўлса-да, улар ҳайрон бўлишмасди. Зеро, чанъанликлар бундай "томоша"ни биринчи марта кўрмаётгандилар!

Жарчи қатлни бошқараётган мансабдор ҳузурига чақиртирилди. У қайтиб келгач, қичқирди:

– Осмонўғли олий фармони билан қолган жиноятчилар афв этилди!

Маҳбусларни олиб кетдилар. Оломон тарқала бошлади.

Шийпон зинасидан тушиб бораётган амалдор ёнидаги аъёнга шивирлади:

– Сиз қулингиз Ань-инни танидингизми?

– Таниганда қандоқ! – жавоб қайтарди Дунго Сянь-ян. – Унинг элчи гуруҳингизга келиб қўшилгангача қароқчилик қилганини ўзим аниқлаттирдим-ку!

– Яна омади келибди-да!

– Жудаям унчалик эмас! Осмонўғли уларни шэнбинлар билан Довонга юбориш учун қатл эттирмади.

– Осмонўғли қолганларни афв этгани сабабини энди тушундим!

– Ҳамма нарса олдиндан режалаб қўйилган: ҳарбий хизматга яроқсиз икки маҳбусни қатл этиб, бошқаларини кўрқувга солиш. Улар ҳам бари бир ўлишади, аммо бу ерда эмас, анави узоқ мамлакатларда!

Иккинчи боб

САРИҚ ДАРЁ СОҲИЛИДАГИ БОҒ

Бу боғ Довон боғларига тақлидан барпо этилганди, Осмонўғлининг бош боғбони элчилар қарвони билан Довонга бориб, Осмонтагида йўқ мевалар, узум ва сабзавотларни қандай парвариш қилишларини шахсан кўриб келганди. У-ди "Довон боғи"ни кўришни шу бутунга

белгилаганди. Боғбонлар кўплаб хизматкорлар, куллар ёрдамида ҳукмдор келишига боғни бир неча кундан бери зўр бериб тайёрлаётгандилар.

У-ди дарахтлар, гуллар орасидаги илонизи гиштин йўлкада аъёнлар, мулозимлар билан савлат тўкиб бир-бир одимларди. Бош боғбон мева дарахтлари тўғрисида алоҳида-алоҳида изоҳ бериб бормоқда. Ажойиб меваларга маҳлиё боғ кўриги иштирокчилари йўл-йўлакай анжир, анордан татишгач, пайкал тепасида кечки бодринг мазасини ҳам кўришди. Куврак, барра бедани томоша қилар эканлар, улар яқинда бўлиб ўтган от кўригини эсладилар-да, Осмон инъоми бўлмиш му-су ҳақида фикр алмашдилар. Бу борада ўзларини билимдон ҳисоблаган аъёнлар Осмонўғли ҳузурида одоб сақлаб, овозларини кўтармай, эҳтиёткорлик билан бир-бирларига, айниқса беҳабарларга Довон отларининг учқурлиги сири худди шу му-суда, деб тушунтирардилар. "Му-су жуда тўйимли озуқа, аммо уни еган отлар семириб кетмайди, — дейишарди улар, — дон йилқини семиртириб юборади, шунинг учун сюнну отлари сергўшт, кучли, лекин учқур эмас!".

У-ди навниҳол ёнғоқ дарахти ёнида тўхтади.

— Ёнғоқ мағизи жуда тўйимли, унинг мойи фойдали, — изоҳ берди бош боғбон.

Осмонўғли аъёнларига маъноли назар ташлаганди, ҳеч ким чурқ этмади.

— Бу дарахт ёғочидан қилич-ханжарларга пишиқ соп ясаш мумкин, — деб қолди кутилмаганда У-ди.

Гун-сунъ Хэнинг дилидан Осмонўғли бу тўғрида қаёқдан билсайкин, деган фикр кечди. Демак, ҳукмдорнинг ҳатто мен, чэнсян ҳам билмайдиган хабаркашлари бўлса керак-да! Айтилган янгиликка олампаноҳнинг ҳеч қачон ҳайрон қолмаслигининг сири мана шунда! Ажабланмаслик — бу зотнинг туғма фазилати эмас асти!

Гун-сунъ Хэ ўзининг ҳам бу тўғрида воқифлигини исботламоқ ниятида дарҳол гап қўшди:

— Довонда "Болта сопини ўзидан чиқариш керак!" деган мақол бор.

— Айни муддао! Майли, соп уларнинг дарахтларидан бўлаверсин, аммо қилич ўзимизники бўлиши керак! — асл мақсадини тўкиб солди Осмонўғли.

Фарқ пишган узум токига яқинлашилганда бош боғбон яна тилга кирди:

— Манави ток новдалари бошда кўм-кўк эди, ним жигарранг, яъни сарғишрангга киргандан кейингина мева бера бошлади.

Сариқ аждар ҳамласи

– Ҳосилга кириши учун ҳатто ток новдалари ҳам сариқ рангда бўлиши шарт экан! – ўз донолигини кўрсатмоқ учун фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди Гун-сунь Хэ.

Бошқа аъёнлар ҳам фикр билдира бошладилар:

– Хуллас, Довонда неки бўлса, сариқ рангга кириши лозим!

– Нафақат мева-чева, Довоннинг ўзи ҳам сариқ тус олмоғи даркор!

Шу билан боғ кўриги тугади ҳисоб. Барча дастурхон ёзиқли кенг хонтахта қўйилган баланд шийпонга кўтарилди. Кумуш лаганларда турли нав узумлар, анжир, анор, бодринг, ёнғоқ қўйилганди; олтин кўзачаларда мусалласлар. Зодагонлар гиламлар устидаги шойи кўрпачаларга бир-бир чўкишди. У-ди атрофига парку ёстиқлар қўйилган баландроқ ўриндиққа ўтирди.

Боғнинг ғир-ғир шабадали баланд жойига қурилган шийпондан Сариқ дарё – Хуанхэнинг йирик тармоғи Вэйхэ дарёси кўриниб турарди.

– Бу боғ Сариқ дарёни мисоли Довонга яқинлаштиргандек бўлди, – деди зиёфат устидаги суҳбатни бошлаб бериш мақсадида чэнсян Гун-сунь Хэ.

– Аксинча, эҳтимол Довонни Сариқ дарёга яқинлаштиргандирмиз! – гапга аралашди ўзини кўрсатиб қўймоқ ниятида янги аъёнлардан бири Дунго Сянь-Ян.

Довон мусалласи зодагонларни анчагина кайф қилдиргани сезила бошлади.

– Ток новдалари Довондан келтирилган бўлса ҳам нечун мусаллас довонликларникига ўхшамайди? – сўраб қолди туйқус У-ди.

Бу савол шунчаки, оддий савол эмаслигини ҳамма тушунди. Осмонўғли барчага маълум ҳақиқат, яъни ханликлар ҳали Довон узумидан мусаллас тайёрлашни яхши ўрганолмаганликларини эслатмоқчи эмасди албатта. Орага сукунат чўкди. Ҳатто, Гун-сунь Хэ ҳам нима дейишини билмасди.

– Бунинг сири сувда! – ўз саволига ўзи жавоб қайтарди У-ди.

Осмонўғлининг нияти маълум бўлди. Чэнсян шу заҳотиёқ ҳукмдорнинг фикрини кенгроқ изоҳлашга киришди:

– Довон сувларини бу ёққа олиб келиб бўлмаслиги аниқ. Бирдан-бир чора – Довонга кўшин тортиб бориб, унинг дарёлари, сойлари ёқасига ханликларни жойлаштирмақ лозим!

– Ана шунда Довон сувларига қонган узумдан тайёрланган мусаллас Осмонтагига оқиб келаверади! – яна луқма ташлади Дунго Сянь-ян.

Гун-сунь Хэ истехзоли жилмайиб, Дунго Сянь-яннинг луқмасини ортиқчага чиқарган бўлди.

– Ҳарқалай савдогарман-да, ҳар нарсада сезилиб қолади бу, – ўзини оқламоқчи бўлди Дунго.

– Ҳа, баракалла! – пича юмшади чэнсян. – Янгидан кўшиб олинадиган мамлакатларга савдогар кўзи билан қараш унча...

Шу пайт сал наридан "Ушланглар уни!" "Тириклай ушланглар!" деган қичқириқлар эшитилди. Атрофда шай турган лунжунлар шийпон томон чопиб келаётган одамга ташландилар-да, уни қуршаб, тутиб олдилар. Ҳозир, Осмонўғли шу ердалигида унинг боғига кириб келолган одам ким бўлиши мумкин?! Шунча соқчилар, шэнбинларга чап бериб, бу ерга қайси йўл билан қандай қилиб келолди у?!

У-диннинг ишораси билан қўлга тушган ўн саккиз ёшлар чамасидаги йигитни шийпон ёнига келтирдилар.

– Сен кимсан, қаердансан? – сўроққа тутди йигитни Гун-сунь Хэ.

– Мен Осмонўғли ҳузурида турибманми? – саволга савол билан жавоб қайтарди тутқун.

– Ҳа, сен Осмонўғли боғига бостириб кирдинг!

Йигит иккита бақувват соқчи қўлидан чиқиб, Осмонтаги ҳукмдориға таъзим қилишга зўр бериб уринар, соқчилар бунга имкон бермасдилар.

– Бўш кўйинглар! – буюрди чэнсян.

Соқчилар йигит пешонасини ерга теккизишига имкон беришди. У ер баравар таъзим қилиб, қаддини ростлагач, дангал бундай деди:

– Мен Довон узумини кўриб, ундан татимоқчи бўлувдим, одамлар мўъжиза дейишяпти Довон узумини.

– Қандай киролдинг бу ерга?

– Девор тагидаги сопол қувурдан ўтдим. Қувурда бугун сув йўқ экан.

– Отинг нима, қаерлик бўласан?

– Отим Чжэн Чжэ. Қаерда туғилганимни ўзим ҳам билмайман. Дарбадарман.

– Осмонўғли бугун шу ердалигини билармидинг?

– Йўқ, билмасдим. Бу боққа худди шу бугун кириб, Осмонўғлини кўрганимдан жудаям хурсандман. Биладан, мени ўлдириб юборасизлар. Майли, бир бошга бир ўлим!

Чэнсян У-дига савол назари билан қаради.

– Майли, узумдан бу ерда ҳам, Довонда ҳам тўйиб есин, – деди

аста У-ди. Осмонўғлининг бу илтифотидан аёнлар ҳайрон бўлишди.

— Осмонўғли бир қошиқ қонингдан кечди! Шэнбин бўлгин! — деди Гун-сунь Хэ йигит ўз қулоғи билан эшитсин учун овозини кўтариб. Сўнгра у соқчиларга юзланиб буюрди: — Уни бўшатинглар! Майли, тўйгунича узум есин!

У ч и н ч и б о б

САЙМАЛИТОШ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Қорли чўққи этагига туташ кўм-кўк ёндамада улкан ёнғоқ дарахти қад кўтарган. Юлдузларнинг водийдагига нисбатан тоғда ёрқинроқ порлаши тоғ осмонининг қорамтир тусдалигидан бўлса керак. Ёнғоққа яқинроқ жойга жуншолча ташланган, унинг устида тери дастурхон ёйиғли. Алланималар ҳақида суҳбатлашаётган уч киши негадир берироқда, майса устида ёнбошлашганди. Ёввойи райҳонларнинг атридан тўйиниш учун шундай қилишганмикан улар? Эҳтимол, иштаҳани карнай қилган сўлим тоғ оқшомида овқат пайти сипқорилган бир-икки сонач қимиз кайфи билан ҳамсуҳбатлар бу ерга келиб қолган бўлишлари ҳам мумкин.

— Шундай қилиб, неварани уйлантириб қўйиш вақти етди, — деди гапига якун ясаган оҳангда оқ гулли дўппи кийган чол.

— Ҳа, албатта! Сиз бу болаға ҳам ота, ҳам бувасиз, — маъқуллади иккинчи қария. — Эзгу қониг¹ йўлида бел бойлабсиз, бу дуруст!

Суҳбатнинг жиддийлигига кўра қимиз меъёридан ортиқ ичилмаганди.

Суҳбатдошининг фикрига қўшилган қария — мезбон. У ҳар йил эрта баҳордан то кеч кузгача шу Кўгарт довони² атрофидаги яйловларда ўз йилқиларини боқади. Унинг икки ўғли, келинлари, жўжабирдай набиралари бор. Ёнғоқ дарахтининг нариги томонидаги ясси тепаликка тикилган тўрт ўтовдан бирида қария кампири билан бошқа икки ўтовда ўғиллари бола-чақаси билан яшашарди. Ўтовларнинг тўртинчиси ҳам жиҳозлаб қўйилган, лекин унда ҳеч ким яшамайди. У ўткинчи-кеткинчи, кўниб ўтувчилар учун. Манзилга етолмай кеч қолган йўловчилар бу ўтовда тунаб кетишади. Депара³ беги чолнинг бу ишини маъқуллаган. Бек катта йўл атрофидаги бу яйловларни шу мўйсафидга бериб қўйган.

¹Қониг — мақсад.

²Фарғона тоғ тизмасининг ҳозирги Жалолобод шаҳари юқорисидаги довон.

³Депара — атроф, район.

Набирасини уйлантириш ҳақида гапирган чол – меҳмон. Унинг бу ерда биринчи бўлиши эмас. Чол илгари ҳам икки-уч бор келган: бирида йўқолган йилқиларни ахтариб келиб, тунаб кетган. Иккинчи марта меҳмон мўйсафид қиларидан бирини чиқарганда узоқдан-узоққа бўлса ҳам тўйга келган. Яна алланарса баҳонаси билан ҳам келган эди. Мана бу сафар эзгу ният билан келиб, меҳмон бўлиб ўтирибди.

– Чегарадаги Йу кенти бозорида йилқини кўпроқ тамғага¹ оладақан бўғанмиш, деб эшитувдим, – деди меҳмон.

– Менам ўткан-кеткан кўнуқлардан тинглаганим бор. Бир сотиқчи² бурунда эчки йилқиға овуштирадиқан олтин тамғани энди бир йилқиға берадақан бўған, дувди. Шу гап туври чиқар. Узоқ кунчиқар томондаги юрт хони кўп отлар сотиб олаётқанмиш. Шу учун хунлар Йу бозориға от опкемай кўйипти. Ўшанчун от қиймат бўп кетипти.

– Оббораётқан йилқиларди сотиб, ўрниға келинға анчагина кийим-кечак, тақинчоқ олса бўлар экан-да, – хурсанд бўлди меҳмон, сўнг давом этди:

– Бу тўрт йилқи камлик қилармикан, деб ўйланиб келаётган эдим. Сал камлик қип қолса, тенгу тўшлари ичида неваря ўксимасин, деб эҳтиёт қиласан экан-ди!

Гап шу ерға келганда узоқдан момақалдироқ гўмбурлагани эшитилди. Лекин суҳбатдошлар тепасидаги юлдузлар ҳамон чарақларди. Осмон шишадек тиниқ эди.

– Югир, улим! Йилқиларди қўраға қиманилар, ининидиям чақир!³ – буюрди қария суҳбатни мириқиб тинглаб ўтирган катта ўғлиға, кейин меҳмонга юлланди: – Сўйлашиб қолиб, кўккаям қарамитимиз. Довушиға қарағанда сел ёвиши.

Чолнинг икки ўғлиға меҳмон чолнинг набираси Бургут ҳам қўшилди. У катталар суҳбатига аралашмаслик учун бўён керак, меҳмоннинг кенжа ўғли Қўшоқ билан ўтовларининг орқасидаги майсазорда нима биландир машғул эди. Бу икки ёшнинг гапи гапига жуда тўғри келиб қолганди. Уларнинг ёшларида ҳам унча катта фарқ йўқ. Бургут ўн саккиз-ўн тўққиз. Қўшоқ эса, ўн тўққиз-йигирми ёшларда кўринади. Учовлари йилқиларни тезлик билан қўраға

¹ Тамға – пуя, тини боғилган олтин ёки кумуш. "Тамға" ("тамга") сўзи кўпинча шакл "тинги", "динги"га айланиб кетган.

² Кўнуқ – кўниб ўтувчи, меҳмон. Ҳозирги кун туркий тилларда бу сўз "қўниқ" тарзида ишлатилади.

³ Сотиқчи – савдогар, тужжер.

Сариқ аждар ҳамласи

қамадилар. Йигитлар ҳазиломуз куч синашиб кўришди. Бургут иккала оға-инини барабар кучоқлаб, даст кўтарди-да, айлантириб яна ерга кўйиб кўйди.

Ёшлар ўтов томон қайтишганда ёмғир анча жадаллаган эди. Кексалар аллақачон очиқ ҳаводаги жойни йиғиштириб кўйиб, ўтов ичида чордона қуриб ўтиришарди. Бургут улар ёнидан жой олди, мезбон йигитлар эса, болаларини ёмғирдан ичкарига ҳайдаётган хотинларига ёрдамлашгани ўз ўтовлари томон бурилдилар. Шу пайт чақмоқ чақнаб, тоғ чўққиларидан тортиб то пастдаги жилға ўртасида қаққайган харсангача ёритиб юборди. Момақалди роқнинг даҳшатли овози энди нақ ўтов устида гумбирларди. Ўқтин-ўқтин кучаяётган шамол селни худди силтаб-силтаб кўяётгандек туюларди. Чўққи ён бағирлигидан оқиб келаётган ёмғир суви кўп ўтмаёқ ўтов тикилган майдончанинг икки томонидан пастликка шарқираб оқиб кета бошлади. Сел дўлга айланди. Ўтов узра тапир-тупир овозлар эшитила бошлади. Ўрик данагидек, ҳатто ёнғоқдек-ёнғоқдек муз парчалари ердан зарб билан сакраб, ўтовнинг қия очиқ эшигидан ичкарига отилиб кирарди. Ёнғоқ дарахтининг катта шохи қарсиллаб синиб тушди. Бир оздан сўнг дўл яна селга айланди. Оқаётган сел сувининг қаттиқ шовуллаши энди ўтовга жуда яқин жойдан эшитиларди. Аёл кишининг фарёдли овози келди. Шу пайт Бургут эшикка отилди. Унинг орқасидан қариялар ҳам чиқдилар. Кўшоқ билан хотини иккита ёш болаларини биттадан қўлтиқларига қисиб, қариянинг ўтовига олиб кириб кетишарди. Уларнинг ўтови жойида йўқ эди! Унинг ўрнида катта сув оқими ҳайбат билан шовуллаб оқиб ётибди. Наҳотки, қария шунча тажриба билан ўтовларни сувнинг йўлига тиккан бўлса?! Ёзнинг бу фаслида ҳар йил ҳам ўтовлар худди шу майдончага тикилади-ку! Демак, бу йил об-ҳаво ҳар йилгидан бошқача келган.

Эркаклар қолган уч ўтовини сақлаб қолиш, агар бунинг иложи бўлмаса, ёш болаларни олиб чиқиб улгуришга шайланиб ташқарида турардилар. Ҳозир ҳеч кимнинг ақлига бундан бошқа чора келмасди. Мезбон чол осмонга қараб нуқул "тез ўтиб кетади" деб қўярди. Ёмғир пасая бошлади. Энди чақмоқ узоқ-узоқдаги қоялар узра ёлқинланарди. Момақалди роқ гумбирлаши ҳам ўтов тепасидан нарироқ кетгандай бўлди. Ўтовлар орасидан оқаётган сув ҳам камая бошлади. Демак, хатар ўтиб кетди. Мезбон бу ерларда ёмғир, дўл кўп ёғса ҳам бу яқин ўртада бунақа кучли ва даҳшатли довул бўлганини эслай олмаслигини меҳмонга айтарди. Меҳмон ҳам суҳбатдошининг гапини маъқуллар, "бизди томонлардаям бундақа офат кам бўлади" деб қўярди.

Ёмғир тинди, лекин шамол ҳамон тўхтамасди. Шу пайт сел ёғаётганда думини қисиб инига кириб кетган итларнинг хуриши эшитилди. Отлар безовта кишнаб юборди. Яна ҳамма эркаклар ташқарига отилишди. Йилқилар кўрадан чиқиб тўзиб юрарди. Кўйлар атрофга тумтарақай қочиб кетганга ўхшайди. Нима бўлганига бирдан тушуниш қийин эди. Кимдир "бўри тушганга ўхшайди" деб қичқирди. Келинлардан бири ўтовдан камалак олиб чиқди. Лекин зим-зиё тун қоронғилигида камалакни қаёққа, нимага отишни аниқлаб бўлмасди.

Бургут Кўшоқни бошлаб, жилға томон шошилди. Унинг қулоғига элас-элас бўғилаётган кўй овози эшитилгандай бўлганди. Икковлон шарпа изидан илдамладилар. Узоқдан чақнаган чақмоқ ёруғида йигитлар кўй олиб қочаётган бўрини аниқ кўришди. Бўри улардан ўн беш-йигирма қадам олдинда кўйни елкасига ўнгариб борарди. Бургут ёндамаликни ҳисобга олиб, тепа томонга интилди. У ташқарига чиқаётганда кўлига ўтов керагасига суяқли чўқмор илиниб қолганди. Чақмоқ навбатдаги чатнаганда Бургутнинг бўрига етишига уч-тўрт қадам қолган эди, холос. Бошига урилган жез чўқмор зарбидан бўри гандираклаб йиқилди. Унинг тишлари беихтиёр кўй кекирдагини кўйиб юборди. Қоронғида чўқмор яна икки-уч марта бўрининг умуртқасига тушди. Йиртқич бир бор ҳамла қилишга уриниб кўрди. Лекин шу пайт Кўшоқ кўтариб отган катта қиррали тош бўрини узил-кесил ҳолдан кетказди. Сўнг икковлон бўрини ўлдириб, ўтов ёнига олиб келдилар.

Қора булутлар сийраклашиб, яна якка-дука юлдузлар кўрина бошлади. Кўрадан яна бир бўғзи ғажиб ташланган кўйни топдилар. Йилқилардан бири қир томонда нобуд қилингани маълум бўлди. Демак, от тепа томонга қочгани учун тез чополмай, бўрилар ҳамласига чап беролмаган. Йилқиларни, кўйларни ҳайдаб, зўрға кўраларга киритдилар.

Саҳархез бўрилар қайтиб келиб қолишидан эҳтиёт бўлиш учун мезбоннинг тўнғич ўғли Тўлан ухламай айланиб юрадиган бўлди. Бошқаларга ўрин тўшалди. Бургут хиёл ўйланиб ётгач, уйкута кетди, бобоси эса, гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ағдарилар, ҳеч уйқуси келмасди. У келин тушириш учун зарур кам-кўст битганига кўз текканидан ачинарди. Нобуд бўлган йилқи уники эди.

Тонгга яқин ташқарида яна итлар ҳура бошлади. Тўланнинг "ҳа, келаверинглар" дегани, итларни тинчителиши ҳамда отлар туёғининг дупури меҳмон қулоғига чалинди. Сўнг мезбон чолнинг "бай, бай жуда уюб кетибсизлар-ку" деган сўзлари, кўпчиликнинг оёқ

Сариқ аждар ҳамласи

шарпалари ўтовга яқин жойдан эшитилди. Меҳмон ўрнидан аста туриб, набирасини уйғотди. Бургут сакриб тураркан, "яна нима бўлди?" дегандай бобосига қаради-да, тез кийина бошлади.

– Кунуқлар келишди-ёв чамамда, – дея чол набираси билан ташқарига чиқди.

Нотаниш меҳмонлар билан одатга кўра қўл бериб омонлашдилар. Келганлар ўн чоғлик киши эди. Саломлашиш пайтидаги қисқача суҳбатдан маълум бўлишича, улар чегарадаги Йу кентидан келаётиб селда қолган йўловчилар экан, манзиллари ҳали олис бўлгани учун йул четида кўринган ўтовларга бурилишибди.

Меҳмон меҳмонларга пиширилган иссиқ сўт таклиф қилди:

– Шамоллашга даво пишган сўт. Ичинлар! Йўқса, йўталиб қоласизлар.

Меҳмонлар сўт ичмасликларини айтиб, қайнатилган сув сўрадилар.

– Ҳа, айтгандай, сизлар қоқи шарбат ичасизлар-а?

– Қаёқдан биласиз? – сўради меҳмонлардан бири.

– Сизларнинг одаминглар ўтовимда тез-тез кўниб туришадилар.

– Топдингиз! Биз чинжинлармиз. Ўзимизни ханликлар ёки ханлар деб ҳам, чинликлар деб ҳам атаймиз, сизлар бўлса бизни чинжинлар дейсизлар.

Кўп ўтмай, ханликлар меҳмон нариги ўтовлардан олиб чиққан пўстинларга ўралиб, юмшоқ кигизлар устида чўзилдилар-да, чошгоҳгача қотиб ухладилар.

Довонликлар йўловчиларни иззат-икром қилдилар, топган-тутганларини улар олдига қўйдилар. Аммо меҳмонлар негадир кетишга шошилишмасди. Улар ўтов эгаларини гапга сола бошладилар.

– Биз элчи қарвонимиздан ажралиб қолдик, – гапни айлантира бошлади тилмоч. – Осмонўелининг элчиси Яо Дин-хань тунда селга ҳам қарамай, тўппа-тўғри Эршига ўтиб кетди. Элчи қаватида жуда кўп чинжинлар бор. Биз расм чизувчилармиз. Шойи матоларга турли хил ҳайвонлар расмини чизамиз. Сизларни қояларингиздаги расмларингни кўрмоқчимиз. Бу тўғрида кўп эшитганмиз...

– Ҳа, ундай расмлар Саймалитошда бор. Менинг ушим Кўшоқ эрта тонгда ўша ёққа кетди. Билганида, сизларниям эргаштириб оларди.

– Ҳечқиси йўқ, етиб оламиз. Ёки ўша ерда кўришамиз у билан. Бизни отларимиз анча ҳориб қолди. Сотиладиган отлар йўқми?

Ўтов эгаси меҳмон чолга қаради. У калласини тасдиқ маъносидан силкиди.

Қадимги Фарғона давлати Довоннинг пойтахти Эрши ханобилари ҳозирги Андижон вилояти Марҳамат тумани марказида.

– Топилади, – деди мезбон чол шундан кейин.

Меҳмон чол уч отини, ўтов эгаси ҳам ўз отларидан иккитасини ханликларга сотишди. Кумуш пулларни мезбон чол кампирига олиб кириб берди, меҳмон эса пулини белбоғига ўраб, яктаги ичидан белига боғлаб олди.

Узоқ юртдан келган расм чизувчилар ҳақида эшитиб, қўшни овулдан келган бир тўда йилқичи йигитлар билан бирга ханликлар Саймалитош томон йўл олдилар.

Йу кенти бозорига бориш ҳожати қолмаганидан фойдаланиб, Бургут ҳам уларга қўшилди. У бир йўла Саймалитошдаги донғи кетган расмларни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди.

Ханликлар йўлдаги биринчи довондан ўтиб, Кўгарт ва Ўвек дарёлари қўшилган жойда тўхтадилар. Ханликларнинг бошлиғи тилмоч орқали сўради:

– Бу тоғларда яна қандай яқин довонлар бор?

– Анчагина бор: Қалдама, Урумбош, Қизилсув...

– Бизни ўша ёқларга олиб боролмайсизларми?

– У ёқларда расмлар йўқ. Ўз кўзимиз билан кўрганмиз.

– Эҳтимол, кўзинглар тушмай қолгани бордир. Тоғинглар жуда баланд, осмонўпар экан! Ажойиботлар кўп бўлса керак.

Ханликларнинг бошлиғи зўр бериб йилқичи йигитларни ром қилишга тиришарди.

Ханликлар довонларнинг ҳаммасини бир-бир кўздан кечирдилар. Улар отда, пиёда юришиб, сойлар, ирмоқлардаги кечувларнинг чуқур-саёзлигини билиш учун уёққа-буёққа ўтиб кўрдилар, йилнинг қайси фаслларида тошқин бўлиши, қайси вақтларда сув озайиши, яқин атрофда кўприк солишга яроқли дарахтлар бор-йўқлиги, йўл бўйидаги қояларнинг қаерларида харсанг қулаши, йўлларнинг қаерида кўчкилар бўлиб туриши билан қизиқдилар. Хотинларига ёки қаллиқларига бу хушмуомила, доим кулумсираб турадиган меҳмонлардан шойи рўмолчалар, бошқа ғаройиб совғалар олган йилқичи йигитлар дилида заррача шубҳа бўлмаса ҳам, чинжинларнинг бошлиғи нақадар қизиқувчанликлари "сабаб"ини айтиб қўйишни лозим топди: "Мамлакатимиздан савдо қарвонлари келганда, кўчкига дучор бўлмасликлари, жилға, сойлардан ўтолмай, узоқ туриб қолмасликлари керак!" Ўзларини расм чизувчилар деб таништирган бу ханликлар савдо қарвонлари учун эмас, балки шэнбинларнинг силжишига қулай йўлларни аниқлаётганликларини содда йилқичи йигитлар хаёлларига ҳам келтирмасдилар.

Сариқ аждар ҳамласи

Учинчи куни ханликлар йўл бошловчилар етакчилигида Кургак довонига жўнадилар. Йўл Ўвек жилғасининг чап қирғоғи бўйлаб тоғнинг шарқ томони сари юқори кўтарила борарди. Жилғаларнинг дарёга қуйилиш жойларида жазирама ёзда ҳам эримай қолган қор уюмлари ёнидан ўтиб бораётган ханликлар ям-яшил қўлотлар¹га, қўлотларда эркин ўтлаб юрган қўй-эчкиларга, улоқларга, йилқиларга суқланиб қарардилар.

Ханликлар диққатини йўлнинг чап томонида пайдо бўлган манзара жалб этди. Қирнинг бир қисм ёнбағри қачонлардир дарага ўпирилиб тушиб, ҳайбатли жарлик ҳосил қилганди.

— Бу жар ҳам Осмон жар экан! — ялтоқланди "рассомлар" бошлиғи мезбонларга янада ёқиш учун.

— Буни жар дейилмайди, жар саёзроқ бўлади. Бундай жойни бизда зов дейилади. Бу — Кўк зов!

Довонликлар тилини анчагина яхши ўрганган тилмоч ҳам чамаси бу сўзни ханча таржима қилолмай пича қийналди. Кўк зов рўпарасидан ўтилгач, ёлғизоёқ йўл ўнг томондаги қир бўйлаб тик кўтарила бошлади. Бир оздан сўнг ханликларнинг пастга қарашга юраклари дов бермай қолди. Агар от мункиб йиқилса ёки бирор киши эгардан қуласа, парча-парча бўлиб кетиши турган гап эди.

— Мана, тов пиёзлари, — деди йилқичи йигитлардан бири, қир ёнбағрида уя-уя ўсиб ётган ёввойи пиёзларни кўрсатиб.

— Пиёзли тоғлар шу экан-да! — деди ханликлардан бири.

— Йўқ, у тоғлар бошқа! Бу ерда ҳам пиёз бор экан! — гап қўшди бошлиқ "рассом".

— Бу товларди бизданам яхши билар экансиз! — мақтади меҳмонни содда йилқичи йигит.

— Эшитганман, холос. Пиёзли тоғ бошқа ерда бўлса керак, деб ўйлайман. Бу тоғларни ҳам шундай деса бўлаверар экан! — гапини тузатмоқчи бўлди бошлиқ "рассом", гарчи йилқичи йигитларнинг саволида ғараз йўқлиги, ўзлари содда, самимийликларини билиб турган бўлса ҳам.

Йўл каттароқ ирмоққа айланган Ўвекнинг ўнг қирғоғига ўтганда довонга кўтарилиш янада тиклаша бошлади. Отлар чарчаб, қаттиқ ҳансирарди.

— Йўлди ғади² қип бос! — буюрди чечан йилқичи олдинда бораётган шеригига.

¹Қўлот — қирлар ўртасидаги яйлов.

²Ғади — илонизи йўл босиш.

Йўловчилар охирги қирдан ошиб ўтганларидан сўнг, йилқичи йигитлар отларга дам бериш учун тўхташ зарурлигини айтдилар. Кургак довонига кўтарилиш олдидан чечан йилқичи ханликларга юзланди:

– Энди йўлни шошмай босамиз. Олдимизда дамиқ бор.

– У нима?

– Нафас олиш қийинлашади. Ҳаво етишмайди! Шуни бизда дамиқ дейди!

Довон тепасига кўтарилган чечан йилқичи мешдаги сувни отининг қоптолига қуйиб юборди. Сув икки ёнбағир томон жилдираб оқди.

– Ана, кўрдиларингми? Бу ер сувайирғич! Одамди бир елкасига ёққан ёғин Кўтартға, ундан Қорадайраға, бошқа елкасига ёққани Йенчу Ўғузга оқиб кетади!

Кургак довони ғарб томондан чўзилиб келган қирнинг кўндаланг қир билан бирлашган еридаги эгарсимон хиёл пасайиброқ қолган жойидан иборат эди. "Сайёҳлар" довоннинг шимол томонига қарадилар. Уларнинг кўз олдида шарқдан ғарбга чўзилиб кетган водий ястаниб ётарди. Олисла Йенчу Ўғуз дарёси қорамтир чизиқдек кўзга чалинди. Йилқичи йигитлар ханликларни довоннинг нариги, Йенчу Ўғуз кўринган томонига бошладилар. "Рассомлар" терскай томондаги эримай қолган қорлар устидан ўтиб, кенг жилғанинг юқорисига тушдилар. Уч томонидан чоғроқ қирлар билан қуршалган бу баланд текислик гўё бир томони очиқ қолдирилган табиий кўрғон эди. Унинг "деворлари" – қир сиртларидан иборат. Бу текисликка юқоридан қулайдиган омонат тошлар ҳам йўқ. Чунки бу жилға баланд учта қирнинг туташган жойидаги ораликда! Текислик ўртасида ясси дўнглик ҳам бор. Шу дўнгнинг нишабида тўқ жигаранг силлик харсанглар ястаниб ётибди. Бу харсанглар қачонлардир юз берган кучли зилзила пайти атрофдаги қирлардан қулаб тушган бўлиши керак.

– Мана, ўша сизлар кўрмоқчи бўлган Саймалитош! Сувратлар метинминан тошга сайиб ишланганидан бу ерди "Саймалитош" дейдилар! Айтдик-ку, расмлар Кургак довонини қоқ бели ёнида деб.

Ханликлар ясси дўнглик устига чиқишга, нарироқда харсангтошларни тарашлаётган икки кишини кўриб қолдилар.

– Кўшоқ, биз ҳам келдик! – кафтларини карнай қилиб қичқирди Бургут кўлида чекич билан тошлар устида қадини букиб ишлаётган йигитга. – Чинжинлар тошларга сен чекичлаётган расмларди кўрмоқчиймиш.

Қўшоқ бошини кўтариб, дўнглик устидаги отлиқларга қаради.

— Мана, кўраверишсин!

Тилмоч шерикларига тушунтирди: "Саймалитош — тошга сайиб, санчиб ишланган" дегани экан. Ханликлар бошлиғининг илтимоси билан Қўшоқ қўлидаги темир чекичнинг учли томонини тош устига қўйиб туриб, болғача билан унинг иккинчи учига, гирд кесилган томонига ура бошлади. Тошга ўйилган нуқталардан қандайдир чизиқлар вужудга келар, улар бирлашиб, алланарса яралаётгандек бўларди. Қўшоқ бугун эрталабдан бошлаган архар расмини чекичлаш-чизишни давом эттирди... Кўп ўтмай ҳайвон оёғининг ярми ҳосил бўлди.

— Йилқичилар қўлидан бундай иш келади деб ўйламагандим... Моҳирлиги бизникилардан қолишмайди-я... — деб қўйди ўзига ханликларнинг бошлиғи.

— Бошлиқларинг нима деяпти? — сўради доволликлардан кимдир.

— Ҳозир расмларни чекичлаб чизмайдилар... улар... қадимда чекичланган бўлса керак деб ўйловдим деяпти, — гапни ўзгартириб таржима қилди тилмоч.

— Тўғри, эскилариям бор. Локин улар тошларга қачон чекичланганини ҳеч ким билмайди. У расмлар жудаям бурунги замонларда чекичланган бўлса керак... Хоҳласаларинг, кўрсатамиз!

— Шунинг учун келганмиз-да! — деди ханларнинг бошлиғи.

Қўшоқ ханликларни бир расм ёнидан иккинчиси ёнига олиб ўтиб юриб, узоқ вақт кўрсатди. Расмлар асосан турли ҳайвонлар тасвирига бағишланганди. Бир харсанг сиртида бир-бирига тиркалган икки архар, бошқасида узун якка шоҳли кўтоссимон бошқа ҳайвон, учинчисида кийикларни қўриқлаб юрган ит тасвири чекичлаб ишланганди.

"Меҳмонлар"нинг расмларга бу қадар қизиқиб қарашидан Қўшоқ мамнун бўлса-да, уларнинг айримлари расмларни қизиқмай, шунчаки томоша қилаётганлари, айниқса саймали, нуқтали расмларнинг маънисига унча етмаётганларини сизди.

Ханликлар мезбон чолнинг ўтовига қоронғи тушгандагина қайтиб келолдилар. Эртаси эрталаб меҳмон мўйсафид "пулим йўқолиб қолди" деб зорланди. Мезбон чол ҳайрон бўлди, сўнг дўстини: "Бизда ҳеч қачон ўғирлик бўлмаган, балки тушириб қўйгандирсиз, койинманг" — деб тинчлантиришга уринди.

Ханликларнинг бошлиғи ўз одамларининг тугунлари, қоплари, бор-йўғини тинтув қилдирди. Ҳеч кимдан йўқолган пул топилмади.

– Тўғриси айт, Чжэн Чжэ, сен ўмармадингми? – ханликларнинг бошлиғи ўз одамларидан бирини қист-бастига олди.

– Ишонмасангиз, мана, тагин ҳамма жойимни титиб кўришсин! – аччиғланмай, бамайлихотир жавоб қайтарди Чжэн Чжэ.

– Сендан бошқа ким ўмариши мумкин? Ўғрилигинг пешонангга ёзиб қўйилган! Осмонўғли боғига ҳам ўғринча киришдан тап тортмагансан! Негаям кўшишдийкин сени гуруҳимга?!

– Нега кўшганларини мен қайдан билай? Аммо мени Довонга юборишларини Осмонўғлининг ўзи буюрган!

Жаҳли чиққан Бургут тишларини гичирлатиб, уёқдан-буёққа юриб депсинар, нима қилишини билмасди. Мезбон чол отларидан яна иккитасини ханликларга сотиб, пулини меҳмон дўстига берди.

– Бари бир, – деди у меҳмонга пулни бераётганда, – қадрдоним бўлғонингиз учун тўйга тортиқ қилиш ниятим бор эди. Ахир бу ота-бувамиз удуми-ку!

Кейинги тунни меҳмон қария набираси Бургут билан мезбон чолнинг ўтовида ўтказди. Тунда ханликлар ётган ўтовдан кимдир аста чиқиб, катта ёнғоқ дарахти томон юра бошлади. У атрофга аланглаб, ёнғоқнинг қачонлардир ажралиб тушган шохи тагидаги кавакка қўл суқди-да, ниманидир қидиргандек бўлди. Сўнг ўша одам писа-писа ўтовга қайтди. Қоронғида у шеригининг оёғини босиб олди.

– Ярим тунда нега дайдиб юрибсан, Чжэн Чжэ? – жеркиди уйқули овозда оёғи босилган ханлик.

– Ҳожатга чиққандим...

Эрталаб ханликлар яна тоғлар орқали ўтадиган йўлларни суриштира бошлашди.

– Йенчу Ўғуз¹ дарасидан Ҳайлома²га борса бўладими? – сўради ханликларнинг бошлиғи.

– Йўл-ку бор-а, – жавоб қайтарди Қўшоқ, – аммо айрим ерлари жудаям тор. Икки отлиқ юрса сифмайди. Биттадан ўтиш керак бўлади. Йўл атрофларида қалин дарахтзор, чакалакзорлар бор. У ерларда йиртқич ҳайвонлар кўп, жинлар ҳам бор. Бир гал ўша ерда ов қилган эдим, нақ йўлбарсга ем бўлай деганман. Тўнғизтўқайда йўлтўсарлар гиж-гиж. Йўл Тўнғизтўқайдан ўтади. Айтишларича, йўлтўсарлар атамани йўлбарсдек абжир эмиш. Атаман унаштириб қўйилган суюклисини ҳийла билан тортиб олган бадавлат киши кўрасига ўт

¹Йенчу Ўғуз – Норин дарёсининг қадимги номи.

²Ҳайлома – Кетмонтепа, ҳозирги Тўхтағулнинг қадимги номи.

Сарик аждар ҳамласи

қўйиб, кейин йўлтўсар бўлиб кетган дейишади. Шу сабабли у ихшид¹ одамларини, бекларни кўргани кўзи йўқ, амалдору элчиларни ҳам жуда ёмон кўрармиш.

– Ҳозирда ҳам ўша йўлдан қатнаб туриладими? – янада қизиқсинди ханликларнинг бошлиғи.

– Бундан ўн-ўн беш йиллар олдин қатнов бор эди. Мен ҳам ўша йўл орқали Ҳайломага бориб келганман. Йўлтўсарлар пайдо бўлгандан бери ҳеч ким қадам босмай қўйган.

Ханликлар ўзаро алланарсалар тўғрисида фикрлашиб олишгач, ўтов эгалари билан илиқ хайрлашиб, Эршига йўл олдилар.

Меҳмонларни жўнатгандан сўнг мезбон чол ўғлининг ёлғон гапиргани, ханликларни йўқ нарсаларни айтиб чўчитгани учун унинг гуноҳини кечиришни сўраб Ахурамаздага илтижо қилди. Қария билан унинг ўғли Кўшоқда ханликларга нисбатан аллақандай ишончсизлик пайдо бўла бошлаганди. Хўш, нега бу меҳмонлар тоғлардаги барча довонлар, йўллар, сўқмоқларгача эринмай суриштиравердилар?!

Тўртинчи боб

ДАҲШАТ ИЛА ЙЎҒРИЛГАН СЕВГИ

Кўгарт довонидан қайтишда Бургут билан бобоси Шихит бозорига киришди. Чол тўй учун зарур нарсалар харид қилди. Ўз қишлоқларига қайтишгач, Бургут олиб келинган ҳақиқ маржонни чўнтагига солди-да, севгилисининг уйи томон шошилди. Қишлоқнинг энг чиройли қизи Ойтуққан энди уники, фақат уники! Унга ҳеч ким кўз олайтиролмайди. Шубҳага ҳеч қандай ўрин қолгани йўқ. Бундан бир неча кун олдин бобоси билан кўни-кўшнилардан уч-тўрт оқсоқол бориб Ойтуққаннинг ота-онаси розилигини олиб келишди. Одат бўйича улар рози бўлмай иложлари йўқ, чунки Бургут ҳамма шартларни бажарди: пойгада қизни қувиб етди, отига ўнгариб олди, бошқа удумларни ҳам адо қилди. Энди гўзал Ойтуққан энг абжир чавандоз Бургутга унаштириб қўйилганини қишлоқдаги ҳамма биледи.

Улар энди илгаригидек авлоқдаги сув бўйида учрашмасдан, берироқда, қишлоқнинг четроғида кўришишса ҳам бўлаверади. Лекин Бургутга ҳам, Ойтуққанга ҳам биринчи учрашув жойи жуда-жуда

¹Ихшид – Довон ҳукмдори шундай аталган.

ёқиб қолган. У ерда баландликдан тушадиган шаршара шабадаси Ойтуққаннинг кокиллари майин тебратади, ҳовурсимон, тўзғиқ сув заррачалари шундай забардаст бўлишига қарамай суюклисини кўрганида беихтиёр терлаб кетаверадиган Бургутнинг кўлларини селгитади. Отилиб тушаётган сув шовқини йигитнинг қовушиқсиз сўзларини Ойтуққанга эшиттирмай кўя қолади. Бу сўзларнинг тўлиқ эшитилиши шарт эмас. Чунки севишганлар ўртасида ўзларига маълум атиги уч-тўрт жумла ишлатилади, холос: "Нега кеч келдингиз?", "Ҳали вақт эрта-ку!", "Янаги гал нимани баҳона қилсам экан?" Ойтуққан шаршара қирғоғидаги арча ёнида туришни жуда ёқтиради. Қиз гўё "кимнинг қомати келишганроқ, меникими ёки арчаникими?" демоқчидек таманноли боқади.

Бургут Ойтуққанни севиб қолганидан бери наздида кўрқоқ бўлиб қолгандек. Қизга тикроқ боқишга ҳам юраги дов бермайди. Илгарилари у қишлоқдаги бошқа қизларга тортинмай ҳазил қилаверарди. Энди-чи? Энди Ойтуққанга дадилроқ бирон гап айтишга ҳам уялади! Қишлоқ қизлари нозиккина Ойтуққан шундай забардаст, чўрткесар Бургутни қай йўл билан мулойим, уятчан қилиб кўйганига ҳайрон бўлишарди.

Бугун эса Бургутнинг кайфияти ўзгача. У Ойтуққаннинг бўйнига ҳақиқ маржонни ўз кўллари билан тақиб кўяди-да, қизни бағрига тортиб яноқларидан бўса олади. Ойтуққан хафа бўлмасмикин? Ахир, бошқа қизларни Бургут пана жойда учраб қолса, шартта ўпиб олганида хафа бўлишарди-ку?! Ёки улар тил учида шундай қилишармилийкин?! Бургут яқинда уйланган тенгқуридан бу тўғрида сўраб ҳам олмаган экан. Йигит шундай ширин хаёллар билан қизнинг уйига етганини ҳам сезмай қолди.

Ҳамма тоғ қишлоқларидагидек бу ерда ҳам йўл пастроқдан, сой ёқалаб ўтарди. Сувнинг икки томонидаги боғлар, ёнғоқзорлар ичида қишлоқнинг пахсали, синчли гувалак уйлари жойлашган. Ойтуққанларнинг уйи йўлдан сал четроқда, лекин олисда эмас. У ерда ҳам сой сувининг шарқираган овози эшитилиб туради. Ҳар гал Бургут йўлдан кўшиқ айтиб, ҳатто хиргойи қилиб ўтганида Ойтуққан эшитмай қолган эмас. Бургут фақатгина биттаю битта кўшиқни биледи, уни ҳам Ойтуққанни чақирриш учун баҳона сифатида айтади. Чунки севгилисини чақирришнинг энг қулай йўли шу. Йўлдан кимлар кўшиқ айтиб ўтмайди! Мана ҳозир ҳам Бургут ўша кўшиқни аранг эплаб айта бошлади:

Сариқ аждар ҳамласи

Севиб қолдим ол ёноқ қизни,
Оти экан шамолдек учқир.
Етолмасдан, сўрадим кўнглин,
Ўзи экан қушлардек қочқир.

О, ҳавойи гул қиз юраги,
Мен керакми, ёки арғумоқ?!

Ёлвормоқдан, қўшиқ айтишдан,
Зорланишдан бўлдим-ку адоқ.

Секинроқ чоп, тез тўй қилайлик,
Ёв келмоқда, турмайди кутиб!
Сен ёнимда бўлсанг мададкор,
Қиличлашай, ўзни унутиб!

Авваллари ҳеч ким аҳамият бермаган бу кўшиқнинг сабабини кейинги пайтларда қизнинг кўни-кўшнилари ҳам тушунишиб қолишганди. Кўшиқни эшитгандан сўнг Ойтуққан шаршара ёнига бормай қолган эмас!

Бургут талайгина кутди. Ойтуққан келавермади. Балки, энди келишга уялаётгандир? Эҳтимол унаштирилган қиз тўйгача учрашмас? Бунга ҳам Бургут суриштириб кўрмаган экан. Балки қиз касал бўлиб қолгандир? Эҳтимол, Ойтуққан ҳам анави кунги селда қолиб касал бўлгандир? Агар шундай бўлса, ҳозироқ Бургут Ойтуққанларнинг уйига тўғри боради-да, уни ўзи тузатади. Энди у селда қолиб шамоллаган одамни тузатишни биледи: чол айтганидек, касалга устма-уст пишган қайноқ сут ичириб, иссиқ ўраб қўйилса, дард буткул арийди. Анови чинжинлар қайноқ сут ичмай чакки қилишди.

Ёки бирор бошқа фалокат юз берганмикин? Бу шубҳадан Бургутнинг юраги "шув" этиб кетди. Бу ҳақда ортиқча ўйлагани ботина олмади. Бир оз шу алфозда тургач, ихтиёрсиз, шаршара сўқмоғига қаради. Қоронғилик анчагина куюқлашиб қолган эди. Шу кунларда ой шом егани учун кеч кўтариларди. Сўқмоқда кимнингдир қораси кўринди. "Ана, Ойтуққан келяпти!" дея ўйлаган Бургут ўша томонга интилди. Яқин бориб қараса, сўқмоқ ёқасидаги синиб кетган дарахтнинг танаси экан. Наҳотки Бургут сўқмоқнинг ёқасидаги худди шу ерида ўзи минг марта кўрган дарахт танасини таний олмади, уни ҳар келганда кўрарди-ку! Нега унинг кўзига синиб кетган дарахт

танаси Ойтуққаннинг гавдаси бўлиб кўринди?! Бургутнинг ёдига Кўгорт доводнида хайрлашаётган мўйсафидларнинг "яхши аломат бўлмапти" деган сўзлари тушиб кетди. Ҳа, бу ҳам яхши аломат эмас! Бургутнинг юраги қафасдаги қушдай типирчиларди. У ўзини бир лаҳза ҳолсизлангандай сизди. Сўнг оёқлари уни беихтиёр қишлоқ томон олиб кетди. Бир неча қадам босгач, қуввати илгаригидан ҳам уч-тўрт баробар ортиб кетгандай туюлди. Назарида, агар керак бўлса, рўпарада кўринаётган чўққидаги қояни ҳам даст кўтаришга кучи етадигандек эди. Ноаниқ шубҳадан туғилаётган ғазаб Бургутни номаълум интиқомга чорларди.

У Ойтуққаннинг ҳовлиси рўпарасига жадал етиб келди. Тўппа-тўғри Ойтуққанларнинг уйига кирсамикан? Йўқ, бу беодоблик бўлади! Эҳтимол, қиз кўшиқни эшитмай қолгандир? Бургут яна кўшиқ айтмоқчи бўлди, лекин энди унинг кайфияти бузилган эди. Томоғи қирилгандек туюлди. Шу пайт йўл ёқасидаги булоқча ёнида ўтирган кимдир:

– Бургут, болам, сенмисан? – деди. Рўпарасида ўтирган кампирни ҳам кўрмагани учун Бургут яна ҳайрон бўлди.

– Ашулангни эшитиб чиққунимча аллақачон ўтиб кетиб бўлган экансан. Орқангдан чақирсамам эшитмадинг. Сени қайтарсан деб, пойлаб ўтирувдим.

Кампир – Ойтуққанларнинг кўшниси. Бургут уни шу булоқ атрофида кечки пайтларда кўп учратган. Бургутнинг дардини яхши биларди бу кампир. Аммо, нега Бургутни кутяпти бу кампир?! Ҳа, ҳа...

– Ҳа, момо! Мана келдим, – деди Бургут хаёлини йиғиштириб олишга уриниб.

– Сен ўзингни босолсанг, бир гап айтаман, – деди кампир, – Ойтуққан уйида йўқ. Ота-эналариям аллақаяққа кетишди.

– Қаёққа кетди... нимага кетди?

– Қишлоқда ҳар хил гап. Қандайдир бир киши... йўқ, йигитминан... йўғ-е, биров опқочиб кетипти.

Кампир атайлаб ўзини йўтали тутганга солиб, томоғини қира бошлади. Бургут кампирни "Гапиринг, яна нима биласиз", деб қистамади ҳам, унинг атайлабми, чинданми йўталаётганини сезмади ҳам. У бир нуқтага тикилиб турар, лекин кўзлари ҳеч нарса кўрмасди. Гапни яна кампир давом эттирди:

– Бошқа бировлар, қизди отаси яширинча узоқдаги бир тувушқанига бериварипти, дейишади. Ойтуққан йўқолган кечаси эртасига кўшним ўзи ҳаммага "қизимди тунда ўғирлашиб кетдилар,

Сариқ аждар ҳамласи

босқинчилик қилиб" деб юрди. Энди ўзиям, бола-чақасиям йўқ, кўринмайди.

– Қайси кечаси? – сўради Бургут ниҳоят ўзига келиб.

– Сен йўғингда катта сел ёвди, бўрон бўлди. Момақалди роқ гумбирлади, дарахтлар ўшанданам синиб кетди шекилли. Ўша кечаси!

Бургут аллақаяққадир чолиб кетди. Кампир: "Қаёққа, шошма, тўхта!" – деганича қолаверди.

Йигит катта йўлга юрмасдан, сўқмоқ билан ўз уйи томон кетди. Йўлда қир томонга бурилди, кўк чипор отини ўт чимдиётган жойидан ушлаб, белбоғи билан нўхталади-да, миниб уйига келди. Энди уларнинг бор-йўғи тўртта отлари қолганди, холос. Минишга ярайдигани иккита: бири бобоси учун, иккинчиси Бургутники. Бу от учқурликда қишлоқда биринчи. Йилқилари кўп одамларда ҳам бунақа от йўқ. Ўтган йили бу чипорни чол тўртта отга ҳам алиштирмаган "Бургутга бундан дамроқ от тўғри келмайди" деб.

Бургут четлари четан девор, қисман чангал босиб кўра қилинган ҳовлисига кириб, бобосини ғамгин, эзилган ҳолда кўрди. У букчайган, ғурракдек кўнишиб ўтирарди. Демак, ҳамма гапдан чолнинг ҳам хабари бор. У Бургутга қарай олмади, ёш тўла кўзларини кўрсатгиси келмади ёки ўзини тутолмай йиғлаб юборишдан кўрқди. Қарилик ўз кучини кўрсатаётган эди. Унинг асаблари ғазабдан Бургутникидек таранглашиб эмас, аксинча бўшашиб кетаётганди. Чол аламини аёллар сингари йиғидан олишга ҳозирланаётгандек эди. Бургут бобосининг ниҳоят чўкиб бораётганини яққол сезди.

– Ота, – деди бобосига Бургут, – сиз уйда бўлиб тулинг. Мен кўшни қишлоқларди, узоқ-яқинди қидираман. Албатта топилади.

– Хўп, болам... ўзингга эҳтиёт бўл!.. Уҳ! – чол ўзини тутолмай, ўксиниб-ўксиниб йиғлай бошлади.

Бургут отни эгарлади. Босма айилни қаттиқроқ тортиб юборди шекилли, Чипор Бургутга қарамоқчидек бошини ёнига қайирди.

– Кунимга ярайдақан вақтинг келганга ўхшайди, дўстим! – деди йигит отига қараб.

Сўнгра Бургут ханжар осигли тасмани белига боғлади. Тери ўқдонни эгарнинг ўнг томонига, бўқтирмага яқинроқ маҳкам тиркади-да, камалакни елкасига осиб олиб, отга минди, бобосига "хавотирланманг", деб тундаёқ қишлоқдан чиқиб кетди.

Қизил Унгур ва Қора Унгур сувлари кўшилиб, Тентаксой тармоғини ташкил этган жойга келганда Бургут қайси томонга юришни билмай тўхтади. Ойтуққанни қаёққа олиб кетганларини

ҳеч ким билмасди. Бу воқеадан ҳеч қандай из қолмаганди. Нима қилиш керак, уни қаердан изласа экан? Бургут Ойтуққаннинг сув боши томондаги қирнинг нариги бетида, Йенчу Ўғуз дарёси бўйидаги овуллардан бирида қандайдир қариндошимиз бор, мени келин қилишни мўлжаллаб ҳам юришган, деганини эслади. У Қора Унгур суви ёқалаб юқорига йўл олди.

Йигит йўлида бораркан, Ойтуққаннинг ҳозирги аҳволини кўз олдига келтиришга ҳаракат қилди. Қиз ўғирланганига тўрт кеча-кундуз тўлиб, бугун бешинчи тун бошланди. Унинг эшитишича "олиб қочиб" эмас, "ўғирлаб" кетилган қизни аввал хотинликка олинади, сўнг у кўниккач, тўй қиладилар. Демак, Ойтуққан уч-тўрт кундан бери бировнинг хотини, номусига тегиб улгуришди! Бечора қандай чидадийкин бу ҳақоратга?! Унга ташланган ярамаснинг қўлларини тишлаб, чайнаб ташлагандир. Ойтуққанни ҳам калтаклагандирлар. Ёки ўзини дарёга ташлаб ҳалок бўлдимикан?

Эртаси кун ботишга яқин Бургут Ойтуққаннинг қариндошларини топди. Лекин улар ҳеч нарса билмасдилар. Қариндошларнинг ўғилларидан бири билан бир ҳафта-ўн кун мобайнида Бургут тоғнинг шу атрофдаги қишлоқлар, овулларини кезиб чиқди. Ойтуққандан ном-нишон йўқ эди. Йигит яна қишлоғига қайтиб кетди. Бобоси ёнида бир кеча тунади.

Қишлоқда янги гап тарқалганди. Ойтуққаннинг ота-онаси келиб, қолган-қутган кўч-кўронини олиб, водийдаги Селат кенти атрофидаги қишлоқлардан бирига кўчиб кетганмиш. Ойтуққан ҳам ўша қишлоқда эмиш. Уни ёши эликлардаги қишлоқ юзбошисига хотинликка беришганмиш.

Бургут эртаси ўша қишлоқни излаб топди. Ойтуққаннинг ота-онаси ҳақиқатда шу ерда эканлар. Улар Ойтуққанни номаълум кишилар ўғирлаб кетишганини айтиб, йиғлашди. "Қаёққа олиб кетишганини билмаймиз, атрофни излаб тополмадик, ўз қишлоғимизда турғусиз бўлдик, уятга қолдик, деб бу қишлоққа кўчиб келдик" дейишди. "Юзбошига қизини берган" деган гап нотўғрилигини исботлаш учун Бургутни қишлоқ оқсоқолининг уйига олиб бордилар. Ойтуққаннинг бу ерда ҳам йўқлигини билгач, Бургут яна ўз қишлоғига қайтишга мажбур бўлди.

У энди ўзини қаерга қўйишни билмасди. Хаёлига нохуш ўйлар кела бошлади. Ёдига беихтиёр Кўшоқ айтган гаплар тушди. Кўгарт довони атрофидаги Тўнғизтўқайда йўлтўсарлик қилаётган йигит ҳам

Сариқ аждар ҳамласи

аламидан севгилисини тортиб олгани... уни алдагани... ҳақорат қилгани учун юзбошини ўлдириб, кўрасига ўт қўйиб юборган!.. Энди... энди Бургутнинг ҳам унаштириб қўйилган қаллиғини ҳийла билан тортиб олдилар! Нима қилиш керак? Наҳотки у топилмайди?! Ойтуққанни ўғирлаб кетган, уни хўрлаган, ҳақоратлаган махлуқни қандай қилиб ўлдирса алами чиқади: бўғиб ўлдирсами, чопиб ташласами? Уларни топиш керак, албатта топиш керак! Наҳотки, у энг севимли малагини қўлдан бой берган бўлса?! Ойтуққаннинг нозик билақларидан бошқа одам ушласа-я!! Эҳтимол, унга аллақачон ит теккандир!

Бургут кечалари ухлаёлмайдиган бўлиб қолди. Эрталабга яқин кўзи салгина илинади-да, яна ўрнидан туриб кетади. Кўзи илинган бир кечаси у туш кўрди: Ойтуққан дарёда оқиб кетаётганмиш, Бургут ҳам ўзини сувга ташлабди. Ойтуққан Бургутнинг бўйнига осилиб олибди. Бирдан иккаласини ҳам гоҳ наҳанг, гоҳ арслонга ўхшайдиган баҳайбат махлуқ келиб, ютиб юборармиш. Бургут чўчиб уйғониб кетди. Унинг кўнглида аллақандай шубҳа уйғонди. Нега Ойтуққаннинг ота-онаси Бургутни юзбошиникига кўярда-қўймай, қистаб олиб бориб кўрсатишди? Уларнинг гапига Бургут шубҳа қилгани йўқ эдику?! Нега энди улар бундай қилишди?!

– Ота, мен яна ўша қишлоққа бораман... бормасам бўлмайди!.. — деди Бургут бобосига.

– Юрагим сезиб турибди... биз энди бошқа юз кўришмаймиз. Сен қайтиб келганча, мен тамом бўламан.

Бургут бобосини кучоқлаб олди. Чол пиқ-пиқ йиғлади:

– Ўзингни босганинг маъқул эди, ўғлим! У ёққа бормагин, бари бир қаллиғингни тополмайсан. Кўгарт довонида юз берган аломатлардан юрагим сезган эди бахтсизлик бўлишини. Ўша даҳшатли, бесаранжом тунда бўрилар отимизди новут қилгани бежиз бўлмади. У от энаси қорнидалигида сени тўйингга атаб қўйилган эди! Ўша отди қони тўкилдими — бахтсизлик бўлиши аниқ!

– Ота, ахир тушунинг, мен курк товукдай ўз катагимдан нари бормай ўгиролмайман бу ерда! Ойтуққанни ўғирлаб кетган ярамас қўлимга тушса, ўша кунги бўридан ҳам баттарроқ бўғиб ташлайман!

– Эшит, гапти ҳаммасини сенга айтиб берай... Ўша кун эртасига тунда белимдаги пулларди ўғирланишиям яхши аломат эмас эди!

– Ўғирланган?! Ким ўғирлаган бўлиши...

– Ўша чинжинларди биттаси. Кечаси, уйқимда кимдир бел—

богимди, липпамди пайпаслаётгандай бўлди. Бу кўниқти уйқусираш одати бор экан, деб ўйлабман. Эрталаб билсам...

На Бургут, на бобоси довонликлар орасида бировнинг нарчасига биров қўл уриши мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмасдилар.

– Нега буни менга ўша ерда айтмадингиз?

– Атайлаб айтмадим. Билганингда, уларминан дўппослашардинг, хунук ишлар бўлармиди!

– Эй, ўша ярамас ўғрилар! Мен уларди довонма-довон, жилғама-жилға етаклаб юрибман-а! Билганимда, кекирдагини узиб олардим! Ўшаларди деб қишлоққа кеч келдик. Ойтуққанни изи йўқолди. Энди қаердан излай, қаердан топаман уни?!

Бобосининг зорланишига қарамай Бургут яна Ойтуққаннинг ота-онаси турган қишлоққа, Тентаксойнинг этагига йўл олди. У қишлоққа етиб борганида, Ойтуққаннинг ота-онаси ўз уйларида йўқ, фақат майда болаларгина бор экан. Болалар ота-оналари пастга, сой бўйига кетишганини айтишди. Қишлоқ одамлари ҳам ўша томонга югурардилар. Бургут илдамлади. Юзбоши кўрасининг рўпарасида, сой бўйида одамлар тўпланган. Қирғоқда аёл кишининг чарм ковуши билан қизил дурра ётарди. Дурра Ойтуққанники. Бургут билан охири марта учрашганда ҳам қиз шу дуррада борган эди шаршарага. Ўша ерда дуррасини ечгану сўнг уйига етганча ҳам қайтиб бошига солмаганди. Ойтуққаннинг онаси дурранинг бир учини кўзига суртасурта айтиб йиғларди. Бошқа аёллар ҳам пиқ-пиқ йиғлашарди. Аниқ бўлди: Ойтуққан ўзини сойга ташлаб ҳалок бўлган!

Бургут кўрган тушини эслади. У отини етаклаб, сой этагига йўналди. Чуқурроқ жойларда сувга тушиб, Ойтуққанни излаб кўрди. Тентаксой Қорадарёга қуйиладиган жойгача борди. Ойтуққаннинг жасади ҳам унга насиб этмаган экан, тополмади. У тушга ишонарди. Ойтуққанни, эҳтимол, балиқлар ютиб юборгандир. Эҳтимол, у Қорадарё тубида ер тишлаб ётгандир. Йигит энди Ойтуққанни тирик учратишдан ёки унинг жасадини топишдан бутунлай умидини узди. Бу ёруғ дунёда яшагиси келмай қолди. У ҳам ўзини дарёга ташлагиси, Ойтуққан билан дарё тубида ёки балиқлар қорнида кўришгиси келди. Дарёга яқин борди, қирғоқда хаёлга чўмиб чўққайиб ўтирди. Бечора бобосининг куни нима кечади? Ким унга кўмаклашади, ўлса, ким унинг суякларини остодонга элтиб қўяди?! Эҳтимол, унинг тақдирида ҳам шу ёлғизлик ва ташландиқ бўлиш бордир?! Шу пайт думи билан пашшаларни ҳайдаб, калласини силтаётган оти келиб, унинг елкасидан туртиб, искаланди. Бургут уйқудан чўчиб уйғонган одамдай ўзига келди. "Эҳ, қадрдон Чипорим, сен шу ердамисан?!"

Ойтуққанни ҳалок қилган қотилни топмай, ундан ўч олмай туриб, ўзини сувга ташлаш — ақлсизлик!”

Бургут яна Ойтуққаннинг ота-онаси яшаётган қишлоқ томон от йўрттирди. У йўл-йўлакай ўйлаб борарди: Ойтуққан бу қишлоқда йўқ эди-ку! Қаердан келиб қолди? Ёки топиб олиб келишгандан кейин номусига чидамай, ўзини ҳалок қилдими? Бургут шу саволларга жавоб топмай қишлоқдан кетолмайди. Ўтган гал мени алдашмаганмикан?! Унинг хаёлига умрида биринчи марта бировга ишонмаслик фикри келган эди. Наҳотки, Ойтуққаннинг ота-онаси билан юзбошининг гаплари ёлғон бўлса? Ҳақиқатни аниқлаш керак! Шу сабабдан у Ойтуққаннинг ота-онаси ёнига тўппа-тўғри бормайдиган бўлди.

Қоронғи тушганда Бургут қишлоқнинг четидаги кўрага етиб келди. Дарвозани тақиллатди. Ичкаридан йўталиб бир кекса одам дарвозага яқинлаша бошлади.

— Кел, болам! — деди у йигитни иззатлаб. — Киравер ичкарига. Кўнуққа ўхшайсан. Бу ерликлар дарвозани тақиллатмай кираверишади.

Бургут отини бойлаб, уйга кирди. Чол тул келини, тўрт-беш ўғил-қиз набиралари билан яшар экан.

— Улингиз... — саволни қандай беришни билмай тутилди Бургут.

— Э, болам! Сен сўрама, мен куймайин. Улимди ўлдириварган, яшшамағирлар, — деди чол хўрсиниб.

— Сабаб?

— Юзбошига бўйин эгмагани учун. Уни ҳашаригаям бормасди, товдағи молларига хашагам ўришмасди. Гапиниям қайтараверар эди. Бир кун улим юзбошини кичик инисиминан тепишган экан. Шуни қастига ғаррамди устидан йиқилиб тушди, деб ўлтириваришди. Ёлғиз кишини тиннағини ўстирмайди бу яшшамағир.

Гап марҳум эри ҳақида бораётганига ҳалидан бери қулоқ солиб ўтириб, ўчоқда овқат пишираётган келин Бургутга сўз қотди:

— Бу ўтган йили бўлғон. Фарам ёнидан ўтиб бораётғон кўшниларимиз кўриб қолибди. Оғзи-бурнидан қон келиб ётғон экан. Тезда уйга олиб келдик, қонларини ювдим, артдим. Дори-дармон қилғон бўлдик. Кечаси жон берди. Фарамдан итариб юборгандан кейин, ердаям бошига тепишган бўлса керак, дейишди одамлар. Бу етимларни энди нима қиламан; кийгизиш, егизиш керак буларга!

Бева келин кўз ёшларини енги учи билан артиб-артиб гапираркан, Бургутга зимдан яхшилаб назар соларди. Сўнг у деди:

– Иним, ҳали сизди юзбошини янғи хотини ўзини сувға ташлағон жойда кўрдимми?

– Ваҳ...ҳ...ҳ! – деб ўрнидан туриб кетди Бургут. – Айтинг, опагон, тез айтинг, қандай қип Ойтуққан уни хотини бўп қолди?!

– Сизди отингиз Бургут эмасми?

– Ҳа. Ўша Бургут, айтинг тез!

– Ойтуққан сиз тўғрингизда айтиб берган. Оғзидан қўймай гапирарди сизди. Эрим йўқлиғидан, – дея гапни узоқдан бошлади чолнинг келини, – мен тоғ томонда боқиладиган қишлоғимиз подасига қўшиб юборилган тўртта-бешта молларимиздан хавар оғани борувдим. Ўшанда юзбоши обориб қўйган яш келинди кўриб қолдим.

Чолнинг келини ўзи билган, қўни-қўшни хотинлардан эшитган гапларни бир-бирига улаб, воқеани батафсил айтиб берди: ота-онаси Ойтуққанни "Кўнуқликка борамиз", деб қишлоққа қаттиқ сел ёққан кечаси олиб келишган; Бургут чавандоз, абжир бўлса ҳам, етимча йўқсул, ҳеч кими йўқ деб, Ойтуққанни унга беришга илгари ҳам кўнгиллари бўлмади юрган. Ойтуққан бошқа кишига эрга чиқишга қаттиқ қаршилиқ кўрсатгандан сўнггина уни Бургутга беришга аранг рози бўлган эканлар.

Юзбоши тоғ қишлоғига саёҳатга бориб турган пайтларда "илгариги яшаган жой бўйича ҳамқишлоқликдан", "қадрдонликдан" деб уларнинг ҳовлисида тўхтар, совға-саломлар олиб борар, Ойтуққаннинг чиройли қиз бўлиб етилиши ёшлигиданоқ кўриниб тургани учун юзбоши ишни пухта қилиб, унинг ота-онасини бундан ўн йил олдиндан бошлаб қарзга ботириб келган. Шу жумладан, катта узум пайкалини ҳам насиёга берган экан. Бу узумзор асли Ойтуққаннинг онаси ота-боболарига тегишли бўлиб, уларнинг суяклари шу ер четига дафн этилган экан¹. Хотин: "Ота-боболарим суякларини бировга қолдирсам, арвоқлар мендан норози бўлади" – деб туриб олгач, эри ҳам рози бўлишдан бошқа илож тополмаган.

"Қиз Бургутга бериладиган бўлди" деган хабарни эшитгандан сўнг юзбоши тез чора кўрган. Қизнинг ота-онасига: "Ё бергу²нгизни берасиз, ёки қизингизни" – дея туриб олган. Ойтуққаннинг ота-онаси ўйланиб қолишган. Сўнг улар қизимизни юзбошига берсак, қарздан қутулибгина қолмаймиз, шу билан бирга бойиб ҳам қоламиз. Ахир, катта-катта узумзорлари бор одамлар Чин мамлакати билан

¹Зардуштлиқ эътиқодидагилар, айниқса қишлоқларда жасадаларни (суякларни) ўз ери четига дафн этганлар.

²Бергу – қарз.

бошланган, тобора ривожланиб бораётган майиз, узум шарбати, мусаллас савдоси оқибатида тез бойиб боряптилар-ку, деган фикрга келганлар.

Бева келиннинг гапи шу ерга келганда Бургутнинг хаёлига "Чин қандай юрт экан? Қаёққа қарасанг, ўша чинликлардан чиққан бош оғриқ гаплар!" деган фикр келди.

Ойтуққаннинг ота-онасига юзбоши бир ҳафта олдин хотини отдан йиқилиб ўлганини ҳам айтган. Оқибатда Ойтуққаннинг ота-онаси қизларини камбағал Бургутдан кўра, юзбошига беришни маъқул кўришган. Натижада, Ойтуққанни юзбоши кўрасига мажбуран келтириб берганлар, тўйни юзбошининг илгариги хотинининг маъракаси ўтиб бўлгандан кейин қилишга келишганлар. Бу ишлар энг ичида олиб борилган. Бунини Ойтуққаннинг ота-онаси билан юзбоши билганлар холос. Ойтуққанга эса "тушунтириш", "кўниктириш" заруриятдан айтганлар. Ойтуққан юрагини бир оз бўлса-да ёзиб олиш учун ўзи билган ҳамма гапни чолнинг келинига айтиб берган.

Ойтуққанни дурустроқ эгиб олишни кўзлаб, уни Эршига, Хань элчиларига бериладиган зиёфат пайти рақс тушишга олиб кетилаётган аёлларга кўшиб юборганлар. У қайтиб келгач, бу ишинг учун Бургут сени ўлдиради, деб узоқ яйловдаги ўтовга яшириб қўйганлар. Ойтуққаннинг кўз ёшлари, ёлвориши ёрдам бермаган. Қиз ўзини сувга ташлашдан бир кун олдин уни қишлоққа олиб келганлар.

Бургутнинг бошига яна чўқмор тушгандек бўлди: "Бу чинликлар нима истайди биздан? Қим уларни чақириб келди?!"

Чолнинг келини ҳадиксираб, бу гапларни биров эшитиб турмаяптимики, дегандай эшикка қараб-қараб айтиб берди.

— Уёғини сўрасанг, улим, — деди чол. — Юзбоши илгариги хотининиям ўзи ўлдиртирди, янгидан уйланиш учун! "Отдан йиқилди" дегани уни найранги. Иккита каллакесарди қайдандир товиб кеп, йигит² қип олғон. Ўшаларга мўйлов қиса, иш тамом, юзбоши ёмон кўрган одам кетаверади қулагини ушаб.

— Отамди айтғони тўғри, — деди келин, — юзбоши илгариги хотинидан туғилган боллардиям ўзини катта акасиника обариб қўйган янги хотинминан бемалол ўйнаб-кулай деб. Энди сизга айтмасам бўлмайди, иним. Ойтуққандиям томағига пичақ тақаб юриб мажбур қилди-да!

Гап шу ерга келганда Бургут ортиқча тоқат қилолмай, шартта

¹У даврда хотин устига хотин олиш кенг тарқалмаган эди.

²Йигит — ясовул маъносида.

ўрнидан туриб, ханжарини суғурганча ташқарига отилди. У ҳовлига чиқиши билан "тўхта" деган товуш эшитилди.

— Оббо! Каллакесарларини юзбоши бу ерғаям юварған экан-да, бу йигитди келганини қаёқдан била қолди? — деди чол дарча ёруғидан мўралаб.

Шу пайт ташқарида икки киши Бургутта ташланар, Бургут эса кўзини чироқ ва ўчоқдаги ўт қамаштиргани учун уларни яхши мўлжалга ололмас эди. Бир зум ўтгач, юзбошининг йигитларидан бири қорнини икки қўллаб ушлаган кўйи деворга суялиб йиқилди. Иккинчиси қочишга ҳаракат қилди. Бургут унинг орқасидан қувиб етганди, юзбоши йигити орқага қайрилиб, ханжар билан ҳамла қилди. Бургут унинг билагидан маҳкам ушлаганди, ханжар ерга сирғалиб тушди. Сўнг Бургут душманини ер тишлатди.

Чолдан отни ташқарига олиб чиқиб туришни илтимос қилган Бургут қишлоқ томонга чопиб кетди. Бир оздан сўнг юзбоши кўрасида аланга кўринди. Бургут келиб, отини миндида, пишган овқатга ҳам қарамай, тандирда ёпилган нондан иккитасини кўйнига солгач, қоронғида тоғ томонга от кўйиб кетди.

Юзбоши кўраси ёнаётганда айрим кўшнилари ўзларини билмаган-кўрмаганга солиб, бошқалари эса, "олов қаҳрига учраган одамга ён босиш гуноҳ", деган баҳона билан ёрдамга келмадилар. Юзбошининг акаси, икки ўғли билан етиб келганида кўранинг ярмидан кўпи ёниб бўлган, ёнғин авжида эди. Эртаси юзбошининг жасадини чала куйган ёғочлар тагидан топдилар. Баданида тиг'изи йўқ эди. Бўғиб ўлдирилган бўлса керак.

Бешинчи боб

ҚИЗҚУВДИ

Кўнгли бор қизнинг оти секин чопади.

Қадимги кўчманчилар мақоли.

Эрши кентининг ташқи деворидан уч-тўрт чақирим четроқда жанубга бурилиброқ кетган тоғ этагидаги майдонда тонг ёришиши билан карнай-сурнай, ноғора садолари янгради. Йигитлар, қизлар, ёш келинлар эгарлари орқасига попуқлар тақиб ясатилган учқур отларга миниб, карнай овози келаётган томонга ошиқиб жўнардилар.

Сариқ аждар ҳамласи

Катта ёшдаги кишилар ҳам отларини эгарлай бошладилар. Афтидан, бугунги қизқувди томошасида одам жуда кўп бўлади. Ахир, бугунги тўйлардан биттаси бошқачароқ-да! Довон мамлакатининг ҳукмдор ихшиди Муғуванинг бош вазири, ўнг қўл беги Мўдтой тўнғич ўғлини, қўшин бошлиғи бўлишга ҳозирлик кўраётган ўттиз олти ёшли Чағрибекни уйлантирмоқчи! Қадимги одатга кўра Чағрибек марҳум хотинининг синглисига уйланмоқчи. Қаллиқнинг отаси Фунонбек — Довоннинг энг эътиборли бекларидан, бадавлат кишиларидан. Одамларнинг айтишларича, бу икки бек — Мўдтой билан Фунонбек қуда-андачилик иплари узилиб кетмасин, уни янада мустаҳкамроқ қилайлик, дейишибди. Бу галги қизқувдини кетма-кет келадиган элчиларнинг навбатдагиси билан Чиндан келган шойи матога расм солувчилар ҳам томоша қилармиш ва ўша жойнинг ўзида отларни, одамларни расм қилиб чизармиш деган овозалар ҳам тарқалганди.

Эршида бошқа кентларга қараганда аҳоли кўп бўлгани учун айрим кунлари бу ерда бир эмас, бир неча қиз "қувиларди". Бугун ҳам худди шундай бўлади. Майдонда беш-олтита отлиқ қизлар тўдаси кўринарди. Улардан сал нарироқда отлиқ йигитлар ҳам тўпланиб турардилар. Қайси қизни қувишни томоша қилиш ҳақида бир тўхтама келмаган томошабин йигитлар гоҳ у, гоҳ бу тўда томон от қўйиб ўтардилар. Одатда, ҳар қайси қизни уч ёки тўрт йигит қувади, атрофдагилар эса, уларга "қувлашишади", яъни отда чопиб юриб томоша қиладилар. Улар айна вақтда қувиш шартларини назорат ҳам қилиб борадилар. Бирваракай уч-тўртта қиз от қўйиб қочиши ҳам мумкин: гоҳо бир қизни қувиб бўлишгандан кейин иккинчиси "қочиши" мумкин. Бу қизларнинг ихтиёрида. Одатда, қизнинг кўнгли нариги тўдадаги йигитлардан бирортасида бўлса, унинг "қўли бўшаши"ни кутади-да, сўнг от қўйиб "қочади". Қизнинг ўртоқлари ҳам от чопиб томоша қиладилар.

Теварак-атроф кафтдай кўриниб турадиган тепаликка Эршининг казо-казолари, улар билан бирга ханликлар ҳам кўтарилдилар. Ясовуллар уларнинг отларини пастга етаклаб кетдилар. Отлиқ ва пиёда томошабинлар ясси тоғ этаги ёнбағирларидан ўрин олдилар.

Чағрибек укалари ва уч-тўрт ўртоқлари билан ҳеч қайси қизлар тўдасига яқинлашмай турарди. Бўйчанроқлиги, абжир, муомилада дилкаш, тадбиркорлиги, чўрт кесиб гапириши Чағрибекка отаси Мўдтойдан, катта-катта кўзларининг юм-юмалоқлиги ва пирпираб туриши онасидан ўтган. Сабза урган қора мўйлови ўзига жуда ярашади.

Айтишларича, "унинг ўша барра мўйловига борман-да" деган қизлар ҳам анча-мунча топилади. Уч укасидан кенжаси, Чағрибекка жуда ҳам ўхшагани унинг ёнидан жилмас, бошқа икки укаси эса, от қўйиб, уёқ-буёққа ўтишар, қайси тўдада қайси қиз борлигидан акасига хабар етказиб туришарди. Чағрибек бу тўрт оға-инининг тўнғичигина эмас, айнаи вақтда ҳарбий ишга энг салоҳиятлиси ҳам. У укаларига жуда меҳрибон, инилари эса Чағрибекни қаттиқ ҳурмат қилишади. У укаларига отаси Мўдтойдан кам ғамхўрлик қилмайди. Ота ҳам бошқа ўғилларига ҳарбий ишни ўргатишни асосан Чағрибекка топшириб қўйган.

Одамлар майдонга деярли тўпланиб бўлишди. Торлар ортидан уфқни шафақ рангга бўяган қуёш ҳам кўринай-кўринай деб қолди. Карнай садолари тинди. Демак, ҳадемай қизқувди бошланади. Чўзиқ сурнай овози янгради. Кейин ноғора чалинди. Йигитлар отларини шайлай бошладилар. Карнайнинг биринчи чўзиқ овози янграши ҳамоно уч тўдадан битта қиз от қўйди. Унинг ортидан йигитлар тизгин бўшатдилар. Икки тўда қизлар типирчилаётган отларининг тизгинини маҳкам тортиб турардилар. Тўдадаги икки қиз кимни, қайси йигитни кутаётган экан?

— Отингни қамчилайвер, ўртоқжон, — деди тўриқ отли қиз бугунги "қочоқ" дугонасига. — Бекни оти биз томонга чопкиси келмаяпти шекилли.

Қизқувди пайти нималар бўлмаган, нималар бўлмайди дейсиз! Йигит илгари мўлжалга олган қизи у ёқда қолиб, бошқасини қувиб етиши ҳам мумкин ёки аксинча қиз бошқа йигит қувганда отини секинлаштириб қўйган ҳоллар ҳам бўлади. Аммо бу гал қизлар кутишган "тасодифлар" юз бермади.

— Хув, ана бек кутган тойчоқ келяпти, — деди бошқа қиз майдонга кириб келаётган отлиқ қизларни кўрсатиб.

Кечикиб келаётган қизлар майдонга кирар-кирмасданоқ от қўйдилар. Атрофда пойлаб турган йигитлар ҳам кўп экан, улар қизлар кетиданоқ отларига қамчи босдилар. Чағрибекнинг укалари ҳам биринчилар қаторида боришарди. Учунчи қаторда эса, Чағрибек еларди. Қизнинг оти ниҳоят учқур экан, йигитларнинг кўпи орқада қолиб кетишди.

Учқур отдаги қизнинг ёши ўн саккизда. Унинг исми Гулчечак. Эрши ёнидаги Арғуон кентида яшайдиган суру-суру қўйи бор Ғунонбекнинг бу кенжа қизи кўпроқ вақтини Арғуонсой бўйидаги боғларда, гуллар ичида ўтказса ҳам, отда чопишга ниҳоятда моҳир.

Сариқ аждар ҳамласи

Бурноғи йили эгачиси туйқус вафот этганидан сўнг поччасига тегиши бир қадар ноқулай бўлса ҳам Гулчечак Чағрибекка "отини қувдириш"га кўп қийнамасдан розилик берибди. Бошқа аёл келиб, жиянларига ўғайлик қилмасин, деганмиш Гулчечак, қабилдаги гаплар оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. Яна бировлар, Гулчечакнинг "розилик" беришига фақат шу сабаб бўлмаса керак, ахир Чағрибек ҳарқалай ихшиднинг ўнг қўл беги ўғли-ку", деб ҳам изоҳлардилар бу тўй боисини. Унинг устига, дейишарди, одамлар, Чағрибекнинг ёши йигирма етти-йигирма саккиздага ўхшайди, ҳеч ким уни ўттиз олтида демайди! Агар Чағрибек хоҳласа, бошқа донгдор бекларнинг қизларини ҳам қувиши мумкин, Довонда Гулчечакдан гўзалроқ бек қизлари ҳам йўқ эмас!

Одамлар шу тахлит оғизларига сиққанича гапириб турғандарида елиб бораётган Гулчечак билан Чағрибекнинг отлари орасига учқур қашқа отли йигит кириб борди. Унинг кимлигини ҳеч ким билмасди. Орқада келаётган Чағрибекнинг укалари ҳам, ўртоқлари ҳам уни танимадилар. Демак, у бу атрофдан эмас. Қиз орқага қайрилиб қаради. У Чағрибекдан бошқа йигит келаётганини кўриб, отини Чағрибек қувиб етишига ўнғайроқ томонга буриб юборди. Шу аснода нотаниш йигитнинг оти оёқ остидан чиқиб қолган чуқурчага чап бердими, тўғрига ўтиб кетиб қолди. Энди Чағрибек Гулчечакнинг орқагинасида елиб борарди. Нотаниш йигит ҳамон қувиб келарди. Чағрибек қиз ёнгинасига етган ҳам эдики, нотаниш йигит Гулчечакнинг чап томонидан айланиб ўтиб, у билан баробарлашай деб қолди. Чағрибек отини, узанги билан қаттиқ ниқтади, арғумоқ янада тезлашди. Чағрибек Гулчечакка баробарлашар-баробарлашмас, қиз ўзини ўнг томонга ташлаётгандек кўринди. Чағрибек тизгинни қўйиб юбориб, икки қўли билан Гулчечакни эгар устидан юлқиб олди, қиз унинг оғушига кирди. Нотаниш йигит Гулчечакнинг эгари қошидан қўлини тортиб олаётганини Чағрибек ўз кўзи билан кўрди. Гулчечакнинг нега Чағрибек томонга ташлангани маълум бўлди: нотаниш йигит бир лаҳза бўлса ҳам аввал қувиб етиб, унинг қўли қиз эгари томон чўзилган заҳоти Гулчечак ўзини Чағрибек томон ташлаган!

Отларнинг тизгинлари тортилди. Гулчечак ўз отига ўтиб олди.

Чағрибек нотаниш йигитга разм солди. Унинг бўйи-басти от устида энгашиб чопаётганда унча сезилмаган экан. "Ҳар елкасида биттадан одам ўтирса бўладиган" давангир бу йигитнинг узун қўллари, агар узатса, оти устидан ерга етгудай эди. Энди бурала бошлаган тик кўнғир мўйлови уни янада савлатлироқ кўрсатарди. Чағрибекнинг

орқадан етиб келган укалари билан ўртоқларидан иккитаси нотаниш йигит устига от солиб, уни қамчилай бошладилар. Нотаниш йигит ҳужумчиларнинг иккаласини ҳам шартга эгарларидан юлиб олиб, баравар ерга улоқтирди. Чағрибекнинг жўралари яхшилаб ўч олмоқ ниятида нотаниш йигитни қуршай бошладилар.

– Тўхтанглар! Жирилламанглар! Бу азамат йигит экан! – деди бақриб Чағрибек.

– Майли, қўяверинг, бек! Йигитчалар бир куч синашиб олишса ёмон бўлмайди, – деди нотаниш йигит.

– Мендан олдин сен қувлаб етдинг, – деди қизариб-бўзарган Чағрибек. – Аммо қизни эгардан мен юлқиб, ўз отимга ўнгардим! Сен эмас!

– Ютуқ, бек, сизди фойдангизга. Мен шунчаки қирчанғим оёғини бир синаб кўрдим холос.

– Отни камситма. У зотли арғумоқ! Тўйга кел.

– Раҳмат, бек! Албатта келаман тўйларингга! Агар хафа бўлмаган бўлсангиз.

Гулчечак Чағрибекка қараб беихтиёр жилмайди. Бу табассумда "хайрият-эй!" деган маъно бор эди. Қиз бошқаларнинг қараб туришгани эсига келиб, қизарди-да, отини нарироққа ҳайдади.

Бу орада қолиб кетган томошабин чавандозлар ҳам етиб келишди. Улар орасида Гулчечакнинг ўртоқлари – арғуонлик қизлар ҳам бор эди.

Чағрибек шубҳали ютуқдан бир оз ўнғайсизланган бўлса ҳам ҳар ҳолда уйланишнинг биринчи шартини бажарганди. Куёвнинг қаллик билан иккинчи "беллашуви" бошланди.

Иккинчи шарт отда чолиб кетаётиб, қиз ёйдан узган ўқни уриб тушириш эди. Буни биринчи шартни бажарган йигит қилиши керак. Агар иккинчи шарт бажарилмаса, яна "қизқувди" қайтадан бошланади. Чағрибек бу шартни осонгина дўндирди.

Учинчи шарт – бир неча йигит-қизлар гувоҳлигида ертўлада қиз билан олишиб, уни йиқитиш. Бунинг учун майдоннинг кент томондаги четида махсус ертўла бор. Атрофда турганларнинг қийқириқлари остида Чағрибек билан Гулчечаклар тўдаси ертўлага кириб кетди. Бир неча ханликлар ҳам ёшлар билан бирга ертўлага кирдилар. Кураш бошланди. Ертўла туйнугидан тушиб турган каттагина доира шаклидаги қуёш шуъласида ҳамла қилаётган йигит ва ундан ўзини мудофаа қилаётган қиз гавдалари лип-лип ўта бошлади. Кўзлари ярим қоронғиликка ўрганган ёшлар олишувни энди яққол кўришарди. Чағрибек қизнинг ўнг билагини чап қўли билан маҳкам ушлаб, иккинчи қўлини Гулчечакнинг нозик белига ташлади. Оҳиста

Сариқ аждар ҳамласи

тортилаётган қиз "қаршилик кўрсатиш учун" бўш кўли кафтларини йигитнинг кўкрагига тиради. Олишувда яктаги сурилиб, яланғоч тўшида юмшоққина нозик кўлча босилган Чағрибекнинг вужуди аллақандай жимирлаб, кўзлари тиниб кетгандек бўлди. Қизни ўзимга янада тортсам, шу латофатли кўлчалар озор чекиб қолмасмикин, деган истиҳоладами ёки ҳозирги ҳолатнинг узоқроқ давом этишини хоҳлаганиданми, ҳарқалай, у қизни ярим энгаштирган, ярим кучоқлаган кўйи туриб қолди. Гулчечак ҳам ўзини алланечук беҳол сезар, йигит кўкрагига босилган кўли титраб, бутун вужуди ёнарди. Эҳтимол, унинг кўли эркак киши баданига биринчи бор текканидан шундай бўлаётгандир! Атрофдан янграган: "Қаллиқ куёвдан кучлига ўхшайди!", "Ҳа, бўш келма!", "Қаттиқроқ торт!", "Ҳа бўл, пишиб қолди!" – қабилдаги хитоблар Чағрибекни сергаклантирди. У қараса, ертўла туйнугидан тушаётган ёруғлик Гулчечакнинг қирмизи юзи, момикдек сийналарини ёритарди. Кўйлаги кўкрак кесимидан кўринаётган қора хол, оппоқ бадани кўпроқ диққатни тортиш учун яратилгандай. Қизнинг от устида турмакланган қирқ кокили ёзилиб кетиб, белларидан кучиб турган Чағрибек билаклари оша тушиб силкинарди. Қайрилма қошлар, жон ўртагувчи тимқора киприklar... Қизни йиқитиш учун жисмоний куч ишлатишга ҳожат қолмаганди. Агар яна бир дақиқа йигит Гулчечакнинг кўзларига тикилиб турса, қиз ўз-ўзидан йиқилиши турган гап! Чағрибек Гулчечакни оҳиस्ताгина ерга йиқитиб, бағрига босди... Одатга кўра, шу пайт бошқалар ташқарига чиқиб кетдилар. Бир-бирларини чимчилаб кетаётган қизлардан бири қоқилиб кетиб, ертўла зинасида тиззалаб қолди. Нариди бораётган бир йигит бажонидил унинг тирсагидан ушлаб, турғазиб кўйди. Кимдир: "Ертўлага тушганда ҳамма қизларниям оёқлари қалтираб кетармиш" – деганда, йигитлар қийқириб кулдилар. Кўп ўтмаёқ Чағрибек билан Гулчечак ҳам ташқарига чиқишди. Улар отлари томон кетишаётганда ертўладан чиқаётган ёшларни трмоша қилиб турган кексалардан бири завқланиб кетди:

– Аёл тўйдан кейинги бир умрдаги муччиларди барини ертўлада уни йиқитган пайтингдаги бир жуфт ўпишга алмаштирмас эмиш!

Эртаси оқшом Мўдтойнинг ҳовлисида тўй базми авжга минди. Ўлан, ёр-ёр, келинни гулхан атрофида айлантириш, кўлини унга босиш, салом қилдириш ва бошқа удумлар адо этилди. Қиз томондан келган қудағайлар ҳам ортиғи билан зиёфат қилинди.

Кенг ҳовлининг қоқ ўртасига иккита мўмиқ¹ кўмилиб, уларга мис чўзим уланган-да, ушбу мосламадардаги илиқли каллакунжалар

¹Мўмиқ – узун хода.

машғал қилиб ёқилган. Вақт-вақти билан кунжараларга чўмичда зигир ёғи қуйиларди, ҳовли ёп-ёриқ эди. Кўплаб сўрилар қўйилган. Сўрилардан бирига келин дугоналари билан, иккинчисига куёв жўралари билан жойлашди. Иккита катта сўрини бирлаштириб, ихшид бошлиқ Арк беклари, қўшни кентлардан келган беклар билан элчилар учун жой қилинди. Бошқа меҳмонлар гуруҳ-гуруҳлари билан жойлашдилар. Чолғучи-қўшиқчилар учун ўртароққа сўри қўйилган эди. Довоннинг эътиборли бекларига мослаб тўкин дастурхон тузалган. Йирик-йирик жез сихларда кетма-кет пиширилган бутун қўй гўшти келтириб турилди. Олтин, кумуш ва чертса жарангловчи сопол кўзачаларда келтирилган анвойи асл шароблар зиёфат иштирокчиларини яхшигина сархуш қиларди.

Элчилар учун тўй маросими жуда мароқли туюлди, лекин улар бир нарсага ҳайрон эдилар. Гоҳ ашула, ўйинлар тўхтайдилар-да, икки-уч киши бир-бирларига қараб алланарсаларни айтишса, бошқалар гуриллаб кулиб юборадилар, гоҳ кулги қийқириққа айланиб кетади.

— Бу қандай удум? Тилмоч элчининг кўзидан кўриниб турган бу саволни "таржима" қилди:

— Буни чандишма¹ дейилади!

Чандишма нима эканлигини элчиларга тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Аммо улар ўзларича "ҳа, энди бу ҳам бир удум экан-да", деб қўя қолишди.

Элчи Яо Динь-хань Довоннинг мартабали беклари орасидан ўрин олганди. У гоҳ арғумоқларни, гоҳ мусалласни, гоҳ маъносига етмаган бўлса ҳам чандишмани мақтарди. Элчининг сергаплиги, сертабассумлиги шунчаки ниқоб эди, холос. У тўй маросимини икки-чикиригача камоли диққат билан кузатарди.

Навбат яна ўйинга келганда икки ёш йигит шўх куйга қўлоёқларини силтаб-силтаб, ҳаммадан бошқача ўйнадилар. Бу ўйин элчилар диққатини ҳам тортди! Уларнинг саволига ясовул беги Қундузбек бундай жавоб қайтарди:

— Бу йигитчалар Хўтанариқ² қишлоғидан тўйга келган кўнуқлардан.

— Юйтянь³ Улар бунда... қаердан келган? — сўради Яо Динь-хань тилмочнинг кўмагини кутиб ўтирмай.

— Хўтанни шэнбинлар ўтган йили босиб олганларидан кейин. улар буёққа кўчиб келишган, — деди Қундузбек элчининг кўзига

¹Чандишма — аския.

²Хўтанариқ — ҳозирги Андижон шаҳарининг ўрнидаги қишлоқ, шу номдаги ариқ ҳозир шаҳар ўртасидан ўтади.

³Юйтянь — Хўтоннинг хитойча талаффуз этилиши.

Сариқ аждар ҳамласи

тикилиб. — Биз жой кўрсатдик. Улар катта сойдан ариқ чиқариб, қишлоқ қуриб олишди. Бу ариқни ҳамма "Хўтанликлар ариғи", "Хўтан ариқ" деб атайди. Булар биз билан туғишкан эл. Сизлар яхши биласизлар, улар билан биз бир тилда гаплашамиз.

Кент бегининг "чоғир ичайлик" деб қисташи ҳамда ўйиндан кейин баланд овоз билан айтилган ашула элчи жонига оро кирди. У олдидаги қадаҳда турган шаробни охиригача сипқарди. Яо Дин-хань ўзини атайлаб кайфи ошиб бораётган қилиб кўрсатишга ҳаракат қила бошлади: ханликларнинг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатаётган ясовул беги Қундузбекнинг гапидан кейин, элчи ўзини мастликка солишни маъқул кўрганди.

Хизматкор келиб, Чағрибекнинг қулоғига шивирлади:

— Кечирасиз, бек! Ясовулбоши менга ишонмади.

— Уни ўзи қани? — кескин сўради Чағрибек.

— Уни ясовулбоши ташқи дарвозаданоқ қайтариб юборди. Сен ўзингча бошлаб келяпсан, Чағрибек бу тайини йўқни тўйига чақиртирмайди, биласанми, бу ерга кимлар келган, — деб мени силтаб ташлади. Сизга арз қилиб келгани кўрқдим. Аммо кечикиб бўлса ҳам айтмасам бўлмайди.

Ҳозир ясовулбошини чақириб койишнинг вақти эмас. У йигитни топиб бўлармикан? Бордию топилганда ҳам базм охирига бошлаб келинадими? Тўйдан кейин ноғора бўлмасмикин унда? "Яхши бўлмади, — ўйлади Чағрибек. — Агар у базмга келганида, тилини тиярди. Энди бўлса, бекнинг қаллиғини мен аввал қувиб етганман, деб бирор ерда лақиллаб қўйиши мумкин!"

Эрталаб кент кўрғони дарвозаси олдида чалинган карнай овози тобора узоқлашиб борарди. Ҳа, бугун Чағрибек билан Гулчечаклар тўйининг учинчи, охирги куни. Бугун оломон учун сайил "қизқувди" майдонида бўлади. Карнайчилар аравада ўша майдонга кетишяпти. Карнай-сурнай орқасидан, олдинма-кейин чавандозлар, пойгада қатнашмоқчи бўлган ёш-яланглар боришарди. Улар йўлда кўринган таниш-билишларини ҳам "юринглар, улоққа, пойгага борамиз", деб ундашар, "мени отимди чопишини бир кўриб кўясизлар", дея мақтанишарди.

Совринчилар пойганинг паккаси ёнидаги баландликка кўтарилдилар. Бу ерга кентнинг алломалари, кент беги билан Яо Дин-хань бошлиқ элчилар ҳам келишган эди. Карнай-сурнай, ноғора садолари остида пойга бошланди. Учқур отлар майдон чангини осмонга кўтарди. Паккада турган совринчи "қашқа тўриқ биринчи!" деб

кичқирди. Совринни Гулчечакни ҳаммадан аввал қувиб етган нотаниш йигит олди.

Пойгадан кейин отларга дам берилиб, кураш бошланиб кетди. Турли кент, қишлоқлардан келган номдор паҳлавонлар зўр бериб олишишар, ғолибларни томошабинлар олқишлашарди. Ёш болалар қулоқчўзма бошлаб юборишди.

Ниҳоят улоқ бошланди. Совринчининг олдидаги улоқни чавандозлар орасига олиб бориб ташладилар. Атрофдан отлиқлар келиб қўшила бошлади. Менман деган чавандозлар ўртага киришга уринар, айримлари улоқ ётган ерга яқин боролмас, улоққа эгилганлари устига бошқалари от солар эди. Тажрибали улоқчилар йиғиндан ташқари чиқишарди-да, отларни чоптирганча тўдага ёриб киришар, эндигина улоқни кўтарганларида бошқалар узанги билан тепиб, улоқни тушириб юборишарди. Улоқчилар олғовга ўтишга ҳам мажбур бўлардилар, яъни учта-тўртта бақувватлар ўзаро келишиб олишиб, баробарига от солишар, бир-бирларини кўллаб, бошқалардан тўсишар, шериклари улоқни ўнгариб чиқишига имкон берардилар. Мана уч-тўртта чавандоз худди шундай қилишди. Улоқни ўнгариб олган чавандозни ёнидан иккитаси, орқасидан биттаси бошқалардан кўриқлаб боришарди. Қоида бўйича, майдонни айланасига чошиб келиб, сўнг улоқни паккага, совринчининг қаршисига ташлаш керак эди. Сон-саноксиз улоқчилар олғовчиларни қувиб кетдилар. Нотаниш бир улоқчининг шериги йўқ, ёлғиз ўзи эди. У худди шундай пайтни пойлаганди. Олғовчилар шерикларини қуршаган кўйи чопишаётганда нотаниш улоқчи уларни ён томондан тўсиб от кўйди. У орқадаги кўриқловчининг отини суриб, четга чиқариб юборди-да, ўнг кўриқловчи билан улоқ ўнгарганнинг ўрталарига ёриб кирди. Уларнинг отларини икки томонга ажратиб юборгач, улоқчи тақимидаги улоқнинг олдинги оёғидан тортганди, улоқ суғурилиб чиқди-да, улоқчи ерга қулади. Нотаниш чавандоз ҳеч кимга тутқич бермай, улоқни олиб келиб, совринчининг олдига ташлади. Томошабинлар: "Яша, азамат!", "Балли!", "Отанга раҳмат!", "Ана оту, мана йигит!" – дея уни олқишладилар.

Ханликлар пойгани, улоқни томоша қиларканлар, асосий диққатни отларга, уларнинг бақувватлиги, тез чопиши, тўда ичига ёриб кириши-ю, чиқиб кета олишига қаратдилар. Яо Дин-хань улоқ тўғрисида Чжунгодаёқ эшитганини бекларга айтиб, жилмаярди. У пойгада ҳам, улоқда ҳам ғолиб чиққан қашқа тўриқ отга қизиқиб қолди. Чунки Довонга келган ва келаётган барча элчилар сингари

Сариқ аждар ҳамласи

Яо Дин-хань ҳам энг учқур, зотли отлар учраганда бирор марта ҳам уларни кўлдан чиқариб юбормаслик ҳақида топшириқ олган эди. Нафсиламр, шэнбинларга шундай учқур отлар керак асти!

Пўконлигига қарамай, юриш-туришда чаққон Эрши кентининг беги Сиртлонбек тўриқ қашқа эгасини ўз ҳузурига чақиртирди:

– Отинг нима? – сўради у нотаниш улоқчи йигитдан.

– Қамчи.

– Қаерлик бўласан?

– Тар дарёси юқорисидан, Селат кентини нариги ёғидан.

– Отингни сот. Биз уни Чин элчисига тортиқ қиламиз!

– Бек! Ахир, бу от мени қанотим! Майли, мен худди шундақа бошқа от олиб келиб берай.

– Отингни баҳосини оширмоқчимисан?

– Йўқ, бек.

– Бари бир оламиз уни! Бекорга гапни кўпайтиряпсан!

– Унда, ўлсам ҳам отимни бермайман!

– Қани, бермай кўрчи, берасан! Йўқол!

Ханликларни фақат яхши отларгина эмас, бошқа нарсалар ҳам қизиқтиришини Довон бекларига билдириб қўймоқ учун Яо Дин-хань улоқ охирида бундай савол берди:

– Қизқувдида ҳамма бараварига от чопавермас экан. Бу яхши. Улоқда бўлса, ҳамма бирданига от солади, уни кўриш ҳам жуда қийин. Ҳар гал ўн-ўн бештадангина улоқчи иштирок этса бўлмайдими?

– Элчига яхшилаб тушунтиринг, – деди Қундузбек тилмочга, – бизнинг ўйинларимизди ҳаммасиниям ўз маъноси бор. Қизқувди аёлларимизди чаққонликка ўргатади: улар ҳам отда яхши юра олишлари, от елдираётганда орқага ўгирилиб туриб, душманга камалақдан ўқ ота билишлари керак! Улоқ – жанг ўйини. Жанг пайти ҳамма баравар от солади, ур-сур, бос-бос бўлади! Жанг йўқ пайтлари ёвға қирғин солишни отларимизам машқ қилади, ўзимизам!

Яо Динь-хань бундай батафсил изоҳ учун миннатдорчилик билдириб, илжайса-да, аммо юзи ўзгариб кетди, – кайфияти бузилди.

Кеч тунда, тўшакка чўзилиш пайти ҳам унинг қулоғи остида Қундузбекнинг қочиримлари жарангларди: "Улоқ – жанг ўйини... ёвға қирғин солишни машқ қиладилар..."

Қизқувди – аёллар от чошиб бораётиб душманни ўққа тутиш машқи!.."

О л т и н ч и б о б

ХАЧИР КАРВОНИ

Қачонлардир чўққидан қулаган қоя чуқур жарлик тепасида маҳкам ўрнашиб қолган. Йўл шу ерга келганда ниҳоятда торайиб, кескин бурилади-да, учбурчак ҳосил қилади. Бурилишдан ўтган биринчи отлиқ орқасида келаётган учинчи отлиқни кўра олмайди. Бу ердан туялар эҳтиётлик билан, отлар, хачирлар эса, секинлаброқ ўтади.

Ой ёруғида йўлга тушган карвоннинг бир қисми жарлик тепасидаги шу тор учбурчак бурилишдан ўтганида энг охир келаётган қоровулни кимдир шартта хачирдан юлқиб олди-да, ёнига осилган ханжари билан қиличини жарликка, ўзини йўлга улоқтирди. Сўнг унинг қўл-оёғини боғлаб, оғзига латта тикқач, йўл ёқасига ташлаб қўйди. Уйқусираб бораётган иккинчи қоровул шарпадан ҳушёр тортди-да, хачирдан тушиб, шериги ёнига шошилди. Номаълум йўлтўсар охирги хачирдаги хуржунни ирғитиб юборганди, хуржун бориб қоровулнинг, қиличига илашиб қолди. Қароқчи шу пайт ёндан бориб, йўловчига қилич билан ҳамла қилди. Қиличга чап бериб, жарлик қирғоғига бориб қолган қоровул белига тушган тепкидан пастга қулади. Унинг қулаётгандаги додлаши туялар бўйнидаги кўнғироқларнинг жаранг-журунги натижасида бурилишдан анча нари кетиб қолган карвонбоши билан бошқа савдогарларга эшитилмади.

Охирги икки туяга ҳар хил моллар юкланганди. Ундан олдиндаги икки туяда эса, моллардан ташқари, кажаваларда иккитадан тўртта қул бўлиб, улар икки эркак ва икки аёл эдилар. Қулларни карвонбоши кетма-кет туяларга миндирмай, орага мол ортилган хачирлар киритар, ҳар тўрт-беш туядан сўнг қоровул қўярди.

Эркак қуллар туя устида кетаётиб, номаълум йўлтўсар билан иккинчи қоровулнинг олишуви ва қоровул жарга қулаб кетганини кўрдилар, олдиндаги туяда кетаётган аёл қуллар эса, қулаганнинг овозини эшитдилар, холос. Қуллар тўсатдан юз берган бу фожиага таажжуб аралаш бефарқлик билан қарадилар. Йўлтўсар туялардаги бойликларга қўшиб қулларни ҳам олиб кетиши мумкин эди. Нима фарқи бор?! Бари бир улар бировнинг мулки! Савдогар кимгадир сотади, эҳтимол, у одам яна бошқасига ўтказади. Улар сотилса ҳам, ўғирланса ҳам бари бир эмасми?! Айни вақтда қоровулнинг ўлимига улар "ажаб бўлди" дегандек қарадилар. Фақат фожиа фавқулодда юз

Сариқ аждар ҳамласи

бергани учун аёл қуллар кўрқиб кетишганди. Улар аёллик қалби билан бир дақиқа қул эканликларини ҳам унутгандилар.

Йўлтўсар туялар ёнидан ўтиб келиб, эркак қулларга қўли билан "тушинглар" ишорасини қилди. Қуллар бир-бирларига ҳайрон тикилиб қолишди. Шундан сўнг йўлтўсар қиличини ўқталиб, пўписали имлади. Қулларнинг бирига ойдинда бу номаълум одамнинг башараси қандайдир танишроқ кўринди. У эслади. У бунини кундузи Селат бозорида кўрган эди. Ёш, бақувват, бўйчан йигит. У қуллардан бирини сотиб олмоқчи бўлганди. Лекин пули етмагани учун карвонбошидан дакки эшитиб, изза бўлиб кетганди. Мана энди, у сотиб ололмаган қулини ўғирламоқчи шекилли.

Қулларда кўп ўйлашга фурсат йўқ эди.

– Тушаверайлик! – деди улардан бири йўлтўсар тушунмайдиган тилда. – Агар у бизни ўлдирмоқчи бўлса, ўлдириб қўя қоларди-ку!

– Бизни узоқ мамлакатларга элтиб сотса-чи?!

– Гапига кўнмасак, шартта ўлдиради-қўяди. Унда ҳеч қачон уйимизга қайтиб боролмаймиз ахир!

– Рост айтасан, Зоал, зап калланг ишлайди-да! Ке, унда туядан туша қолайлик.

Иккала қулнинг оёқлари бир занжир билан ёнма-ён боғланган эди. Улар секин-секин силжиб, юриб кетаётган туя кажавасига осилдилар. Кейин туя тўхтамагунча тушиб бўлмаслигини йўлтўсарга имо-ишоралар билан тушунтирдилар. Қароқчи йигит иккала қулни шартта кўтариб олиб, йўл четига қўйди. Улар навбатдаги бурилишга яқин келиб қолган эдилар. Туялар ўтиб кетди. Йўлтўсар қоровулларнинг эгасиз келаётган хачирларидан бирини ушлади-да, қулларни унга мингаштириб ўтқазди. Кейин хачирни орқага етаклади. Йўлга улоқтирилган қоровул боғлиқ қўл-оёғини бўшатиб олиб, ётган жойидан бериоқда, йўл четига қисилиб турарди. Йўлтўсар унга "кетавер" деб имлади. Қоровул оқсоқлана-оқсоқлана карвон орқасидан юриб кетди.

Нарироқ борилгач, йигит қулларни йўлдан юқорига қараб кетган сўқмоқдан бошлаб, дарахтга боғлоқли от ёнига етаклаб борди. Кейин у шартта отга минди-да, хачирни олдига солиб, илдам ҳайдади. Улар тоғдаги илонизи сўқмоқ бўйлаб анча юқори кўтарилиб қолганларида пастдаги йўлнинг сўқмоқ бошланадиган жойига ўн беш-йигирма чоғли отлиқ ва пиёда одамлар келиб тўхтадилар. Улар ўзаро алланарсалар тўғрисида баҳслашардилар. Чамаси, карвон қоровуллари

олиб кетилган кулларни топмоқчи эдилар. Улар сўқмоқ бошида бир оз тарадудланиб туришгач, яна орқага қайтиб кетишди. Улар назарида икки кулнинг ўғирланиши – карвондаги бой савдогарларни қўлга тушириш учун қўйилган тузоқ эди. Чунки қароқчилар савдогар, мулкдорлар учун олинадиган тўлов куллар нархига нисбатан бир неча баробар ортиқ туришини яхши биладилар. Нима тахминга борганларидан қатъи назар, ҳарқалай, карвон соқчилари тоққа кўтарилишга журъат этолмадилар.

Номаълум йигит хуржундан эгов олди-да, куллар оёғидаги занжир ҳалқасини қирқиб ташлади. Куллар бир оз енгил тортдилар. Лекин ҳамон уларнинг дили ғулғулада эди. Бу ёғи нима бўларкин? Кулларнинг Парфиёна томондан эканларини билиб олган йигит қаёқдандир эшитган форсча сўзни эҳтиёти шарт хитоб қилди:

– Озод! Озод!

Куллар биринчи марта ўз халоскорларининг овозини эшитдилар. Наҳотки, бу қароқчи уларнинг халоскори бўлса?!

Улар яна йўлга тушдилар. Энди йигит олдинда, хачирга мингашган куллар эса орқада борардилар. Йигит кўл-оёқлари бўшатилган куллардан ҳадиксирамасди. Демак, унинг ёмон нияти йўқ. Куллар анча хотиржам тортгандек эдилар. Аммо... аммо бу йигит уларни қаёққа, нима мақсадда олиб кетаётган бўлсайкин?..

Таъби хира карвонбоши Шихитда молларнинг ҳаммасини очдирмади. У ирим-сиримларга ишонарди. Йўлда кайфият бузилса савдо унмайди, деб у шундай қилди. Эртаси барвақт карвон Эршига жўнади.

Бозор майдонига яқин Арғуон дарвозаси ёнидаги карвонсаройга кириб келингач, карвонбоши молларни омборларга яхшилаб жойлатди-да, хачирлар эгасига кира ҳақини берди. Карвон Бақтрадан чиққан эди. Тоғ йўли ниҳоят оғир ва машаққатли бўлгани учун кира ҳақи бошқа йўллардагига қараганда ортиқроқ туради. Карвонбоши, менинг кулларим учун ким ҳақ тўлайди, деб ўтган тунда олиб кетилган хачир эвазига пул бермади. Киракаш оғринди. Лекин жарликка қулаб ўлган қоровул товонини унинг болачақаларига бериб юбориш тўғрисида ҳеч ким оғиз очмади.

Бақтра билан Эрши ўртасидаги йўл Помир-Олой тоғлари орқали ўтгани учун унинг талайгина қисмида то Ўш кентига етгунча чақир тошлар устидан юришга тўғри келади. Туялар бу йўлда яхши юролмайди. Шу туфайли бу йўлдан махсус киракаш хачир карвони

қатнайди. Сахро ва чўлда сувсизликка туядан чидамлироқ юк кўтарадиган ҳайвон бўлмаганидек, тоғ йўлида хачир ҳам беназир. Чақир тошли тор тоғ йўлида туяга кўп юк ортмайдилар. Сабаби, оғир юкли туянинг оёқларини чақир тошлар қаттиқ жароҳатлайди. Туя оёғини эҳтиётлаб, устидаги оғир юкни осилма харсангларга уриб олади-да, фалокат юз беради.

Карвондаги туялар карвонбошиники. У чақир тошли йўллар бошланганда туялар оёғига кигиз боғлатиб қўйди. Текис йўллардагина туяларга оғир юк ортиш, кажаваларга савдогарларни, кулларни ўтказишга рухсат берди. Карвонбоши Довондан нари, кунботар томондаги яна қанча-қанча юртларга бормоқчи. Йўлнинг бу қисмида туя иш беради. У туяларсиз карвонбоши бўлолмай қолади. Шунинг учун ҳам у не-не машаққатлар чекиб бўлсада, туяларни тоғ йўлидан олиб ўтиб келган эди.

Эртаси эрталаб карвонбоши зарбоф тўн кийиб, салобат билан Довон ихшидининг саройи – Аркка йўл олди. Орқасидан бораётган икки хизматкорнинг қўлларида биттадан чиройли гуллар нақшланган қутичалар бор эди. Бошқа бир хизматкор янги либослар кийдирилган қулни ҳайдаб борарди.

Ясовуллар карвонбошини ўтовсимон, катта юмалоқ хона эшиги олдига эргаштириб келдилар. Карвонбоши иккала табақасига кийиклар, архарлар, узун оёқли учқур отлар сурати ўйиб ишланган баланд эшикдан ичкари кириб, тахтда ўтирган ихшид қаршисида бош эгди. Турли мамлакат ҳукмдорлари саройларида бўлган, тажрибали карвонбошининг нигоҳи Бадахшон ложувардидан ясалган антиқа тахтга тушди. У билан ёнма-ён ҳукмдор ҳузурига кирган Қундузбекнинг ишораси билан карвонбоши қўлларини кўксига қўйиб, ихшиднинг тиззаларига бошини теккизгудек такрор таъзим бажо келтирди. Сўнгра у ихшиднинг чап томонига, ўнг қўл бек Мўдтойнинг рўпарасига чўк тушганди, бек ишора қилгач, гиламдан бемалолроқ жой олди. Ясовулбеги Қундузбек Мўдтойнинг ёнига ўтирди.

– Карвон йўлларининг ғамхўри ихшидга Парфиёна ва Бақтриёнадан совғалар келтириб эдик, – деди карвонбоши эҳтиром билан.

Ихшиднинг нигоҳидаги маънони сезган Қундузбек тахтачани ёғоч болғача билан уч марта тикиллатиб урди. Соқчи-ясовул кириб, қўл қовуштирди.

– Тортиқлар келтирилсин!

Хизматкорлар қутичаларни келтириб, Муғуванинг оёғи остига астагина қўйдилар. Қутичаларнинг биридан карвонбоши Нусай¹дан сотиб олган ажойиб қадаҳни олдилар. Хунарманднинг моҳир қўли фил суягидан шохсимон эгма қадаҳ, суякнинг иккинчи ингичка учидан ажойиб қанотли махлуқнинг олдинги оёқлари ва калласини ишлаганди. Иккинчи қутичадан Бақтриёна кумуш лаганларини олдилар. Логанларнинг ўртасида устига иккита жангчи ўтириб олган филнинг бўртма тасвири бор эди.

Антиқа буюмларга иштиёқманд Қундузбеккина ўзга юртлик савдогарнинг тортиқларини мароқ билан кўздан кечирди. Ихшид шунчаки назар ташлаш билангина чекланди. Ўнг қўл беги Мўдтой расмият юзасидан лаганлардан бирини қўлига олиб, орқа-олдига кўз югуртирди-да, қайта қутичага солиб қўйди.

Тортиқларга Довон ҳукмдори билан ўнг қўл бегининг бундай лоқайд қарашлари карвонбошини бир қадар ранжитди. Зукко савдогар уларга зимдан яна бир бор разм солди. Ихшид Муғува соч-соқолига оқ оралаган бўлса-да, анча тетик ва яшамол кўринарди. У чап қўли билан дам-бадам бўлиқ соқолини силаб кўярди. Одати шундай шекилли. Ихшиднинг кўзлари тўқ-мошранг. Кўзлари ботиқ, қарашларидан анчайин қатъият сезилиб турарди. Тақир, юмалоқ бошида тож! Ўнг қўл беги Мўдтой² ўрта бўйли, қушбурун, абжир, ҳаракатчан кўринади. Соқол қўймаган, аммо ярашиқли, учлари хиёл эгик кўнғир мўйлови бор.

– Парфиёнада Ўрабаз исмли бир қул сотиб олиб эдим. У моҳир хунарманд, ёғочни силлиқ йўнади, темирчилик ишларини ҳам яхши билади. Улуғ ихшид, шу тортиқни ҳам қабул этсангиз! – деди карвонбоши ўрнидан туриб, қўл қовуштираркан, ярим таъзим қилиб. Бу совға орқали у яхшироқ эътибор қозонмоқчи эди. Яна олдингидай лоқайдлик сезилди. Тортиқ-қул ҳақида лоақал бирор оғиз сўз ҳам айтмади Довон ҳукмдори.

– Ўзингиз кўрган элар ўртасидаги савдо йўллари ҳақида сўзлаб берсангиз яхши бўларди, – деди Муғува.

Карвонбоши келтирилган совғаларга бу қадар лоқайд муносабатда бўлинса-да, Довон ихшиди меҳмонни дарҳол қабул қилгани сабабини шундагина тушунди.

¹Нусай – Парфиёнанинг эски пойтахти. Унинг харобалари ҳозирги Туркменистон ҳудудида.

²Хитой манбаларида Муғува билан Мўдтой "Мугуа", "Моцай" тарзида (русча транскрипция) кўрсатилганлар.

Сариқ аждар ҳамласи

— Илгари кўрган мамлакатларимдан бошлайми, ёки...
— Бақтриёна билан Парфиёна оралиғидаги йўллар тўғрисида биз унча-мунча биламиз. Улардан наридаги юртлар ҳақида гапира қолинг!
— Мен Бобилда туғилганман. Эламнинг бош шаҳари. Сўз орқали форслар пойтахти Тахтижамшидга бориб турардим. Йўлнинг қарама-қарши томонига ҳам қатнаганман. Эқбатан¹, ундан то юнонларнинг Эгай денгизи бўйидаги шаҳри Эфесгача борганман. Суздан Эфесгача бўлган йўлни "шоҳ йўли" дейишади. Шоҳли Искандар подшолиги кулагач, бу ягона йўл ҳам хароб бўлди. Натижада, моллар учун тўланадиган бож жуда ортиб кетган. Мен бу йўлдан худди шу олағовур пайтлари қатнай бошладим. Бундан бир неча йил бурун Парфиёна подшоси Фроат юнонлардан Бобилни тортиб олгач, кўҳна шоҳ йўли яна жонланди. Бу гал сизларни юртларинг... Довонга Гекотампил, Нусай, Марғиёна², Бақтриёна... орқали келдим.

— Ўтган йилги Нусайдан келган сотиқчиём Парфиёна Румо ерларигача чўзилиб бориб қолаёзди деб эди, — деди Муғува Мўдтойга қараб.

— Худди шундай, улуғ ихшид! — деди карвонбоши савдогар. — Карвонлар энди Парфиёнадан то Румо³ ерларигача тўсиқсиз бора олади... Сўнг... сўнг ундан нари кунботар сув томондаги элларга ҳам ўтса бўлади, дейишади. Лекин ҳали у юртларга бориб савдо қилаётган карвонларни мен учратганим, эшитганимам йўқ.

— Кўп ўтмай, Узун карвон йўли Довонда кесишади. Румодан то Чингача, Бобилдан Хваразейм⁴гача қатнайдиған кўп сонли карвонлар бизди кентлар, депаралар орқали ўтади! — деб қўйди ўзига-ўзи гапиргандай Муғува.

Муғува тахт суйанчиқларига тирсагини қўйган кўйи бир нуқтага тикилиб, жим қолди. Карвонбоши ихшид бошлаган гапини давом эттиришини кутарди. У Муғуванинг буткул хаёл денгизига чўмганини билмасди. Ихшиднинг фикр-зикрини банд этган режадан ўнг қўл беги Мўдтой билан ясовулбеги Қундузбеккина яхши хабардор эдилар. Шу сабабдан улар ҳукмдорга халақит бермаслик учун лом-мим демай, сукут сақлаб ўтирардилар. Карвонбоши ҳам ихтиёрсиз вазиятга бўйсунди.

¹Эқбатан — ҳозирги Ҳамадон ёнидаги қадимги шаҳар.

²Гекотампил — Нусайнинг ғарбидаги шаҳар; Марғиёна — ҳозирги Марв вилояти.

³Румо — Рим.

⁴Хваразейм — Хоразм.

Кейинги йилларда Довон ихшиди Муғува асосий карвон йўлларининг албатта ўз мамлакати орқали ўтишига эришиш чораларини кўришга киришганди, зеро шундагина Довон мамлакатининг бойлиги кўпаяди, бинобарин унинг қудрати ҳам ортади. Шу орқали Довон ихшиди Муғувани барча мамлакатларда танийдилар, биладиларгина эмас, савдо йўлларининг ҳомийси сифатида ҳам тан оладилар. Буларнинг ҳаммаси унинг тахтини мустаҳкамлайди, шон-шуҳратини оширади! Мана ҳозир ҳам ихшид йўловчи савдогарлар, элчилар, сайёҳлар, элма-эл тентиб юрадиган дарбадарлардан Узун йўл тўғрисида эшитган, билганларини эсга келтириб ақл тарозисидан ўтказишга уринаётибди. Турли тилларда сўзлаган бу тоифа одамларнинг гапларига қараганда, бу Улуғ ва Узун Карвон йўли гоҳ-гоҳ кесилиб ҳам қолар, барҳам ҳам топар, маълум вақтдан сўнг яна тикланиб, ягона Узун йўлга айланиб турарди. Бунини Эриши орқали ўтиб турган карвонларнинг дам озайиб, дам кўпайиб туришидан ҳам билса бўлади.

Довон ихшидига яна шу нарса ҳам аёнки, Румо билан Парфиёна ўзаро жанг арафасида бўлсаларда, улар ўртасида ҳозирча савдо алоқалари узилмай туради. Бунга учинчи, воситачи мамлакат савдогарларининг фаолияти ҳам бирмунча ёрдам беради.

Улуғ савдо йўли кунботар томонга тобора ичкарилаб борарди. Бундан бир неча йил аввал узоқ кунчиқар томондаги буюк Чин мамлакатидан биринчи бор элчи Чжан Цяннинг келиши Муғувани хурсанд қилганди. Шундан сўнг ўзларини Хань деб атовчи Чин билан Довон ўртасида илк савдо алоқалари ўрнатилганди. Демак, Румо билан Парфиёнадан бошланган карвон йўли Довон орқали, фақат Довон карвон йўллари орқалигина Чин савдо йўли билан кўшилиши мумкин! Ахир, Довоннинг Чин билан бўлажак ва бўлаётган савдо алоқалари эндигина шаклланиб, ривож топиб келаяпти-ку! Шундай қилиб, кун чиқадиган денгиз қирғоғидан бошланиб, қуёш ботадиган катта сув қирғоғигача бориб тақаладиган Улуғ карвон йўли Довон кентлари ва қишлоқлари орқали ўтади! Иккита Улуғ карвон йўли — Румо билан Чинни боғлайдиган Узун йўл, Ҳинд билан Хваразейм оралиғидаги нисбатан қисқароқ йўл кесишган Довонда. Бундан омадли бошқа бирор мамлакат бормикан дунёда?! Довон мамлакатининг толеи кулгани яна шундан ҳам маълумки, унинг атрофини юксак чўққилар, улкан доvonлар ҳамда қор ва муз билан қопланган Осмонўпар тоғлар ўраб туради. Бу бошқа ҳеч қайси юртда йўқ. Чинликлар бу тоғларни бекорга Тянь-шань —

Сариқ аждар ҳамласи

Осмон тоғлар деб атамаганлар! Қайси йўлдан юрилса ҳам Довон мамлакатига келиш учун ёзда ҳам қор эримайдиган, ҳатто муз билан қопланган доvonларни босиб ўтиш керак бўлади. Шунинг учун ҳам бу мамлакатни Довон дейлади, яъни доvonлар мамлакати ёки атрофини доvonлар қуршаб турувчи мамлакат — демакдир. Унинг тоғлари — одам зоти ўтиши мумкин бўлмаган тош деворлари улуғ Ахурамазда иродаси билан яратилган! Шу пайтгача ҳеч ким Довонга қилич кўтариб келолган эмас! На Қуруш, на Доро, на шохли Искандар киролган эмас бу ўлкага! Бу диёрга на Румо, на Парфиёна лашкари кела олади! Чин эса, кўшин етиб келолмайдиган олис масофада! Чиннинг кўплаб элчи гуруҳлари ҳам бу узоқ, машаққатли йўлда овқат етишмай тез-тез ҳалок бўлиб туради. Агар Чин бу томонга кўшин юборгудек бўлса, ҳолдан тойган шэнбинлар йўлини ўтиб бўлмас тоғлар, тик ва сирғанчиқ доvonлар тўсади. Довонни босиб олиш, забт этиш мумкин эмас! Демак, бошқа мамлакатлар, ўзга давлатлар Довон билан Довон орқали савдо қилиш тўғрисидагина ўйлашлари мумкин, холос! Ахир келган ва келаётган Чин... Хань элчиларининг барчаси худди шуни тасдиқлаяптилар-ку! Довон ихшиди улар айтмасалар ҳам буни яхши билади!

Карвонбоши беихтиёр томоқ қириб юборди. Ихшид қаршисида ўтирган беклар билан меҳмон савдогарга қаради. "Ҳа, айтгандай, — деб қўйди ичида Муғува, — ўзга юртлик карвонбошига ижозат бериш керак!"

— Яна қандай гапингиз бор бизга?

— Арзимаган икки оғиз гап.

Карвонбоши кўпни кўрган, анча-мунча воқеа-ҳодисаларга дуч келиб, бошидан не-не можароларни кечирганди. У талайгина шоҳлар, хонлар, ихшидлар... қаршисида тиз чўкиб, таъзим бажо келтирган, турли мамлакат ҳукмдорлари этагини тавоф этиб, ҳатто қароқчилар тутқинида ҳам бўлган, бир неча марта босқинга, талонга учраган, Селат билан Шихит кентлари оралиғидаги тоғ йўлида кеча оқшом юз берган ҳодисани одатича майин, ихшиднинг ғурурига тегмайдиган қилиб баён этди.

— Мен ишонаманки, — деди у гапини якунлаб. — Бу номаъқулчиликни бир-иккита оч иш ёқмаслар қилган.

Бундай одамлар ҳамма юртларда ҳам топилади. Аммо бу кўнгилсиз воқеани карвон йўллари ғамхўри улуғ ихшидга билдирмасликни ўзимга эп кўрмадим. Эшитишимча, каттами-кичикми ножўя ишларга ўз вақтида чора кўриб қўйиш зарур деб билар экансиз, улуғ ихшид!

Карвонбоши эгилиб таъзим қилганича орқасига тисарила-тисарила эшикдан чиқиб кетди.

Муғуванинг юзи ўзгариб, афти бурушди ҳам шекилли. У қовоқ уюб ясовулбеги Қундузбекка қаради:

- Ўзга юрт карвонлари Довонга келишдан безмасликлари даркор!
- Албатта қароқчини топамиз! Бошқа ҳеч ким йўл тўсгани журъат этолмайди! – деди Қундузбек.

Е т т и н ч и б о б

БОЗҒОНЛАР ОВОЗИ

– Яна бир марта отай ошиқларди, – ялинди ўйинда ютқазиб қўйган қиморбоз шерикларининг истехзоли қаҳқаҳалари остида.

- Йўқ, Жувдар, аввал қарзингни уз, сўнг ошиқларга қўл узатасан!
- Оббо, ҳеч вақом қолмади, деяпман-ку!
- Бўлмаган гап! Қарзингни узишга ярайдиган энг яхши нарсанг ҳали турибди ўзингда! У адоғ ҳам бўлиб қолмайди!

– Нима экан у?! Сандон билан бозғонни айтаяпсанларми?

- Йўғ-э! Бозғонингам, сандонингам ўзингга сийлов.
- Нимани айтаяпсанлар бўлмаса?!
- Хотинингни келишгангина, дўндиқлигини ҳамма биледи!
- Хўш, хотиним чиройли бўлса сенларга нима?!
- Ўзингни кўпам соддаликка солаверма, Жувдар! Кечқурун хотинингни олиб келасан: – Эрталаб қайтариб олиб кетасан. Бирон ери камиб, ейилиб қолмайди. Эҳтиёт қиламиз. Шу билан қарзимдан қутулдим деб ҳисоблайвер!

– Яна улфат, ўртоқ эмиш булар! Ярамаслар! Энди тушундим кимларминан ҳамтавоқ бўлганимди!

– Ихтиёр ўзингда ё хотинингни олиб келасан ёки ўзингни дарахтга боғлаб, сўқимга боқилаётган тана сингари олдинга кўк беда ташлаб қўямиз. Қиморда ютқазган қарзини тўлолмаса бошига нима кун тушишини ўзинг яхши биласан-ку!

- Биладан...
- Билсанг, бўпти-да! Ади-бади айтишмасдан, келтира қол хотинингни.

Жувдар жаҳл билан ташландиқ чалдевордан ташқарига отилди.

– Биз тўрттамиз, у бўлса танҳо! – валақлашарди қиморбозлар. – Ҳар гал уни ютиб қарзга ботираверамиз. Охири хотинини олиб келиб,

Сариқ аждар ҳамласи

қарз узишга кўникиб қолади. Бу бизгаям ёмон эмас, Жувдаргаям ортиқча зарар келтирмайди! А, лаббай, нима дединглар?

– Хотиниям Жувдар қиморда ютқизса жаҳли чиқмайдиган бўлиб қолади!

Қиморбозлар тиззаларига уриб-уриб, қийқириб кулардилар. Улар наздида нақд бўлиб қолган ўлжани кўлга киритиш гашти наша кайфини янада ошираёттанди.

– Бошда битта-биттадан кирамиз жононни ёнига.

– Аввал мен кираман, кейин сен...

– Ҳеч қайси ярамас хотиним ёнига биринчи бўлиб ҳам, охириги бўлиб ҳам киролмайди! – ўшқирди Жувдар ташқаридан. – Мана, олинглар! Бу нарсалар қарзимдан икки баробар ортиқ туради.

Жувдар қиморбозлардан бирининг ҳовучига ложувард, ҳақиқ маржонларни зарда билан ташлади-да, орқасига қайтиб, шаҳдам қадамлар билан чордевордан узоқлашди.

Эртаси эрталаб темирчи уста Жувдар растадаги устахонасида иш билан машғул бўлди. Дили хуфтон эди. Кўшни дўконлардаги ҳамкасблар ҳайрон бўлишарди: нега Жувдар бугун камгап, қошқовоғи осилганми?

Чироқ ёқса кўнгли ёришмаётган Жувдар ҳатто дўконига яқинлашишаётган Чин элчиларига ҳам парво қилмади. Унинг заҳари қайнар, босқон остига ўтда қизитилган гоҳ у, гоҳ бу темир асбобни қўйишни шогирдига жеркиб буюрарди. Ҳатто, бир-икки марта жаҳл билан босқонни қуруқдан-қуруқ уриб ҳам юборди.

Ханликлар раста бўйлаб устахоналарни томоша қила-қила, шошмай келардилар. Улар дам у, дам бу уста билан суҳбатлашардилар-да, болға, қисқич, омбирларни кўларида синчиклаб кўргач, ўзларининг мамлакатларида қандай темирчилик асбоблари борлиғи тўғрисида гапириб берардилар. Мана, улар Жувдарнинг устахонаси рўпарасига келиб тўхтадилар. Салом-аликдан сўнг ханликлар Жувдар тайёрлаган сувлуқ, айил тўқаси, қўйишқонга қопланадиган увулдириқ, шунингдек темир билан жездан ясалган найза учларини кўздан кечира бошладилар.

– Сувлуқни сўнну... хунлар ўйлаб топишган, – деди ханликлардан бири довонча гапиришга тиришиб. – Эҳтимол, сизлар улардан, хунлардан ўргангандирсизлар.

– Билмайман! Мен сувлуқ қилишни отамдан ўрганганман, отам бобомдан ўрганган, – гапни кесиб, қисқа жавоб қайтарди Жувдар.

Устанинг гап оҳангига парво қилмаган ханлик яна уни саволга тутди:

- Найза учларини кўпроқ темирдан ясайсизларми, жезданми?
- Буни устакалон Туронболға¹ билади!
- Довон темиридан ясалган найза учлари пишиқроқми, бошқа мамлакатлар темиридан ясалганларими?

– Темирни қаёқдан олиб келинганини мен суриштириб ўтирмайман! Олиб келишганидан айтган нарсаларини ясаб беравераман. Менга пулини кумушминан тўлайдилар, уни қора кунимга яраб қолар деб беркитиб қўяман. Гап тамом! – зарда билан гапини тугатди Жувдар. У яна нимадир деб жеркимоқчи эди, лекин ўзини босди.

Бу ханликлар кетма-кет саволлари билан уста Жувдарнинг жонига тегдиларгина эмас, ҳатто унинг ярасини баттар янгилашди ҳам. Жувдар уларнинг саволларига жавоб қайтараётиб бир йил амал-тақал жамғарган бор-будини ўтган тунда бой берганини беихтиёр эслашга мажбур бўлганди. Қандай шармандалик-а! Эшитганлар нима дейишади энди? Садқаи улфат, ўртоқ кетишсин, аблаҳлар! Жувдар тўппа-тўғри келиб, хотинига бўлган гапни оқизмай-томизмай айтди. Ўтган оқшом хотини уни, улфатларини қарғаб, йиғлади: "Мени ким деб ўйлаяпсан? Ўлсам ҳам ундай ҳақоратга йўл қўймайман. Ўзинг боргинда, бўйнингдан бойлатиб, олдинга кўк беда ташлат. Бутун кентга шарманда бўл!" Жувдар: "Мен сенга ундай қил деётганим йўқ, ўзинг бошқа бир иложини топиб, мени қутқар бу ҳақоратдан. Ўлсам ҳам ҳеч қачон қўлимга ошиқ олмайман энди!" – дея ёлворди хотинининг оёғига йиқилиб. Хотини ота-онаси тортиқ қилган ва шу пайтгача бир илож қилиб сақлаб келаётган ложувард, ҳақиқ маржонларини эрига олиб чиқиб берди. Негаям ханликлар саволига жавоб қайтараётиб "олган кумуш тангаларни қора кунимга сақлаб қўяман" деб юборди ўзи?! "Ҳа, кўнглингда бори дилингни тирнаб турса, салгаёқ тилингга кўчар экан-а!

Ханликлар бошқа, қўшни устахоналарга ўтиб, қилич-ханжарларнинг жез билан темирдан қандай ясалиши, ўтда қанча вақт, қандай товланиши, қайси дарахтлардан соп йўнилиши билан қизиқа бошладилар.

Бугун ҳамма нарса, ҳатто болға одатлаги жойига эмас, бошқа ерга қўйилиши ҳам Жувдарнинг жаҳлини чиқарарди. Уста яна ишга берилиб кетди. Унинг ўн тўрт ёшли шогирди Рахшанак паст бўйли, қисик кўз ханликлар орқасидан анграйиб қарагани учун ёғоч челақка туртиниб кетиб, ундаги сувни Жувдарнинг оёғига тўкиб юборди.

¹"Болға" – устанинг лақаби.

– Ҳай овсар! Иш пайти анграйма! – шогирдини жеркиб, койиди уста.

Рахшанак ўзини йўқотиб қўйди. Жувдар бир қўлида қисқич билан қип-қизил чўғ бўлган темирни сандон устига қўйди-да, шогирдига катта болгани узатиб юборишини буюрди. Эсанкираб қолган Рахшанак ўртанчи болгани уста қўлига тутқазди. Жаҳли чиққан Жувдар болгани улоқтирдида, шогирдининг юзига шапалоқ тортиб юбормоқчи бўлди. Рахшанак шапалоққа чап бераман деб юзини устанинг иккинчи қўлидаги чўғ бўлиб турган темирга уриб олди. У шу заҳотиёқ эси оғиб, йиқилди. Қўшни усталар йиғилишди. Туронболға ҳам етиб келди. У Жувдарга ўқрайганди, уста кўзини қаёққа яширишни билмай, ерга тикилди. Сув сепиб, силкитиб Рахшанакни аранг ўзига келтирдилар:

– Ҳой Тўхтар, бу ёққа кел! – Туронболға растадан ўтиб бораётган шоп мўйлов ясовулни чақирди. Ясовул Туронболғага қўшни эди. Шу сабабдан устакалон унга ўз ўғлидек бемалол иш буюраверарди. – Сен уйингга кетаяпсанми? Замбарни бир томонини ушла. Манави болани уйимга олиб кетамиз.

Жувдар Рахшанакни бурноғи йили кентнинг Куба дарвозаси яқинидаги карвонсаройдан топиб олган эди. Бола отасининг аллақачонлар вабо касалидан ўлиб кетгани, онаси эса бундан икки йил муқаддам оламдан ўтганини айтганди. Етим қолган Рахшанак оч-яланғоч гоҳ узоқ қариндош аёлнинг уйида, гоҳ қўни-қўшнилариникида тирикчилик ўтказиб юрган. Ўн иккига кирганда у Гесой¹ орқали ўтаётган карвонга эргашиб, Эршига келиб қолган ва бу ерда дайдиб юрган.

Рахшанак Туронболғанинг уйида икки ҳафтача яшади. У ўзини тузалган ҳисоблаб, Жувдарнинг устахонасига келди. Туронболға болани кўриб қолиб, яна қайтариб юборди. "Юзинг яхши тузалиб кетмагунча ишлама!" дея койиб берди уни.

Бир неча кундан сўнг тунда Рахшанак тасодифан Туронболға билан хотини аста гапиришаётганларини эшитиб қолди:

– Бу етимчани шунча кун олиб турганимиз ҳам етар, – деди Туронболғанинг хотини. – Ўзимизда ҳам тешик томоқлар оз эмас.

– Яна бирор ҳафта сабр қил. Бир оз яраси битсин, кейин уни бирорта раҳмдил темирчи дўконига шогирдликка жойлаб қўяман. Ўша одам унга жой ҳам беради.

¹Гесой – ҳозирги Косонсой ёнидаги қадимий шаҳар.

Рахшанак эрта тонгда қаёққадир ғойиб бўлди. Туронболға устахоналардаги шогирд болалардан беш-олтитасини Рахшанакни қидиришга юборди. Кентдан уни тополмадилар, Гесойга бораётган карвон билан ўз юртига кетиб қолган бўлса керак, деган қарорга келдилар.

Саккизинчи боб

ЗУМРАД КЎЗЛИ ТОШТУЯ

*Ер остидаги бу ғорсимон унгур деворлари
кумуш гишталардан бино этилгандек.
У ерда чўк тушган зумрад кўзли
тоштуя бор.*

Кони Гут ҳақидаги афсонадан

Тиккага келган ёз кўеши борлиқни аёвсиз қиздирмоқда. Икки филдиракли аравалар, от туёқлари чангитган эгри-бугри йўлда қирқямоқ кийимли йўқсуллар тўдаси имиллайди. Улардан ўн беш-йигирма қадамча орқада икки ёш ясовул эринчоқлик билан одимлашяпти, учинчи, ёши сал кагтароқ ясовул эса, энг охирида от миниб олган. Улар бандиларни ҳайдаб кетишяпти. Маҳбусларни ҳайвонлар сингари тўртта-тўртта занжирлаганлар. Уларнинг ёнида бир ўспирин ҳам бор. У гоҳ орқада қолади-да, югуриб бориб ясовулларнинг кўрсатмасини маҳбусларга етказди, гоҳ йўл четида учраган ариқлардан дўпписи тўла сув олиб, занжирбанд бечораларга тутди. Дўппи йиртиқ бўлгани учун икки-уч ютимгина сув етиб келади холос маҳбусларга. Ташналиклари қонмаган бандилар ўспириннинг ҳўл дўпписини юзлари, бўйинларига босадилар.

Улар бундан уч кун илгари Эршидан чиқиб, кун ботиш томонга йўл олган эдилар. Маҳбуслар қаттиқ ҳолдан тойишган. Фақат улардан иккитасигина тетикроқ кўринади. Булар биринчи тўртта занжирбандлар ичида. Тажрибали бош ясовул бу икки бақувват маҳбусни атайдан биринчи тўртликка қўшган. Уларга қараб, орқадагиларнинг қадамини бир оз илдамлатиш осонроқ бўлади. Ҳали қувватсизланмаган бу икки тутқун йўлга чиқишдан бир кунгина олдин Эрши зиндонига солинган эдилар.

Йўловчилар энди адирдан хиёл қиялаб тушган тошлоқдан

Сариқ аждар ҳамласи

борардилар. Сал олдинроқда йўлни кесиб ўтган саёз, суви ўйноқлаб оқаётган ариқча кўринди. Бандилар оёқларига мадор киргандек қадамларини тезлатдилар. Ариқчага етиб боргач эса шартта ўзларини ташлаб, юз-кўл, оғизларини чая-чая сувдан ютоқиб ича бошладилар.

— Ким рухсат берди сенларга?! — ўшқирди пиёда ясовуллардан бири. — Мана, мана, ярамаслар! — дея у маҳбусларнинг бошига қамчи ёғдира бошлади.

Биринчи кўшовдаги иккита ҳолсизланмаган ёш маҳбуснинг бири, забардаст ясовулнинг кўлидаги қамчини шартта юлқиб олди-да, уни йўл четига улоқтирди. Маҳбус қамчини силтаб тортганда, ясовул чайқалиб кетганди. У жаҳлда қиличини суғуриб, "бебош" маҳбус томонга ташланди. Можарони кўриб турган бош ясовул тез келиб, қилич тутган ясовулни четга тортди:

— Ўзингни бос. Бу давангир — йўлтўсар. Уни тириклай етказиб бориш топширилган. Ундан эҳтиётроқ бўлишимиз керак!

— Ие, шунақами ҳали?! — ҳайрон қолди ясовулларнинг гапини эшитиб турган ўспирин.

Шохлари тарвақай баҳайбат тол тагига етишганда, бош ясовул тушлик қилишга ижозат берди. Бу ерда сув ҳам бор эди. Довонликлар кинна киришига ишонардилар. Шунинг учун ясовуллар маҳбуслардан нарироқда, тескари ўтириб тамадди қила бошладилар. Маҳбуслар кир-чир халталари, белбоғлари ёки қопчаларидан моғорлаган нон бурдаларими, бир-икки сиқим талқонми олиб ковшанардилар. Давангир маҳбусгина ҳеч вақоси йўқлигидан чўп синдириб, ерга қараб ўтирарди. Зиндонга тушгандан бери маҳбуслар унга ҳам қоқиштириб зоғора-зуғара бериб тургандилар. Аммо бугун эрталабдан бери йигит туз тотган йўқ. Бояги ўспирин унинг олдига келиб, белига боғлоқли иккита арпа нонни олди-да, биттасини синдириб, қоқ ярмини унга узатди.

— Мана, сизга, ако. Олинг!

— Яхши! Майли, сени нонингни еймиз, йигитча! — кулумсираб нонга кўл узатди маҳбус. — Отинг нима? Сен қаёққа кетяпсан?

— Номим Рахшанак, — жавоб қайтарди ўспирин иккинчи нонни яна белбоғ ўрнидаги латтага ўраб, белига боғларкан. — Бунисини эртага еймиз. Мен кентлар, овулларни кезиб юришни яхши кўради. Ҳамсоямиз ако Тўхтардан илтимос қилдим, мени ҳам ёнида оливолди. Йўлда сизга мен ёрдам қилади, дедим.

Ўспирин суғд тилида гапирувчи довонликлардан экани маълум бўлди.

– Тўхтар деганинг ким у?

– Отлиқ ясовул-да, ако Тўхтар. У бош ясовул. Ўйламангки, у ёмон одам! Мен юзимни оташга уриб олиб, беҳуш йиқилганда, у мени замбарда уста калонникига олиб келган.

– Ясовулди яхшиси борми?! Юрагим сезиб турибди, биз қайтиб келмаймиз олиб кетаётган жойларидан, – уларнинг гапига аралашди бошқа ўрта ёшли маҳбус.

– Сизлар қочасизлар, мен ёрдамлашаман! Сўнг... сўнг бирга йўл тўсамиз, қароқчи бўламиз!

Рахшанакнинг сўзларини эшитган уч-тўрт маҳбус ночоргина жилмайишиб кўйишди. Эҳтимол улар ҳам ўзларининг содда, беғубор болалиklarини эслашди шекилли.

– Ако, сизни номингиз нима? – сўради Рахшанак ўзига яқин тута бошлаган давангир маҳбус йигитдан.

– Қамчи!

– Қамчи?! Ўша сизми?.. Сиз ихшидни ўнг қўл беги ўғлини тўйида...

– Ҳа, ўша менман...

– У ерда мен сизни узоқдан кўрдим. Одамлар гапиришди: сиз Довонда биринчи улоқчи! Қандай яхши, сиз яна йўлтўсар!

– Кейинроқ ҳаммасини тушунтириб бераман. Сен ҳали ҳеч нарсани билмайсан.

– Ако Қамчи, мен ҳар вақт сиз билан... сиз билан бирга бўлади!

Занжирбанд маҳбуслар юзларини қуёшга қаратган кўйи яна йўлга тушдилар. Лаққа чўғ офтоб гардиши ҳолсизланиб бораётган бандиларнинг юзига аланга пуркаётгандек эди. Бугун эрталабдан бошлаб Рахшанакдан дўпписида сув келтиришни тўхтовсиз илтимос қилган кексароқ маҳбус кечга яқин оёғини кўтариб босишга ҳам мадори қолмади. Уни на сўкиш, на пўписа жойидан кўзгата олмади. Бош ясовул ҳовуз бўйидаги садақайрағочлар тагида тунаш ҳақида буйруқ беришга мажбур бўлдинг.

Тунда дармонсиз кекса маҳбус жон берди. Унинг жасади ҳам ортиқча юк бўлди. Ахир, зардўшлар ўликни тўғри келган жойга кўмиб кетолмайдилар-ку, бундай қилиш муқаддас тупроқни таҳқирлаш бўлади! Жасад суяklarини этдан ажратиб олиш учун яқин орада дахма топилармикан? Бош ясовулнинг йўлни яхши билиши мушкулни осон қилди. Бу ердан нарироқдаги тошлоқ тепалик устида дахма, ундан ҳам сал наридаги катта қишлоқ ёнида остадон бўлиши керак. У ерда ҳойнаҳой гўрков ҳам топилади. Аммо у ергача тириклигидаёқ ҳидлана бошлаган бадбўй бемор жасадини ҳозиргидай

Сариқ аждар ҳамласи

иссиқда қандай олиб бориш мумкин? Замбар бўлса йўқ. Қайси маҳбус жасадни орқалаб юришга кўнади? Ниҳоят, жасадни Қамчининг ёнидаги ёш йигит елкасига чилвир билан боғлаб қўйдилар. Йигитнинг мен ўликдан қўрқаман, касалдан жирканаман, дея увалло ёлворишлари фойда бермади. У уч-тўрт марта қамчи егандан сўнг бўйсунушга мажбур бўлди. Дахма жойлашган тепаликка етилгач, баджаҳл ясовул йигитни сўқмоқдан тепага ҳайдади. Бошқа маҳбуслар икки ясовул назорати остида пастда, йўл бўйида қолдилар. Йигит тепага инқиллай-синқиллай зўрға чиқиб боргач, устидаги жасадни ясовул ёрдамида аста тушириб, атрофи тизза бўйи тош "тахтачалар" билан ўралган дахмага қўйди. Қушлар дахмага кўниши учун энди йигит ҳам, ясовул ҳам нарироқ кетишлари керак эди. Йигит жойидан қимирламади.

– Нарироқ кет дахмадан, деяпман! – ўшқирди ўзи анча узокроқдаги катта тош панасига ўтиб олган баджаҳл ясовул. Йигит ҳамон жасад ёнида қимир этмай турарди. Ясовул сўкиниб, яқин келди-да, йигитнинг бошига қамчи сопи билан туртди. Йигит ясовулга ташланиб, шартта унинг кекирдагидан маҳкам сиқди. Ясовул жон ҳолатда ханжарини қинидан суғуриб олиб, йигитнинг биқинига... Аммо ясовул кечиккан эди. Зум ўтмай улар иккаласи қиррали харсангтошлар дўппайиб кўринаётган жарликка қуладилар. Ясовул билан йигит олишаётган пайти дахма тепасида кенг қанот ёзиб айланаётган қузғунлар эндигина парчаланган жасадлар сари шўнғиди...

Тепалик устида юз берган олишувни занжирбанд маҳбуслар ҳам, ясовуллар ҳам кўрдилар.

– У йигит бизга ўхшаган қуёнюрак эмас, мард экан-ку! – деди маҳбуслардан кимдир.

– Уни хотини ҳам, бола-чақаси ҳам бўлмаса керак-да! – аста эътироз билдирди бошқа банди.

– Тутқинликда хор-зор кун кўргандан кўра шундай қилиб қўя қолган ҳам маъқул! – овозини баралла кўтариб заҳарханда қилди яна бир маҳбус.

Ясовуллар ўзларини маҳбусларнинг гапини эшитмаганликка солиб қўя қолдилар. Аммо энди улар анча хушёр тортиб қолган эдилар. Дўқ-пўписа, сўкишлар ҳам, айниқса маҳбуслар бошида қамчи ўйнатиш ҳам анча камайди. Қош қорайганда занжирбанд маҳбуслар Усрушан тоғ тизмаларидан оқиб тушадиган дарё водийсидаги тик қирғоқда қад кўтарган Қанд кентининг баланд, мустаҳкам деворлари

тагига бориб тўхтадилар. Кент қалъаси ўн беш-йигирма одам бўйи баландликдаги қоялар устига қурилган эди. Қалъага дарё томондан чиқиш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Бошқа уч томондан ҳам унга кўтарилиш ниҳоятда қийин. Бу баланд қоя-пойдевордаги қалъа гўё дарё устида осилиб тургандек: табиат билан одамлар томонидан дарё қирғоғига моҳирона қурилган. Қалъа деворлари қоя шаклига қараб, эгри-бугри тикланган. Қоянинг ташқарига туртиброқ чиққан жойларига учта минорача ўрнатилган бўлиб, ўқ узиш учун ичкаридан қулай шинаклар қолдирилган. Ташқаридан келган ёвнинг бу қалъага бостириб кира олиши амримаҳол¹.

Ясовул бошлиғи қалъага кириб кетгач, бир киши нон олиб чиқди. Маҳбусларга биттадан ёпган нон бердилар. Улар дарё сувларидан тўйиб-тўйиб ичиб, бир қадар дам ҳам олган бўлдилар, ўзларига келиб, хийлагина тетиклашишди. Бу "илтифотлар"нинг сабаби тутқунларга номаълум эди. Ҳозир бу маҳбусларни қизиқтирмаётгани ҳам. Фақат Қанд беги билан унинг ясовулларигина маҳбусларга кўрсатилган "марҳамат"нинг ҳақиқий сабабини билардилар. Эршидан маҳбусларни ҳайдаб келган ясовуллар ҳам уларни оғир ишда ишлатиш учун бу ёққа олиб келишганини билишарди, холос.

Маҳбуслар қалъа дарвозаси ёнидаги дарчасиз каттагина қоронғи хонада тунадилар. Уларни Қанд бегининг ясовуллари қабул қилиб олган бўлсалар ҳам ниманидир кутиб, жойларидан силжитмасдилар. Дарёнинг этагидаги текисликда жойлашган бошқа қалъа томондан ўн чоғли маҳбусларни ҳайдаб келиб, қўшганларидан кейингина кўпайтирилган ясовуллар гуруҳи уларнинг ҳаммасини кун ботиш томонга, тоғ оралиғига ҳайдаб кетдилар.

Кечга яқин маҳбусларни Довон водийсини жанубдан қуршаган қорли тоғдан алоҳида Жомончўл номли тоғ тизмаси дараларидан бирига олиб кирдилар. Бу ерда тоғ ёнбағирлигида ўйиб ишланган, ёғоч ва шохлар бостириқли, тепасига тупроқ аралаш шағал ташланган ертўлалар кўринарди.

Келтирилган маҳбусларни санаб қабул қилиб олгач, уларни занжирдан бўшатдиларда, икки-учтадан ертўлаларга бўлиб юбордилар. Рахшанак Қамчининг орқасидан ертўлалардан бирига кирди. Ертўланинг тор, лекин пишиқ эшигидан ичкари кирган заҳоти Қамчи

¹Бу ва бошқа қалъалар қолдиғи Исфара дарёсининг чап қирғоғида ҳозир ҳам кўзга ташланиб туради. Улар Исфара водийсининг ягона соқчи — қалъалари тизмасини ташкил этган.

беихтиёр остадонни эслади. Бу ертўланинг остадондан фарқи тўрдаги бурчакда тош устига қўйилган эшма пиликли қора чироқнинг хира милтиллаётгани холос, шекилли, деган фикр кечди йигитнинг хаёлидан.

Қамчи ҳам, Рахшанак ҳам нима қилишларини билмай, ўртада тик турардилар. Ертўланинг қоронғи бурчагидан хаста одамнинг заиф овози эшитилди:

– Янги келтирилганлардан бўлсанглар керак-а? Похол тўшалган томонга чиқинглар! Тагига қамиш босилган, камроқ зах тортади.

Бир оздан сўнг ертўлага яна беш-олтита одам киришиб, улар ўзларини похол устига ташладилар. Ҳозир ишдан қайтган бўлишса керак бу одамлар. Улар ертўлада анча вақтдан бери яшасалар керак.

Ҳаял ўтмай ташқаридан:

– Овқат тайёр! – деган овоз эшитилди.

Одамлар оёқларини аранг сўдрай-сўдрай ертўлалардан чиқиб, овоз келган томонга юра бошладилар.

– Сизларам боринглар, овқат беришади. Менга ёнимда ётадиган қўшним олиб келади. У ҳозир ташқарида, эҳтимол, қозон ёнида бўлса керак, – деди бетоб ётган одам Қамчи билан Рахшанакка.

Уларга ҳам бир косадан буламиқ ва биттадан суви қочган нон беришди. Бу кутилмаган илтифот эди. Рахшанак ҳам, айниқса Қамчи ҳам бир неча кундан бери иссиқ овқат ейишмаган, тўғрироғи, тўйиброқ овқатланмагандилар. Оғизлари бу қадар тез иссиқ овқатга тегишини хаёлларига ҳам келтирмагандилар улар.

Ертўлада эскидан яшовчилар овқатдан сўнг уйқуга кетдилар. Қамчи билан Рахшанак йўл чарчоғига қарамай, ухлай олмадилар. Тирикликларидаёқ мурда ҳиди кела бошлаган эски маҳбусларни чақавериш "жонига теккан" ертўладаги кана билан битлар янги келган тоза "ўлжалар"га дув ёпишганди.

– Аҳо Қамчи, бу ердан тезроқ қочиб кетмасак бўлмайди! Сиздан ҳам кишанларни олиб ташлашди-ку! Энди қочиш осон! – пичирлади Рахшанак.

– Шошилма! Бир-икки кун уёқ-буёқни билиб олайлик йўлларниям аниқлайлик. Кейин албатта қочамиз!

– Қанча тез бўлса, шунча соз!

– Бир оз сабр қил! Сени ўзимга ука... Энди сен мени укамсан!

– Уйқуларинг келмаяпти-а?. – гапга аралашди бетоб киши. – Кейинча кўникиб қоласизлар. Бизам дастлаб келган кунлари ухлай олмаганмиз. Аммо бу ердан қочишни хаёлларингга ҳам келтира

кўрманглар! Нима учунлигини сўнг тушуниб қоласизлар. Мени маслаҳатимга кўнинглар!

— Нега энди қочмаслик керак? — бидирлади Рахшанак.

— Биз шунчаки ҳазиллашяпмиз, холос. Ухлаёлмай валақлашиб ётибмиз-да, — деди Қамчи Рахшанакни аста туртиб.

Тонг ёришар-ёришмас назоратчилар ертўлалардаги маҳбусларни уйғотдилар. Нонуштадан сўнг маҳбуслар дара боши томон биринкетин йўл олдилар. Йўл тамом бўлган жойда, тоғ ёнбағрида каттагина унгур кўринди. Қамчи билан Рахшанак ҳам одамлар қаторида юқорига кўтарила бошладилар. Уларнинг олдида бораётган одамлар Рахшанакнинг назарида унгурга эмас, гўё бирон афсонавий баҳайбат маҳлуқнинг очик турган оғзига кириб, йўқ бўлиб кетаётгандек эдилар. Қамчи билан Рахшанак ҳам уларга иш кўрсатиши керак бўлган эски маҳбус орқасидан унгур ичига киришди. Чамаси бу одам ертўладагиларнинг ишбошиси бўлса керак. Улар унгур оғзидан ичкарига бир неча қадам босишгандан кейин ёғоч шоти зиналарини пайпаслай-пайпаслай нимқоронғиликда уч-тўрт одам бўйи пастга тушдилар. Сўнг паст томонга оғиброқ борадиган йўлакчада бошларини тепага уриб олмаслик учун энгашиб юра бошладилар. Бирдан уларнинг кўзига каттагина саҳн ташланди. Саҳннинг тўрт бурчагида пиликли қора чироқлар ёниб турарди. Саҳннинг шифти ярим доирасимон кўринди.

— Ўртага қара, ўғлим, — деди ишбоши Рахшанакка. — Ана, чўктирилган туя ётибди. Уни томоша қил бир лаҳза бўлса ҳам!

Чиндан ҳам кенглик ўртасида тоштуя гўё тиз чўкканди. Унинг кўзлари ялтирарди. Рахшанак тоштуя ёнига келди-да, унинг бошини кўллари билан силади. Туянинг кўзлари бирдан сўниб қолди. Рахшанак нарироқ бориб, тоштуяга қаради: кўзлар яна нур соча бошлади. Маълум бўлдики, тоштуянинг кўзлари зумраддан эмас! Темир парчасида сайқалланган оддий тош кўзлар қорачироқ нурларини акс эттирарди.

Силлани қурита-қурита аста келадиган ўлимга маҳкум маҳбусларнинг бир неча авлоди сайқаллаган бўлиши керак бу туя кўзларини. Ажабо! Ҳатто шу ерда ҳам, абадий зимистон қоронғиликда ҳам одамлар ҳаётни севишган, гўзалликка интилганлар, дид ва меҳрлари, ижодкорлик хусусиятларини йўқотмаганлар-а! Ҳолбуки, бу зулмат қафасдан қутулиб чиқиш имкони мутлақо бўлмаган. Бошда унча-мунча йилтиллаган умид учқунлари ҳам бу зах, қўланса ҳидли қоронғиликда сўниб битиши керак эди! Ижодкорлик ва ихтирочилик

Сариқ аждар ҳамласи

маҳсули бўлган тоштуяга қанчалаб одамлар хиралашиб бораётган кўз нурлари, сўнаётган ҳаётларининг тафтини бахш этганлар. Улар тоштуяни қандайдир бир эзгу, афсонавий муқаддас жонзот тарзида тасаввур этганлар. У бечоралар манави машъум, зулмат қафасда ҳам ўз қисматларига алоқасизлигидан қатъи назар охир-оқибат эзгулик, қабихлик устидан ғалаба қозонишига астойдил ишонганлар. Ҳа, инсон ишонч орқали ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтишга қодир!

Тоштуяли саҳндан сўнг ғор йўлаги нисбатан майда бир неча йўлакчаларга бўлиниб кетган. Маҳбуслар шу йўлакчаларга бўлиниб-бўлиниб кириб кетдилар. Қамчи билан Рахшанак ишбоши орқасидан борардилар. Ишбоши ўзлари кирган йўлакча юқорироғидаги токчадан пайпаслаб, учта чекич билан учта болғача олди-да, уларни янги келганлар кўлига биттадан тутқазаетиб огоҳлантирди:

– Ишдан кейин бу асбобларни шу токчада қолдириш керак. Агар ташқарига олиб чиқсанглар, ўзингларга жуда ёмон бўлади!

Ичкарилаб яна бир оз юрганларидан сўнг ишбоши Рахшанакка юзланди:

– Сен, йигитча, бир неча қадамдан сўнг деворга бориб тақаласан. Ўша ер йўлакчанинг охири. Чекич орқасига болға билан уриб, тошларни кўчиравер. Шу тариқа темир қазийсан. Кечга яқин кўчирган парчаларингни олиб кетишади. Бу йўлаклар билан йўлакчаларнинг ҳаммаси чекичда темир қазиб олинганидан кейин ҳосил бўлган. Ўн-ўн беш ота-бобо, эҳтимол, ундан ҳам ортиқ замонлардан бери одамлар бу ерда мана шундай иш билан шуғулланиб келадилар.

– Одамлар деганда бизга ўхшаган... кишанлаб келтирилган... одамларни назарда тутяпсизми? – ҳайрон бўлиб сўради Қамчи.

– Ҳа, маҳбусларни айтяпман. Эҳтимол, бошда овахта қилинмаганлар ҳам ишлашгандир. Бу ҳақда аниқ ҳеч нарса билмайман. Сиз билан иккаламиз пастга тушамиз, – деди у Қамчига.

Ишбоши Қамчи турган жойдан уч-тўрт қадам нарироқда муюлиш ёнидаги пастга кетган тешикка тушиб ғойиб бўлди. Муюлишдаги хира қорачироқ ёруғида тешик Қамчининг кўзига оёқ остидан чиқиб қолган қудуқ оғзидек кўринди.

– Эҳтиёт бўлинг! Бу ерда пастга зинапоя бор. Баландлиги олти-етти одам бўйи келади. – Ишбошининг овози гўё ер қаъридан келаётгандек эшитилди. – Бу ердан йиқилган одам кейин ўрнидан туролмайди!

Қамчи ҳам пастга тушди. Улар ишбоши билан иккаласи ярим эгилиб, секин-секин олдинга силжидилар. Кўп ўтмай, йўлакча иккига ажралди.

Маннон ЭГАМБЕРДИЕВ

— Мана, етиб келдик. Сиз нариги йўлакчада ишлайсиз, мен манавинисида...

— Нимага темир бунақа тор йўлакчаларда қазилади?

— Улуғ Ахурамазда темирни қандай яратган, қандай жойлаштирган бўлса, ўшандай қазиб олинади-да.

— Биз турган жойдан пастдаям темир борми?

— Билмадим. Эҳтимол бордир. Нариги томонда бундан ҳам паст йўлаклар бор эмиш. У томонга умрбод овахта қилинганларни киритиб юборар экан. У ёқда сизга ўхшаган бақувват йигитлар ҳам икки йилдан ортиқ чидаёлмайди, дейишади¹.

— Қандай жиноят қилганларди овахта қилишаркан у ёққа, пастки йўлакларга?

— Одам ўлдирганларни, қароқчиларни.

Қамчининг этлари жимирлаб кетди. Ахир, уни ҳам "сен, йўл тўсгансан, қароқчисан", деб тутиб келишди-ку! Нега бўлмаса, уни нариги томондаги энг паст йўлакларга қамашмади?! Қамчининг йўлтўсар, қароқчи эмаслигини ўзлари билишса керак. Ундай бўлса, нима учун овахта қилишди? Аргумоғини Чин элчисига беришдан бош тортгани, кент бегининг гапини иккита қилгани учун! Қизқувди пайти ихшид саройидаги бекларнинг иккита мишиқи ўғилларини эгардан юлқиб олиб, ерга отиб юборгани учун ҳам ўч олишаётган бўлишлари мумкин. Наҳотки, ўша куёв йигит (Чағрибек дейишувди шекилли унинг отини) кўнглида кир сақлаган бўлса? Кўриниши, сўзларидан анча инсофли одамга ўхшовди-ку! Қамчи унга нима ёмонлик қилди?! Фақат келиннинг отини қувиб етди холос, лекин буни бошқа ҳеч ким кўргани йўқ. Қиз ўзини ўша Чағрибек кучоғига отди-ку! Унга, тоғ йигити, йилқичи Қамчига эркаталтанг, бек қизи нимага керак?! Шунинг учун у "қизни мен қувиб етдим", деб даъво ҳам қилмади, бу ҳақда ҳеч кимга оғзини ҳам очмади! Қамчи келиннинг отини қувиб етиб, унинг эгари қошидан кўлини тортиб олаётганини Чағрибек ўз кўзи билан кўрган бўлса керак. Эҳтимол у Қамчи эгар қошини ушлаш баҳонасида келиннинг сонига кўл ургандиров, деган хаёлга борган шекилли.

¹Тасвирланган ғор — қадимги коннинг излари, йўлаклар билан тоштуя ҳозиргача мавжуд. У Исфара шаҳари атрофида Қирғизистоннинг Ўш область, Баткент туманига қарашли Самарқанддек қишлоғининг шарқий томонида. Халқ ривоятига қараганда, Кўкон хонлиги даврида оғир қамоқ жазосига ҳукм этилганларни шу ғорга юборганлар. Маҳбуслар у ердан деярли тирик чиқиб кетолмаганлар. Шу туфайли бу ғорни халқ "Кони гут", яъни "Улим кони" деб атаган.

Сариқ аждар ҳамласи

Ҳа, ҳа, Чағрибекнинг ҳам қўли бор Қамчини тутиб бу ерга олиб келинишида! Чағрибекнинг тўйи кунлари Қамчи бўйдоқ эди. Мана энди ўтовда хотини қолди. Эҳтимол, у бечора туну кун бўзлаб йиғлаётгандир...

Уни ўзга юртлик савдогар карвонига кўз олайтирган қароқчи сифатида тутиб келганларини йилқичи Қамчи қаёқдан билсин?! Шу йўл билан ясовулбеги Қундузбек ихшиднинг ғазабидан қутулиб қолган эди.

– Сиз узоқ вақтдан бери шу ердасиз? – гўё уйқудан чўчиб уйғонган одамдай сергакланиб сўради Қамчи эски маҳбус ишбошидан.

– Яқинда бир йил тўлади. Оға-иниларим мени ноҳақ овахта қилинганимни исботлайдилар. Шу умид менга куч-қувват бериб турибди. Баъзан дилимга гулгула ҳам тушади: ака-укаларим мени аллақачон йўлақлар ичида чириб кетди, деб арзи дод қиямай қўйган бўлсалар-чи?!

Қамчини бу ерга олиб келганларига бир ҳафтадан кўпроқ бўлди. Рахшанак билан иккови шу атрофни зимдан кўздан кечириш режасини туздиларда, уни амалга оширишга кириша бошладилар. Рахшанак маҳбус бўлмаганлиги учун икки кундан сўнг конда ишламай қўйди. У ошпазга гўлоҳ бўлиб олди... Буни Рахшанакка Қамчи ўргатганди.

Навбатдаги кечалардан бирида маҳбуслар одамларнинг қичқириб, сўкинишлари, итларнинг безовта ҳуриб, ириллашларидан уйғониб кетибди. Назоратчилар ертўдаларга ҳовлиқиб кириб, маҳбусларни дағдаға билан ўринларидан турғазиб, қайта-қайта санадилар. Сўнг яна ҳамма тинчиди. "Биров қочганга ўхшайди!" деган фикр келди Қамчининг хаёлига.

Эрталаб иш бошлаш олдидан маҳбусларни дахма сифатида фойдаланилувчи чакалакзор орасидаги майдончага олиб келдилар. Иккита ясовул замбарда итлар пийпалаб, ғажиб ташлаган тунги қочоқни келтиришди.

У зўрға нафас оларди. Бўйнидаги занжирларини узишга шай итларни бўшатиб юбордилар. Итлар бир-бирларига ириллаб, замбардаги маҳбусни зум ўтмай тилка-пора қилиб, чапиллатиб ея бошлади. Одам гўштига ўрганган бу итлар учун ўликдан кўра тирикка ташланиш иштаҳалироқ эди.

– Қани энди, ҳамма ишга киришсин! – маънодор ўшқирди назоратчилардан бири.

Бошлари ҳам маҳбуслар унгур томон жимгина йўналдилар. Қамчи билан Рахшанак ертўладаги касал маҳбуснинг улар келган биринчи тундаги огоҳлантиришини эсладилар: "Бу ердан қочишни хаёлларингта ҳам келтира кўрманглар... Нима учунлигини кейинча тушуниб қоласизлар!"

Тўққизинчи боб

КЕЧИККАН МАРДЛИК

Рахшанак йўлда учраган йилқичилар, қўйчибонлардан сўрай-сўрай ниҳоят Қамчининг туғишганлари яшайдиган ўтовга етиб борди. Қорли чўққига тутшиб кетган тоғ ёнбағридаги чоққина текисроқ майдончада кўм-жўк майса устига тикилган учта ўтовнинг биридан Рахшанакнинг овозини эшитиб, қадди-қомати келишган ёшгина аёл чиқди. Унинг майда ўрилган сочларига осилган кичкина-кичкина қўнғироқчалар аёл ҳар қадам ташлаганда силкиниб, майингина жаранг-журинг овоз чиқарар, жувон кўринишидан келинчак эди. Демак, Бўтакўз, Қамчининг хотини шу!

— Келин аяча! Мен Қамчи ако олдидан келди. У мени сизга юборган.

— Хайрият-эй, у тирикми?

— Тирик... тирик! Қамчи ако сизга омонлик йўллаган!

Бўтакўз Рахшанакка интилиб, уни қучоқлаб юзларидан ўпаркан, ўзини йиғидан тўхтатолмасди:

— Тўғри айтяпсанми? Ҳамма нарсани яратган Ахурамаздага минг қатла шукр!

Бўтакўз Рахшанакни ўтовга етаклаб кирди, унинг олдида қайнатилган гўшт қўйиб, меҳмон қиларкан, эри тўғрисида тўхтамай сўрарди: уни қийнашмаяптими, у жойга қандай қилиб олиб боришди, жудаям узоқми бу ердан у кон? Нариги ўтовда унинг отаси, қайнотам яшайди, — деди Бўтакўз, — у киши ҳозир йўқ, бир ҳафтача олдин ўғлимни қидириб топаман, деб чиқиб кетган.

— Қандай топа олади ако Қамчини? Конни қаердалигини ҳеч ким билмайди, яқин атрофда қишлоқ ҳам йўқ, ўтов ҳам! — жиддий оҳангда ахборот бера бошлади Рахшанак.

— Биз тезроқ жўнашимиз керак! Ҳозироқ қайнотамни укаси, амаки янгамминан қирдан тушиб қолишади. Улар мени у ёққа юбормай қўйишади!

Сариқ аждар ҳамласи

– Сиз нима дейди, Бўтакўз опача?! Сиз у ёққа бормоқчи?! У ерда бит, кана бисёр. Битга зах ертўлага ўн-ўн икки эркак маҳбус қисилиб ухлайди!

– Майли, ҳечқиси йўқ! Мен сизларга тамоқ пишириб бераман, йиртиқ-ямоғинларни тикиб юрарман.

Рахшанак ади-бади айтишиб ўтириш ортиқчалигини тушунди. У ўзини анча улғайиб қолгандек, ҳатто эру хотин садоқатини англаб етадигандек ҳис этди. Йигитча Бўтакўзга энг зарур кийим-кечак, унча-мунча озиқ-овқатларни хуржунга тездагина жойлашда ёрдамлашди. Қисқа вақт ичида Рахшанак Бўтакўз учун туғишгандек бўлиб кетганди.

– Рахшанак, сен менга энди ини бўлдинг!

– Ако Қамчи ҳам худди шундай деган.

Ўтов орқасида ўйнаб юрган ёш болаларга Бўтакўз: "Мен Қамчи аканларни олдига кетдим, истаб овора бўлишмасин" – деди-да, эркакча кийиниб, отга минди. Рахшанак эгар орқасига мингашиб олди.

Қиём пайти улар водий сари чўзилиб кетган тоғ этагига етиб олдилар-да, от бошини Тар дарёси оқими бўйлаб пастга кетган сўқмоққа бурдилар. Кечувдан ўтиб олганларида росмана қоронғулик чўккан эди. Улар дарёнинг ўнг қирғоғи томон бир оз юришгач, тобора торайиб бораётган ва тез-тез икки-учга бўлиниб кетаётган илонизи йўлакчадан баландликка кўтарила бошладилар. Сўнг сўқмоқ гоҳ пастга, гоҳ яна баландга кўтариларди. Бора-бора сўқмоқ тугади, энди улар тиконли чакалакзорлар оралаб от бошини тўғри келган томонга буриб борардилар. Ярим кечага бориб ой дарахтлар орасидан юқорига кўтарила бошлади. Йўловчилар адашиб қолганларини тушундилар. Бўтакўз тизгинни тортди, от кулоқларини чимириб тўхтади. Яшинда ярми куйиб кетган дарахтда қўниб ўтирган бойўғлининг ваҳимали сайроғи эшитилди. Узоқда чиябўрилар улурди. Бир жойда тўхтаб туриш юриб кетаётгандагидан ҳам кўрқинчлироқ кўринарди. Йўловчилар қалин дарахтзор оралаб аста силжий бошладилар. Улар салқин дарахт шохларидан эҳтиёт бўлиб бошларини эгар устига эгиб олган эдилар. Дарахтлар орасидан тушиб турган ой нурлари отнинг оёғи остида узун йўлакчадай бўлиб йилтиради.

– Сув... ирмоқча! – деди Бўтакўз кўрқаётганини яшириш учун. Дарахтсиз очиқ сайҳонликка чиқилганда от пишқирди.

– Нариди ўтовлар кўринади! – севиниб кетди Рахшанак.

– Тўхта! Жойингдан қимирлама! – сайҳонлик четидаги дарахтлар тагидан эркак кишининг овози эшитилди.

Бўтакўз тизгинни тортди. Овоз келган томондан уларга бир киши шошилмай, афтидан, эҳтиётлик билан яқинлашиб кела бошлади.

– Биз адашиб қолдик, – деди Рахшанак овозини йўғонлаштиришга ҳаракат қилиб.

– Эгардаги ким?

– Мени опачам! – жавоб қайтарди Рахшанак. У шошиб қолганидан Бўтакўзни эркак киши қилиб кўрсатишни унутганди.

– Бу ерда аёллар борми? Бир кеча тунаб кетсак девдик, – сезилар-сезилмас қалтироқ овоз билан деди Бўтакўз.

– Аёл ўз оёғи билан етиб келиб турибди-ку, яна қандай аёл сўрайсан, ойимтилла?! Отдан тушинглар, йўқса, ҳозир камалакдан ўқ узаман.

– Хўп, тушамиз. Аввал ёйингизни нари олинг, – деди Бўтакўз ясама итоаткорлик билан ва Рахшанакка "ёйни узат" ишорасини қилди.

– Айтганингни қиламан, ой юзли сулув, қоронғида юзингни кўрмаётган бўлсам ҳам овозингдан дўндиклигинг билиниб турибди!

Номаълум одам ёйни нари олди. Рахшанак пайтдан фойдаланиб, эгар орқасига тиркаб қўйилган ёйни олиб, аста Бўтакўзга тутқазди. Бўтакўз эпчиллик билан ёй камонини тортиб юборди. Номаълум одам кўлига теккан ёй ўқидан қуролини "ваҳ" деб ташлаб юборди. Фурсатни қўлдан бой бермаслик учун йўловчилар эндигина от бошини орқага бурмоқчи бўлишганди ҳамки, номаълум кимсалар уларни ўраб олишди-да, эгардан ағдариб ўтовлардан бирига олиб киришди. Ўтов ичида текис қирқилган гўла устида қорачироқ милтилларди. Банди этилганлар кўзи ўтов тўрида ёнбошлаб ётган кишига тушди. Бўтакўз беихтиёр "вой" деб юборди.

– Кўрқма, синглим! – деди тикланиб ўтириш учун қўзғалган ёш давангир йигит. Бўтакўзнинг бўғин-бўғинларигача бўшашиб кетди. Қорачироқнинг хира ёруғида давангир йигит Бўтакўзга эри Қамчи бўлиб кўринганди. Ҳа, бу йигит бўй-басти билан ҳам юз тузилишидан ҳам Қамчига жуда ўхшаб кетарди. "Ёнбошлаб ётишиям худди Қамчиникига ўхшайди-я", кўнглидан ўтказди Бўтакўз. Йигит гапини давом эттирди:

– Нима қилиб юрибсизлар бу ерларда тунда? Қаёқдан келяпсизлар, қаёққа борасизлар? Агар шунчаки йўлдан адашиб қолган бўлсанглар, қўйиб юборамиз.

Сариқ аждар ҳамласи

Бўтакўз йилқичилардан шу атрофларда йўлтўсарлар галаси пайдо бўлганмиш деб эшитганди. Демак, улар тунда адашиб, одамлар кундузи ҳам ҳайиқишадиган Тўнғиз тўқайга кириб қолишган!

— Эр...римни ёнига кетаётгандим...— деди Бўтакўз уялинқираб. У "эрим" сўзини биринчи бор талаффуз этгани яққол сезилиб қолгани учун орқада турган йўлтўсарлар бу муғамбирликдан қаҳ-қаҳ кулиб юборишди, Давангир йигит шерикларига қаттиқ ўқрайганди, кала-каомуз кулги дарҳол тўхтади. Демак, бу йигит уларнинг атамани. Бўтакўз Рахшанак билан йўлтўсарлар қароргоҳига келиб қолишганига тўла амин бўлди.

— Эринг қаерда? — сўради босиқ овозда атаман.

— Қанд конида, ўша зиндонда, — Бўтакўз ўрнига Рахшанак жавоб қайтарди. — Ер остида темир қазийдилар. У ердаги қоронғиликда зумрад кўзли тоштуя бор. Ман унга минган!

— Эринг нима ёмонлик қилганди? — деди атаман.

— У ҳам йўлтўсар бўлган! — деди фахрланган оҳангда Рахшанак. — У бутун бошлиқ карвонни талаган! Ким бировлар уни таниб қолган, сўнг уни тутиб олдилар. Қамчи ако қочиб кетмоқчи. Ман ҳам у билан йўл тўсади! Бу иш манга жуда-жуда ёқади!

— Бас қил ёлғонни, Рахшанак! Бировлардан эшитган гапларингни валақлайверма! — Бўтакўзнинг жаҳли чиқди.

— Йўқ, ёлғон йўқ! Буни ман бош ясовулдан эшитган!

Ако Қамчи бу гапларни ман унга айтганда кулди, холос.

— У ҳеч қачон йўлтўсар бўлмаган! — деди қичқираб даражада Бўтакўз.

— Буларни кўлларини ечинглар! — буюрди отаман ва Бўтакўзга юзланди:— Карвонга мен босқин қилганман. Мени отим Бургут. Анавиларни иккитаси ўша карвондан. Энди биз кўпчиликмиз!

— Тўйимизгачаям ҳадиксираб юрарди эрим. У Эршида арғумоғини қайсидир юрт хонини элчисига беришдан бош тортган экан...

— Чин деган юрт хони элчисига бўлса керак эҳтимол, — хиёл асабийлашди чоғи Бургут.

— Ҳа, ўшандай деб эди шекилли... Ҳа, ҳа, Чин! Қандайдир бек "отингдиям берасан, жонингдиям!" деган экан. Мана, шундай фалокат юз берди!

— Қамчи акони эндигина, — бидирлаб кўшимча қилди Рахшанак, — келиная ўтовига олиб келишганда тўй кечаси уни тутиб олиб кетган эканлар, Қамчи ако... Қамчи ако... — Рахшанак "Қамчи ако келин аяни бир марта ўпиб олишга ҳам улгурмаган экан", дейишга уялиб, тўхтаб қолди.

Бўтакўз уялганидан кўзини ерга тикди. "Яна ўша чинжинлар, – газаб билан хаёлга чўмди Бургут. – Довонда уларга нима керак, нега улар бу ерда ҳамма нарсага тумшуқ тикаверадилар?! У чувалиб кетган хаёлларини тўплаб олиб, кескин бундай деди:

– Ҳозир жўнаймиз! Эрингни қутқарамиз! Ўлсам ҳам бу ишни қиламан! У мени деб, мени ўрнимга овахта қилинган!

Тунда ўтов эгалари йўлдан адашганларни ёлғиз қолдириб, ташқарига чиқиб кетдилар. Уларнинг чаққон ҳаракатлари, гап-сўзларидан тонг ёришгунча қароргоҳдан чиқиб кетишга ҳозирлик кўраётганлари сезилиб турарди. Чунки қоронғида серқатнов йўлга чиқиб олиш керак, кўпчилик ичида ким йўлтўсарлигини ажратиб бўлмайди.

– Ако Қамчи "ман ҳам йўлтўсар бўламан" деганимда устимдан бекорга кулган. Кўрдингизми, йўлтўсарлар қандай яхши одамлар?

– Уларни ҳаммаси яхши эмас! Атамани яхши экан.

Ёшгина йўлтўсар ўтовга сопол лаганда қайнатилган гўшт билан кул юқи кўмач нон олиб кириб, тунги меҳмонлар олдига қўйди-да, индамай чиқиб кетди. Кўп ўтмай, атаман ўтовга кириб келди. Атамандан кўрққанлариданми ёки унга нисбатан пайдо бўлган ҳурматданми Бўтакўз ҳам, Рахшанак ҳам беихтиёр ўринларидан туришди.

– Ўтиринглар! Йўлга тушиш олдидан овқатланиб олиш керак. Йигитча, сени қорнинг анчагина очиб қолган бўлса керак? – Рахшанакка эркалатиш оҳангида гап қотди-да, Бургут унинг ёнига ўтирди. – Сен йўлтўсар бўлмоқчимсан?

– Хоҳлайман! – Хоҳлаганда қандоқ!

– Йўлтўсар бўлиш учун аччиқ-аччиқ қалампир чайнашинг керак! Мени ҳам қалиғимни тортиб олганлар. Уни Ойтуққан дейишарди. У сени опангга... келин аянгга жуда ўхшарди.

– Сиз ҳам Қамчи аюга жудо ўхшайди!

– Ойтуққанни ўлдирдилар. Мени ҳам ўзимни-ўзим ўлдиришимга олиб келдилар. Ана ундан кейин йўлтўсар бўлдим.

Бургутта шериклари ҳамма нарса шайлигини билдирдилар. Осмон гумбазида ҳали Етти қароқчи юлдузлари сўнмасдан қароқчилар йўлга тушдилар...

Йўлга тушганларининг тўртинчи куни қароқчилар кон жойлашган тоғ тизмаси этақларига етиб келдилар. Улар чўпон кийимларида Тангибоши дарасига кирдилар. Рахшанак маҳбуслар ётадиган ертўлалар қаерда жойлашгани ҳамда соқчилар қаерларда туришини айтиб берди. Ўзи эса, гўлоҳга ёрдамчи бўлишни яна хоҳлаб, қайтиб келган бола

Сариқ аждар ҳамласи

бўлиб кўриниш баҳонасида тўппа-тўғри кон иш бошқарувчиси турган жойга равона бўлди. Рахшанак маҳбусларга қароқчилар назоратчиларга хужум қилган пайт уларнинг отларига мингашиб қочиб қолиш кераклигини айтиши, бу ишни жуда тез, Қанддан қўшимча ясовуллар ёрдамга келиб улгурмасдан олдин қилиш зарурлигини уларга уқдириши керак эди.

Тун қоронғилигида йўлтўсарлар ертўлаларга бостириб киришди. Ҳаммаёқ бўм-бўш эди: ясовуллар ҳам йўқ, ҳатто итлар ҳам ҳурмади.

Бургут аста чақиришга мажбур бўлди

– Қамчи, Рахшанак! Қаердасизлар?!

Эски ертўла ёнида ҳассали одам қораси кўринди.

– Сизлар уларни олиб кетиш учун келдингларми?

– Ҳа! Қамчи, Рахшанаклар қани?

– Қамчи кеча кетган бу ердан, Рахшанакни ўлдиришди. Тезда қайтинглар орқангларга, бу ерда тўхтаманглар! Ҳозироқ Қанддан ясовуллар келиб қолиши керак. У ёққа хабар қилинган.

– Бизни алдамаяпсанми? Гапинг тўғрими? – сўради ғазабланиб Бургут.

– Алдаётганим йўқ. Қамчини отаси келиб, қутқазиб кетди. Рахшанак, қийноққа чидамай, сизларни келишларингни айтиб қўйди...

– Бошқа маҳбуслар қани?

– Уларни кон ичидан олиб чиқмадилар, унгур яхшилаб кўриқланяпти. У ёққа борманглар, фойдасиз. Бари бир ҳеч кимни қутқара олмайсизлар.

– Ертўлаларда яна кимлар бор сендан бошқа?

– Бир-иккита оғир касаллар бор. Уларни кўзғатиб бўлмайди. Кераги ҳам йўқ. Мен зўрға ҳасса ёрдамида чиқдим.

– Форга.. конга кириш йўли қаёқда?

– Юқорида, хув ана!

Қароқчилар ўша томонга ташландилар. Уларнинг бошига ёй ўқлари ёғилди. Хужум қилувчилардан бир одам ярадор бўлди. Йўлтўсарлар кон оғзи – унгурни кўриқлаётган ясовуллардан иккитасини қулатдилар. Қароқчилар касал маҳбус гапининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач, уни отга мингаштириб, қир томонга шошилдилар.

Қароқчилар қутқазилган касал маҳбус эртасига конда нима содир бўлганини батафсил айтиб берди. Қамчининг кекса отаси Эршига келиб, ўғлини қаёққа юборганларини билиб олган. У Қанд кентига келиб, ясовуллар бошлиғига анча-мунча кумуш ҳамда миниб келган учқур арғумоғини берган. Ясовуллар бошлиғи Қамчини овахтадан

яширинча қутқазиб юборган. Қамчи Рахшанакни ўз ўтовида, Бўтакўз ёнида учратаман деб ўйлаган.

— Қамчи мени уйимгаям боради, мени тириклигимни айтади. Қариндошларим мениям қутқазиб олишга ҳаракат қилишлари керак эди, — деди касал маҳбус гапининг охирида. — Мен ертўлада энг кекса эдим, Қамчи мени ҳеч қанақа айбсиз овахта қилинганимни билган.

Лекин кекса маҳбус ҳамма гапни айтмаганди. Рахшанакни оғир қийноқдан сўнг чала ўлик қилиб, коннинг энг пастки, учинчи қаватига ташлаган эдилар. У ёқдан ҳалигача ҳеч ким тирик чиққан эмас. Шу туфайли Рахшанак ҳали тирик бўлса ҳам уни ўлди деб кўя қолганди кекса маҳбус. Рахшанакнинг ҳам ўлиши аниқ, уни қутқазиб мумкин эмас! Бунга қароқчиларга тушунтириб бўлмайди. Шунинг учун кекса маҳбус гапни қисқа қилиб, "Рахшанак ўлдирилди!" деб кўя қолганди. Бўтакўз Рахшанакка куйиб-куйиб йиғларди.

— Синглим! Бас қил! Йиғинг юрагимни эзиб юборяпти! — ёлворди Бургут.

"Ажабо, шундай раҳмдиллик билан бу йигит қандай йўлтўсарлик қиларкан?" ўйлади Бўтакўз кўз ёшларини артиб.

Йўл Тўнғизтўқайга бурилиб кетадиган жойдаги кечувга келганда Бургут шерикларидан бирига буюрди:

— Бу сингилни ўз ўтовига элтиб кўй. Ёнингда манави маҳбусам борсин. Агар бу сингилни эри қайтиб келмаган бўлса, маҳбусни қайтариб келасан. Ёлғон гапиргани учун жазосини берамиз!

Ясовулбеги Қундузбек конга бўлган ҳужум ҳақида ихшидга ахборот берди:

— Биз ҳали тутиб улгурмаган бир неча йўлтўсар ўз шерикларини кон ичидаги йўлаклардан қутқазиб олишга уринибди. Ясовуллар уларни тўзғитиб, ҳайдаб юборишибди. Йўлтўсарлар биргина касал маҳбусни олиб кетибдилар, холос. У маҳбус эндигина уйига бориб, итваччаларини қучоғига олган экан, газандани қисқич билан қимчигандек тутиб келиб, конга қайтардик. Уни горнинг энг пастки йўлаклари ичига киритиб юборилди. Коннинг ҳамма тешикларига кўшимча соқчилар кўйилди.

— Бу воқеа Хань элчилари қайтиб кетмаган кунлари юз берганида, улар карвон йўлларида ҳам бундай тартибсизликлар бўлиши турган гап, деб биз билан савдо-сотикни фойдали бўлишига шубҳаминан қарардилар, — ташвишли оҳангда писанда қилди ихшид.

КУНИ БИТГАН ЭЛЧИ

*Ҳокимиятга ортиқча ҳирс қўйиш – шайтонга
хизмат қилиш билан баробардир.*

Жэн Сюань. Хитой мутафаккири, II аср

Шу пайтгача ҳеч ким танимаган-билмаган, аммо бундан бир неча кун илгари Довонга элчи қилиб тайинланган Чжэ Линни Осмонўғли зўр дабдаба билан қабул қилди. Сарой аъёнлари ҳасадларини аранг яшириб, зоти паст бу шахсга шу қадар эҳтиром билан қаралаётганига ҳайрон бўлардилар. Ҳукмдор ҳузурида ёзилган дастурхон атрофида Чжэ Лин Чжан Цянь билан ёнма-ён ўтириб, чэнсян Гун-сунь Хэ билан тортинмасдан, бамайлихотир гаплашарди. У-ди унинг бундай беодоблигини сезмагандек эди. "Агар бошқа бирор кимса Осмонўғли ҳузурида ўзини шундай тутса, – ўйлашарди мулозимлар, – аллақачон калласи танасидан жудо қилинарди!"

Зиёфат охирида ҳатто Осмонўғлининг ўзи Чжэ Линга гап қотишни лозим топти:

– Довон ҳукмдори кўрқоқми, ботирми эканини синаб кела оласанми?

– Менга бу иш унча қийин эмас! – дадил жавоб қайтарди Чжэ Лин. У астойдил ўзини Осмонтаги ҳукмдорининг яқинларидан бири деб ҳисоблай бошлаганди.

У-ди Чжан Цянга маънодор қараб қўйди, у эса хиёл кулумсирагандек бўлди. Чжан Чжэ Линни ташқарига етаклаб чиққач, унга Довонда ўзини қандай тутиши кераклигини эринмай узоқ тушунтирди.

Элчи Чжэ Лин Эршига етиб келиши ҳамоно Довон бекларидан ихшид билан дарҳол учраштиришни талаб қила бошлади. Шу кунларда Муғува тоққа чиқиб кетган эди. У қорли тоғ чўққилари бағридаги кўм-кўк ўтлоқларда янги, ўткир қимиз ичишни яхши кўрарди. Ёнида борган беклар, аъёнлар ўртасида бир ўтиришда ким кўп қимиз ича олиш ва бир қўй гўштини еб юбора олиш беллашувлари ташкил қилар ва одатда бундай мусобақаларда Муғуванинг ўзи ютиб чиқарди. Шунингдек, у асов отларни совитишни ҳам яхши кўрарди. Ёши улғайиб бораётганига қарамай, Муғува совитилмаган яйдоқ отга ирғиб

минарди-да, уни арғамчи нүхта билан бошқариб, тўқим босишга тайёр қиларди. У ирғишлаб, шатта солган, ёлини хурпайтирганча кўкка сапчиган отлардан йиқилган бекларни калака қилишдан роҳатланарди.

Эршидан келган чопар Муғувага Чиндан бетоқат элчи келганини ва у ихшид билан дарҳол учрашишим лозим, деяётганини айтди. Яо Дин-хань қайтиб кетганидан бери ўтган икки йил мобайнида Чиндан карвон ҳам, элчи ҳам келмаганди. Шу сабабли Муғува Хань элчиси ташрифидан хурсанд бўлди. "Эҳтимол, Яо Дин-хань, ўз ваъдаси устидан чиқиб, Хань ҳукмдориغا Довон билан савдо алоқалари ўрнатиш фойдалилигини айтгандир, — ўйлади у. — Бу галги элчи доимий карвон йўли барпо қилиш тўғрисида биз билан шартлашиб олиш учун келган бўлиши керак!"

Аркнинг шифти доира нусха, ўтовсимон катта хонасига атоқли Довон аъёнлари тўпланишди. Муғуванинг чап томонида, тахтга яқинроқ жойда ихшиднинг укаси, тахт вориси Нишон¹ жой олди. У айнан акаси Муғувага ўхшайди: Нишон ҳам Муғува сингари кенг елкали, гавдаси йўғон, аммо бўйи акасиникидан хиёл пастроқ, қўй кўзлари эса Муғуваникидек кўкимтир эмас, қорароқ.

Ўнгқўл беги Мўдтой бурама қора мўйлабларини хиёл силаб қўйгач, бундай деди:

— Элчи бизга каттагина олтин кўғирчоқ от, яна бир неча қоп кумуш тортиқ олиб келибди. Хань ҳукмдори бизни Митра²га сигинишимизни яхши биледи-да!

— Кумушлар бадалига элчилар биздан нима сотиб олмоқчи эканлар? — сўради Муғува.

— Фақат осмон отлар! Битта ҳам жўн от олмаймиз! — дағал ва кескин жавоб қайтарди Чжэ Лин.

Элчининг бундай қўпол жавобига ҳамма ҳайрон қолди. Ханлардан келган элчиларнинг ҳеч қайсиси ўзини бундай тутмаган эди. Одатда, улар ҳар доим, ҳатто бемаврид бўлса ҳам илжайиб турардилар.

— Бу тўғридаги гапни эртага давом эттирамыз, — деди Муғува ўрнидан туриб.

Оқшом ихшид аъёнлари билан кенгашди.

— Яо Дин-ханга Осмон отларни сотмаймиз, деб аниқ айтган бўлишимизга қарамай, бу галги Хань элчиси энг камида юзта

¹Нишон Хитой манбаларида Чжишань тарзида юритилади.

²Митра — зардўшларнинг маъбудларидан бири бўлиб, у от шаклида тасаввур этилган.

Сариқ аждар ҳамласи

арғумоққа яраша кумуш олиб келибди. Илгариги ваъламиздан қайтишимиз керакми? — Бекларга маслаҳат солди ихшид.

— Юзтасини сотганминан арғумоқларимиз озайиб қолмайдику-я. Аммо бу билан уларди кўзи тўймайди-да! — бош чайқади ўнгқўл беги Мўдтой.

Эртаси Муғува элчига деди:

— Осмонўғли тортиғини қабул қилдик. Бизам йигирмата арғумоқ тортиқ қиламиз. Аммо биттаям арғумоқ сотмаймиз!

Чжэ Лин тилмочнинг таржимасини эшитиб бўлгач, ўрнидан силтаниб турди-да, олтин кўғирчоқ отни итариб юборди. Кўғирчоқ ағанаб тушди. Кейин у алланарса деб гудуранди-да, кеккайганича хонадан чиқиб кетди. ... — Нима деб гудранди у? — сўради Мўдтой тилмочдан.

Тилмоч аниқ бир нима деёлмай, чайналди:

— Сўкинди...

"Элчининг бу қилиғи учун Довон ҳукмдори у билан келган барча ханликларни қиличдан ўтказиши мумкин!" — деган фикр кечди тилмочнинг хаёлидан. У аста:

— Чжэ Лин бу ёққа келишдан олдин катта назоратчи бўлган... — дея олди холос.

Хань элчисининг кўрслиги ва беодоблигидан Довон бекларининг қаҳри келди. "Ҳозироқ унинг калласини олиш керак!" дейишарди баъзилар қизишиб. Бошқалар то Хань ҳукмдори узр сўрамагунча бу тўнка элчини зиндонда сақлаш керак, дердилар. Муғуванинг сабр косаси тўлиб-тошаётганди. Ўнгқўл беги Мўдтой ихшидни бирон чора кўришни эртага қолдиришга аранг кўндирди. Эрталаб анча ўзини босиб олган Муғува бошқа бекларни чақирмасдан Мўдтой билан холи кенгашди. Ўнгқўл беги ўз фикрини асослашга уринди:

— Ким билсин, Хань ҳукмдори атайдан ўз элчисига говға чиқариб қайтишни буюргандир. Довонга ҳужум қилишга баҳона излаётгандир-да! Яхшиси, уни кўйиб юборайлик. Ахир, "элчига ўлим йўқ"лиги эларо қоидаку. Эҳтиётсизлик қилиб, маломатта қолмайлик тагин!

Ихшидлик ғурури таҳқирланган Муғува ўнгқўл бегининг фикрини тушуниши осон бўлмади. Мўдтой ихшидга Хань ҳукмдори узр сўраш учун бошқа элчи жўнатса керак, шунда икки мамлакат орасида ўрнатила бошланган савдо алоқалари узилиб қолмас, қабалида маслаҳат берди. Бундан Муғува пича юмшагандай бўлди.

Ханликлар негадир қопларда келтиришган кумушларни ҳам олмасдан йўлга тушдилар. Элчилар гуруҳидан иккита ханлик қочиб

кетиб, Довонда қолишга қарор қилганмиш, деган гап тарқалди. Улар Чжэ Линнинг беандишалигидан ғазабланиб, шундай қилишганмиш. Сўнг улардан бирини — моҳир ўймакорни Нишон, иккинчиси — тажрибали боғбонни Эрши кентининг беги Сиртлонбек ўз уйларига хизматга қабул қилдилар.

Орадан бир неча кун ўтгач, чегарадаги Йў кентига яқин жойда ўз мамлакатларига қайтиб кетаётган Хань элчилари гуруҳига қандайдир йўлтўсарлар тўдаси ҳужум қилиб, ханликларни қириб ташлабди, деган овозалар тарқалди. Элчи Чжэ Линнинг ҳам ўлдирилганлиги маълум бўлди. Фақат учтагина чинжин қочиб кетолганмиш холос, дейишарди одамлар. Довон бекларининг кўпчилиги юз берган ҳодисадан хурсанд эдилар. Аммо ўнгқўл беги Мўдтой, ясовулбеги Қундузбек ва яна бир неча беклар воқеалар оқимининг бундай тус олишидан ташвишлана бошладилар.

Эршидан Йў кентига чақирлар¹ юзлигини юбордилар. У томонларда ҳатто йўлтўсарларнинг изини ҳам тополмаганларидан кейин, чақирлар қайтишда Тўнғиз тўқайга кирдилар. Юзликдан фақат биргина ошпаз тирик қайтиб келолди холос. Бошқалар йўлтўсарлар пистирмадан туриб узган ёй ўқларидан ҳалок бўлгандилар. Ғазабланган ихшид йўлтўсарлар устига бешта юзлик чақирлар жўнатди. Улар уч томондан кириб, чакалакзор, дарахтзорларнинг энг қалин жойларини ҳам тит-пит қилиб чиқдилар. Аммо ҳеч кимни тополмадилар. Йўлтўсарлар Тўнғиз тўқайни тарк этишиб, Олой водийси орқали Сурхоб дарёсининг этагига борибдиларда, тоғ мамлақати Раштга ўтиб кетибдилар, деган овозалар тарқалганди. Чақирлар юзлиги қириб ташлангандан кейин ихшид йўлтўсарлар билан жиддий шуғулланишини билган атаман ўз тўдасини Довондан олиб чиқиб кетган бўлиши керак, деган фаразлар ҳам бор эди.

Ўнгқўлбеги Мўдтойнинг маслаҳати билан Довон ихшиди Дунь-хуандаги Хань нойиби орқали Осмонўғли У-дига рўй берган фожиа юзасидан таассуб билдиргач, Чжэ Линнинг элчи гуруҳига ҳужум қилган йўлтўсарлар тўдаси битта ҳам қўймай қириб ташланганини ҳам маълум қилди. Савдо карвонлари йўли хавф-хатарсизлиги айтилди.

Довон тоғларидаги довонларга биринчи қор ёғди. "Энди Хань элчиларини келаси йил ёзидан олдин кутиб бўлмайди. Қиш давомида Хань ҳукмдори анча жаҳдан тушади", деган хаёлга борди Довон ихшиди. У ҳали ўз умидидан воз кечмаганди.

¹Чақир — Довон аскарлари, сўзма-сўз "чақирилган" демакдир.

ТАХТ ВОРИСИ

Муғува йўлтўсарлар ўлдириб юборишган элчи Чжэ Лин хуни учун бир неча юз аргумоқ ва минглаб қорабайир беришга ҳамда элчи келтирган кумуш пул, олтин қўғирчоқ отни қайтаришга ёки шулар ҳисобидан ҳам чинликларга ёққан моллар юборишга рози эканини эрта баҳорда иккинчи бор савдогарлар орқали Чин аъёнларига билдираркан, улар бу ҳақда Осмонўғлини хабардор қилишларини айтди.

Наҳотки, Осмонўғли фожиага доир Довон ихшидининг узрини қабул қилмаса?! Одатда, бундай воқеалар содир бўлиб туради, аҳоли кўзигагина шовқин-сурон солиниб, норозилик билдирилса ҳам, зарур пайти икки подшолиқ келишиб олаверадилар-ку! Бу оддий ҳақиқатни Осмонўғлининг билмаслиги мумкин эмас! Ахир, баъзан озиқ-овқат етишмаган Хань элчи гуруҳлари ҳам йўл ёқаларидаги овлоқ овулларни талон қилишади-ку! Демак, ёзгача албатта Чин элчилари келишади! Яна савдо алоқаларини яхшилаш чоралари ҳақида келишиб олиш, Фарб билан Шарқни, Румо билан Ханни боғловчи Узун йўлни Довон тупроғи орқали ўтказишни қатъийлаштириш мумкин! Бунга ҳеч ким ва ҳеч нарса халақит беролмайди! Бир неча йилдан бери ясовулбегининг нўноқлиги оқибатида тишга тегиб келган ва ниҳоят Довон билан Чин ўртасига совуқчилик тушишига маълум даража сабабчи бўлган йўлтўсарлар тўдаси ҳам қуритилди. Қароқчилар Довон тупроғидан қувиб юборилди, энди улар ўзга юрт тоғ-тошларида қирилиб кетадилар. Ёзда келадиган Чин элчилари билан бўладиган музокарада бу ҳам карвон йўлларининг тинчлигини мустаҳкамлаш учун кўрилган кўшимча чоралардан бири тарзида баён этилади!

Ўнгкўлбеги Мўдтой, ясовулбеги Қундузбек ва улар атрофидаги икки-уч беклар элчи Чжэ Линнинг ўлдириб юборилиши қандайдир сирлироқлигини сеза бошлашгач, анча ташвишга тушиб қолган эдилар. Улар бошда "Чин элчиларини йўлтўсарлар талаб ўлдирдилар", деган гапларга ишонган бўлсалар ҳам зимдан ўтказилган тафтиш бу фикрни тасдиқламади. Бу ҳақда Мўдтой ихшидга айтиб кўрган эди, ундан "ўлган илоннинг бошини кўзгашдан нима фойда?! Ким ўлдирса ҳам бизнинг тупроғимизда бўлди бу номаъқулчилик, биз жавоб беришимиз керак, уларни ўлдирганлар йўлтўсарларми ёки Чжэ Линнинг дағаллигидан хафа бўлишган бекларми, бунинг аҳамияти

йўқ, қабалидаги қатъий жавоб олди. Чўрт кесиб ташланган бу гапдан сўнг Мўдтой кўнглидаги шубҳани ихшидга гапиргани ботинмади. Бунинг сабаби фақатгина Мўдтойнинг ботинмаганидагина эмас эди. Мўдтойнинг кўнглидаги шубҳа анча қалтис бўлганидан ташқари, бу ҳақда у ҳеч қанақа далилга ҳам эга эмас эди. Мазкур сирли воқеанинг бир учи Аркка бориб тақаладигандек туюларди.

Нишон акаси Муғуванинг "Чин биздан жуда узоқда, у биз билан савдо қилишдан нари ўтолмайди", мазмунидаги ишончини ўрни келди дегунча кучайтирар, лекин "меъёрини ошириб юбориш"дан ҳам эҳтиёт бўларди. Чжэ Линнинг ўлдириб юборилганлиги ҳақида у ихшид ҳузурида шахсан сўз очмас, бошқа беклар билан учрашганда ҳам тилини тийгувчи эди. Агар бу хусусда гап очилса, бир-икки оғиз умумий сўздан нари ўтмас, йўлтўсарларни шу пайтгача гумдон қилолмаган ясовулбеги, Селат ҳамда Шихит депара бекларига танбеҳ бериш билан чекланарди, Йў кенти бегининг лапашанглигини таъкидлаб қўйишни ҳам унутмасди.

Нишон Қундузбекни койиганда жуда эҳтиёт бўлар, авайлаб гапирар, фожиада унинг деярли айби йўқлигини эслатиб, расмият учун ясовулбегини ҳам тилга олиб қўярди, холос. Чамаси, Нишон Қундузбекни ўзидан узоқлаштиришни истамасди, аксинча уни ўз таъсирида сақлашга интилаётгандек эди. Ахир, ясовулбеги тахт вориси — бўлажак ихшиднинг яқин одами бўлиши ортиқчалик қилмайди-ку! "Ясовулбегига ҳам, — ўйларди Нишон, — тахт ворисининг ишончли одамларидан бўлиш ҳам зарур, ҳам шараф. Бу ҳақиқатни билмайдиган анойилардан эмас Қундузбек!" Бинобарин, тахт вориси ўзининг яширин, узоқни кўзлаган режаларини амалга оширишда Қундузбекка катта ўрин белгилаб қўйган эди. Вақти келганда ясовулбеги Нишонга нима учун кераклигини, қандай юмуш бажаришини билиб олар, тўғрироғи, унга қандай вазифа адо этиши билдирилади. Ҳозирча ясовулбеги Нишоннинг одамлари пайига тушмаса бас!

Чжэ Лин гуруҳидан қочиб қолган чинжинни тахт вориси ўз хизматига олишининг туб сабабини Довон бекларига тушунтириш керак: дағал бир элчининг тасодифан ўлдирилиши оқибатида Хань билан алоқалар ёмонлашиб кетмаслиги, Осмонўғелининг яна бошқа элчи юбориши учун замин тайёрлаш мақсадида шундай қилинди-ку ахир!

Ўймакор чинжин ўз хўжайини учун ҳовли ўртасига тўрт томони очиқ, тепаси ёпилган бино қуриб берди ва бундай бинони Чинда

Сариқ аждар ҳамласи

"шийпон" дейилишини айтди. Шийпондаги тўрт устуннинг ҳар қайсисига ўймакор биттадан аждар суратини ўйиб ишлади. Бирида Сариқ аждар Довон арғумоғини қувиб бораётгани, иккинчисида — унга етиб олгани, учинчисида — чирмашиб олгани ва тўртинчисида арғумоқни судраб кетаётгани тасвирланганди. Бу суратларнинг кўчма маъноси устанинг ўзигагина аён эди. Шийпон қурилаётганда чинжин Нишоннинг ўғил-қизлари учун арча билан ёнғоқ ёғочларидан кичик-кичик курсилар, турли ўйинчоқлар ясади. Уларни мис, оқ темир, ҳатто кумуш тангалар билан безатишга ҳам ўймакор алоҳида ҳафсала қиларди. У ўйинчоқларга ҳатто узоқ юртлардан келтирилган турли безаклар қадарди. Уларни топиб келиш учун уста тез-тез бозорга, карвонсаройга бориб турарди. Ўймакор довонча кийиниб олгани учун эршиликлар уни кўпам бошқалардан ажрата олмасдилар. Билган одамлар "чинжин қул" деб кўя қолишарди. Ўймакор карвонсаройга навбатдаги борганида ўралашиб, узоқ вақт қолиб кетди. Кеч қайтгач, хўжайин билан тунда, ҳамма ухлаганда учрашди ва утё (уйғур) талаффузида бундай деди:

- Мен отамдан шойи ўрамига чизилган битик олдим.
- Ким орқали юборибди битикни? — ҳадиксираб сўради Нишон.
- Карвон туякаши ишончли сюнну... хундан бериб юборибди!
- Шойи ўрами... битикда нималар чизилган?
- Калласиз одам.
- Демак...
- Демак, улар Чжэ Линнинг ўлдирилишини кечирмайдилар. Сўнг битикда бу йил карам ҳосили кам бўлиши, Осмондаги шаҳарларидан бирида орқалари билан бир-бирларига ёпишиб қолган эгизаклар туғилгани хабар қилинган.
- Бу хабарлардан нимани тушунса бўлади?
- Бекорчи гап булар. Ниқоб холос. Шойи ўрами бировнинг кўлига тушиб қолса, у эссиз, шундай мато кераксиз хабарларни чизишга сарфланибди, дейиши учун.
- Ханлик уста асосий гапни айтишга атайдан шошилмасди. У Осмонўғли режасига боғлиқ ҳамма нарсага Нишоннинг қизиқиш-қизиқмаслигини билмоқчи эди.
- Битикда яна қандай гаплар бор? — тоқатсизлана бошлади Нишон.
- Отам менга ишларимда муваффақият тилабди. У сариқ булутлар бу томонларга келиб, мени бошимга ёмғир бўлиб ёғсин, деб ирим-сирим қилаётгани тўғрисида ҳам битибди.
- Бундан нима тушунса бўлади? Сариқ булутлар... демак...

Маннон ЭГАМБЕРДИЕВ

– Ҳа, шундай! Эрта баҳорда шэнбинлар сариқ аждар расми чизилган байроқлар кўтариб, бу томонларга йўл олишади. Ёз ўрталарида Эршига етиб келадилар!

– Ундай бўлса, сизларни чақирларинг... Ҳа, шэнбинларинг ҳозир, шу кунларда йўлга тушган бўлса керак?

– Ҳа, шундай. Улар тез орада етиб келишади!

Нишон сукутга чўмди. Чин шаробидан кўра, Довон чоғирини афзал кўрадиган ханлик ўймакор хонтахта устида турган олтин кўзачадаги ичимликдан косага қуйдида, қултилламасликка тиришиб ича бошлади.. Тахт вориси битта-битта босиб, ётоғига киргач, чуқур ўйга толди. У бир неча марта ўйлаб кўрган, фойда ва зарари қайта-қайта чамаланган воқеа энди тезда рўй бериши керак, бу борада кескин чора кўришга тўғри келиб қолди. Нишон воқеалар гирдоби унинг ихтиёрига бўйсунмаслигини яхши билса ҳам, лоақал қўяжак қадамини ўз назарида оқлаш учун у ҳамма нарсани яна бир бор, бошдан ўйлаб чиқа бошлади.

Мана, унинг ёши ҳам олтмишдан ошай-ошай деб турибди. Салкам қирқ йилдан бери уни ҳамма тахт меросхўри деб биледи. Қачон тегади у мерос?! Бу туришда акаси Муғува яна ўн-ўн беш йилда ҳам тахтни бўшатмайди! Акасидан атиги беш ёш кичик Нишонга тахт етмиш-етмиш бешда тегадими?! Эртасига остадонга кириб ётиш учун ўтирадимми у тахтга?! Эҳтимол, ўғуш беклари кенгаши тахтни ихшиднинг етмиш беш ёшли укасидан кўра бақувват ўғли Муғўғлонга бера қолайлик, дейишса-чи?! Унда нима бўлади?! Нишоннинг айби нимада?! Акаси бор умрини тахтда ўтириб ўтказсаю совуқ олтин, ундан ҳам совуқроқ ложуварддан ясалган, лекин кўз куйдирадиган шу жозибали тахт бечора укага насиб этмаса-я?! Ахир, Нишон ҳам Муғува билан бир ота-бир онадан туғилган-ку?! Довон ихшидлари наслидан бўлишига қарамай бу бечора Нишон наҳотки аввал акаси, сўнг жиянининг оёғи остида бир умр пийпаланиб юраверса? Тахтни аввал катта акага беришни ким чиқарган экан?! Фалонча йилдан кейин тахтга укаси ҳам ўтирсин, демаган эканлар-да ўша удум чиқарадиганлар?! Наҳотки, ака умрининг охиригача тахтда ўтираверсаю, атиги ундан беш ёш кичик ука тахт бўшагини кута-кута, қариб кетса?! Эҳтимол, кексайгач, ука акадан олдин вафот қилар! Эй одамлар, одамлар! Наҳотки, шуни ўйламаган бўлсалар?! Ҳа, ҳа, бу удумни ҳам, биз каттамыз, деб акалар ўйлаб чиқаришган! Ука бечораларни ўшанда ҳам камситганлар!

Шу ивирсиган Хань элчилари келгандан кейин, айниқса кейинги

Сариқ аждар ҳамласи

тўрт-беш йил ичида Нишоннинг қоронғи кўнгли тубида умид чироғи сал-пал милтиллагандай бўлди. Бу элчилар Нишоннинг мақсадини сезгандек эдилар. Улар ишни аввал Нишонни мақташдан бошладилар. Мақтов кимга ёқмайди дейсиз! Сўнг унинг қулоғига "аканг сени алдаяпти, бориб-бориб сени қаритгач, тахтни ўғли Муғўғлонга беради", дея "холисона" шипшита бошладилар. Кейин аста-аста Осмонўғли сени Муғувадан кўра кўпроқ ҳурмат қилади, дейишга ўтдилар. Ва ниҳоят Саймалитош ёдгорликларини ўргангани келган рассомлар бошлиғи, элчи Яо Дин-ҳань "Тахт сизники, биз сиз томонда!", деди. Нишон бошда бу сўзлардан чўчиб тушди. Бу гапни тўппа-тўғри бориб, акасига айтадиган, чинликларнинг изини қириб ташлайдиган бўлди. Агар у ўз акасини, айтайлик, заҳарлаб ўлдирса, боболари, улуғ аждодлари, Довон ихшидларининг руҳи Нишоннинг бошига фалокат ёғдирмайдими?! Қолаверса, у тахт деб шундай меҳрибон акага қўл кўтарадими?! Лекин акасининг меҳрибончилиги, Чин элчилари айтганларидек, муғамбирлик эмасмикан?!

Нишон бир неча кун ўзи билан ўзи фикран курашиб юрди. Акасига бор гапни айтса-чи? Акаси уни, Нишонни тўғри тушунармикан?! "Ниятинг анчагина бузилиб, йўлдан тойиб қолибсан", демасмикан? У ҳолда нима бўлади? Нишоннинг очиққўнгилиги бошига бало бўлади! Муғува уни тахтга ўтқазиш ниятидан қайтади! Шу пайт яна аллақердан бадавлат Чин савдогари пайдо бўлди. У ҳам Нишонни мақтади. Чин ипагидан тўқилган ажойиб матолар совға қилди ва акасининг ўғли Муғўғлон Парфиёна подшолари билан тил бириктиришга ҳаракат этаётгани, отаси ўлиmidан сўнг улар кўмагида тахтни ўзи эгалламоқчилигини, сўнг Нишонни четга сурмоқчи эканини шипшиди-да, отини ҳам айтмасдан Эршидан тез ғойиб бўлди. "Ҳа, — ўйлай бошлади Нишон, — Муғўғлон тахт ворислигига мендан кўра ўзини муносиброқ деб биледи. Бунга ҳар бир ўнг келган жойда кўрсатишга ҳаракат қилади. Модомики, Муғўғлон Парфиёна подшоси кўмагига таянмоқчи экан, мен Осмонўғли паноҳига ўтаман-қўяман!" Нишон ўз шубҳа-гумонларини акасидан яшириб, ўз қисматини ўзи яратишга аҳд қилди. Бора-бора Нишон акасидан тахтни тортиб олиш, унинг ўғли Муғўғлонни яқин йўлатмаслик ҳақида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолди. Лекин, тахтни қандай тортиб олади?! У ўйлаб, ўйи тагига етолмас эди!

Нишон тахтга ўтирса, нима қилар эди? Муғува ўйлагандек, ундан ҳам зиёдроқ қилиб Узун йўлни Довон орқали ўтказарди. Чин билан савдо-сотикни кучайтирарди. Муғува ўз орзуси йўлига ўз кирдикори

билан тўғаноқ соляпти-ку! У Чин билан савдони кучайтирмоқчи-ю, лекин аргумоқларни сотмоқчи эмас! Нишон шу тўғаноқни шартта олиб ташлайди! Чин маликасига уйланади-да, Осмонўғлига куёв бўлиб олади! Қайнотаси паноҳида Парфиёнадан ҳам чўчимайди! Бу ҳақда гапирган Чин савдогарининг гапига у пайт нодонлик қилиб, яхши эътибор бермаган экан! Бу айна тўғри йўл-ку!

Хўш, режа-ку тайёр! Аммо... аммо! Нишоннинг фикри чуваланиб кетар, яна уни зўрға тўплаб оларди. Эй, Ахурамазда! Нега мени ука қилиб яратдинг?!

Тахт меросхўри Нишон чинликлар режасига анчагина ён босиб қолган кунлари дағал элчи Чжэ Лин билан келган ўймакор ва боғбон, худди унинг ўйларидан хабари бордай, бу таклиф Осмонўғли саройидан эканини ишонарли далиллар билан қайта-қайта англатдилар. Ажабо! Нега энди ўймакор билан боғбон чинжинлар бу сирни Нишонга ишониб, энг муҳими кўрқмай айтдилар? У унамаганда-чи? Нима бўларди унда? Уларнинг жасадларини дахманинг кузғунлари хомталаш қиларди! Бу икки чинжин Довонга юборганлардан яна бошқача топшириқ ҳам олганларини Нишон хаёлига ҳам келтирмаган эди. Аввало Нишон яхшилаб ўрганилган эди. У кўнмай иложи йўқлигини билишарди. Ҳар эҳтимолга қарши Нишон ўзи учун аталган заҳар, лоақал узоқдан отилса ҳам юракка санчиладиган ханжар "содиқ хизматчилар"да шай турганлигини билмасди. Ўймакор чинжин қовоқларнинг бирида най овозига буралиб рақс тушадиган илондан ташқари, заҳарли илонни ҳам тайёр тутарди, майин ипак чилвир ҳам агар керак бўлиб қолса ўз "хўжайини" кекирдагидан бўғиб, овоз чиқартирмай даф қилиш учун эҳтиёт қилинаётганидан ҳам Нишон беҳабар эди.

Чжэ Лин Чинга қайтиш учун йўлга тушган кунлари ўймакор билан боғбон чинжинлар Нишонга одобсиз элчини ё ихшид ўлдириб юбориши ёки бу ишни тахтга ўтириш илинжидаги одам бажариши мумкин, деган эдилар. Бу шамадан Нишон "Осмонўғли ўз элчисининг Довонда ўлдириб юборилишидан манфаатдор, демак бу ишни мен қилишим керак!" деб тушунган эди.

Бу гаплар аллақачон орқада қолиб кетди. Ҳозир ҳеч ким Чжэ Линни Нишон яширин жўнатган чақирлар ўлдириб юборган, деб шубҳа қилмайди. Шэнбинлар эса, Довонга яқинлашиб қолдилар! Янги ихшид сифатида бажариши керак бўлган зарур ишлар тўғрисида ўйлаш керак. Нишон вазиятдан фойдаланиб, тахтга осонгина ўтириб олиш, Осмонўғлига куёв бўлиш, сўнг оту сарпо бериб, шэнбинларни

кузатиб қўйиш режасини анчагина пишириб қўйди. Акаси Мугувани нима қилиш керак? Узоқроқдаги кентларнинг бирига бек қилиб юборсачи? Бу жуда соз, чунки ота-боболари, улуғ аждодлари руҳи Нишондан норози бўлмайди, унинг қилмишидан газабланмайди! Кимни ўнгқўлбеги қилиб тайинлаш керак? Албатта Сиртлонбекни-да! Қундузбек, агар у ўзини яхши тутса, ясовулбеги бўлиб қолавериши мумкин. Бошқалар тўғрисида у сўнг, бафуржа ўйлайди.

Нишон ўз режасидан Сиртлонбекни хабардор қилди. У тахт ворисининг кўзига ҳадиксираб боқаркан, зўраки илжайди.

Ў н и к к и н ч и б о б

"ОТАШКАДА ШАФҚАТЛИ!"

Қип-қизил чўғ бўлиб порлаб турган қуёш гўё чўзилиб-чўзилиб ерга яқинлашаётган сарғимтил алангалари учи билан гувалак уйларнинг томлари, деворларини, пишиб ўтиб кетаётган буғдойзордаги бошоқларни, ўроқчиларнинг эгилган елкаларини ялаб-ялаб олаётгандай. Буғдойзордан нарироқда қирқ-қирқ беш чоғли киши олисдаги тоғ томондан ўйноқлаб оқиб келаётган кичикроқ сойга учамаклар солиб, сувни бир қадар дамлантириш билан овора. Афтидан, у одамлар бу ерлик эмас, буғдой ўрувчилар билан улар орасида ҳеч қандай қатнов сезилмайди. Аммо уларни қандайдир ягона кучли қўл бошқараётгандай.

Депара беги фойдаланилмай ётган ерларни ўзлаштириш учун ариқ чиқариб, янгидан бир-иккита қишлоқ барпо қилмоқчи эди. Шу мақсадда у атрофида келган ерсиз, жойсиз одамларга суриштирмай-нетмай жой кўрсатган ва уларни ариқ қазиш, тўғон, сепоя қуриш ишига солиб юборганди. Бошқаларга аралашмай, бир четда, алоҳида тўда бўлиб ишлаётган одамлар ҳам ўзлари қазиётган ариққа сув чиққанда ер олиб, уй-жой қилиш умидида айни ёз жазирамасига қарамай меҳнат қилаётгандилар.

Астойдил ишга берилган бу мусофирлар кечқурун булоқ ёнидаги тераклар тагида гурунглаша бошладилар. Улар бир неча кундан бери шу ерда очик ҳавода тунаётгандилар.

— У ёқда ишлар қандай боряпти? Ариқ сал узайяптими? — сўради бўйчан йигит шерикларидан. У мусофирларнинг бошлиғи бўлса керак.

— Анча узайди! — дея жавоб қайтарди ўтирганлардан бири. — Кечки пайт депара бегининг ўзи келди. Ишларинг дуруст, деб

бизни мақтаган ҳам бўлди. Сўнг: "Сизларга ер берамиз. Бошпана қуриб оласизлар, уйланасизлар ҳам!" – деди.

– Бу ҳаммаси қуруқ гап! – ташвишли оҳангда гапга аралашди кексароқ озғин киши.

– Ариқда сув оқишиминан депара беги айтган гапини унутади, бизминан ҳеч кимни иши бўлмай қўяди!

– Унда бекни сўз берган жойига олиб бориб, калласини шартта узамизда ваъдасини унутган ерга олиб келиб кўмамиз! – керилди ёшроқ мусофир.

– Овозингни ўчир! – ўшқирди мусофирлар бошлиғи. – Ёш болага ўхшайсизлар-а! Илгариги қилиқларимизди ташлаймиз, деб сўз бердикми, тамом. Заалди келишини кутамиз нима бўлгандаям. Агар у яхши хабар келтирса, ерам беришади, ҳар биримиз уй-жойам қуриб оламиз, хотинам оламиз, бола-чақалиям бўламиз!

– Эй қудратли Ахурамазда! Гуноҳларимизди ювишимизда ўзинг мадад бер! – Осмонга қараб илтижо қилди бояги кексароқ озғин мусофир.

– Анави қишлоқда бир ёш тул хотин бор экан, кўз тагига олиб кўйдим! – яна мақтанди бошлиқдан дакки эшитган ёш йигит.

– Дон ҳам олишгандирсан ҳали у хотин билан? – ҳазиллашди қайсидир мусофир.

– Нима деяпсан?! Мен атаманни буйруғини ҳечам бузмайман! Ўлсамам!

Эрши аҳолиси оташкадага ошиқарди. Оташкада эшиклари дастлаб кўҳна Хваразейм тупроғида зардўштлар пайғамбари Заратуштра ёққан муқаддас олов Атар-хуррага сифинувчилар учун доимо очиқ. Тепаси куббали катта хонанинг шифтида доира туйнук бор. Оташкаданинг доира нусха деворларига зардўштларнинг муқаддас китоби "Авесто"дан олинган ҳикматлар тўртбурчакли олтин тахтачаларга нақшланиб, илиб қўйилган. Хонанинг ўртасида, айтишларига кўра, жуда қадимда Хваразеймдан келтирилган олов кечаси ҳам, кундузи ҳам сўнмасдан ёниб туради. Атрофи тарашланган харсанглар билан ўралган ўчоқ ёнида доирасимон гиштин супа. Тақводорлар супа устига зич жойлашганлар. Супадан жой тегмаганлар эса пойгакдаги узун йўлакчада чўнқайиб ўтиришибди. Чоғроқ ён эшик очилиб, ундан кириб келаётган одамнинг ҳассаси билан бари кўриниши ҳамона гурра ўринларидан турган ибодатчилар қўллари кўксиларида таъзим бажо келтирдилар. Довон мамлакатининг бош қоҳини – заутар шошмасдан, салобат билан қадам ташлаб, супадан анчагина баланд

Сариқ аждар ҳамласи

ўриндиқ жойлаштирилган меҳробга барваста, нуроний яқинлашди. Учи чўзинчоқ кўкимтил кулоҳ ҳамда кенг ва узун жигарранг либос заутарни ниҳоятда савлатли қилиб кўрсатарди. У иккита ёш оташкада ходими ёрдамида оҳиста курсига ўтирди. Заутар имосидан сўнг оташкадада ҳозир бўлганлар супа устига ёзилган дағал жун шолчалар устига чўкка тушдилар. Одам қаторлари ораларига узун, кўкимтил камбар, бўздастурхонлар ёзилди. Ёш йигитчалар тандирнон, мевалар, сопол косаларда иссиқ овқат келтирдилар. Емишларни супадан жой топилмай йўлакчаларда ўтириб қолганларга қўлма-қўл узатдилар. Тамадди пайти заутар тез-тез Ахурамазда, Заратуштра шаънига шараф йўллаб, таомларни пиширган қудратли муқаддас олов учун шукрона айтиб турди. Бошқалар заутарнинг сўзларини такрорлардилар.

Муқаддас олов ёнидаги овқатланиш маросими охирига етганда зардўшт йигитчалар овқатдан бўшаган идишлар, йиғиштирилган дастурхонларни ташқарига олиб чиқиб кетдилар. Одамлар сукут сақлаб турардилар. Барча заутарнинг такбирини кутарди.

– Буюк Заратуштра, – дея паст овозда сўз бошлади заутар, – Осмону ернинг эгаси Ахурамазда иродаси билан одамларни бирдан-бир тўғри ишонч йўлига ундади. Бунгача ҳар қайси ўғиш, ҳар қайси аймоқ ниманидир тангри деб биларди. У тангрилар девлар деб аталарди. Девлар ўзларини турли ўғишлар, аймоқларнинг тангрилари деб эълон қилгач, бир ўғишни иккинчисига, бир аймоқни яна бошқасига гижгижлар, қон тўкишга ундардилар. Улуғ Заратуштра уларнинг ҳаммасини лаънатлади, фирибни фош этди. Девлар асли тангри эмас, йўлдан оздирувчи шаккок руҳлар экан, холос!

– Тангримиз – осмон билан ерни яратган Ахурамазда, бирдан-бир пайғамбаримиз – Заратуштра!

Ўтпарастрларнинг баланд овозлари оташкада деворларини зириллатиб, баланд туйнукдан осмон гумбази томон кўтарилди.

– Заратуштра, – такбирини давом эттирди заутар, – ягона салтанатга бўйсуннишни бизга васият қилган! Улуғ ихшидимиз қудратли Ахурамазда иродаси билан бизни бошқариб туради, чорвамиз учун яйловларни асрайди, ариқ қазишни буюради, Довон ерларини инс-жинслар тажовузидан ҳимоя қилади!

– Қудратли Ахурамазда улуғ ихшидимизни ўз паноҳида асрасин! – илтижо қилишди тақводорлар.

– Девлар қувилган, тўзғитиб юборилган, бевурд қилинган. Аммо улар одамларга ёмонлик қилишдан, зарар келтиришдан воз кечмаган.

Чунки Яхшилик билан Ёмонлик, Ҳақиқат билан Ҳақсизлик ўртасидаги кураш доим бўлган, у бор! Яхшилик билан Ҳақиқат кучлари бошида Ахурамазда, Ёмонлик билан Ҳақсизлик кучлари бошида эсал Ахраманю¹ туради. Пуштипаноҳимиз буюк Заратуштра оқибатда Ахурамазда, Яхшилик билан Ҳақиқат енгишини башорат қилиб кетган! — Заутар маърузасини тугатди, тингловчиларнинг мамнунияти чексиз эди.

— Заутар, танҳо сенгина ҳақ йўлга бошлагувчимизсан! — кимнингдир босиқ, салмоқли овози эшитилди. — Оташкада жазогоҳ эмас, гуноҳларни ювиш, тавба маскани, саждагоҳдир! Мен тўғри гапиряпманми?

— Тўғри, — тасдиқлади заутар.

— У ҳолда, сўрашга рухсат бер...

— Гапир!

— Яхшилик билан Ёмонлик бир одамнинг ўзида ҳам, унинг ўй-хаёли, қилмишларида ҳам ўзаро курашадими?

— Ҳа, албатта. Хўш, бу сўзларинг билан нима демоқчисан?

— Мени отим Заал. Илгари қул бўлганман, Бақтриёнада туғилганман. Довонга Ёмонлик билан Ҳақсизлик орқасида келиб қолдим. Ҳозир йўлтўсарлар, ҳа, қароқчилар орасида яшайман, улар билан бирга тоғу дараларда яшириниб кун кечираман.

Ҳамма Заалга ҳайрон бўлиб қаради. Ғовур кўтарилди. Заутар узун соқолли иягини хиёл кўтарганди, одамлар жимиб қолдилар.

— Йўлтўсарлар тавба қилишмоқчи, тавба қилдилар ҳам, — давом этди Заал. — Улар энди пешона тери билан кун кўришяпти. Сендан илтимос, ўзинг раҳмдил отамиз, гуноҳимиздан кечиб, биз бечораларни ихшиднинг ғазабидан қутқазсанг. Биз Заратуштра кўрсатган ҳақиқий эътиқод йўлига қайтиш орзусидамиз! Биз оташкаданинг шафқатлилигига ишонамиз, унинг раҳмдиллигидан умидвормиз! Рухимиздаги эзгулик зулм дастидан пайдо бўлган Ёмонликни охиروқибат ситиб чиқарди. Сеи, отамиз Заутар, илтифотингни дариф тутма!

Оташкадага чуқур сукунат чўкди. Фақат ибодатчилар имонини мустаҳкамлайдиган муқаддас оловда ёнаётган ўтинларнинг чирсиллашигина эшитиларди.

— Яна бир неча оғиз сўз айтишга рухсат сўрайман, — дея давом этди Заал заутарнинг кўзларига тикилиб — Орамиздагилардан ҳеч

¹Ахраманью — кейинча Ахраман деб юритилган.

Сариқ аждар ҳамласи

ким ўз хоҳиши билан йўлтўсар бўлган эмас. Биз ҳаммамиз Ёвузлик, Ҳақсизлик, Алдов, Адолатсизлик қурбонларимиз!

– Ўз шерикларинг... қароқчиларни оқлаш учун инсофли, яхши одамларни айбляпсан! Ўз ҳожасидан қочиб кетган қул, қишлоқ оқсоқоли кўрасига ўт қўйган ёвуз, бизга иноқлик қўлини чўзаётган мамлакат элчиларини талаган, ўлдирган йўлтўсарларнинг гуноҳлари асло кечирилмайди! Сенга кўрсатиладиган биргина шафқат шуки, бу ердан тириклай чиқариб юборилса-да, қатл қилиш Оташқаданинг вазифаси эмас! Заал эсанкираб қолди. У ўзига келгач, тисарилиб оташқаданинг қуббали хонасидан ташқарига чиқди. Оҳиста ўрнидан турган заутар:

– Эзгуликка эришмоқ учун Муқаддас оловда чиниқиш лозим! – деди-да, ўртадаги думалоқ ўчоқ томон қадам ташлади. Ибодатчилар тисарилиб, унга йўл бўшатдилар. Заутар қўлларини оловга тутиб, исиган кафтларини юзига суртаркан, ўчоқ устига эгилди. Одамлар ҳам унга тақдидан бошларини ўчоқ четидаги йўнилган харсангларга теккудек паст энгаштирдилар.

Оташқадада узоқ вақтгача ўтпарастларнинг Яхшилик, Ҳақиқат, Адолат тантанаси йўлидаги ибодат расм-русумлари давом этди.

Орадан бир кун, ўтгач, ариқ қазувчи мусофирлар тунайдиган жойда зиёфат кошланди. Атрофдаги дарахтларга эгарланган аргумоқлар боғлаб қўйилган. Булоқ атрофига тўшалган шолчаларда анвойи башанг кийимли одамлар ўтиришибди. Сал нарида қўй гўштли шўрва қайнар, тол гавронидан ясалган сихларда кабоб пишириларди. Сопол кўзалардан асл нав мусаллас куйилаётди.

– Э, буюк Ахурамазда! Фақат ўзинггагина аён ниятимизди холислиги! Биз чиндан ҳам Яхшилик йўлига қайтмоқчи бўлдик! Сен ўзинг бу йўлни бизга раво кўрмадинг!

Ёш атаман Бургут умрида биринчи бор узун нутқ ирод этаётганди.

Йўлтўсарлар тун бўйи чагирхўрлик, ишрат қилдилар. Маст-алас одамларнинг ҳайқириқлари, шовқин-сурони узоқ-узоқлардан ҳам эшитилиб турарди.

– Қим айтган йўл тўсиш, талаш, зўрлаш ёмон деб?!

– Йўлтўсар, қароқчи – энг омадли одам! Бойлик, шароб, энг яхши овқатлар, чиройли аёллар – бариси ўшалардики! – кайфи тарақ атаман ўз шерикларига шундай таскин берарди.

Тонг ёришганда Бургут ўрнидан кўзғолди. Шериклари ҳам оёққа турдилар.

– Отти опкесин!

Заал ёнгинада ҳозир турган ёш йўлтўсарга имо қилганди, у тезлик билан ёғоч челақда булоқнинг муздек сувидан келтирди. Атаман бошидан мис дубулғасини олиб эгилди, унинг бўйни аралаш қуйилган совуқ сув бошидан ошиб, ёш йўлтўсарнинг оёқларига тўкилди. Бургутнинг кайфи бир қадар тарқади. У эгарга ирғиб миндида, отга қамчи босди. Арғумоқ елиб кетди. Унинг орқасидан қароқчилар тўдаси ҳам тартибсиз от кўйди.

Йўлтўсарлар яқин қишлоқдаги икки бой билан қишлоқ оқсоқолининг уйига бостириб кирдилар-да, мол-мулкани талаб, хотинлари, қизлари, сингилларини зўрладилар. Кетаётиб уларнинг кўраларига ўт кўйиб юбордилар. Бургутга қишлоқ оқсоқолининг ёшгина келинини рўпара қилдилар...

Эрталаб Бургут кайфияти бузуқ уйғонди. У шу пайтгача бирор марта ҳам бировнинг хотини ёки қаллиғини зўрламаганди, ҳар вақт бу гуноҳдан тийинарди. Ахир, худди шундай зўравонлик қилгани учун Бургут бир вақтлар қишлоқ оқсоқолини бўғиб ташлаб, унинг уйига ўт кўйгач, ўзи тоққа бошини олиб кетган эди-ку! Мана энди... бугун тунда унинг Ойтуққанга бўлган севгиси, унга берган ваъдаси поймол бўлди, унинг хотираси таҳқирланди! Бугун Бургут росмана йўлтўсар, ашаддий қароқчига айланганини тан олди.

Ўн учинчи боб

ХАНЬ ҚЎШИНИ ЧЕГАРАДА

Агар мамлакат яхши қуролланган бўлмаса, дарвоза орқасида ҳар доим душман ҳозир.

Қадимги Шумер (милоддан илгариги II минг йиллик) ҳикматларидан

— Хань элчисининг ҳуни қиммат туради! Буни Довон хишити¹га яхшилаб тушунтириб қўйиш керак!

Осмонўғлининг бу доно сўзлари маъносини ҳаракатчан, аммо У-дининг ўзи сингари хомсемиз чэнсян Гун-сунь Хэ кенгашда қатнашаётган аъёнларга ҳожати бўлмаса ҳам батафсил изоҳлаб берди.

¹"Ихшид" сўзининг бузилган талаффузи.

Сариқ аждар ҳамласи

Икки юз йигирма етти йил ҳукмронлик қилган Катта Хань императорлари¹ ичида энг узоқ, эллик уч йил тахтда ўтирган Лю Чэга чэнсян узоқ бардош бериши қийин эди. Салтанатни марказлаштириш, бир гуруҳ аъёнларнигина эмас¹, буткул ҳукмрон табақаларни алмаштириш, аслзодаларни анъанавий мавқеларидан маҳрум этиш, тинимсиз босқинчилик урушлари олиб бориш, бунинг учун аввало айфоқчилар юбориб, маълумотлар тўплаш, олинган маълумотларни синчиклаб ўрганиш, бошқа давлатлар билан элчилик муносабатлари ўрнатиш, урушларни дипломатик тайёрлаш, аҳолини қирғинбаротлар "пичоқ суякка бориб етгани учун қилиняпти" дея ишонтира билиш, бошқаришнинг доимий мавжуд долзарб масалалари билан шуғулланиш ҳар қандай жисмоний бақувват, оқил одам учун ҳам оғирлик қиларди. Лекин чэнсянлар вазифаси шундангина иборат эмас. Энг оғири Осмонўғли ҳузурида ўзни тута билиш! Бу тушунчанинг маъноси кенг. Олтинчи Осмонўғли тахтга ўтиргандан бери чэнсянликдек оғир юкни базўр тортиб келган, ўзидан кейинги тортиш "насиб этган" арбоблар сингари Гун-сунь Хэ ҳам Осмонўғлининг нима демоқчилигини хиёл ишорадан тушуниши, гоҳ-гоҳгина ним кулумсирашидан, аксарият эса кўз қарашдан фаҳмлаши керак бўларди. Зарур бўлганда Осмонўғлининг кўрсатмалари заминидаги жавобгарликни "ихтиёрий" ўз зиммасига олиши, вазият талаб қилгудек бўлса, у ҳам ўзидан олдинги чэнсяндар сингари "касаллиги ёки қувватсизланиб қолгани сабабли рухсат сўраши" шарт эди! Осмонўғлининг даккиларидан эсанкираб, бирон масалада мавқеидан пастроқ фикр айтиб юбормаслиги, қалтис ҳаракат қилиб қўймаслиги керак. У-ди бошқалар олдида обрўсизланган чэнсянни ёқтирмайди! Демак, чэнсян бўлмоқ учун Осмонтагини бошқаришдек энг оғир юкни ҳормай-толмай тортиш, доимо хатарга шай турмоқ талаб қилинади. Бунга ҳамма ҳам бардош беролмаслигини Осмонўғли барчадан кўра яхшироқ билади. Шунинг учун ҳам у бир чэнсян ишдан чиқиб улгурмасдан иккинчисини пухта тайёрлаб боради! Шу тариқа чэнсянлар отнинг тақасидек туёқ билан тош ўртасида едирилиб, эскиси янгиси билан алмашилиб бораверади, "туёқ" эса ўша-ўшалигича қолаверади. Осмон Ўғлининг ҳар доим кенг ва теран, узоқ ҳамда пухта ўйлашга ниманки муҳим бўлса кўздан қочирмай, кузатиб боришга вақти бўлади. У ҳар доим бардам, фикрини чархлаб, тетик туради. Чэнсянликка лойиқ одам

¹Катта Хань империяси милоддан илгариги 202-йилдан эранинг 25-йилигача давом этган.

Осмонтагида оз эмас, аммо Осмонўғли бўла оладиган одам битта... Лю Чэдан бошқа йўқ! Бинобарин у Осмонтагининг бахти учун ўзини асраши керак! Ҳали қанча-қанча чала ишлар, Осмонтагига бирлаштириб улгурилмаган мамлакатлар, ўлкалар бор!...

Ниҳоят чэнсян изоҳни куйидагича яқунлади:

– Элчи Шэ Хэнинг хуни Чаосянь ҳукмдори Юкюйни ҳам тортгани¹ни, Лэулань ҳамда Гуш ҳукмдорларининг Ван Кўй хинь-жинлари (сайёҳлари)га қазиган чоҳга улар билан бирга ўзлари ҳам қулаганларини Фарбда эшитмай қолмаганлар! Афсуски, Довонда ҳам худди шундай бўлди! Элчи Чжэ Лин, у билан борган ханликлар чегарадаги Йу шаҳари атрофида хиёнаткорона ўлдириб юборилдилар! Ачинарлиси шундаки, гўё бизнинг элчиларни Муғуванинг ўзи эмас, қандайдир қароқчилар ўлдиришганмиш! Шэнбинлар Довонга етиб боролмайдилар, деб ўйласалар керак-да! Акс ҳолда, элчиларимизга қўл кўтармаган бўлардилар.

– Бу фикр Довон бекларида илгари ҳам бўлган, – деди касаллигига қарамай кенгашда қатнашаётган Чжан Цянь. У чэнсян Гун-сунь Хэга яқин жойда ўтирарди.

– Довон дунёнинг нариги четида эмас! У қуёш ботадиган сув бўйигача, Дачингача борадиган карвон йўлининг ўртасида. Бу Узун карвон йўли шимолдан жанубга борадиган карвон йўли билан Довонда кесишди. Бу ўлкани душман ҳукмдорининг қўлида қолдиrolмаймиз! Шэнбинлар Довонни забт этишгач, ундан наридаги мамлакатларга учқур Довон арғумоқларида борадилар!

Осмонўғли фикрининг Гун-сунь Хэ талқин этган охириги яқуни ана шундай бўлди.

У-ди аста бош қимирлатиб, кенгаш тугаганини ишора қилди.

Эртаси Довон ишлари бўйича бош маслаҳатчи Чжан Цяннинг қаттиқ ётиб қолганини, чап томони, тили фалаж бўлиб қолганини Осмонўғлига аста хабар қилди. Саройнинг энг ўткир нина санчувчи табиблари бир ҳафта давомида қўлларидан келган ҳамма чорани кўрдилар аммо Чжан Цянни лоақал чала-чулпа бўлсада, тилга киритолмадилар. Хат ёздириш йўлидаги уриниш ҳам бекорга кетди. Табиблар беморнинг хотираси ҳам жуда сусайгани, ёзув белгиларини ҳам яхши танимаётганини айтдилар. У гоҳ ўзига келар, яна ҳушдан кетарди. Довон масаласи бўйича энг керакли одам энг зарур пайтда

¹Милоддан илгариги 109-йили Хань элчиси Шэ Хэ уни чегарагача кузатиб келган Чаосянь мансабдорини ўлдирган. Бунинг учун Чаосянь ҳукмдори Юкюй Шэ Хэни қатл этган. Бу воқеа Чаосянни босиб олишга баҳона бўлган.

ишдан чиққан эди! "Довонга юриш олдидан Чжан Цяннинг чала жон бўлиб қолгани яхшилик аломати эмасди", деган фикрга келган аъёнлар бирон нарса дейишга тиллари бормасди.

Довонга юриш бошлаш асосан ҳал қилинган бўлса ҳам, қанча шэнбин юбориш ва кимни бош қўмондон қилиш ҳал этилмаган эди. Навбат энди шунга етганда, бу ишда бош маслаҳатчи бўлиши мўлжалланган одам касалланиб қолгани учун У-диннинг кайфияти бир оз бузилди. Аммо сиртдан қараганда ҳукмдор хотиржам эди. Демак, Осмонўғлининг қарорини амалга оширишга ҳеч ким, ҳеч нарса тўғаноқ бўлолмайди.

У-диннинг топшириғига кўра, Гун-сунь Хэ Чжан Цянь дастлаб боргандан кейинги йигирма тўрт йил ичида Довонга бориб келган элчиларнинг Довон қўшинининг сони, сифати, Эрши қалъаси, умуман Довонга оид маълумотларини кўриб чиқди, элчиларнинг тириклари билан суҳбатлашди. Бу ишда Саймалитошни "ўрганиш"га борган элчи Яо Дин-хань яқиндан ёрдам берди, сўнгра у бош маслаҳатчи этиб тайинланди. Яо Дин-хань бошқа элчиларнинг маълумотларидан ўз фикрини тасдиқлайдиганларини ажратиб олиб, хулоса қилди: Довон қўшини кучсиз, Эршига ўзиотар камон, палахмонлар билан қуролланган уч минг шэнбин юбориш кифоя. Довоннинг бошқа шаҳарларидан қўшин тўпланиб келгунча, Эрши бизнинг қўлимизда бўлади! Гун-сунь Хэ бу хулосани қувватлади, чунки унинг назарида етти юз отлиқ шэнбин билан Лэулань ҳукмдорини асирга олингани ҳақидаги тасаввур эскирмаган эди. Аммо Осмонўғли Довонга юбориладиган шэнбинлар сонини бир неча марта кўпайтиришни буюрди.

Айни вақтда Довонга борадиган қўшинга кимни цзян-цзюнь — бош қўмондон қилиб тайинлаш ўрганилаётганди. Хинган тоғлари этакларида Чжан Цяннинг айби билан хунлар қуршовида қолиб, катта талафот кўргандан бери ўтган ўн саккиз йил ичида ҳарбий саркарда Ли Гуан-ли ўзини анчагина оқлаган эди. Хунларнинг ўнг қўлини кесиб ташлаш учун олиб борилган урушнинг кейинги йилларида қилинган бир қатор жангларда ғолиб чиққан Ли Гуан-ли ҳозир ёши жиҳатидан ҳам, обрўи жиҳатидан ҳам узоқ Довонга юборса бўладиган икки-уч ҳарбий саркарданинг бири ҳисобланарди. Уни ўз вақтида жар ёқасидан олиб қолган ва тикланишига катта ҳисса қўшган жияни Ли Ши яна енг шимариб ишга тушди. Саройнинг эътиборли, гўзал хонимларидан бўлмиш Ли Ши Осмонўғлининг энг яқин "сирдоши" эди. У анча эрка бўлиш билан бирга, давлат

ишларида ҳам маслаҳат чиқадиган оқилагина сарой хоними ҳисобланарди. Ниҳоят Ли Гуан-ли бош кўмондон этиб тайинланди. Зукко сарой аъёнлари бу ишда ҳам Осмонўғлига яна бир бор қойил қолдилар. Ли Гуан-ли энг муносиб бўлгани учун Довонга борадиган кўшинга цзянцзюнь этиб тайинлаган бўлса ҳам, Ли Шига унинг илтимоси билан кўрилган тadbир тарзида кўрсатди. Улуғ шахс ҳар қандай ишда ҳам ўз донолиги, топқирлиги билан ҳаммани қойил қолдирар экан!

Ишлаб толмас Чжао Ши-чжэн, Лэулань билан Гуш қаҳрамони хаохоу Ван Кўй, таниқли саркарда Ли Чжи тегишли вазифаларни эгалладилар. Қарам мамлакатлардан тўпланган олти минг отлик шэнбин ва бир неча ўн минг ёш "ярамас"¹ отлиқлардан иборат кўшин тай-чу эрасининг мол йили² Довонга жўнади.

Шу кунлари Чжан Цянь салгина ҳушига келгандек бўлди. Унга Осмонтаги шэнбинлари Довонга жўнаганини аранг тушунтирдилар. Чжан хиёл жилмайди. Довон мусалласи, унинг ширин-шакар меваларини биринчи бўлиб тотган, ҳозир эса қуруқшаб, сўлиб бораётган бу лаблар ўша боғларни оёқости қилиш учун кўшин юборилганидан ўз эгасининг хурсандлигини – унинг ҳаётидаги охирги хурсандчиликни ифодалаётган эди! Унинг нафас олиши тезлашиб, кейин пасайиб қолди. Оғзига тутиб кўрилган силлиқ кумуш парчаси терламади... Лекин унинг фақат бир кўзигина юмилган, иккинчи кўзи очиқлигича тош қотиб қолганди. Бу кўзни силаб кўрдилар, бари бир у юмилмади. Чжан Цянни кейинги йитирма йил ичида яхши билган мулозим "Эршига шэнбинлар юборилганидан рози бўлгани учун унинг бир кўзи юмилди, Довон олингандан сўнг иккинчи кўзи юмилса керак", деди! Агар шу гаплар тўғри бўлса, Чжан Цяннинг иккинчи кўзи очиқлигича қолиб кетмасмикан?!

Сариқ дарё соҳилидан ер-кўкни титратиб жўнаган шэнбинларнинг Довонни албатта бўйсундиришларига, Осмон отларнинг ҳаммасини олиб келишларига ва Довонни узлуксиз Осмон отлар юбориб турадиган қилишларига Чанъанда шубҳа қолмаган эди. Шунинг учун ҳам Ли Гуан-лига "Эрши цзянцзюнь" ("Эрши фотиҳи") унвони олдиндан берилиб қўйилди. Осмонўғли бу борада ҳам бошқаларнинг ақлига келмайдиган тағдор тadbир қўллаганди: Ли Гуан-ли Эршини олмасдан қайтмаслиги керак, тўғрироғи, қайтолмайди!

¹Сима Цяннинг "Шицзи" асарида "жиноятчи", "безори"лардан тўпланган шэнбинлар тўғридан-тўғри "ярамас" деб кўрсатилган.

²Милоддан илгариги 104 йил.

Сариқ аждар ҳамласи

Кўшин йўлга тушган кунлари Гуан-дун (ҳозирги Шаньси) вилоятидан кўтарилган чигиртка галалари қуёшни тўсгудек булут янглиғ учиб, учраган экин-тикину дарахт баргларигача еб битирди. Ли Гуан-ли кўшини Дуньхуангача ҳаммаёқни чигирткалар қатронлаб ташлаган, ем-хашаксиз, озуқасиз, чанги осмонга кўтарилаётган йўлдан юришга мажбур бўлди.

Хань кўшини Яншуй дарёсидан ўтгач, "қайсар" шаҳарларга дуч келди. Майда давлатлар аҳолиси шаҳар қалъалари ичига беркиниб олиб, Хань кўшинига озуқа беришдан бош тортди. У шаҳарларни қамал қилиш деярли фойда бермади – аҳоли озуқани баттар яширди, кўмиб ташлади. Хань кўшини келаётгани тўғрисидаги хабар чўл сайфоқлари тезлигида тарқаларди. Аҳоли шаҳарларни ташлаб, бошқа жойларга кетиб қоларди. Фақат тўсатдан бостириб кирилган шаҳарлардагина шэнбинлар озиқ-овқат, озуқа топа олдилар.

Чигиртка ёпирилиб, ҳеч нарса қолдирмаслигини саройнинг фолбин коҳинлари дастлабки кунларда яхши аломат, яъни Хань кўшини Довонни чигиртка галаларидек талаб ташлайди, дея каромат қилгандилар. Кўп ўтмай улар бу кўнгилсиз аломат экан, кўшиннинг иши ўнгидан келмади, деган хулосага келдилар. Бахтсизликнинг олдини олиш учун кўплаб қурбонликлар қилинди.

Бутун ёз шу алфозда йўл юрган кўшин кеч кузда, ниҳоят Оқсой билан Кўкшаал дарёлари кўшилган жойдаги Йу кентига етиб келди. Йўлда майда давлатлар билан бўлган жанглар, озуқа етишмаслигидан сийраклашган Хань кўшинининг кентни узоқ вақт қамал қилишга ҳам мадори қолмаганди. Ли Гуан-ли кентга тўсатдан бостириб киришга қарор қилди.

Қамчи хотини Бўтакўз билан бирга Йу кенти қалъасига киришлари ҳамано, шаҳар дарвозалари шошилинич ёпилди. Чақирлар кентни қуршаган деворлар, минораларга кўтарилиб, ўқ узиш учун мўлжалланган шинаклар ёнига жойлаша бошладилар. Кун кечга яқинлашиб борарди. Кексалар билан ёш болалар гувалак, пахса уйлар ичига яшириндилар. Жарчилар томоқлари қирилиб, барча эркак-аёлларни уйларидан ёй, қилич ва найза олиб чиқишга ундардилар.

– Минораларга, шинакларга кўтарилинглар! Дарвозалар томонга илдамланглар! – деб бақириварди улар.

Қамчи отларни таниш хонадоннинг отхонасида қолдирди.

– Агар тирик қолсак, отларни сўнг олиб кетармиз бу ердан. Ҳозир уларни сотиш тўғрида гапирмасам бўлади, – деди у хотинига.

– Арзонроқ бўлсаям, уларни Селат бозорида сотиб юборсам

бўларкан. Кўпроққа пуллаймиз, деб мана энди... Болаларимиз уйда қолиб кетишди! Бизсиз уларди ҳоли нима кечади энди?! – эрини койий кетди Бўтакўз.

– Ваҳима қилаверма! Қирқ йил қирғин бўлсаям, ажали етган ўлади, деб бекорга айтмаганлар. Ахурамазда тақдирингга ёзмаган бўлса, тирик қоласан!

– Юрагим сезяпти – бир балога дучор бўламиз. Ўтган тунда хосиятсиз туш кўрдим.

– Ҳозир сени тушларингди маъносини суриштириб ўтириш вақти эмас! Анавини қара, аёллар биз кирган дарвоза томонга боряптилар. Бор санам уларминан, мен нариги девор тепасига чиқаман. Отларимиз ёнида учрашамиз.

Қамчи тор, қинғир-қийшиқ кўчалардан зир югураётган одамлар ичига аралашиб, кўздан йўқолди. Ёй кўтарган Бўтакўз паришон қиёфада дарвоза томон йўналди. Фира-шира қоронғуликда ундан сал нарироққа қаттиқ зарб билан алланарса гурсиллаб тушди, у ердан қийқириқ эшитилди. Бўтакўз қадамини тезлатди. Бир неча одам тил тортмай ётарди.

– Девордан ошириб тош отяптилар! – деди кимдир.

– Ким қоронғида яхши кўрса, минорага чиқсин! – буюрди минорадан яна аллаким.

Бўтакўз деворга тиралган ёғоч шотидан юқорига кўтарила бошлади. Унинг орқасидан яна бир неча одам шотига тармашишди. Бўтакўз ташқаридан деворга илашишга уринаётган сон-саноксиз душманларни кўрди. Душман дарвозани очиб кириш учун зўр бериб интилаётганди. Довонликларнинг ёй-ўқларидан ўнлаб шэнбинлар қулади, аммо улар тўхтаб дейишмасди. Кўп ўтмай, Бўтакўзнинг ўқдони бўшаб қолди. У атрофга аланглади. Шинак атрофида ўзидан бошқа ҳеч ким қолмаганини, атрофидагиларнинг ҳаммаси тўнтарилиб, мукка тушиб ўлиб ётишганини билди. Шэнбинлар девор устига деярли чиқиб қолаёздилар. Пастдан дарвозага оғир ходаларнинг гурсиллаб урилиши, синаётган тахталарнинг қарсиллаши, одамларнинг қичқириқлари эшитилди. "Ёв босиб кирди!" – деган фикр кечди Бўтакўзнинг хаёлидан. У тезда шоти ёнига келиб, апил-тапил пастга туша бошлади. Бўтакўзнинг оёғи ерга тегар-тегмас, тепадан шотини ағдариб юбордилар. Бўтакўз орқаси билан қулади. У ерга эмас, бировнинг устига тушгандек бўлди. Бўтакўзни кимдир кучли қўллари билан маҳкам ушлаб, қучоқлаб олди. Унинг юмшоқ кўкрагига қандайдир қаттиқ нарсанга ботди.

Сариқ аждар ҳамласи

Бўтакўз ўзини бўшатиб олиш учун чиранар, тепинар, зўр бериб олдинга, ёнига силтанарди. Иккита шэнбин чилвир билан унинг кўл-оёқларини маҳкам боғлаб, жанггоҳдан нарига олиб кетишди.

Шэнбинлар шериклари жасади устидан юриб бўлса ҳам тунда бир неча кўчани ишғол қилдилар, аммо кент аҳолиси, чақирларнинг қаршилигини синдира олмадилар. Тонгга яқин жанг яна авжига чиқди. Ли Гуан-ли ўзига тобе саркардалар қуршовида кент кўрғонининг энг баланд минорасига чиқиб, пастда бўлаётган қирғинни кўздан кечирди. Хань саркардалари турган минора яқинида найза жангги қизирди. Совут, мис дубулға кийган забардаст довонлик чап кўлидаги қалқон билан шэнбинлар найзасидан ўзини ҳимоя қилар, ўнг кўлидаги узун найзани ўқталиб, чинжинларни уёқдан-буёққа гала-гала қувларди. У Ли Гуан-лининг кўзи олдида бир неча шэнбинни найза санчиб қулатди.

Ли Гуан-лининг ёнидаги саркардалардан бири минорадан туриб довонликни ёй-ўқи билан қулатишни таклиф қилди. Цзянцзюнь "тура тур" ишорасини қилди. Чунки у Довон жангчисининг нимага қодир эканини билмоқчи эди. Довон уруши эндигина бошланаётганда душман тўғрисида ҳозиргидай бевосита маълумот олишга кўшин бошлиғи ҳаммавақт ҳам муяссар бўлавермайди-да ахир.

Довонлик найзаси синиб кетгач, шартта қиличини суғурдида, уни ўраб олган ханликлардан ўзини ҳимоя қила бошлади. У қараса, қалқонга ҳожат йўқ. Шундан сўнг қалқонни зарб билан шэнбинларга қараб отганди, бир чинжин қулади. Довонлик қилич сопини икки кўллаб маҳкам ушлаганча, турган жойида гир айланган кўйи, яқин келган шэнбинлардан яна учтасини ер тишлатди. Минорадан мўлжалга олиб узилган ўзиотар ёй ўқи кекиртагини тешиб ўтгандан сўнггина довонлик чақир ҳалок бўлди.

Тушга яқин жанг тугади. Чегарадаги чоғроқ Йу кенти забт этилиб, жами аҳолиси қириб ташланди. Кўчалар, ҳовлилар, ариқларда ҳалок бўлган довонликлар билан шэнбинларнинг жасадлари қалашиб ётарди.

Кўп сонли соқчилар билан бир гуруҳ ҳарбий саркардалар қуршовида кентни кўздан кечираётган цзянцзюнь Ли Гуан-ли бир ҳовлининг эшиги ёнида беихтиёр тўхтаб қолди. Остонада қилич билан чопиб ташланган беш ёшлардаги бола ётар, унинг ёнида эса иккита шэнбин ва довонлик аёл (эхтимол, уй бекаси, боланинг онаси бўлса керак) жасадлари устма-уст қалашганди. Аёл кўллари шэнбинлардан бирининг кекиртагида қотиб қолган, ҳатто ўлим ҳам у кўлларни ёв гирибонидан ажратолмаганди! Иккинчи шэнбин кўкрагида чуқур

санчилган Довон ханжарининг сопи кўриниб турарди. "Улар болани чопиб ташлаганлар, боланинг онаси эса шэнбинларни ўлдириб, ўзи ҳам ҳалок бўлган, — деган фикр кечди цзянцзюннинг хаёлидан. — Ажабо, қандай қилиб бир аёл киши иккита эркакка бас келолдийкин?"

Тун бўйи оғир, ташвишли ўйлар Ли Гуан-лига уйқу бермади. Бир жангчи ўн кишига бас келадиган, ҳатто аёллар ҳам шэнбинларни ўлдиролмаган мамлакатни забт этиб бўлармикан? Энг четдаги чегарадаги кичик шаҳарчадаёқ кўшиннинг ярми ҳам қолмаган бўлса-я! Нима қилиш керак?!

Собиқ ўғри Чжэн Чжэ жангда ўзи каби афв этилган жиноятчилар ўнлигини бошқарарди. Бўтакўзни ўша асир олган, аммо кўп ўтмаёқ қовиғидан ярадор бўлгани учун сулув асирага яқинлашолмасди. Чжэн Чжэ ўз шэнбинларига Бўтакўзни бошқа ҳеч ким кўрмасин учун уни ичкаридаги қоронғи хона ичига яшириб қўйиш, едириб-ичириб, чиройига путур етказмасликни буюрди.

Чжэн Чжэ ўнлигига (улардан ҳозир олти киши қолган эди холос) ажратилган ҳовли тилмочлар жойлашган уйнинг ёнида эди. Тилмочлар орасида гаогюй (уйғур)лар, хунлар билан довонликларнинг тилини ўрганаётган бир неча ханликлар бор эди. Бош тилмоч, ўттиз беш-ўттиз олти ёшлардаги узун бўйли, келишган Йўлбарсбилка довонлик асира аёл тўғрисида хабар "топгач, ханлик Ань-ин билан маслаҳатлашишга қарор қилди:

— Мени одамларим яширилган довонлик гўзал аёлни пайқаб қолишибди...

— Қаерда экан?

— Нариги, қўшни ҳовлида.

— Яхши, сен анчадан бери ўзингникилардан хотин топиб олишни орзу қилиб юрибсан.

— Ҳамма гап шундада. Цзянцзюндаи илтимос қилсак... шунга ҳаракат қилсак...

— Сенга ёрдамлашгани мен ҳам бирга бораман.

Цзянцзюннинг шахсий соқчилари ичида тилмочларга таниш буцуй-соқчи бор эди. У ҳам Йўлбарсбилка билан Ан-инни Ли Гуан-ли ҳузурига дарҳол киритиб юборолмади. Буцуй ичкаридаги эшик орқасига ўтиб, ким биландир (эҳтимол соқчилар бошлиғи бўлса керак) узоқ вақт гаплашди. Кейин уни аранг кўндирди шекилли, қайтиб чиққач:

— Киринглар. Аммо гапни чўзманглар! — деди.

Сариқ аждар ҳамласи

Илгариги кент беги саройчасининг ўймакор эшигидан ичкари киришган тилмочларнинг кўзи деворлардаги, эшик табақаларидаги отлар, кийиклар, архарлар тасвирига тушди. Бундан атиги бир неча кун илгари ҳам кент беги шаҳар аҳолисини қабул қилган каттагина хонада цзянцзюнь ўтирарди. Одатда, ҳар доим хотиржам, тетик кўринадиган Ли Гуан-ли бугун паришон, чарчаган, уйқусизликдан ланж эди. Унинг эгнидаги қавима кўкимтил шойи либос товланар, белига эса тўқима сербар ипак камар боғлаб олганди. Кириб келган тилмочларнинг назарида цзянцзюнь совуқ еб титраётгандек туюлди.

Йўлбарсбилка билан Ань-ин баравар эгилиб, таъзим қилдилар.

— Қандай юмиш билан келдинглар?

— Ўнбоши доvonлик аёлни асир туширибди. Мен уни хотинликка олмоқчи... олсам девдим. Агар ўнбошига буюрсангиз...

— Тортиб олмоқчимисан?

— Тўплаган олтинларимни ҳаммасини бераман...

— У маҳаллий аҳолидан. Ундан доvonликлар тилини яхшигина ўрганса бўлади, — гапга аралашди. Ань-ин.

— Демак, у биттангизга хотин, иккинчингизга тил ўргатувчи бўлади! Шундайми?

— Ҳа, шундай! — бир қадар ўнғайсизланиб жавоб қайтарди Ань-ин.

— Ўнбоши жинояти учун ҳукм қилинганларданми ёки отликларданми?

— Ҳукм қилинганлардан! — деди шартта Ань-ин, сўнгра жим бўлиб қолди. Чунки унинг ўзи ҳам шундайлардан эди...

— Яхши, ола қолинглар!

Иккала тилмоч ҳам ишлари ўнгидан келганини тушундилар: агар асира "отликлар" деб номланган шэнбинларнинг ўнбошиси кўлида бўлганида қарам юрт шэнбинларини хафа қилмаслик учун доvonлик аёлни тортиб олишга руҳсат бермасди. Яхшиямки асира ханлик жиноятчининг кўлида!

Цзянцзюннинг буйруқларини бажарилишига масъул сяовэй ёнида иккита соқчи шэнбинни олиб, тилмочлар ҳамроҳлигида асира яширилган ҳовлига жўнади. Улар ўз вақтида келган эканлар. Чжэн Чжэ иккита шэнбин ёрдамида асирани қаёққадир судраб кетаётганди. Аёл жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатарди. Унинг кўйлаги далвай-далвай йиртилиб кетган, оппоқ бадани кўриниб турарди. Цзянцзюннинг соқчилари келганларини кўриб, Чжэн Чжэ билан унинг икки шэнбини саросималаниб тўхтадилар. Бўтакўз ҳовли дарвозасидан

кириб келганларга ҳанг-манг, айна вақтда ҳайиқиб қарай бошлади.
— Синглим, биз сени қутқазгани келдик! — деди Йўлбарсбилка чала довонча тилда.

Бўтакўз Йўлбарсбилканинг гапини дарровда англаб етмаган бўлса ҳам, она тилидаги гап унга далда берди. У карахт уйқудан чўчиб уйғонгандек қиёфада йиглаб юборди,

— Банди аёл тилмочлар кўлида бўлади, уларга керак экан. Цзянцзюнь буйруғи шундай! — деди сяовэй.

— Бермайман! Цзянцзюнь хузурига ўзим бораман! Бу мени ўлжам!
— деди муштини сиқиб Чжэн Чжэ.

— Агар каллангдан жудо бўлишдан қўрқмасанг боравер! Буйруққа бўйсунмаганинг учун сени ўнбошилиқдан бекор қиламан!

Сяовэй шу топдаёқ Чжэн Чжэнинг ўрнига бошқа шэнбинни ўнбоши этиб тайинлади.

— Олиб кетаверинглар аёлни! — деди янги тайинланган ўнбоши тилмочларга юзланиб.

— Юр бизминан, синглим, — дея Бўтакўзни нарироқдан чақирган Йўлбарсбилка яқинлашиб, аёлнинг тирсагидан тутди-да, уни дарвоза томонга ундади.

Йўлбарсбилка билан Ань-ин Бўтакўзни ўзларини кичкинагина пастак хоналарига бошлаб келдилар. Бўтакўз қачон "бор, энди уйингга кетавер", дейишларини кутарди. Ювиниб олиш учун унга сопол тоғора, кўзачада сув, кийинишга Хань шойисидан кийим-бош келтириб бердилар. Бўтакўз шойи кийимларни кийишдан бош тортди. Йўлбарсбилка аранг аллақадан Довон бўзидан тикилган нимдош кўйлак топиб келди.

— Мени қачон бу ердан қўйиб юборасиз? — сўради Бўтакўз халоскорининг кўзига тик боқиб.

— Шошилма! Бари бир сени йўлда худди ановиларга ўхшаган ярамаслар тутиб олишади. Эршига йўл олганимизда, уйингга ўзим элтиб кўяман.

— Мен кентга чиқишим керак. Эримни излаб топаман.

— Нималар деяпсан?! Эркакларингдан бирортаси ҳам тирик қолмаган-ку ахир!

— Эримни ўлигини бўлсаям топишим керак! Бари бир чиқаман ташқарига! — туриб олди Бўтакўз йиглаб.

— Ҳамма жасадлар кўкшаал дарёсига улоқтириб, юборилган!

— Ярамаслар! Тоза сувди ифлослабдилар-да. Бу қилмишларингга

Сариқ аждар ҳамласи

Ахурамазда сизларди қаттиқ жазолайди! Олов пуркаб жизгинак қилади ҳаммаларингди!

– Ахурамазда чинжинлар устидан ҳам ҳукмрон деб ўйлайсанми?

– Тангринглар ким ўзи?

– Кўк тангри!

– У бизди ҳам тангримиз!

– Ўшанчунам мен сени қутқардим-да ўзимизникисан деб!

– Унда, нимага сиз уларминан?

– Кейин тушунасан. Мен уйғурман. Чинжинлар бизни гаогюй дейишади. Мен туғилган жойда чинжинлар ҳам яшашарди. Мен уларни тилини ёшлигимдан биламан. Шу учун улар мени тилмоч қилиб олишди.

– Хотин, бола-чақангиз қаёқда қолди?

– Мени ҳеч кимим йўқ. Ҳеч қачон уйланган эмасман. Бутун умр ўзимизникилардан учратиб қолсам уйланаман, деб юрган эдим. Мана, сен топилиб қолдинг!

– Ҳа, мана нима учун мени анови баттоллар кўлидан ажратиб олган экансиз. Уйимга кетишга йўл қўймаётганингизни сабабини энди тушундим! Йўқ, ҳеч қачон бундай бўлмайди. Эй, эссиз болаларим-эй! Ҳозир йиғлаб-йиғлаб мени интизор кутаётгандир-сизлар?! Мен бўлсам, бу ерларда саргардон... Йўқ, мен бу қафасдан яқинда қутулиб, сизларди ёнингизда бўламан! Эй, улуғ тангрим Ахурамазда! Кўмак бер менга, қутқаз бу тутқиндан, бу ердан... бу кўринмас занжирларни парчалаб чиқиб кетишимда ўзинг куч ато эт!

– Тинчлан, куйинма! Мени кўмагимсиз бу ердан чиқиб кетолмайсан, – деди Йўлбарсбилка ҳар бир сўзни чертиб-чертиб. – Агар болаларингни кўриш ниятинг бўлса, сўзларимга қулоқ сол! Мен сенга фақат яхшилик истайман!

– Мен сиздиям, бошқа бировдиям хотини бўлолмайман, яхшилаб эшитиб олинг!

– Сен ҳали ёшсан. Эринг ўлдирилган. Кимгадир эрга чиқишинг...

– Ўламан, аммо ҳеч қачон!

– Яхши, мен сабр қиламан. Сен тинчлан, сўнг ўйлаб кўрарсан. Аммо бу ҳовлидан ташқарига чиқа кўрма! Дарвозадан бошингни чиқарган заҳотинг тутиб олишади-да, қуёндай бўғиб олиб кетишади. Мен сен билан бир том тагида яшаб турсам, чинжинлар назарида бир ўринда ухлаётгандек бўламиз, улар сени мени хотиним деб билишади. Йўқса... Кўриб турибсан-ку, бу ерда аёл дегани анқони уруғи...

Бўтакўз бошқа гапирмади. Йўлбарсбилка кигиз устига қовума тўшак ташлади-да, унинг бир четига чўзиларкан, устига чопонини ёпиб олди. Бўтакўзга ёпиқиш учун юпқа шойи кўрпачани қолдирди. Қорачироқ пилиги ёниб бўлиб, ўчди. Бўтакўз Йўлбарсбилкадан ҳадиксираган кўйи ўрнидан туриб, оёқ учида уй деворининг тепароғидаги даричага яқин келди. Одамлар тақдирига бефарқ қарайдиган ой ҳам совуқ тунда ёлғизликдан азоб чекаётгандек хира нур сочарди. Ҳеч қачон Бўтакўзга ой бу қадар рангпар кўринмаганди. Эҳтимол, ҳозир ўғлим ҳам, қизим ҳам бу ердан жуда узоқдаги тоғ овулида худди шу ойга қараб туришгандир, эҳтимол, улар мени соғиниб, йиғлашаётгандир? — ўйлай бошлади Бўтакўз. — Эҳтимол, чол қайнотам болаларимни ухлатиб, устларига ўзининг иссиқ пўстинини ташлаб қўйгандир? Қамчи ҳозир қаерда экан, қани уни жон-дилидан суюдиган ўша вафодор эри? Наҳотки, у чиндан ҳам ўлган бўлса, жасадини дарёнинг совуқ суви узоқ-узоқларга оқизиб кетган бўлса? Нима, Бўтакўз энди эрини бошқа ҳеч қачон кўролмайдами? Наҳотки у мана шу чўрткесар уйғурнинг хотинига айланса? Бўтакўзни у раҳмдиллик қилиб эмас, ўзи учун қутқазиб олган экан-да? Бу уйғурни ўлдириб, қирма-қир бўлса ҳам уйига, болалари ёнига жўнаб қоларди-ю, аммо... афсуски, бу совуқ башарали уйғур ҳақ, у тўғри гапни айтяпти. Агар у бу ердан якка чиқса... Яхшики, уйғур инсофли экан, унга ташланмаяпти, уни зўрламаяпти. Зўрламоқчи бўлса, Бўтакўз уни ўлдириб ташларди... Кейин нима бўларди? У ҳеч қачон болаларини ҳам, овулини ҳам кўролмасди!

Ой ботиб, уй ичидаги қоронғилик янада қуюқлашди. Бўтакўз совуқдан қалтираётганини сизди. Йу кенти баланд тоғда жойлашган. бу ерда куз эрта тушади. Бўтакўз тахтасиз даричанинг рўпарасидаги бурчакка бориб ўтирди. Шэнбинларнинг тажовузидан кўрқув, ҳар бир нарсадан, ҳар кимдан ҳадиксираш кейинги кунларда Бўтакўзга уйку бермаган эди. У фақат кундузлари хиёл мудраб оларди-да, кечалари мижжа қоқмай чиқарди. Чарчоқ ўз кучини кўрсата бошлаганди. Бу уйғурга ҳам ишониб бўлмаса-да, ҳар ҳолда унинг ёнида, бу ерда Бўтакўзнинг хавотири, ҳадиги бир қадар пасайди. У бурчакда қисилиб ўтирган кўйи, уйкуга кетди. Эрталаб уйғонганида оёқлари шойи кўрпача билан ўраб қўйилганини кўрди. Тепасида эса, уйғур термилиб турарди. Аммо бари бир Йўлбарсбилка Бўтакўзга илгаригидек ёқимсиз, совуқ бўлиб кўринди.

ЖАНГСИЗ БОШЛАНГАН УРУШ

Шу кунлари Довон ихшиди Сўх дарёсига қурилган тўғонни бориб кўрмоқчи бўлаётганди. Тўғон яқинида унинг шаънига кўрғон қурилган бўлиб, Муғкўрғон дея аталганди. Икки депарага сув тақсимлаш пайтлари тартиб сақлаб турадиган ясовуллар ўша кўрғонга жойлаштирилганди. Илгарилари сув дастидан тез-тез жанжал, муштлашишлар бўлиб турар, ҳатто баъзан қон ҳам тўкиларди. Тўғон мустаҳкамланиб, кўрғон қуриб битказилгандан сўнг, сув тақсимоотидаги келишмовчиликлар бартараф этилгандек бўлди. Муғува буни ўзи кўрган чоранинг самараси деб ҳисобларди.

Муғува Эршида тахт вориси, укаси Нишонни қолдириб, донгдор беклар қуршовида Муғўғлон кенти орқали Довоннинг ғарбида жойлашган депараларга йўл олди. У қазилаётган ариқлар, тўғонларни кўздан кечирмоқчи. Айни вақтда, Муғува ўзининг халққа яқинлигини, тўғрироғи, халқпарварлигини намоён қилиши керак. Муғуванинг назарида фуқаро мушкулини осон қилиш зарур тадбир. Умуман, ҳар қандай ҳукмдор кези келганда ўзини халқпарвар, халқнинг отаси қилиб кўрсатиш имконидан фойдаланишни унутмайди! Ҳатто, фуқаро бошига солган кулфатини ҳам ҳукмдор шу халқнинг манфаати, оқойишталиги йўлида кўрилаётган зарур чора, деб кўрсатади.

Ихшид сафардалигида Нишон деярли ҳамма вақтини Аркдаги саройда Эрши кенти беги Сиртлонбек билан бирга ўтказди. Улар ҳеч қаёққа чиқмасдан, ҳеч кимни қабул қилмасдан алланималар тўғрисида узоқ суҳбатлашишар, кенгашардилар. Уларнинг махфий кенгашини рухсатсиз, ҳовлиқиб кирган эшикоғаси бузди:

– Чопар! Иккита... Йу кентидан... У ерда чинжинлар! – хабар қилди эшикоғаси нафаси бўғзига тикилиб.

Нишоннинг бадани жимирлаб кетди. Аммо у ўзини дарров тутиб олди.

– Чопарлар қаерда? – хотиржам сўради у.

– Шу ерда, эшик орқасида.

– Киришсин!

Остона ҳатлаган чопарлар таъзим бажо келтиргач, ерга тиз чўкдилар. Уларнинг кўллари ҳамон кўксиларида эди. Узоқ йўл азоби, чарчоқдан чопарларнинг кўзлари қизариб, киртайган, юзлари заъфарон эди.

– Гапиринглар! – буюрди салобат билан Нишон.

– Улуғ ихшид! Бизди ўнбоши юборди. Йу кентини чинжинлар куршаб олган. Шуниси сизга биддиришди буюрди.

– Сизлар... Чинжинларни ўз кўзларингминан кўрдингларми?

– Биз ўзимиз кўрганимиз йўқ. Биз Йу кентидан ярим кунлик йўлда... берида эдик. Бизди ёнимизга кентдан ярадор бўлган чопар келди.

– Йўлтўсарлар бўлишмасин тагин?

– Қайдам. Ўнбоши бизга буюрганини, у ёқдан чопар келганини айттирди.

Нишон зимдан Сиртлонбекка назар солди, унинг юзида мамнун табассум жилваланади. Тахт вориси қовоғини уйиб олди. Наҳотки Сиртлонбек ниқобланишни ҳам билмаса?! Фаҳмлаб қолишлари мумкин-ку ахир! Одамлар уни бекорга чивир демас эканлар-да!

Ўзини ўнглаб олган Сиртлонбек ҳам Нишонга ўхшаб қовоқ уйида, ўзини зўр ташвишга тушгандек кўрсата бошлади.

– Бу хабар тўлиқ аниқланмагунча Аркдан ташқарига чиқмайсизлар! – буюрди Нишон чопарларга.

Эшикоғаси чопарларга "юринглар" маъносида имо қилиб, ташқарига йўналди. Чопарлар унинг орқасидан эргашдилар.

Нишон Сиртлонбек билан холи қолгач, олтин тахтнинг ён суянчиғига тирсагини тираб, кўкрагини баландроқ кўтарди. Унинг гердаяётганини фаҳмлаган Сиртлонбек мўлтониликка ўтди.

– Чопар сизни ихшид деб ўйлади! Бу яхши аломат! Адолат қарор топишига оз қолди!

– Секинроқ! Подадан олдин чанг кўтарма! Ҳозир бундан кейинги режаларимизни пухталаб олишимиз керак! Орқага қайтиш йўқ энди! – деди ўйланиброқ, буйруқ оҳангида Нишон.

Сиртлонбек билан маслаҳатни бир жойга қўйган Нишон ўнбоши юборган чопарларнинг хабарини текшириб, аниқлаб келиш учун эртага эрталаб Йу кентига чопарлар юборишга қарор қилди. Нишон юборадиган чопарлар ҳамма нарсани ўз кўзлари билан кўриб келишлари керак, йўл-йўлакай тарқаган овозаларни тўплаб, ярим йўлдан қайтиб келолмайдилар. Нишон аниқ маълумотга эга бўлгачгина, акаси Муғувага чопар юборади. Ихшид йўлдалигидаёқ Нишон тахтни эгаллаган бўлади!

Нишон кўрган барча эҳтиёт чораларга қарамай, Йу кентини шэнбинлар эгаллагани ҳақидаги хабар бутун Довон бўйлаб яшин тезлигида тарқалган эди.

Сариқ аждар ҳамласи

Бу шумхабар ихшид тўхтаган Водил аҳолиси қулоғига ҳам етиб келди. Муғува атиги уч кун илгари катта чинор тагида дам олиб, бу қадимий қишлоқнинг қоқ ўртасидан ҳайқириб оқадиган сойнинг муздек сувлари тошдан-тошга урилиб, кўпириб, шовиллаб тез оқишини завқ билан томоша қилган эди. Ҳаммаёқ осойишта, тинч эди....

Шу пайтгача водилликлардан ҳеч ким лоақал бирор марта бўлса ҳам Хань кишисини кўрган эмасди. Бошқа қишлоқлар аҳолисидек водилликлар ҳам ханликлар тўғрисида турли-туман, ҳайратингиз гаплар эшитишган, ханликлар чинжинлар ҳам деб аталармиш, улар паст бўйли бўлар эканлар, нуқул кулиб гапирармишлар, илону бақаларни ҳам еяверарканлар, чинжинларнинг кўзи иккита эмас экан, пешоналари устида битта, катта кўзи бормиш... Илгари ҳеч кимга маълум бўлмаган ўша сирли халқ ҳа йўқ-бе йўқ энди Довонга бостириб келаётганмиш!

Безовталанган водилликлар одатда муҳим ишлар ҳал этиладиган чинор тагига тўпландилар. Соё бўйидаги супалар устига тўшалган бўйраларда кексалар, ўрта ёшлилар чордона қуриб ўтирдилар. Ёшларнинг бир қисми супалар четига омонатгина чўкишди, бошқалари — жой тегмаганлари эса тикка турардилар. Ханлар тўғрисида ҳар ким ўз билганини ўртага ташади.

— Айтишларига қараганда, бизни юртга яъжуж-маъжужлар ёпирилиб келаётганмиш, — гап бошлади ёши қирқлар чамасидаги мўйловли одам.

— Йўқ, Жўра, ундай эмас! — эътироз билдирди бошқа кимдир. — Яъжуж-маъжужлар одамлар эмас. Улар чигирткага ўхшаганроқ махлуқлар бўлса керак. Чинжинлар минг қилсаям одамлар-ку ахир!

— Яъжуж-маъжужлар одамга ўхшаб юрадиларам, чигиртка сингари учадиларам, — деди суға ўртасида ўтирган чол. — Улар йўлда нима учраса еб-ямлаб келанерадилар. Яъжуж-маъжужлар қадами етган жой тақирга айланади, ҳеч нарса қолмайди. Яъжуж-маъжужлар суяқлардиям еб кетаверади. Энг орқала келаётганлари, ҳеч нарса қолмагани учун, тошлардиям кемираверади!..

— Яъжуж-маъжужлар худди мана шу чинжинлар-да! — бўш келмади Жўра.

— Ундай бўлса, Жўра, қани уларди йўлига чиқ, кўрамиз, сени суягингням еб кетишадими ё йўқми? Ўшанда сенга айтамыз чинжинлар яъжуж-маъжужми, йўқлигини! — ҳазил қилди кимдир. Ўтирганлар орасида енгил кулги кўтарилди.

— Ҳозир ҳазилди вақти эмас, — деди жиддий оҳангда бошқа чол. —

Тез орада ихшид қайтиб, Эршига ўтиб кетса керак. Модомики чинжинлар Йу кентини босиб олган эканлар, қирғин бўлиши турган гап! Тезроқ буғдойларди ўриб, йиғиштириб олиш керак, йўқса...

Водилликлар экин-тикинни йиғиштириб, қиш тараддудини кўрмоқ, кеч куз, эрта баҳордаги ёғингарчиликларда чакка ўтмаслиги учун уй томларини сувашга неча кун зарурлигини чамалаб кўра бошладилар. Яқин орада водилликларни қуролланиб, тез отланинглар, дея чақириб қолишлари ҳам мумкин эди.

– Чинжинлар Йу кентидан бери ўтолмайдилар. Эрон шоҳлариям, шоҳли Искандарам Довонга яқин келганлар-да, сўнг орқага қайтиб кетишга мажбур бўлганлар. Водий ичкарасига киришга уларди юраги дов бермаган! – ўз фикрини айтди суҳбат бошлангандан бери жим ўтирган ўрта ёшли қорасоқол киши.

– Чинжинлар жуда кўп дейишади, улар форсларданам, шоҳли Искандар халқиданам кўп эмиш, – гапга гап улади ҳамқишлоқларига буғдой ҳосилини тезроқ ўриб олиш ҳақида эслатган чол. – Мен яқинда Муғўғлонда бўлганимда бир савдогарди учратиб, уминан гаплашдим. У дунёни ҳамма жойида бўлган экан, Қашғардаям. Уни айтишича, чинжинлар шунчалик кўп эмишки, агар ҳар биттаси биттадан нина ташлаб ўтса, қудуқ тўлиб кетармиш!

Сўнг гап ханликларнинг сон-саноксизлиги тўғрисида борди.

– Мени эшитишимча, чинжинларди бош кентидан эрталаб бизди сойданам каттароқ дарё оқиб чиқар эканда, тушга яқин куриб қоларкан. Бу дарё уларди эрталабки ахлатларидан пайдо бўлар экан.

– Улар жуда қайсар бўлармиш. Жангга бораётганларида у ёқ-бу ёққа бурилмай, тўппа-тўғрига кетаверармишлар, йўлда учраган ариқ, сой, дарё, жарликларга тушиб ўлганлари устидан босиб ўтиб кетаверарканлар.

– Жуда соз! Бизда жарликлар, дарёлар оз эмас.

– Айтмадимми улар яъжуж-маъжужларданам баттарроқ деб, – гапини маъқуллади Жўра пайтдан фойдаланиб.

– Сен бошда, одамлар эмас, яъжуж-маъжужлар келяпти девдинг. Қайсарликда сен чинжинларданам ўтиб тушасан асти!

Яна енгил кулги кўтарилди-да, ҳамма бирдан жим бўлиб колди. Сойнинг нариги қирғоғидаги йўлдан ихшид бир неча мулозимлари билан ўтиб кетаётганди. Муғува пешонасида катта оқ қашқаси бор саман аргумоғида, унинг орқасидан эса беклар учқур отларда елиб борардилар. Водилликлар ихшидга таъзим бажо келтирдилар. Аммо ташвишли, оғир ўйга толган Муғува уларни кўрмади ҳам.

Сариқ аждар ҳамласи

Эгарда ҳам тахтдаги каби бемалол, беҳадик ўтирган Муғува Ханга боғлиқ ҳамма воқеаларни хаёлидан бир-бир ўтказиб борарди. Хань мамлакатидан келган биринчи элчи Чжан Цянга алоқадор нимаики бўлса, эсида яхши сақлаб қолганди. Элчининг гапига қараганда, у Довонга туячиларни, ханликларча айтганда, юечжиларни қидириб келиб қолган ва бу ердан хоқон ўрдаси томон жўнаб кетган. Чжан Цянь Ханнинг Довон билан фақат савдо қилишдан бошқа мақсади йўқ деб ишонтиришга уринди, ишонтирди ҳам. Ундан кейин келган элчилар ҳам худди шу фикрни тасдиқлаганлар. Аста-секин Хань билан савдо алоқаларининг йўлга қўйила бошлангани ҳам тўғри. Бу йиллар мобайнида Хань мамлакатига борадиган карвон йўлининг барқарор ва қулай бўлишини таъминлаш учун Муғува талайгина чоралар ҳам кўрди: ҳар бир кўним жойда тунаш учун кўриқланадиган бекатлар, дарёлар ва сойлар устига кўприклар қурдирди, йўл бўйига жойлашган кентлар оралиғида чопарлар орқали доимий алоқа ўрнатди. Бу ишлари учун Хань элчилари уни кўкларга кўтариб мақтадилар. Улар Хань ҳукмдори ҳам худди шундай қилаётгани, қилажагини билдирарканлар, Осмонўғли бошқа майда эл ҳукмдорларини ҳам Узун карвон йўлини мустаҳкамлаш учун қўлларидан келган ҳамма ишни қилишга ундаётганини айтдилар, Афсуски, бурунги йили кўрс элчи ўлдирилиши ўзаро муносабатларга путур етказди. Наҳотки кераксиз қон тўкишининг олдини олиб бўлмаса?! Бордию бу шумхабар нотўғри бўлса-чи? Эҳтимол, Йу кентига йўлтўсарлар тўдаси ҳужум қилгандир? Муғува ҳамон Хань Довонга бостириб келишига, кела олишига ишонмасди, тўғрироғи, ишонишни хоҳламасди, Довон душман келолмайдиган, босиб ололмайдиган мамлакат, деган ишонч унинг онгига чуқур ўрнашиб қолганди. Худди шу ишонч важдан у ўз вақтида Ханга элчилар юбориб, унинг қўшини тўғрисида маълумот тўпламаганди. Муғува ҳам бошқа жуда кўп ғарб ҳукмдорлари сингари Хань тўғрисида унинг элчилари айтишган маълумотлар орқалигина биларди. Мана энди у ҳайрат бармоғини тишлаб, аттанг қиляпти. Хань қўшини қандай қуроллангани, қай тартибда, қандай усулда жанг қилиши тўғрисида ҳеч нарса билмас экан-ку! У аниқ билган бирдан-бир маълумот шундан иборатки, чинжинлар, уларнинг шэнбинлари эгарда зўрға ўтира оладилар, бинобарин улардан кўпи жанг пайти от бошқаришга жуда нўноқ. Улар минган ҳун отлари чопишда Довон арғумоқларидан орқада қолиб кетади. Ҳужум қилган ёв қўшини тўғрисида у билган маълумот шундангина иборат! Ихшид ўзича, зора шэнбинлар ҳужуми тўғрисидаги хабар ёлғон чиқса, дея умид қилишдан бошқа иложи йўқ эди.

Ўйлаган сари ўйининг тагига етолмасди Муғува. Шубҳа-гумонлар ич-этини тирнарди: нега укаси Нишон унга дарҳол чопар юбормади? Эҳтимол, у аллақачон ҳеч қандай шэнбин-пэнбин ҳужум қилмаганини аниқлаб улгургандир? Йу кентига Чжэ Лин элчилари гуруҳидаги ўлдириб юборилган ханликларнинг кийимини кийиб олган йўлтўсарлар ҳужум қилган бўлишлари ҳам мумкин. Кент беги шошиб қолиб, уларни Хань қўшини деб ўйлаган эмасмикан?! Кент беги у йўлтўсарларни товукхонага кирган тулкиларни қувгандек тумтарақай қилиб юбориш ўрнига ўзи кўрғонга писганда, бу ёққа чопар юборган бўлса керак. Кўрққанга қўша кўринади, деганлари шу-да!

Муғува Эршига, ўзининг Арк саройига олдиндан чопар юбормай, тўппа-тўғри кириб келди. Нишон акаси келаётганидан энг сўнгги нафасда хабар топгани учун уни баланд қуббали, катта, ўтовсимон хона эшиги олдидагина қаршилай олди.

– Тўғримми шу?.. – ҳатто саломлашмасданоқ сўради ихшид.
– Ҳа, тўғри шекилли...
– Нега менга чопар юбормадинг?
– Бу ҳақда мен... фақат одамлар оғзидан... эшитдим холос, – дудуқланди Нишон. – У ёққа юборган чопарларим ҳали қайтгани йўқ.

Худди шу пайт етиб келган чопарлар, отдан сапчиб тушиб:

– Йу кенти чинжинлар қўлида! – дея ахборот беришди.

Муғува ҳам, Нишон ҳам чопарлардан бошқа ҳеч нима сўрамадилар. Ҳаммаси аён эди. Муғува юзи билан соқолини қайта-қайта силаб қўйди. У тамом бўшашиб, ичкарига, катта хонага кираётганида қалқиб, эшик тирқишини ушлаб қолди.

Ўнгкўлбеги Мўдтой ихшид билан бирга келган эди. У Муғувадан уч-тўрт қадам орқада қолиб, чопарлардан сўради:

– Яна нима биласизлар?

– Уларди отлик чақир... шэнбинлари кент атрофида изғиб юришибди экан! У ёқдан қочиб келганлар гапига қараганда, рўпара келган довонликларди тутиб олиб: "Қаерда ғалла, отларга ем, хашак бор, айтасан" деб қийнаётганмишлар. Одамларди иссиқ кийим-бошлариниям тортиб олиб қўйишяптикан.

Мўдтой ичкарига, ихшиднинг ҳузурига кирди.

– Менам шундай деб ўйлагандим, – деяётган эди шу пайт Муғува укасига қараб. – Иккаламизам нари борганда, бир-икки тўда йўлтўсарди қилган босқини бу деб билган эканмиз... – Сўнг ихшид

Сариқ аждар ҳамласи

Мўдтойга мурожаат этди: — Қани, ўнгқўлбеги қандай фикрда?

— Барча кентлар, депараларга дарҳол чопар юбориш керак. Беклар бу ёққа чақирларди, ясовулларди жўнатсин. Ўзлари эртага кенгашга етиб келишсин.

— Нишон ўзи юборган чопарлар қайтиб келишини кутиб, кенгаш чақирмаган экан, — Муғува укасининг қилмишини яна бир бор оқламоқчи бўлди.

Янаги кун Довоннинг ҳамма кент, депара беклари тўпландилар. Кенгаш қисқагина бўлди. Довондаги ҳар бир хонадондан биттадан чақир юборишга келишилди. Чақирларнинг ҳар учтасидан биттаси уч кун ичида кечикмасдан Кўгарт довонига етиб боришлари лозим, ихшид пойтахтга қайтиши биланоқ улар ёв йўлини тўсиш учун юборилган илғорга бориб қўшилишлари керак. Жўнатилаётган чақирларнинг ҳар ўнтасида биттадан ўтов, ҳаммаси учун энг камида бир ойлик озиқ-овқат ғамланган бўлиши шарт. Селат беги ўз минглигини Қашғар йўлидан уч кўним нарига юбориши зарур. Чақирларга юзбошилар, ўнбошиларни депара, кент бекларининг ўзлари тайинлашлари мақсадга мувофиқ деб топилди. Кўшинбоши, мингбошиларни депара беклари, уларнинг ўғиллари, укалари ичидан тайинлаши керак. Ўн минг чақир бошлиғи — туман оғаларни кенгаш тайинлайди. Аммо бундан олдин одатда Кўшинбоши сайланади.

Анъанага кўра жанг-жадал пайтлари ихшиднинг ўзи ё унинг ўғилларидан ёки укаларидан бири Кўшинбоши бўларди. Агар ихшиднинг яқин қариндошлари орасида бу борада лойиғи топилмаса, ихшид ўғиши (қабиласи)даги бошқа бирорта уруғ бегини, буни ҳам имкони бўлмасагина ноилож бошқа ўғишдан Кўшинбоши сайланарди, чунки бошқа ўғишдан чиққан Кўшинбоши тахтни эгаллаш ҳаракатига тушиб қолган ҳоллар ҳам бўлиб турарди. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди! Чунки тахтни бошқа бировга олдириб юбормаслик ёвни она тупроқдан қувиб чиқаришдан кам аҳамиятга эга эмас! Бу гал Муғуванинг тахтдан кўнгли тўқ эди. Унинг ўзи ҳам, укаси Нишон ҳам, ўғли Муғўғлон ҳам Кўшинбоши бўлиши мумкин. Муғлар насли ҳеч кимга тахтни бой бериб қўймайди!

Чамаси, Муғува Кўшинбошилиқни зиммасига олмоқчи эмас. Бундай жавобгарликни у укаси ёки ўғлига топширмоқчи шекилли. Хўш, қайсинисига? Беклар ихшиднинг фикрини билолмаётибдилар. Муғува ҳар доим алоҳида, ўзига хос мулоҳаза юритарди. Унинг режалари дуруст натижа берган пайтлар беклар ихшидни кўкларга кўтариб мақтардилар. Бу гал ҳам ихшид тўғри қарор қабул қила

олармикан? Муғува ҳар учалалари – мавжуд ва бўлажак икки ихшиднинг режа-тадбирларини бирлаштириб, бир мақсадга йўналтирмоқчи! Шунинг учун ҳам агар бу гал Кўшинбошилиқни Нишон бажарса, маъқул иш бўлади. У тахт вориси, демак акасидан, Муғувадан кейин тахтни эгаллайди, бинобарин қўлга кирай деб турган тахтни қаттиқ ҳимоя қилади, жон-жаҳди билан ёвни қувиб солишга уринади. Муғўғлон эса ҳозирги ихшиднинг содиқ ўғли, Нишондан кейинги тахт вориси сифатида аждодларидан мерос ҳокимиятни эгаллаш учун, муқаддас тахтни қутқазиб қолиш йўлида шердек олишади. Унинг ўзи, Муғува эса ихтиёридаги ихшидлик ҳокимиятининг бор кучини қўшинни тайёрлаш, таъминлаб туриш ишига сафарбар қилади. Шунингдек, Муғува ҳар қайси бекнинг оёқ олишини ҳушёр назорат қилиб туриши зарур, токи улар тахтга кўз олайтирмасинлар ёки уларнинг айримлари ажралиб чиқиб, алоҳида ихшидлик барпо этишга уринмасинлар. Ахир, Довон яқиндагина – Муғуванинг бобоси, аристойлар ўғшининг бошлиғи давридагина, у улуг зотнинг теран заковати туфайли ягона ҳокимиятни тан олувчи яхлит мамлакат бўлиб шаклландику! Аргу ўғшининг бошлиғи ўнгқўл беги Мўдтой ихшид бўлиб олиш ниятида эмаслигини ким аниқ айта олади?!

Сўғдийлар¹чи? Улар доим ажралиб чиқиб, ўз бекларидан бирортасини ихшидликка кўтариб, Қанд ёки Гесойни ғарбий Довоннинг бош кенти, пойтахти қилиб олишни чамалаб юрадилар. Туячилар, шунингдек кейинги эллик-олтмиш йил мобайнида анча кўпайишиб олган уйғурлар, яқинда келиб қолган бошқа уруғлар... аристойларни ҳам, аргуларни ҳам қўллаб-қувватлашлари, сал баҳона билан уларнинг ёнини олишлари мумкин. Улар учун бу иккала ўғиш ҳам баб-баробар яқин, қариндош. Агар ўртада тахт талашуви бўлмаганда аристойлар билан аргулар бир эл, бир халқдай яшардилар. Аристойлар сўғдийлар билан ҳам оға-ини бўлиб, улар билан аллақачондан бери қуда-андачилик қилиб, аралашиб кетишган. Модомики, Довон олақуроқ ўғишлар, уруғлар, элатлардан иборат экан, ихшиднинг вазифаси қўл остидаги беқлар тизгинини бўшаштириб юбормай, маҳкам ушлаб туриш! Шундай қилганда, фақат шундай қилгандагина, душманни қувиб юбориш ҳам, тахтни қўлдан бой бериб қўймаслик ҳам, мамлакатни олғир, бебош беклар парчалаб юборишларига йўл қўймай бутунлигича сақлаб қолиш ҳам мумкин! Муғува ўз уруғи, болалари, неваралари, чевараларининг

¹Сўғд – Зарафшон дарёси ва Қашқадарё воҳаларида жойлашган давлат.

Сариқ аждар ҳамласи

Довон тахтида имкон борича узоқроқ ўтиришлари учун замин яратиб кетиш тўғрисида ҳам бош қотириши керак!

Муғуванинг фикрлаш доираси қабилачилик-уруғчилик анъаналари билан чекланиб қолгани учун ука акага қарши чиқиши, ҳатто қўл кўтариши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтиролмасди. У Довонга кўз тиккан душманнинг ниҳоят маккорлигидан, турли қабила беклари орасидагина эмас, ҳатто бир қориндан талашиб тушган ака-ука ва ниҳоят, ота билан ўғил ўртасида ҳам низо келтириб чиқара олишидан мутлақо беҳабар эди. Энг суюклилиги боис тахт вориси этиб белгилаган укаси Нишон – аждодлар руҳини ҳам ҳурматламай, хиёнат қилишгача бориб етади деб ўйлаши мумкинмиди Муғува? Кенгаш муҳокама учун ортиқча вақт кеткизиб ўтирмай, душман босқини муҳлатига Нишонни Қўшинбоши этиб сайлади. Арғу ўғишининг бошлиғи, ўнгқўл беги Мўдтойнинг тўнғич ўғли Чағрибек кенгашда қатнашаётган барча бекларнинг розиликлари билан Қўшинбошининг ёрдамчиси қилиб тайинланди. Арғуларнинг қиличбозлик, камон отиш, умуман моҳир жангчиликлари ҳаммага маълум. Бу жиҳатдан улар бошқа довонликлардан устун турадилар. Мўдтой ўғилларининг жанг сирларини ўрганишларига алоҳида ҳафсала қилган, Чағрибек саркарда бўлиб етишаётганди. Довоннинг донғи ҳатто Чингача этиб борган учқур отлари ҳам даставвал арғуларда, уларнинг тоғларида урчитилган. Қадим замонлардаёқ байталларини ёввойи тоғ отлари билан чатиштириб дастлабки узун оёқли учқур отлар, кейинча Осмон отлар номини олган тулпорларни кўпайтиришни ҳам арғу ўғишидагилар урф қилгандилар. Шу сабабдан бу отлар арғу отлари маъносида арғумоқлар дейилади.

Кенгаш ясовулбеги Қундузбекни, Эрши кенти беги Сиртлонбекни, Мўдтойнинг иккинчи ўғли Қарчиғайбекни ва яна тўртта депара бекларини ҳали тўпланмаган қўшинга туманоға (ўн минглик бошлиқлари) этиб тайинлашга розилик билдирди. Қўшинбоши Нишон, шунингдек Чағрибек, Қундузбек ва Қарчиғайбеклар кенгаш тугаши биланоқ кейинги бир кечаю кундузда тўпланган ҳали кам сонли чақирлар бошида Кўгарт довони ва Селат йўли томонга жўнаб кетдилар. Қолган туманоғалар лоақал икки мингтадан чақир тўплаганларидан сўнггина улар орқасидан этиб боришлари керак. Бутун Довон шэнбинларни Йу кентида ёки Кўгарт довонининг нариги томонида – Йенчу Ўғиз дарёси бўйида тўхтатиб қолиш, қандай бўлмасин душманни Эршига киритмаслик чорасини кўришга бел боғлади.

Кўшинбоши Нишон Йу кентини босиб олган Хань кўшинининг келиши кутилган катта Кўгарт йўлидан юрди. У билан бирга Кундузбек ҳам борарди. Икки минг чақирлар бошида Чағрибек укаси Қарчиғайбек билан Селат орқали Ойтол-Олойкўл йўлидан боришди. Уларга Селат бегининг бир минг чақирлари ҳам кўшилди. Чағрибек Қашғар чегарасидаги Олойкўлгача етиб бориши лозим эди. Аммо унинг фикрича, душман фақат Кўгарт йўлидан юриши керак, чунки у энг яқин йўлликдан ташқари қулай ҳам эди. Чағрибек ҳар эҳтимолга қарши бир мингликни чегарагача бориш учун юборди-да, ўзи икки минг чақир билан Селат кенти яқинида тўхтади. Бундай қилиш, вазият тақозо этса, Шихит кенти юқорироғидаги тоғ сўқмоқлари орқали жадал Кўгарт йўлига ўтиб олиб, дарҳол жангга кириш имконини берарди. Нишондан кўрсатма олганида Чағрибек унинг раъйига қарши ҳеч нарса демади, ҳарбий тажрибаси йўқ одам билан тортишишни лозим кўрмагани учун шундай қилди. Қолаверса, Кўшинбошининг буйруғига қарши чиқиш беклар кайфиятига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин. Олойкўл йўлидаги чақирларни жангга кириш имконидан маҳрум қилиш мақсадида Нишон атайлаб уни ўзидан нари сурмоқчи бўлгани Чағрибекнинг хаёлига ҳам келмаганди.

Нишон Хань кўшинига нисбатан кўп кучга эга бўлишни хоҳламасди. Агар чақирлар шэнбинларни енгилса, ўйларди Нишон, бутун Довон мени олқишлайди, номим оғизларда дoston бўлади. Аммо бу билан тақдирим ўзгармай, илгаригича қолаверади. Муғува ўз укаси билан фахрланиб, ўша-ўша тахтда ўтираверади, мен бўлсам илгаригидек ихшиднинг ўлимини кутишдан бошқа иложим қолмайди... Шэнбинларнинг ғалабаси ҳам хавфли. У ҳолда, ханликлар Нишон билан умуман ҳисоблашмай кўйишлари мумкин, тахтга ройишроқ беклардан бирортасини ўтқазадилар-кўядилар! Демак, шундай қилиш керакки, шэнбинларнинг кўли хиёлгина баланд келсинда, уларнинг ўзлари сулҳ тузишни таклиф этсинлар. Фақат шундагина Нишон тахтга ўтира олади! Сўнг у, Нишон ханликлар исташганча арғумоғу бошқа нарсаларнинг ҳаммасини беради. У Осмонўғлининг олий ҳокимиятини тан олади ва шэнбинларни силлиққина кузатиб кўяди! Майли, Хань ҳукмдори уни "ўғлим" деб атасин, бунинг нимаси ёмон?! Аммо нега шу пайтгача ханлик серваъда ҳомийлардан махфий хабар йўқ? У хизматга қабул қилган, элчилар тўдасидан қочиб қолган ўймакор чинжин ҳам нега лом-мим демайди? Ахир у ханликларнинг айғоқчиси, улар билан Нишон ўртасидаги ишончли

Сариқ аждар ҳамласи

алоқачи-ку! Унинг, Нишоннинг ўзи мустақил, ўз ташаббуси билан ҳаракат қилиши учун ханликлар нима қилмоқчилигини, уларнинг навбатдаги режаси қандайлигини билиб олиши зарур...

Нишон "содиқ хизматкори"ни ҳузурига чақириб, буйруқ оҳангида.

– Ўзингникилар ёнига бориб, ҳамма нарсани билиб келасан! – деди.

Тунда ханлик ўймакор иккита ишончли чақир билан яширинча Йу кенти томон йўл олди. Бир ҳафтадан сўнг у яна тунда, чақирларсиз бир ўзи Нишоннинг чодирига аста кириб келди.

– Гапир! – тоқатсизланди Нишон.

– Шэнбинлар қишни ўша ерда ўтказишади. Бу ёққа баҳорда келадилар. Қўшин бошида цзянцзюнь Ли Гуан-ли келибди.

– Яна нима?

– Шэнбинларга озиқ-овқат етишмаяпти. – Муғамбир айғоқчи бу ҳақиқатни Нишондан яширмасликни маъқул деб билди. Чунки у айтмаса ҳам бу тўғрида бари бир яқин орада маълум бўлади-да "хўжайини" унга ишонмай қўяди.

– Шэнбинлар кўп сонлими?

– Жуда кўп. Шунинг учун озиқ-овқат етишмаётган экан. – Айғоқчи кентни ишғол қилишдаги жанг пайти Йу қалъаси атрофига етиб келган шэнбинларнинг аранг ярми қолганини беркитди.

Бу хабар Нишонни қаноатлантирди. Шэнбинлар кўп, аммо уларга озиқ-овқат етишмаяпти! Демак, улар билан келишиш, умумий тил топиш мумкин...

– Сен билан бирга кетган чақирлар қани?

– Улар заҳарландилар. Эски овқат ейишган шекилли.

– Жуда болабсан. Бор, дамингни ол!

– Бу гапни ҳаммаси эмас.

– Хўш, нима дейсан тагин?

– Манави сизга!

Айғоқчи кичкинагина шойи ўрамини кўлида ушлаб турарди. Уни ёйган Нишон юқоридан пастга қаратиб чизилган иероглифларни кўрди.

– Нима бу битик?

– Бу ёрлиқ. Довон тахти сизга берилгани тўғрисида. Ёрлиқни Осмонўғли номидан цзянцзюнь Ли Гуан-ли ёзган.

Нишон нероглифларга суқланиб қаради, қинғир-қийшиқ шаклчаларга кўз югуртириб чиқди-да, гўё уни биров кўриб қоладигандай, апил-тапил зарбоф либосининг ички чўнтагига тикди.

Тахтга тезроқ эришиш йўлида ҳар қандай қабихликдан тоймайдиган

бу шуҳратпараст ихшидликни ўз элининг ашаддий душмани қўлидан олишдек разилликдан ҳам жирканмайдиган даражага бориб етганди. Нишон ҳатто Хань лашкарбошиси Довон тахтини ўзгага инъом қилиб юбора олишига ҳам шубҳаланмай қўйганди. Агар бордию душман шундай қилган тақдирида ҳам Нишон элу юртини ёвлар оёғи остида пайҳонлаш, муқаддас тупроқни булғалатиш, мустақил давлатни барбод этиб бўлса-да тахтга эришишни ният қилиб олганди. У ихшидликни ўғишдош, уруғдошларини ёвга тиз чўктириб бериш, керак бўлса, меҳрибон акасининг жасади устидан юриш эвазига олмоқчи эди.

Агар Қўшинбоши хоин бўлмаганида, у Йу кентидаги аҳволни тўғри, тўлиқ ўрганганида эди, Довоннинг тетик қўшинлари ҳорғин-юпун, моддий кўмакдан маҳрум, руҳи тушкун шэнбинларни тормор келтириши ва Осмонўғлини Довонга қўшин юборишдан олдин "яхшилаб ўйлаб кўрадиган" қилиб қўйиши мумкин эди!

Нишон Эршига юборган маълумотда "Хань қўшинини Йу кентида қишлашга мажбур қиляпмиз, ҳозир жанг қилиш ўринсиз, кўп қурбон беришга олиб келади, аранг қишлаб чиққан юпун ёв қўшини билан баҳорда жанг қиламиз, уларни Йенчу Ўғуз қирғоқларида учратиб, дарё сувига чўктирамиз, биз албатта енгамиз", дея Муғувани ишонтирди.

Ўн бешинчи боб

ЗЎРАКИ КУЛГИ

Кунлар ўтиб борарди. Йўлбарсбилка Бўтакўзга гапирди, ялинди-ёлворди, бошқа йўл йўқлигига уни ишонтиришга уринди. Лекин бари бир Бўтакўз унга хотин бўлишга рози бўлмади. Шунда ҳам Йўлбарсбилка зўрлашга уринмади. Бўтакўз бу уйғурнинг яхши одамлигига амин бўлди, аммо унинг жудаям бўшанглигига ҳайрон қоларди. Нега Йўлбарсбилка Бўтакўзга зўравонлик қилмаяпти? Ахир, улар бир хонада, ёнма-ён, битта кигиз устида тунайдилар-ку? Эҳтимол, у жинсий алоқага яроқсизу бошқаларга ўзини аёл билан яшаётган қилиб кўрсатмоқчидир?! Кутилмаганда хаёлига келган бу фикр Бўтакўзни суюнтриб юборди, лабларида беихтиёр табассум пайдо бўлди. Йу кенти дарвозасидан кириб келганидан бери ўтган кейинги бир ой (Бўтакўзнинг назарида бу муддат бир неча ўн йилдай туюларди) мобайнида аёл биринчи марта жилмайганини эслади.

Ўша куни йўлда Бўтакўз жуда кўп кулганини хаёлидан ўтказди. Эри Қамчи унга ҳар хил ҳазил-хузуллар қилиб кулдирганди. Кўп кулишнинг хосияти бўлмайти-да! Меъёрсиз асал — охири заҳар, деб беҳуда айтишмаган. Эҳ, қаерларда бўлсайкин Қамчи? Наҳотки ростланам тирик бўлмаса? Бўтакўз умрбод унга хиёнат қилмайди. Яхшиямки Ахурамазда иродаси билан анави уйғур... яроқсиз бўлиб чиқди. Бўтакўз шундан жуда-жуда хурсанд. Агар Йўлбарсбилка қутқариб қолмаганида унинг ҳоли, ким билсин, нима кечардийкин?

Кечалари, ҳатто кундузлари ҳам аёлларнинг атрофдаги ҳовлиларда, уйларда шэнбинлар қийноғи, ҳақоратидан нолишлари, йиғилари, дод-войлари, илтижоларини Бўтакўз тез-тез эшитиб турарди. Ҳа, Йўлбарсбилка унга ҳақиқатни гапирди ҳар доим! Шу уйғур бўлмаган-да аллақачон унинг номуси булганар, ҳатто ўлган бўларди, демак ҳеч қачон болаларини, овулини, қариндош-уруғини кўролмасди! "Бордию уйғур асли анавиндай... бўлмаса-чи?!" Бўтакўзнинг хаёлига шундай фикр келса-да, аммо бу фикр энди унча даҳшатли туюлмасди.

Қишнинг совуқ кунлари бошланди. Ўчоқдан қозон туширилгандан сўнг кўп ўтмай туйнук уй ичидаги бор иссиқни тортиб кетди. Тун бўйи бурчакда чўққайиб ўтириш ёки кигизнинг бир четида қимтинибгина ухлаш азобга айлана бошлади. Ичкарида бор-йўғи иккитагина кўрпача билан тилмочнинг чопони бор, холос. Кигиз жудаям эски, иссиғи йўқ ҳисоб.

Изғиринли қор ёғаётган тунда девордаги очиқ даричадан кирган шамол қорачироқни ўчириб қўйди. Қоронғида Йўлбарсбилка индамайгина Бўтакўзнинг билакларидан ушлаб, уни оғушига тортди, аёл қаршилиқ кўрсатмади... Шу-шу Бўтакўз узундан-узоқ қиш тунларини Йўлбарсбилканинг ҳикояларини эшитиб қисқартирадиган бўлиб қолди. У кўп нарсани кўрган, мароқли ҳикоячи, сўзамол суҳбатдош ҳам экан. Йўлбарсбилкадан Бўтакўз умрида биринчи марта ханлар, хунлар, кянлар, кунчиқар томондаги бошқа халқлар тўғрисида, уларнинг расм-русумлари ҳақида — чинжинларнинг сут ичмаслиги, кянларда хотинлар бирваракай бир нечта эр билан яшашлари, Қорақурум тоғлари ортида фақат аёллар подшоҳлик қиладиган халқ борлиги тўғрисида эшитди. Йўлбарсбилканинг ҳикоялари орқали Бўтакўзга хунлар илгари чинжинлар ишғол қилган ерларда яшаганлари, бошқа жуда кўп нарсалар маълум бўлди. "Бу кишига бекорга "билка" лақаби қўйишмаган экан" — ўйлади Бўтакўз.

Тилмоч ушбу лақабга лойиқлигини яна бир бор исботлади. У оқилона йўл тутиб, довоғлик аёл қалбини забт эта билди. Яна қандай аёлни денг? Ёшгина, момиқдай, сарвқомат, исми жисмига монанд Бўтакўз аёлни! Майли, у тул бўлса бўлар! Жангу жадал тугагандан сўнг Бўтакўзнинг болаларини ҳам ёнларига олиб келишади, Бўтакўз Йўлбарсбилкадан ҳам ўғил-қизлар кўради! Иккалалари тотув умргузаронлик қила бошлашади. Бўтакўз ҳалок бўлган эри билан кечирган кунларини гўё тушида кўргандек хотирлайдиган бўлиб қолади, кейин бутунлай унутиб юборади. Йўлбарсбилка ҳам қирғин-баротли, адолатсиз бу дунёда танҳо яшаш азобидан тоабат қутулади.

Тоғда кеч бошланадиган баҳорнинг дастлабки шабадалари эса бошлаганидаёқ шэнбинлар йўл талорикига тушиб қолдилар. Болалари билан тез орада дийдор кўришиш умидида Бўтакўзнинг дили ёришиб кетди. Аммо шэнбинлар у туғилиб ўсган тупроққа, унинг овулига, унинг уруғлари устига бостириб бораётганларини эслаб, бирдан дилига ғулғула тушди. Болаларининг тақдири нима кечиши безовта қиларди уни.

Йўлбарсбилка одатда кун бўйи қаёқлардадир қолиб кетардида, оқшом келиб, "Атрофдаги ҳамма жой титкилаб чиқилди, аммо галла ҳам, от ҳам топилмади!" деб қўярди.

Бугун у тушдаёқ келиб, хурсанд бундай деди:

— Шэнбинлар орқага, Ханга қайтадиган бўлишди! Цзянцзюнь ўтказган катта ҳарбий кенгашда шундай қарор қилинди.

— Менчи? — апил-тапил сўради Бўтакўз.

— Эр қаерда бўлса, хотин ҳам ўша ерда-да! — тўлиқ ишонч билан жавоб қайтарди Йўлбарсбилка.

— Йўқ, ҳеч қачон! Ўлсам ҳам у ёққа бормайман! — чинқириб юборди бор вужуди титраб Бўтакўз.

— Тинчлан. Шэнбинларни қайтиб кетаётгани яхши эмасми?! Юртинг тинч бўлади, болаларинг омон қолади.

— Мени алдаяпсиз!

— Сени алдаб, хотинликка олиш учун Чиндан бутун бошли кўшин бошлаб келгандирман балки?! Шэнбинларни силласи қуриб бўлди, улар энди бир қадам ҳам олдинга силжий олмайдилар. Кўшин Эршига бориш-бормаслигини, орқага қайтиб кетиш-кетмаслигини кузда ҳали цзянцзюнни ўзиям билмасди! Нима, сен Хань кўшинини Эршига боришини истайсанми?!

— Мен ҳеч нарса истамайман! Уйимга қайтсам бас! — Бўтакўз хўрсиниб йиғларкан, юзини қўллари билан беркитиб олди.

— Ҳозир буни ҳечам иложи йўқ. Сени уёққа қўйиб юбормайдилар.

Сариқ аждар ҳамласи

Бош тилмочни хотини бизни сиримизни айтиб қўяди, деб эҳтиёт қиладилар...

Йўлбарсбилка ўз ишлари билан қўшни ҳовлига, тилмочлар олдига чиқиб кетиб, қайтиб келганда хона эшиги ичидан беркитилганди.

— Эшикни оч! Нега эшикни тамбалаб олдинг?

Жавоб бўлмади. Йўлбарсбилка девордаги бузуқ дарича ёнига келиб, оёқ учида кўтарилди-да, ғира-шира қоронғи хона ичига назар солди. Бўтакўз шу пайт тахланган кигиз, кўрпачалар устидан девор тоқчасига кўтарилишга уринаётганди. У нима қилмоқчи? Нега жавоб бермайди? Йўлбарсбилканинг юрагига ғулғула тушди. У эшик тўғрисига келди-да, орқага тисарилиб туриб, бор кучи билан эшикни тепди. Икки-учта тахта синиб тушди. Тилмоч синган тахталарни нари улоқтириб, Бўтакўзга ташланди. Аёл шифтдаги тўсинга боғланган арғамчи сиртмоғига бўйнини суқаётганди. Йўлбарсбилка шартта Бўтакўзнинг бўйнидаги сиртмоқни олиб ташлади-да, хотинини кўрпачалар тахлами устига ётқизди.

— Нимага мени қутқазиб қолдингиз?! Мен тутқун бўлиб яшашни хоҳламайман!

— Яхшиям ўз вақтида етиб келибман, бахтимдан ўргилай! Агар сал кечиксам, сендан умрбод айрилиб қоларканман! Унда мен ҳам ўзимни ёнингга осиб қўя қолардим!

Йўлбарсбилка Бўтакўзнинг юзи, лабларидан ўпа бошлади. Бўтакўз юзига тилмочнинг иссиқ кўз ёшлари томганини сизди. Уни деб йиғлаётган эркакни умрида биринчи бор учратганиданми ёки яна бир марта тирик қолгани учунми, балки тилмочнинг бундай меҳроқибатига миннатдорчилик билдирибми (буни сўз билан айтишга унинг ғурури йўл қўймасди) Бўтакўз хўнграб йиғлаган кўйи Йўлбарсбилканинг бўйнидан маҳкам кучоқлаб олди.

— Бошқа бундай қилма! — ёлвора бошлади Йўлбарсбилка. — Йўллар хатарсиз бўлгунча, карвонлар қатнай бошлагунча чинжинларминан бирга орқага қайтмасак бўлмайди. Қасам ичаман, сени алдаётганим йўқ, алдамайман ҳам! Кейин иложини топаман, сенминан албатта Довонга қайтиб борамиз! Қани, менга қарачи, Бўтакўзим! Оҳ, кўзларинг чинданам бўталоқ кўзларидай қопқора, чиройли. Исмингни ҳам топиб қўйишган экан!

Шэнбинлардан ташкил топган қўшин қолдиқлари Чжунгога судралиб қайтаётганди. Қирчанғи эшакка миндириб қўйилган бош тилмочнинг хотини Бўтакўз тилмочларнинг юклари ортилган чўлоқ-мўлоқ хачир-эшаклар қаторида борарди. Энди у ихтиёрини

Йўлбарсбилканинг кўлига топшириб кўйган, ҳамма нарсада унинг кўмагига умид боғлар, нима деса, сўзсиз бўйсунарди. Қандайдир ички овоз Бўтакўзга доно, тўғри сўз, содиқ, эҳтимол, уни Қамчидан кам севмайдиган шу киши нима деса, ўшанга кўниш кераклигини уқтирарди. Қамчи билан бўлган муомаллада Бўтакўз аксари Довон аёллари сингари чўрткесар, мағрур, эрка эди. Бу ерда у ўзини таниёлмаётганди. Бўтакўз ўзини қафасга қамаб кўйилган қушдек сезарди. Бу қафас, шубҳасизки, уни ташқи хавф-хатардан сақларди, аммо мутлақо тутқин қилиб кўйганди! У хоҳлаган ишини қилолмас энди эса, кўнглига келган гапни ҳам айтолмасди.

Эшакдаги йиртиқ-ямоқ кўрпачалар устида ўтириб кетаётган Бўтакўз ўксиниб хўрсинар, юм-юм йиғларди. Қани энди мағрур, ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан кўрқмайдиган, гинг деганнинг таъзирини бериб кўядиган шаддот Бўтакўз?! Ҳозир у қирчанғи эшак устида ночор, боши ҳам, дард-дунёси қоронғи, ёлғизлик ва жудолик ҳисси ич-ичини кемириб бораётганидан сёл нарсага дув-дув кўз ёш тўкишга тайёр, заъфарон қиёфада тебрана-тебрана боряпти. Назарида анча қариб, букчайиб қолгандек эди.

Ўтган йил баҳорида сариқ аждар суратли байроқлар ҳилпиратиб Довонга юриш бошлаган шэнбинларнинг ҳар ўнтасидан аранг иккитаси тирик қолганди. Сийраклашган юпун кўшин қолдиғи чегарадаги Дунь-хуан қалъасида тўхтади, "Эрши фотиҳи" унвонини оқлай олмаган цзянцзюнь Ли Гуан-ли Чжунго сари янада ичкарироқ силжишга ботинолмади. У шу ердан туриб, Чанъанга узундан-узун ёзма ахборот жўнатди. Жавоб келавермагани вазиятнинг оғирлашаётганини, бу ердаги тўхташ узоқ бўлишини кўрсатарди.

Орадан кўп ўтмай, цзянцзюнь Осмонўғлига Довонга янгидан кўшин тортиб бориш таклифи киритибди, деган гап тарқади. Бўтакўзнинг дилидаги сўниб бораётган умид учқунлари янгидан алангаланиб кетди, у ўз эл-юртига қайтиш иштиёқи билан ёнарди. Шу кунларда Бўтакўз ўзи, болалари тўғрисида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолганди. Хань кўшинининг Довон устига янги юриши Бўтакўзга болалари билан дийдор кўришиш имконияти яратадигандай туюларди. Бу босқин халқи бошига қанчалар бахтсизлик келтириши тўғрисида ўйламаётгандек эди. Бўтакўз яна ўзига оро бера бошлади: илгаригидек яна қопқора, қалин сочларини майда қилиб ўрар, Йўлбарсбилка аллақердан амал-тақал топиб келган кумуш упани юзларига суртарди. Ҳа, Йўлбарсбилка бу гал ҳам ҳақ бўлиб чиқди, у доно одам! Бўтакўз ўзи сезмаган ҳолда тилмочга шундай ўрганиб

Сариқ аждар ҳамласи

қолдики, агар эри уйга қайтиб келавермаса зерикадиган, уни қўмсайдиган бўлиб қолди. Унинг хотирасидаги Қамчи қиёфаси хиралашиб бораётгандек эди. Аммо Бўтакўзнинг ўз болалари – тўрт ёшли қизи, уч ёшли ўғлига бўлган қайноқ муҳаббат бир нафасга бўлса ҳам сусаймасди!

Кунлардан бирида Йўлбарсбилка Бўтакўзни ўзининг эски қадрдонларидан бири, таниш қянникига меҳмонга олиб борди. У қян ҳам ханларда тилмочлик қилар, ўз ватандошларининг бир гуруҳи билан Дунь-хуанда яшарди. Бўтакўз уч эр билан яшайдиган ўзидек ёш қян аёлини кўрди. Шу кечадан эътиборан Бўтакўз бордию Қамчи тирик бўлса унинг қаршисида ўзини гуноҳи йўқдай сеза бошлади. Қянларнинг бошда шармсиз кўринган русумлари энди Бўтакўзга эриш туюлмайдиган бўлиб қолганди. Аёл мазкур русумни биринчи бор Йу кентда Йўлбарсбилканинг оғзидан эшитганида шунчаки эртак бўлса керак, дея аҳамият бермаганди. Ҳолбуки, Йўлбарсбилка бор гапни айтган экан. Бўтакўз янги эрида Қамчига ўхшаш томонларни излай бошлади. Аёлнинг назарида тилмоч ҳам Қамчидай забардаст, келишган, кучли эди... Бўтакўз Бургутнинг ҳам қуйиб қўйгандек Қамчига ўхшаганлигидан ҳайратга тушганини эслади. Йўлбарсбилка ростгўй, алдам-қалдамни билмайди, бу томони ҳам худди Қамчининг ўзгинаси-я! Йўлбарсбилканинг ёши сал каттароқ, аммо у Қамчига қараганда ҳам, эҳтимол Бургутга қараганда ҳам кўп, жуда кўп нарсани билди. Агар Қамчи тирик бўлганида ва уларда ҳам қянлардагидек русум қўлланганида Бўтакўз Қамчи билан ҳам, Йўлбарсбилка билан ҳам, Бургут билан ҳам яшайверарди. "Вой, нималар деяпман ўзи?! Шармандалик-ку!" деб юборди Бўтакўз овоз чиқариб. Кейин яна хаёлга берилди. Эркаклар аёл зоти қонида хиёнат бор, деганлари рост бўлса керак эҳтимол. Ҳа, уятсиз! Агар Қамчи тирик бўлса, Бўтакўз унинг ёнига борарди, фақат у билан яшарди. Йўлбарсбилкачи?! Бўтакўзга шунчалар суяниб қолган, астойдил кўнгил қўйган у бечора нима қилади?! Ахир, у ёлғизнинг бу ёруғ дунёда Бўтакўздан бошқа ҳеч кими йўқ-ку! Бўтакўзнинг фикрлари чалкашиб, кўз олди қоронғилашиб кетдида, ўзини кигизга ташлаб пиқ-пиқ йиғлай. бошлади.

"Демак, – чэнсян Гун-сунь Хэ цзянцзюнь Ли Гуан-ли ахборотидаги охирги сўзларни овозини пасайтириброқ ўқий бошлади, – шэнбинлар жангдан кўра кўпроқ очликдан ҳалок бўлдилар. Оз сонли кўшин Довонни бўйсундиrolмайди!"

Шу пайтгача қимир ҳам этмай, ҳатто киприк ҳам қоқмай ўтирган

У-ди бирдан қандайдир безовталана бошлади: гоҳ йўтали қистаётганга, гоҳ ҳаво етишмаганидан нафаси қисаётганга ўхшарди. Хайрон бўлган Гун-сунь Хэ Осмонўғлига бир қараб кўйди-да, кўзларини яна ерга тикди. У-ди бўғзига тиқилиб келаётган ҳавони осонроқ чиқариб юбориш учун иягини юқори кўтаргач, зўрма-зўраки қиқирлаб кулишга уринди. У-ди Гун-сунь Хэ Осмонўғли ношуд Ли Гуан-ли устидан куляпти, деб ўйлашини истарди. Аммо У-ди ҳозирги ҳолатини кўзи ўтқир, зеҳнли чэнсяндан яшира олмади. Гун-сунь Хэ Осмонўғлининг бундай ўзини тутолмай қолишини биринчи бор кўриши эди. У-дининг беназир совуққонлиги қаёққа кетди?! Гун-сунь Хэ илгари шахсан кўрмагани билан ҳукмдорнинг бундай асабийлашиши учинчи марта содир бўлаётганини яхши биларди. Биринчи марта Осмонўғли ўша, омади келмаган Ли Гуан-ли Хинган тоғи этакларида хунлар қуршовига тушиб қолиб, қўл остидаги шэнбинларни тўла нобуд қилганида шундай кайфиятга тушганди. Иккинчи бор бугунгидай нафас қисиши шу йил ёзида Чжао По-ну қўмондонлигидаги йигирма минг кишилиқ кўшин хунлар томонидан асир олингани тўғрисидаги хабар келган пайт рўй берганди. У ҳовлиқма саркарда ҳам душман кучларини яхши билмай туриб, хунлар ерига анча ичкарилаб кетгани учун қуршовга тушиб қолган эди. Унинг кўшинидан ҳеч ким қайтиб келмаганди. Ўзига ортиқча бино кўйиш мана шундай оқибатларга олиб келади! Чжао По-ну мақтовлар, олқишларни кўтаролмади. У Лоулань ва Гуш ўлкаларини бўйсундирганлиги учун берилган сюнь-цзянцзюнь унвонини олгандан сўнг босар-тусарини билмай қолди. Мана энди омадсиз Ли Гуан-ли кўша-кўша Довон аргумоқларини ҳайдатиб келиш ўрнига, Дунь-хуандан кулоч-кулоч ахборот жўнатиш билан кифояланыпти...

– Сиюй¹ нойибига чопар юборилсин! Юй-мэн истехқомига яқин келишга журъат этган ҳар бир кўрқоқнинг калласи узиб ташлансин! – буюрди бир қадар ўзига келган У-ди ҳамон ҳирқираётган овозда.

Чанъанда Довон юриши барбод бўлганининг тафсилотлари тўғрисида миш-мишлар тарқалди: Бўлян минорасини култепага айлантирган ёнғин ва чигирткалар ёпирилиши ёмон аломатлар эди. Шэнбинларнинг мол йили фарб томон силжиши ҳамда Чжан Цяннинг шу кунлари вафот этиши ҳам хосиятсиз! Шэнбинларнинг бешдан бир қисмигина қайтиб келибди холос, кўпчилиги очликдан ўлганмиш, талай шэнбинлар жангда ҳалок бўлишибди. Бу ишлар

¹Сиюй – ҳарбий ўлка. Дунь-хуан ва ундан ичкарироқдаги Юй-мэн истехқом-шаҳарлари шу ўлкада жойлашган.

Сариқ аждар ҳамласи

учун Ли Гуан-ли осилар эмиш... Бундай миш-мишлар бутун Осмонтагига тарқалганди. Осмонўғлининг узункулоқ исковичлари бирорта мишмишчини жиноят устида қўлга туширолмадилар. Аммо анчагина шубҳага олинганлар қатл этилдилар.

У-ди "ифвогарлар"ни бир ёқли қилгач, ўзини яна илгаригидек совуққон тута бошлади. Гўё энди чэнсян ҳамда бошқа аъёнларни қаттиқ ғазаблантираётган миш-мишлар ҳукмдорнинг қулоғига етиб келмаётгандек эди. Бундай майда-чуйдалар билан тегишли одамлар шуғулланишлари керак!

Шу кунларда Осмонўғли деярли ҳеч кимни ўзига яқин йўлатмасди. Ҳукмдорнинг навбатдаги тадбири қандай, нимадан иборатлиги сир бўлиб қолаётганди. Сарой, бутун Чанъан, ҳад-худудсиз Осмонтаги ҳукмдорининг амрини кутарди. Айниқса, Ли Гуан-ли интиқ эди, чунки унинг тақдири қил устида турарди. Ҳатто, соҳибжамол жияни Ли Ши хонимнинг ҳам ҳозир қўлидан ҳеч нарса келмаса керак. Ли Гуан-ли жиянидан ёрдам кутмасди. Уни фақат бир нарсагина – Осмонўғли юз берган мағлубиятнинг ҳақиқий сабабини тушуниши, яъни лақма элчилар тасвирлаганларидай Довон ҳимоясиз мамлакат эмаслигини англаб етишигина қутқаза олиши мумкин.

Иттифоқо Осмонўғли ҳузурида кенгаш чақириб қолинди. Унда барча аъён-мулозимлар, цзянцзюнлар қатнашишди, фақат биргина Ли Гуан-ли йўқ эди. Чэнсян Гун-сунь Хэ У-дининг ишораси билан кенгашни очди.

– Осмонўғли аъёнлар ҳамда цзянцзюнлар қандай фикрдаликларини биямоқчи. Довонга янгидан қўшин юбориш керакми ёки ҳожати йўқми? – деди у.

Ҳеч ким лом-мим демасди. Чэнсян Дунго Сянь-янга назар ташлади. Сарой ишларида анчагина тажриба орттирган, бадавлат бу аъён хотиржам ўрнидан турди-да, орқага икки қадам тисарилгач, У-дига таъзим қилди:

– Осмонтагининг равнақи, гуллаб-яшнаши учун савдо зарур. Аммо карвон йўлларида осойишталик ўрнатилмаса, савдо ҳақида гап бўлиши мумкинми? Фақат шэнбинларгина йўлларда осойишталик ўрнатишга қодирлар!

Кўплар унинг нима таклиф қилганини тушунмадилар. Довонга қарши юриш бошлаш керакми ёки йўқми?

Қотма, ғайратчан Дэн Гуан ўрнидан турди. Элик ёшлар чамасидаги бу мансабдор шижоатли, чўрткесар эди.

У агар Осмонўгли Довон юришини давом эттириш ниятида бўлса, кенгаш чақириб ўтирмасди, ҳукмдор Довон юришини тўхтатиш тадбирини аъёнлар зиммасига юклатмоқчи, деган мулоҳазага борганди дилида.

Ўзни кўрсатмоқ, ҳукмдор олдида янаям ҳурмат қозонмоқ имконияти туғилиб қолганидан хурсанд бўлган Дэн Гуан ўзига хос дадиллик билан фикр билдирди.

– Катта кўшин Довонга бир йилда етиб бора олади! Йўлда чарчаб борган шэнбинлар душманнинг бардам кучлари билан жанг қилишга мажбур! Агар уруш ёзда тугаса-ку яхшия, аммо бордию қишгача чўзилиб кетса-чи? Унда нима бўлади? Довонни бўйсундиришни ҳозирча тўхтатиб туриш керак! Ҳамма кучни сюннуларга қарши ташлаш керак. Улар яна бош кўтариб қолдилар. Чжао По-ну кўшинининг ҳалок бўлганини унутмайлик!

Нечук Дэн Гуан бундай дейишдан кўрқмади Осмонўгли ҳузурида?! Ҳеч ким Чжао По-ну кўшинининг ҳалокати тўғрисида офиз очишга журъат этолмаётганди-ку?!

Йиғилганларнинг юз-кўзларидаги ҳайронликни сезган Дэн Гуан эсанкираб қолиб, ранги оқариб кетди. У атрофидагиларга кўз югуртирди, аммо улардан ҳеч ким Дэн Гуаннинг кўзига тикка қарамас, ҳамманинг нигоҳи ерга қадалганди. У-ди ҳайкалдек қотиб жим ўтирарди. Буни яхши аломат деб билган Дэн Гуан тетиклашиб гапини давом эттирди:

– Ғарб мамлакатлари, Довон билан ҳам биз йигирма йилдан ортиқроқ вақтдан бери савдо-сотиқ қилиб келамиз. Узун йўлдаги савдо-сотиқни Довонни бўйсундирмасдан ҳам давом эттирса бўлаверади. Карвон соқчилари кўпайтирилса бас!

Кенгашда қатнашаётганлардан айримларнинг хаёлига: Дэн Гуан Довон юришини тўхтатиш зарурлигини дадил айтяпти, демак у нимадандир хабардор... – Эҳтимол, чэнсян унга шипшитиб кўйган бўлиши... – деган фикр келганди.

– Осмон отлар бизга жуда қимматга тушяпти! – деди Дэн Гуандан кейин сўз олган аъён, – Довон арғумоқларини қўлга киритиш учун биз бир неча марта кўп сюнну отларини йўқотяпмиз!

Кенгашда сўзлашни хоҳловчилар бошқа топилмади. Тажрибали аъёнлар Осмонўгли узоқдан бери режаланган Довон юришидан осон воз кечишига ишонмасдилар. Довон орқали ўтадиган йўллар ханликларга фақат савдо-сотиқ учунгина зарур эмас. У йўллардан шэнбинлар ғарб мамлакатларининг ерларини забт этгани борадилар.

Сариқ аждар ҳамласи

Бу — Осмонўғлининг азалий орзуси! Фарб забт этилса, ханликлар кўпдан-кўп қуллар, олтин, беҳисоб қимматбаҳо буюмлар, учқур отларга эга бўладилар, ипак, темир савдосидан битмас-туганмас наф кўрадилар, дунёда Хань ҳокимиятини ўрнатадилар! Бўйсундирилган мамлакатларнинг саройларига Хань қудратининг рамзи Сариқ аждар тасвири нақшланади. Бундан воз кечиб бўлмайди!

Чэнсян Гун-сунь Хэ кенгашга яқун ясамади. Демак, бу гал Осмонўғлининг ўзи бир неча оғиз сўз айтиб қўя қолса керак.

— Агар биз ўртамиёна Довонни бўйсундирилмасак, — салмоқлаб гапира бошлади У-ди, — Фарб ҳукмдорлари нима деб ўйлашлари мумкин? Дася, Аньси, бошқа давлатлар бизни ҳурмат қилмай қўядилар! Усунь билан Луньту элчиларимизни писанд қилмай, уларни ёмон кутадиган бўлиб қоладилар. Ўзга ерлик ҳукмдорлар устимиздан кулишгача бориб етишлари мумкин! Узун йўл бошқалар кўлига ўтиб кетади! Биз Довонни бўйсундиришдан олинадиган нафларнинг баридан маҳрум бўламиз, бизда ҳеч қачон аргумоқлар бўлмайди. Шэнбинларни Довоннинг Осмон отларига миндирмасак, сюннуларни тўлиқ бўйсундириш, Фарбни забт этиш мушкул... — У-ди гапиришдан тўхтади. Аъёнлар Осмонўғли яна бирор нарса дермикин ёки шу билан гапини тугатдимикин, деган қиёфада жим ўтирардилар. У-ди қуйидагича қўшимча қилиб қўйди: — Осмондаги шон-шуҳратини бир неча сюнну қирчанғиларига алмаштирмоқчи бўлганлар цзянцзюнлар кенгашида жазога ҳукм этилмоқлари даркор.

Соқчилар Дэн Гуан ва уни қувватлаган аъённи дарҳол олиб чиқиб кетдилар. Ажабо! Осмонўғли жазони ўзи белгилаб қўя қолмай, ҳарбий кенгашда ҳукм этилишни талаб қилгани сабабини зийрак аъёнлар дарҳол тушунишди: У-ди шу йўл билан Довон уруши ҳақидаги тишга тегаётган миш-мишларга чек қўймоқчи, уларнинг тарқалиш сабабини юриш давом эттирилишига қарши аъёнлар зиммасига ағдармоқчи. Бу жуда оқилона тадбир! Миш-мишлар ёлғон экан, уларни жазога тортилажак анави нобакорлар тарқатишибди, қабилдаги фикрга келади барча. Бу гал ҳам Осмонўғли улуғ ҳукмдорга хос йўл тутди. Ҳа, дарҳақиқат ҳеч ким ҳеч нарсада Осмондаги ҳукмдорига тенг бўлолмайди, уни Осмон танлагани бежиз эмас!

— Довонга цзянцзюнь қилиб кимни юборамиз? — туйқус савол ташлаб қолди У-ди.

Ҳамма кўзини ерга тикиб, дами ичида чурқ этмасди. Дэн Гуаннинг қисматидан кейин ҳеч ким бирор нарса дейишга ботинолмасди. Сукунат анчагина чўзилди.

— Ғалаба мағлубиятни, мағлубият ғалабани тайёрлайди, — деди

ниҳоят У-ди. — Агар биз бошқа одамни цзянцзюнь қилиб тайинласак, у йўлларни, Довон қуролларини узоқ вақт ўрганишига тўғри келади. Ли у ёқда бўлди. Довон юриши аччиқ-чучигини тотди. Ўтган галдаги мағлубияти бу янги юришда ғалабанинг гарови бўлади!

У-дининг бу қарори ҳам кенгашдагилар учун кутилмаган бўлди. Модомики, Ли Гуан-ли кенгашга чақирилмаган экан, демак Довонга бошқа одам цзянцзюнь бўлиб боради деб ўйлаганди кўпчилик. Ҳукмдорнинг гапини эшитган аъёнлар Осмонўғли бирдан-бир тўғри қарорга келди, деб билдилар. Агар Осмонўғли "Ли бир марта ўзини ҳам, бизни ҳам шарманда қилди. Бир бор муваффақиятни қўлдан бой берган одам, бошқа жасорат кўрсатолмайди" деса, бу ҳам энг оқилона, бинобарин бирдан-бир тўғри фикр бўларди! Кенг Осмонтагида доим ва ҳар қандай шароитда ҳам фақат бир киши тўғри фикрлай олади, у ҳам бўлса Осмонўғли! Бошқаларнинг иши одоб сақлаб, жим туришдан иборат!

Келаси кун Осмонўғлининг буйруғи билан Чанъанда Улуғ Ягона Тайи руҳига етти кунлик қурбонлик маросими бошланди. Ҳар кун қурбонликка аталган буқалар, кўчқорлар, тўнғизлар сўйиларди. Уларнинг қонлари билан фэнь-гу — ҳарбий ноғоралар бўяларди. Шу ноғоралар садоси остида шэнбинлар душман қонини тўккани борадилар. Қурбонлик маросимининг охириги куни жуда тантанали ўтди. Қурбонгоҳда Осмонўғли билан бош қоҳин Куань Шу ҳозир бўлдилар. Улардан тегишли масофада, орқада энг эътиборли аъёнлар қатор тизилиб турардилар. Бу ердаги улуғ зотларнинг ҳаммаси сариқ либос кийишганди. Мусиқа чалиниб турарди. Ихчам жуссали, қадди хиёл букчайган Куань Шу Осмонтагининг "ажойибот яратувчи" байроғини жанговарона кўтарди-да, унинг йўғон-йўғон тўмтоқ учли тиканлари бор сопи юқорироғидан озгин қўллари билан пастга босиб, байроқ учини олдинга қаратди. Шойи матонинг икки томонида — қуёш билан ой, ўртасида — Шимолий чўмич¹ юлдузлари — Бэйдоу ва учроғида юқорига учаётган Сариқ аждар тасвирлари ипак билан тикилганди. Бэйдоу — Шимолий чўмичнинг учи томонидаги учта юлдуз — Тянь-и деб аталиб, Тай-и — Улуғ Ягона руҳ найзасининг ўткир учи ҳисобланарди.

Куань Шу байроқ учини ғарб томонга буриб, уни найза билан ҳамла қилаётгандек силтаб-силтаб кўя бошлади. У байроқни ҳар

¹Шимолий чўмич — Етти қароқчи юлдуз туркуми.

Сариқ аждар ҳамласи

силтаганда Осмонтагининг эътиборли аъёнлари бараварига қичқирардилар:

– Довонга! Довонга! Довонга!..

Бир неча кундан сўнг отлик ва пиёда шэнбинлардан ташкил топган кўпминг кишилик кўшин ғарбга йўл олди. Худди шу йўлдан илгариги йили борган Эрши цзянцзюнь кўшинидан камлик қилмаса ҳам бу шэнбинлар фақат катта кўшиннинг илғори эди холос. Улар асосий кучларга йўл очиб боришарди.

Тай-чу эрасининг учинчи йили, яъни куён йили¹ ханликларнинг олтмиш минг кишилик кўшини Дуньхуандан узоқдаги, Осмон тоғлар орқасига яширинган сирли Довон мамлакатига қилинаётган иккинчи юришга отланди. Чўпонлар, отбоқарлар, ошпазлар, карвон туялари, хачирлар, эшакларни ҳайдовчилар, савдогарлар, табиблар, кўшинга хизмат қилувчи бошқа жуда кўп одамлар бу ҳисобга кирмасди. Шэнбинларни ҳамма зарур нарса билан таъминлаш учун юз мингдан зиёдроқ ҳўкизу кўтослар, ўттиз мингга яқин от, бир неча ўн минг хачир, эшак, туя ва эшаксимон отлар ажратилганди. Шэнбинлар орқасидан кўшимча озиқ-овқат, қурол-яроғ, ўзиотар ёйлар юкланган карвонлар борарди. Махсус ажратилган одамлар гуруч, тариқ ва бошқа дон-дунлардан овқат пишириб, қуритиб, шэнбинларга етказардилар. Хань тарихчисининг ифодасига кўра, Чжунгонинг еттидан бир қисми кўшин орқасидан борарди! Довонга йўл олган ханликлар сони юз мингга яқин эди. Шэнбинларнинг мингликларига сяовэй унвонидаги элликдан ортиқ ўрта мартабали ҳарбий саркардалар бошчилик қиларди. Чжао Шичэн цзюньчжэн лавозимида қолган эди, хаохоу Ли Чи билан хаохоу Ван Кўй эса олдинги сафардагига қиёс қилиб бўлмайдиган миқдорда кўпайган кўшинга мутасадди этиб тайинландилар.

Кўшин Яньшуй дарёсидан ўтар-ўтмас, шарқ томондан шамол ҳайдаб келтирган булутлар осмонни қоплаб олди. Отлар, бошқа ҳайвонлар туёғи остида қақраб ётган қизғиш тупроқли ер чангини бўрон осмонга кўтариб чиқариб, булутларга аралаштириб юборди. Осмон қуюқ, сарғиш, тумансимон нам чанг билан қопланди, шамол ҳайдаётган булут тўдалари орасидан гоҳ-гоҳ ўтиб турган куёш нурлари ҳам энди кўринмай қолди. Ҳаммаёқни сарғиш қоронғилик босди. Улугансимон ҳуштакли овоз чиқариб қутураётган сарғиш-қорамтир бўрон Кўкшаал тоғларидан ошиб ўтиб, Довон томонга интилди...

¹Миллоддан аввалги 102 йил.

Ялтироқ жигарранг-сарғимтил либосли шэнбинлар Сарик аждар тасвири чизилган байроқларни кўтариб, бўрон орқасидан йўлга тушди...

Чанъанда хунлар қардош халқ — довонликларни қўллаб-қувватлашлари мумкинлигидан ҳадиксираган эдилар. Довонга қилинган юришни барбод қилиш учун хунлар Осмонтагининг Цзиньчэндан Баркўлгача бўлган шимолий чегарасига ҳужум қилиб қолишининг олдини олиш мақсадида бу ерга ханликлар бир юз саксон минг кишилиқ кўшинни олдинроқ олиб келиб жойлаштирган эдилар. Шунингдек, Осмонўғлининг куёви хунмўга ҳам тўлиқ ишониб бўлмайди. Ахир, усунлар ҳам довонликлар билан қон-қариндош! Хунлар, шунингдек Гўби қумликлари ва Алашан чўли орқали ўтиб, Узундеворнинг бу қисмини бузиб ташлаб, ўзларининг эски, жанубдаги иттифоқдошлари кянлар билан бирлашишлари ҳам мумкин. У ҳолда, улар шэнбинларнинг йўлини тўсиб кўядилар. Натижада, Довон юриши яна мағлубият билан тугайди! Осмонўғлини бу юриш тақдири шу қадар безовта қилдики, шу кунлари бутун сарой тинчлик нималигини унутди. Шимолда, Узундевор ташқарисида, кейинги йилларда хунлар, туячилар ва бошқа аймақлардан тортиб олинган ерларда шошилиш равишда янги Цзюйянь ва Сючжуй уездлари ташкил қилинди. Чжунгонинг ички вилоятларидан бу ерларга байсинлар — оддий меҳнаткаш ханликларни, шунингдек жинойтчилар, ҳарбийларни келтириб жойлаштирдилар. Янги уездлар аҳолиси қуроллантирилди.

Шу тариқа ханликлар анча узоқдаги бошқа янги ерларни босиб олиш учун юборилган кўшин хавфсизлигини таъминлаш баҳонасида яқиндаги ўзга халқлар — кўшни давлатлар ерини кўшиб олдилар.

Довонга қилинган иккинчи юриш бутун империяни ҳаракатга келтирди.

Биринчи китоб тугади.

Романда ишлатилган қадимги шаҳар, ўлкалар номлари ва
атамаларнинг изоҳли
Л У Ф А Т И

А

Авесто – зардўштийларнинг муқаддас китоби ("Зардўштийлар" сўзига изоҳни қаранг).

Алашань – Хитойдаги саҳро. Жанубий-ғарбида Наньшань тоғлари, жанубий шарқда эса Хуанхе дарёси билан чегараланган. Шимолда Гоби саҳросига тутшиб кетади.

Аранха – Амударё.

Аньси – Парфиёна (Парфия), ҳозирги Туркманистоннинг жанубида, Эрон ва Ироқ территориясидаги қадимги давлат.

Ахурамазда – зардўштийларнинг худоси. Ахура – "юксак шарафга лойиқ"; Мазда – "олий ақл" ("Зардўштийлар" сўзига изоҳни қаранг).

Ахраманью, Ахриман – Ахура Мазданинг ва бутун борлиқнинг асосий душмани. Анг-кира-манйу – "нопоклик, зулмат" ўзақларидан ясалган сўз. Барча ёвузликларнинг мужассами ("Зардўштийлар" сўзига изоҳни қаранг).

Б

Байсин – хитой халқининг номларидан бири.

Бергу – қарз.

Бэйдоу – "Етти қароқчи" ёки "Катта айиқ" юлдуз туркуми.

В

Вайчэн – ташқи девор. Бу сўз ўрнига қараб "ташқи шаҳар" маъносида ҳам ишлатилади.

Ваялар – подшолар.

Вэньсү – Оқсу.

Г

Гаоцзюй (гаогюй, угю) – хитойликлар уйғурларни шундай деб атаганлар.

Гекотампил – Парфия давлатининг пойтахти Нусайнинг ғарбидаги шаҳар.

Гесой – ҳозирги Косонсой ёнидаги қадимий шаҳар.

Го Чин лунь – Цзи Ининг "Чиннинг хатолари" асари.

Гуанлу дафу – ички сарой кўриқчиларининг бошлиғи.

Гуйшуон – Кушон.

Д

Далварзин – қадимги шаҳар. Унинг харобалари Андижон вилоятининг Ойим қишлоғи ёнида. Янги Далварзин – ўша харобалар ёнидаги кент.

Даньшоу — куллик ҳақидаги ҳужжат.

Дася — Бактра

Депара — атроф, район.

Дунхулар — шарқий кўчманчилар.

Довон — ҳудуди Фарғона водийсида мавжуд бўлган қадимий давлат.

Дўмбира — туркий халқлар бахшилигида ишлатиладиган асосий дуторсимон кўш торли чолғу асбоби.

Дянь-юэ — ҳозирги Бирма ва Вьетнам ҳудудидаги мамлакат.

Ж

Жунланцяи — хунлар нойиби. "Хун" сўзини ханликлар "жун" тарзида ҳам талаффуз этганлар.

Жут — ҳайвонлар ўлати.

З

Зардўштилар — милоддан аввалги даврлардан ислом киритилгунча Марказий Осиё ва Эронда тарқалган динга сиғинувчилар. Хусусан романда акс эттирилган даврларда ота-боболаримиз шу динда бўлишган. Зардўштиларнинг худоси Ахура Mazda бўлиб унинг пайғамбари Заратуштра деб аталган. Заратуштра ўз таълимотида одамларни пок фикрлашга, тўғри сўзлашга ва тўғри амалларни қилишга ундайди. Зардўштиларнинг оташкадаларида ўчмас олов сақланган. Улар ер-тупроқни муқаддас деб билишган ва шу туфайли ўликларни ерга кўмишган. Одам жасадини махсус қурилган даҳмаларга олиб чиқиб кўйишган ва қушлар ва ҳайвонлар ёрдамида суякларни тўқималардан тозалашган. Тозаланган суякларни йиғиштириб олиб махсус идишлар — остодонларга солиб сақлашган. Ахраманью, Ахриман — Ахура Mazdанинг ва бутун борлиқнинг асосий душмани, ёвузлик кучларининг рамзи.

И

Ихшид — Довон ҳукмдори шундай аталган. Муғ тоғидаги қаср харобасидан топилган сўғдча ҳужжатларда "фраганик ихшид" деб қайд этилган.

Й

Йенчу Ўғуз — Норин дарёсининг қадимги номи. Хитой манбаларида Женжу деб аталган.

Йингит — ясовул маъносида.

К

Канцюн — Қангха давлати.

Киданлар (Қитайлар) — қадимги кўчманчи халқлар. Дунхуларнинг авлодлари. Ҳозирги Хитойнинг шимоли ва Монголия ҳудудларида яшашган.

Кун-цзи – Конфуций.

Кўгорт довони – Фарғона тоғ тизмасининг ҳозирги Жалолобод шаҳари юқорисидаги довон.

Кўк Тангри – айнан "Мовий осмондаги яратувчи Рух" маъносини англатувчи "Мовий (кўм-кўк) осмон". Туркий халқларда қадимий олий илоҳий зот.

Л

Лан – Осмонўёли саройи дарвоза қоровулларининг бошлиғи.

Лаошан – хун шаньюйи, Модэнинг ўғли. Баъзи манбаларда хитойчалаштирилмаган Қукж номи билан тилга олинган.

Ли – масофа ўлчови. У қадимги даврларда 400, ҳозир эса 576 метрга баробар.

Лу-ну – асир қул.

Лицзянь – Рим, сўнг Рим империяси.

Лю Че – Хань сулоласининг олтинчи ҳукмдори. Тахтда милладан аввалги 140–87 йилларда ўтирган. Довон давлатига икки марта муваффақиятсиз ҳарбий юриш уюштирган. Тарихда У-ди ("Жанговар император") номини олган.

Ляодун – ҳозирги Шимолий Корея ёнидаги шаҳар – ярим орол.

М

Марғиёна – ҳозирги Туркманистоннинг Марв вилоятида жойлашган ўлка.

Митра – зардўштиёларнинг маъбудларидан бири бўлиб, Зардўштиёликда Ахура Мазда яратган эзгу маъбудлардан бири. У ҳар кун тонг саҳарда қуёшни самога тўрт от қўшилган олтин аравада олиб чиқади. Ўзи эса, қуёш нурларига сингиб кетиб, то кечга қалар эзгу дунё бўлиб уни етаклаб юради. Шу сабабли Митра қуёш худоси деб ҳам таърифланади.

Му-су – бела.

Модэ – хунларнинг ҳукмдори – шаньюй. Хитой манбаларида баъзида Мао Дун баъзида эса Баходур деб ҳам номланади.

"Моси" қишлоғи – "От ўли". Бу қишлоқ ҳозирда ҳам Фарғона волийсида мавжуд.

Мўмиқ – узун хода.

Н

Наньшань – Жанубий тоғлар (нань – жануб, шань – тоғ). Хитойдаги Алашань саҳросининг жанубида жойлашган тоғ тизмаси.

Наньюэ (вьетнамчасига Намвьет) – ҳозирги Вьетнам ва Хитойнинг Гуандун ва Гуаньси вилоятлари ўрнида жойлашган қадимги давлат.

Некат – ҳозирги Новкат.

Нишон – Хитой манбаларида Чжишань тарзида юритилади.

Нусай – Парфиёнанинг эски пойтахти. Унинг харобалари ҳозирги Туркманистон ҳудудида.

Ну-бей, Ну – оддий қул.

Нунфу – деҳқон.

О

Осмонтаги, Катта Осмонтаги – Хитойликлар бутун Еру заминни шундай аташган.

Осмонўғли – Қадимги Хитойда ҳукмрон бўлган мафкурага кўра Осмонўғли Осмонтагининг яккаю-ягона ҳукмрони, барча халқларнинг посбонидир.

П

Парфиёна – (Парфия) ҳозирги Туркманистоннинг жануби, шунингдек Эрон ва Ироқ ҳудудидаги қадимги давлат.

Полиглотлар – кўп тил билувчилар.

Пергамин – махсус тайёрланган қаттиқ тери.

Р

Румо – Рим.

С

Самоцзянь – Самарқанд.

Сима Цян – қадимги дунёнинг буюк тарихчиси. "Ши Цзи" ("Тарихий қайдномалар китоби") муаллифи.

Сиюй – Фарбий ўлка. Дуньхуан ва ундан ичкарироқдаги Юй-мэн истеҳком-шаҳарлари шу ўлкада жойлашган.

Суғд – Зарафшон дарёси ва Қашқадарё воҳаларида жойлашган давлат.

Сулэ – Қашғар.

Сунь-цзи – "Ҳарбий маҳорат" китоби милоддан аввалги VI–V асрларда тузилган. Қадимги Хитойда ёзилган энг машҳур асар.

Сотиқчи – савдогар, тужжор.

Сюнну – "ёвуз қуллар". Уша даврда Хитойда хунлар шундай аталган.

Ся – Чиннинг энг қадимги номи.

Сяовэй – ўрта даражадаги ҳарбий унвон ва лавозим.

Т

Тай-гун – олий табақали зотлар шу тахлит улуғланган.

Тайжундафу – бирор-бир мартабанинг даражаси.

Тамға – пул, тамға босилган олтин ёки кумуш. "Тамға" ("дамға") сўзи кейинчалик "данга", "танга"га айланиб кетган.

Тарим дарёси ҳавзаси – ҳозирги Шарқий Туркистон ерларида қадимги мустақил шаҳар-давлатлар жойлашган.

Таркан – Чирчиқ дарёси кирғоғида, ҳозирги Янгийўл билан Чиноз ўртасида жойлашган қадимги шаҳар.

Туг – узун ёғоч учига боғланган от думи (байроқ).

Тянь-шань – "Осмон тоғлар". Хитой сайёҳлари Ўрта Осиё тоғларини шундай атаганлар.

Тяочжи – Кичик Осиё мамлакатлари.

Тяньма – Осмон отлари. Хитойликлар Довон отларини шундай атаганлар.

Тянься – Сўзма-сўз таржима қилганда "Осмон тагидаги Ся мамлакати" қисқачаси "Осмонтаги" дегани.

Тўрт денгиз оралиғи – бу ерда Лобнор кўли, Орол, Каспий ва Ўрта ер денгизлари оралиғи бўлиши керак. Чжан Цяннинг маълумотларида шу денгизлар тилга олинади.

У

У-ди – "Жанговар император" – Хань сулоласининг олтинчи ҳукмдори Лю Чэнинг лақаби. ("Лю Чэ" изоҳига қаранг)

Усулар – ҳозирги Синцзяннинг шимолида, хунлар даврида эса улардан ғарбда яшаган кўчманчи халқ.

Х

Хан – Қадимги Хитойда милоддан аввалги 202 йилдан милодий 220 йилгача ҳукмронлик қилган сулола. Оддий халқ – "қорабошлар" бошчилигидаги кўзғолонлар оқибатида Чин империяси қулагандан сўнг тахтга уларнинг сардори Лю Бан ўтиради ва Хан сулоласига асос солади.

Хваразм – Хоразм.

Хитой – бу ном эрамизнинг X–XII асрларида, яъни бу китобда қаламга олинаётган воқеалардан ўн икки-ўн тўрт аср кейин пайдо бўлган.

Хуанхай – Сарик денгиз.

Хуанхэ – "Сарик дарё" – Хитойдаги йирик дарё.

Хуайцзинь – сарик темир (олтин).

Хуна – (қадимда турк тилида) Нор кийик.

Хоу – камончилар.

Хэйшоу – қорабош. Авом халқ шу ном билан ҳам аталган.

Хўтанарик – ҳозирги Андижон шаҳарининг ўрнидаги қишлоқ. Шу номдаги ариқ ҳозир шаҳар ўртасидан ўтади.

Ц

Цзибинь – ҳозирги Афғонистон ҳудудидаги давлат.

Цзиньчэн – ҳозирги Линьян. У даврда Жунту, яъни туб Хитойнинг ғарбий чегараси шу ерда бўлган.

Цзи ва хоу – отадан болага қолиб келаётган зодагонлик унвонлари.

Цзиньян – Шимолий Шаньсининг пойтахти, ҳозирги Тайюань.

Цзянь-цзюнь – Бош Кўмондон.

Цзо цзянь-цзюнь – Катта Бош Кўмондон.

Цунлинь – “Пиёзли тоғ”. Фарбий Тянь-Шань ва Шарқий Помирда ёввойи пиёз ўсгани учун Хань элчилари у ўлкани шундай атаганлар.

Цянлар – тибетликларнинг аждодлари.

Ч

Чангчэн – “Узундевор”. Унга ғарбда “Буюк Хитой девори” деб ном берилган.

Чандишма – аския.

Чанъян – ҳозирги Шеньси вилоятининг пойтахти Сиань шаҳри ўрнида бундан қарийб 3100 йил аввал пайдо бўлган шаҳар. Цинь ва Хань империялари ва яна 11 сулола даврида мамлакат пойтахти бўлган.

Чаосянь – Шимолий Кореядаги корейсчада “Чосон” деб аталган давлат.

Чақир – Довон аскарлари, сўзма-сўз “чақирилган” демакдир. Бу сўз манбаларда “чоқар”, “чақар” шаклларда ҳам учрайди. Ўрта асрларда Тошкентда. Чақар яъни “ҳарбий лашқаргоҳ”, маҳалласи бўлган. Самарқанддаги Чақадиза эса “ҳарбий истеҳком” деган маънони англатади.

Чин – Қадимги Хитойда милоддан аввалги 221–202 йилларда ҳукмронлик қилган сулола.

Чинь Ши хуанди – Қадимги Хитойдаги Чин сулоласининг асосчиси. Чинлар ҳукмронлиги остида хитойликларнинг бўлиниб ётган барча майда мулклари ягона давлатга бирлаштирилган “Биринчи Олий императори” Чин Ши хуанди ҳукмронлиги даврида Буюк Хитой девори қурилган. Милоддан аввалги 209–202 йиллардаги халқ қўзғалонлари натижасида Чин империяси қулади. Чин империясининг Хитой тарихидаги роли шунчалик катта ва муҳим бўлганки кейинчалик ҳам Қадимий Хитойни Чин деб аташган. Бу ном ўзбек тилида ҳозиргача сақланиб келган.

Чирух – айрим тарихчиларнинг фикрича, Иссиқкўлнинг жанубида, Қоракўл, (ҳозирги Прежевальск) атрофларида бўлган ўлка. Чиғу – “Қизил” деган маънони билдирган.

Човуш – беклар ҳузуридаги доимий аскарлар. Улар ясовуллик вазифасини ҳам бажарардилар.

Чэнсян – биринчи маслаҳатчи. Бош вазир вазифасини ўтовчи.

Чжунго – Ўрталик давлат. Қадимги Хитой давлати ана шундай номланган. Ҳозирда ҳам хитойликлар ўз мамлакатини шу ном билан аташади.

Чжухоу – айрим вилоятларга эга бўлган амалдорлар.

Чинжин – “Чин кишиси” демакдир. Қўшни мамлакатлар хитойликларни шундай ном билан атаганлар.

Черик – аскар, қўшин.

Ш

Шан лю тянь! – Бош олиб кетайлик озод элларга!

Шаньма – "тоғ отлари". Хитой сайёҳлари Довон отларини шундай атаганлар.

Шаофу – солиқ маҳкамаси бошлиғи.

Шеньду – Иньду, яъни Ҳиндистон.

Ши Цзи – машҳур хитой тарихчиси Сима Цяннинг "Тарихий қайдномалар китоби".

Шимолӣ чўмич (Бэйдоу) юлдузлари – Етти қароқчи ёки Етти Огайни юлдузлари.

Шу ва Цзянь – ҳозирги Сичуань худудида бўлган ўлкалар.

Шўркўл – Лобнор кўли.

Шэнбин – аскар.

Э

Экбатан – ҳозирги Ҳамадон ёнидаги қадимги шаҳар.

Элатан – Қадимги 'кент'. Унинг 'харобалари ҳозирги Наманган вилоятининг Норин тумани маркази ёнида жойлашган.

Эрши – қадимги Фарғона давлати – Довоннинг пойтахти. Шаҳар харобалари ҳозирги Андижон вилоятининг Марҳамат туманида жойлашган.

Ю

Юйтянь – Хўтоннинг хитойча талаффуз этилиши.

Юэчи – Қадимда Марказий Осиёда яшаган кўчманчи халқнинг хитойча талаффуздаги номи. Ўша даврда яшаган кўпчилик халқларнинг номлари Хитой манбаларидагина сақланиб қолган. Бизнинг тахминимизча бу халқнинг номи "туячилар" бўлиши керак.

Я

Яксарт – Сирдарё.

Яньцай – Аланлар. Каспий денгизининг шарқий қирғоғидаги кўчманчи халқ.

"Ярамаслар" – Сима Цяннинг "Шицзи" асарида "жиноятчи", "безори"лардан тўпланган шэнбинлар тўғридан-тўғри шундай аталган.

Ясоқ – саф, аскарлар сафи.

Ў

Ўлик сув – Ўлик денгиз.

Ўмик – узун хода.

Ўғиш – қадимий туркий тилларда "қабила" демакдир.

Ўрда – ҳукмдор саройи, кўчманчилар давлати пойтахти маъносини англатади. Аввалбошда бу сўз кўчманчи қабила кўналғаси, қишлов жойини англатган.

Ўрдос – Марказий Осиёдаги ясси тоғ. Шимол, ғарб ва шарқдан

уни Хуанхе дарёси ўраб олган. Милоддан аввалги I минг йилликда бу ерларни хунлар эгаллаб олишган. Хунлар босқинларидан безор бўлган хитойликлар Ўрдоснинг жанубий ёнбағри бўйлаб бир неча минг километр узунликдаги Буюк Хитой деворини қуришган. Ўрдос туркий халқлар яшаган маконлардан бири ҳисобланади.

Ўрталик давлат – ("Чжунго" сўзига изоҳни қаранг).

Қ

Қирғоқсиз Сув – Атлантик океани.

Қониг – мақсад.

Қорабошлар – хэйшоу. Авом халқ шу ном билан ҳам аталган.

Қўлот – қирлар ўртасидаги яйлов.

Қўнуқ – қўниб ўтувчи, меҳмон. Ҳозирда кўп туркий тилларда бу сўз "кўноқ" тарзида ишлатилади.

Ғ

Ғали – илонизи йўл босиш.

Ғарбий денгиз – Ўрта ёр' денгизи.

Ҳ

Ҳайлома – Кетмонтепа, ҳозирги Тўхтағулнинг қадимги номи.

МУНДАРИЖА

"Сарик аждар ҳамласи" тарихий романи ҳақида 3

Биринчи қисм

ҲАЙБАТЛИ МАХЛУҚ ТИШЛАРИНИ ҚАЙРАЙДИ

<i>Биринчи боб.</i> Қонга беланган йўл	11
<i>Иккинчи боб.</i> Элчи сабоқ олади	31
<i>Учинчи боб.</i> Шаньюй ўрдасида	45
<i>Тўртинчи боб.</i> Бирдан-бир йўл	57
<i>Бешинчи боб.</i> Элчининг қайтиши	69
<i>Олтинчи боб.</i> Беҳуда ўтган ўн йил	79
<i>Еттинчи боб.</i> Охири йўқ ҳисобот	90
<i>Саккизинчи боб.</i> Ҳам яқин, ҳам узоқ кўшни	97
<i>Тўққизинчи боб.</i> Қуёшнинг бир кунлик йўли	105
<i>Ўнинчи боб.</i> Узундевор панасидаги ҳасратлар	114
<i>Ўн биринчи боб.</i> Чжан Цянь яна сафарда	127
<i>Ўн иккинчи боб.</i> Кекса Ҳунмўга юборилган ёш маликалар	135
<i>Ўн учинчи боб.</i> Сарик бузоқлар қони	143
<i>Ўн тўртинчи боб.</i> Тарихчи Цяньмэнь – Ванхугун саройида	150

Иккинчи қисм

ДОВОН НИШОНГА ОЛИНДИ

<i>Биринчи боб.</i> Қасида бағишланган отлар	158
<i>Иккинчи боб.</i> Сарик дарё соҳилидаги боғ	163
<i>Учинчи боб.</i> Саймалитош ёдгорликлари	167
<i>Тўртинчи боб.</i> Даҳшат ила йўғрилган севги	177
<i>Бешинчи боб.</i> Қизқувди	188
<i>Олтинчи боб.</i> Хачир карвони	198
<i>Еттинчи боб.</i> Бозғонлар овози	206
<i>Саккизинчи боб.</i> Зумрад кўзли тоштуя	210
<i>Тўққизинчи боб.</i> Кечиккан мардлик	220
<i>Ўнинчи боб.</i> Куни битган элчи	227
<i>Ўн биринчи боб.</i> Тахт вориси	231
<i>Ўн иккинчи боб.</i> "Оташкада шафқатли!"	237
<i>Ўн учинчи боб.</i> Хань кўшини чегарада	242
<i>Ўн тўртинчи боб.</i> Жангсиз бошланган уруш	255
<i>Ўн бешинчи боб.</i> Зўраки кулги	266

Манноп ЭГАМБЕРДИЕВ

САРИҚ АЖДАР, ҲАМЛАСИ

(тарихий роман)

Муҳаррир: Салима Бадалбоева
Тех. муҳар: Шерзод Ҳошимов
Дизайнер: Расул Ташматов
Оператор: Наргиза Содиқова
 Нигора Муҳитдинова
Мусаҳҳиҳ: Иброҳим Кўзиев

Теришга берилди 08.11.2012. Босишга руҳсат этилди
24.01.2013. Қоғоз бичими 60x84 1/16. Virtec Times UZ гарниту-
расида чоп этилди. Шартли босма табоғи 18,0.
Нашр босма табоғи 18,0. Адади 5000 нусха. Буюртма №3.

Нашриёт лицензияси: АІ №183. 08.12.10.

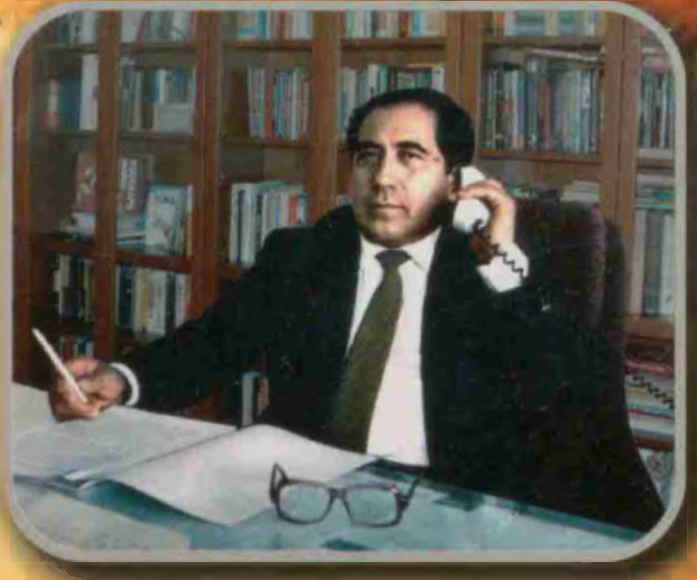
*«Dizayn-Press» МЧЖ нашриёти босмаҳонасида чоп этилди.
100100. Тошкент шаҳри, Бобур кўчаси, 22 уй.*

11,200

14200

Манинон (Абдуманинон) Эгамбердиев 1928 йилда Андижон вилоятининг Балиқчи туманида таваллуд топган. 1947 йили Ўрта Осиё давлат (ҳозирги Ўзбекистон Миллий) университетининг филология факультетини тамомлаган. Кўп йиллар Андижон давлат педагогика институтининг (ҳозирги университет) ректори, Меҳнат ресурслари давлат

қўмитаси раисининг ўринбосари, Қишлоқ хўжалиги академиясининг вице-президенти, Вазирлар Маҳкамасининг илм-фан бўлими мудури каби лавозимларида фаолият кўрсатган. Иқтисод фанлари доктори, профессор.

Манинон Эгамбердиев адабиётга эллик ёшдан ошганида, катта ҳаётий тажриба орттиргандан сўнг кириб келди. Адибнинг рус тилидаги илк асари – “Тень жёлтого дракона” тарихий романи бўлиб, 1984 йили Москвадаги “Воениздат” нашриётида 100 минг нусхада чоп этилди ва муаллифни кенг китобхонлар оммасига танитди. 1988 йили романининг ўзбек тилидаги нашри “Сариқ аждар ҳамласи” номи билан чоп этилди.

Таниқли олим, серқирра ижодкор назм мухлисларига “Ғазал сеҳри”, “Аруз жшолари”, “Ўзбек бўлиб туғилдим” каби шеъррий тўпламлари орқали ҳам таниш. Абдуманинон Эгамбердиев 2009 йилда 81 ёшида вафот этди.

ISBN 978-9943-20-077-7

9789943200777

«DIZAYN - PRESS»